

מחקרים

בגאוגרפיה של ארץ-ישראל

חוברת ט"ו

המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
 החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
 ירושלים תשנ"ח

מתקרים

בגאוגרפיה של ארץ ישראל

חוברת ט"ז

בעריכת

ערן רזין * ריכב (בוני) רובין

המתלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
ירושלים תשנ"ח

חוברת זו יוצאת לאור בסיוע
המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת לישראל, הקרקע וישוב הארץ
מכון לוי אשכול לחקר הכלכלה, החברה והמדיניות בישראל, בפקולטה למדעי החברה,
וועדת המחקר של הפקולטה למדעי הרוח,
האוניברסיטה העברית בירושלים
החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה
האגודה הגאוגרפית הישראלית

ועדת המערכת

יוסי בן-ארצי, שלמה חסון, אהרון יאיר,
גבריאל ליפשיץ, שאול קרקובר, אריה שחר

עריכה לשונית

עדנה חכם-בסקין ומירב כהן-דר

עריכת תקצירים באנגלית

ליזה אנזל

הכנה לדפוס ועיצוב המפות, האיורים והעטיפה

חמר סופר

ISSN 0081-8585

הדפסה וכריכה: דפוס העיר העתיקה בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

בפתח החוברת

- 7 כ'חומר ביד היוצר': עיצוב המרחב העירוני של ערביי חיפה ב-1948 יוסי בן ארצי ותמיר גורן:
- 28 ממסד, פליטי מלחמה ועולים: העיצוב מחדש של המרחב העירוני במלחמת העצמאות ולאחריה ארנון גולן:
- 47 דגמים ומפות תבליט של ירושלים ובנייניה מעשה ידי קונרד שיק חיים גורן וריכב רובין:
- 76 מדינה, מרחב ויחסים אתניים: לבנון, קפריסין וישראל אורן יפתחאל:
- 105 שמות מקומות ותפקידים הפוליטי: המאבק הציוני לשמירת שמות המקומות העבריים בתקופת היישוב יוסי כץ:
- 117 האמה שניצחה את כוח הכובד?! התבוננות גאוגרפית במקורות היסטוריים בהדגמה על אמת המים של המלה נמרוד לוז:
- 127 התפרוסת הגאוגרפית של עולי בריה"מ לשעבר בישראל גבריאל ליפשיץ:
- 151 המאבק על הקרקע - מדיניות קרקעית בארץ-ישראל בתקופת המנדט עירית עמית:
- 179 בחינת מפת איזורי האקלים של ארץ ישראל על פי מיון קפן עודד פוצ'טר והדס סערוני:
- 195 ישוב הנגב הדרומי בראשית ימי המדינה - פיתוח אזור צחיח בתנאי אי ודאות, 1949-1951 חנינא פורת:
- 214 מדדים לקביעת המרחק בהלכה דניאל פלזנשטיין:
- 229 מ'גדר (gender) ומרחב - היבטים של תכנון ופיתוח יישובי הבדווים בנגב. טובי פנסטר:
- 255 השתקפות מגמות פיזור האוכלוסייה בהתפלגות גודלי הערים בישראל שאול קרקובר:

משתתפים בחוברת זו:

- פרופ' יוסי בן ארצי - המחלקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת חיפה
מר תמיד גורן - המחלקה להיסטוריה של המזרח התיכון, אוניברסיטת חיפה
ד"ר ארנון גולן - המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה
ד"ר חיים גורן - המכללה האקדמית תל-חי, הגליל העליון
ד"ר אורן יפתחאל - המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון
פרופ' יוסי כץ - המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן
מר נמרוד לוז - המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' גבריאל ליפשיץ - המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן
גב' הדס סערוני - המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב
ד"ר עירית עמית - המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן
מר עודד פוצ'טר - המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב
ד"ר חנינא פורת - המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון
ד"ר דניאל פלזנשטיין - המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
ד"ר טובי פנסטר - המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' שאול קרקובר - המחלקה לגאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון
ד"ר ריכב רובין - המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

בפתח החוברת

הכנתה של חוברת חדשה של "מחקרים" נשלמה והיא מוגשת לציבור המתעניין במחקר גאוגרפי בישראל. השלמתה של החוברת, חמש עשרה במנין חוברות מחקרים, היא סופו של תהליך ממושך, ומנקודת ראותנו כעורכיה, היא תהליך מורכב בו שימשנו אנו, כותבי שורות אלה, כחוליה נוספת בשרשרת ארוכה של עורכי כתב עת זה בעבר.

י"ג מאמרים בחוברת, שנתחברו על ידי חברים מכל חמש המחלקות לגאוגרפיה באוניברסיטאות בישראל. המחברים נמנים גם כמעט על כל הדרגים המחקריים, החל בחוקרים צעירים שהציגו פרקים מעבודות מוסמך ודוקטורט, דרך חוקרים בדרג הביניים, ועד לחוקרים בכירים, ובכך יש בחוברת משום הצגה רחבה, גם אם לא מלאה, של מצב המחקר הגאוגרפי בישראל.

בשנים האחרונות, עם התפתחותה של הגאוגרפיה הישראלית ועם התפצלותה לענפי משנה רבים, התרגלנו להציג את עבודותיהם של חברי הקהילה הגאוגרפית על פי חלוקה סכמטית המבחינה בין תחומים שונים כגון: הגאוגרפיה הפיסית, ההיסטורית, העירונית, החברתית, הפוליטית, הכמותית וכדומה. אולם, דומה שהצגת תוכנם של י"ג המאמרים שלפנינו היא הזדמנות לנסות דרך אחרת, הבוחנת את המחקר לא על פי התווית המאפיינת את מחברו, אלא על פי שאלות המחקר בהן הוא דן. שילובם של נקודת המבט ונושא ההתבוננות, הם הקובעים יחד, כפי שהיטיב לתאר פרופ' מיניג במאמרו "העין המתבוננת", את תוצאותיה של התבוננות זו. לפיכך בחרנו להציג את תוכן המאמרים דרך פרספקטיבה המשלבת את נושאיהם ואת שאלות המחקר הנדונות בהם.

פותח את החוברת מאמרם של בן ארצי וגורן, המתאר ומנתח את עיצוב המרחב העירוני של ערביי חיפה במהלך מלחמת העצמאות ומיד לאחריה. באותה תקופה ובנושא קרוב עוסק מאמרו של ארנון גולן הדן בהווצרותו של המרחב העירוני הישראלי, תוך דיון בשתי דוגמאות מאזור תל-אביב של ראשית ימי המדינה. שני המאמרים דנים מחד גיסא במרחב העירוני ובהתפתחותו ומאידך בהשפעתה של מדיניות מקומית וארצית על התפתחות המרחב ועל תפרוסת האוכלוסיה לקבוצותיה. מאמרו של שאול קרקובר דן גם הוא במרחב העירוני ובאוכלוסיה החיה בו, אך מזווית אחרת ובאמצעות כלים שונים. גם קנה המידה שלו אינו מקומי אלא ארצי והוא מציג את הקשר בין פיזור האוכלוסיה להתפלגות גודלי הערים בישראל.

עיצוב המרחב בקנה המידה האזורי-כפרי של מדיניות מכוונת נדון במאמריהם של פורת ועמית. עמית דנה במדיניותה הקרקעית של הקק"ל בשנות העשרים בשרון, ופורת מנתח את התוכניות ליישוב הנגב הדרומי בראשית ימיה של המדינה. ניתוחן של סוגיות פוליטיות וחברתיות כגורמים בעיצוב המרחב הוא הציר המרכזי

במאמריהם של אורן יפתחאל, גבי ליפשיץ וטובי פנסטר. הראשון עוסק בבחינה השוואתית של שלוש מדינות ים תיכוניות, לבנון, קפריסין וישראל, ובקשר שבין מדינה, מרחב ויחסים אתניים; השני דן בתפרוסת הגאוגרפית של עולי בריה"מ לשעבר בישראל ומקיף את המדינה כולה; והשלישי דן בהיבט ספציפי, הבדלים בין המינים, במגזר ספציפי, המגזר הברואי, ובמרחב מוגדר, בנגב.

שלושה מאמרים אחרים דנים בהיבטים שונים של תפיסתנו את המרחב ובאמצעים העומדים לרשותנו לתיאורו ולאפיונו: מאמרם של פוצ'טר וסערוני מתמודד עם החתירה המתמדת לחלק את המרחב לאזורים וליחידות משנה ומציע, על בסיס שיטת קפן להגדרת אזורי אקלים, חלוקה מחודשת ומדויקת יותר של הארץ; השני, מאמרם של גורן ורובין, מציג פרק בתולדותיה של התפתחות שיטה להצגת מידע גאוגרפי, בנייתם של מודלים תלת ממדיים; והשלישי, מאמרו של יוסי כץ, מציג את הקשר בין שמות מקומות לבין משמעותם הערכית והפוליטית. שני מאמרים מציגים את תרומתה המתודולוגית של הגאוגרפיה לניתוח מקורות המאפיינים תחומי דעת אחרים. באחד מציע נמרוד לוז את תרומתה של הגאוגרפיה לפתרון סוגיה שהעסיקה את חוקרי תולדות האסלאם, ואף הניבה פתרונות שגויים - מאין משכה אמת המים את מימיה של רמלה? בשני מציע דני פלונשטיין כלים גאוגרפיים מודרניים לניתוח מדדים לקביעת משמעותו של המרחק בספרות ההלכה.

ניתן היה בוודאי להציג את תוכן החוברת גם בדרכים שונות מזו שהצגנו לעיל, ולא נותר לנו אלא לקוות, שבכל דרך בה יוצגו המאמרים שלהלן, תהיה בהם תרומה לקידום של הידע, שיטות החקירה וההוראה בגאוגרפיה בישראל בכל תחומיה.

שורות אלו לא תהיינה שלמות ללא מילוי החובה הנעימה של דברי תודה לכל אלה אשר ללא עזרתם לא היו הדברים רואים אור: המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת לישראל, הקרקע וישוב הארץ; החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה; מכון אשכול בפקולטה למדעי החברה, וועדת המחקר של הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית; והאגודה הגאוגרפית הישראלית סייעו ביד נדיבה בצד הכספי. עדנה חכם-בסקין ומירב כהן-דר עמלו על התקנת כתבי היד ועריכתם הלשונית. תמר סופר שקדה על הכנת המאמרים לדפוס, עיצובם של המפות, התרשימים והעטיפה והשלמתם של כל אלה יחד לקראת הדפסתם. מיכל קדרון סייעה בהכנת המפות. לכל אלה חלק בהופעתה של החוברת, ואם נפלו בה שגיאות, האחריות להן היא עלינו העורכים.

כ'תומר ביד היוצר': עיצוב המרחב העירוני של ערביי חיפה ב-1948

יוסי בן-ארצי ותמיר גורן

מבוא

מלחמת העצמאות גרמה לשינויים מפליגים בנוף התרבותי של ארץ-ישראל, שינויים המחייבים מחקרים גאוגרפיים רבים, אשר ישרימו את ההבנה ההיסטורית של התקופה. לא רק גבולות הארץ נקבעו בגלל המלחמה, כי אם בעיקר השתנו הרכב אוכלוסייתה ופניה. עיקר השינוי נבע מן התהליכים הדרסטיים של עזיבת רובה של האוכלוסייה הערבית (אם בשל בריחה ואם בשל גרוש מכוון) ושל כניסתם של מאות אלפי עולים יהודים, כל זאת בפרק זמן קצר. השינויים בנוף התרבותי כללו על כן את המרחב הכפרי, את מערך התחבורה והדרכים, את הנוף הפתוח, ואת הנוף האורבני של שלהי תקופת המנדט. פרק מרתק בתהליכי שינוי אלה רשמו אותן ערים בהן התגוררו תושבים יהודים וערבים גם יחד, והמלחמה שינתה כליל את פניהן, את הרכב אוכלוסייתן ואת המרקם האורבני שאפיין אותן בתקופת המנדט.

ייחודן של הערים המעורבות הגדולות בתקופה המנדטורית התבטא הן בהרכב הדמוגרפי של אוכלוסייתן והן בתפרוסת המרחבית שלהן. בקטגוריה זו נמנו חיפה, יפו וירושלים, וכן צפת וטבריה שבהן ניכרה התפתחות דומה אך נבדלת בהיקפה. בערים אלו הייתה לרוב חלוקה לשני אזורים מוגדרים. באחד התגוררה אוכלוסייה יהודית, ובשני נמצאה אוכלוסייה ערבית לצד מגוון של קבוצות מיעוטים.¹ בחיפה, עיר שנודעה בצביון המיוחד שאפיין את היחסים ששררו בין תושביה הערבים לבין תושביה היהודים בעת המנדטורית, פעלה החברה העירונית בדרך כלל כיחידה אחת, בעיקר בתחום הכלכלי והמוניציפלי. ההפרדה בין הערבים ליהודים התגלתה בעתות של התפרצויות של אלימות בין-קהילתית, אשר במינוח המקובל של התקופה נקראו בפי היישוב היהודי "מאורעות". אז הומחש לכל דבר קיומו

1 י' בן-ארצי, הוצרות דגם המגורים ומאפייני מעבר המגורים של ערביי חיפה, חיפה 1980, עמ' 11-14 (להלן: בן-ארצי). ראה שם הפניה למחקרים נוספים בנושא זה. כן ראה: א' הדס וע' גונן, יהודים וערבים בשכונה מעורבת ביפו, ירושלים 1994, עמ' 6-7.

של קו גבול עירוני שנועד לבטא חציצה סכמתית בין הצדדים. הפרדה זו, כביכול, בלטה עוד יותר גם בשל השפעת המבנה הטופוגרפי על עיצוב המרחב העירוני. עד תחילתם של "מאורעות" 1948 לא ניכרו שינויים מהותיים בצביון של הערים המעורבות. המפנה התחולל עם ההחלטה על יישום תכנית החלוקה, בנובמבר 1947. עד מהרה, בערים אלו ביטאו התמורות הראשונות בצביון את השינויים שחלו בגודל, בהרכב העדתי ובמיקום של האוכלוסייה הערבית שבקרבתן. עם תום המלחמה, רק בשתיים מהערים הנזכרות לעיל - בחיפה וביפו - נותר מיעוט ערבי שנכפף לשלטון הישראלי.

רצף הגורמים והתהליכים שהשפיעו על תפרוסת האוכלוסייה הערבית בזמן המלחמה ולאחריה נדונו לרוב בהקשרים כוללניים, ואך מעט עסקו במקרי פרט.² יתר על כן, במחקרים רבים הובלטה סוגיה זו בעיסוק בפן הדמוגרפי, ולא הגאוגרפי, כמושא מחקר מרכזי.³ בתחום המחקר הלוקלי של חיפה נכתבו מחקרים ספורים בלבד שעסקו בהיבטים הדמוגרפיים והמרחביים של ערביי חיפה, אך אלה התמקדו לרוב בהתפתחויות שחלו בתקופות מוקדמות למלחמה או מאוחרות לה.⁴ לאחרונה פורסם מחקר מקיף ומפורט שעסק בתמורות המרחביות שחלו במפה היישובית הארצית באותם אזורים שניטשו על ידי האוכלוסייה הערבית.⁵ במחקר זה נפקד מקומה של חיפה כעיר מעורבת. ואולם, התמורות

2 ראה למשל: ב' מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949*, תל אביב 1991; ע' גונן, 'תפרוסת האוכלוסייה במעבר מיישוב למדינה', ו' פילובסקי (עורכת), *המעבר מיישוב למדינה 1947-1949*: רציפות ותמורות, חיפה 1990, עמ' 157-171 [להלן: גונן]; S. Reichman, 'Partition and Transfer Crystallization of the Settlement Map of Israel Following the War of Independence, 1948-1950', R. Kark (ed.), *The Land that Became Israel*, Jerusalem 1989, pp. 320-330

3 ראה למשל: צ' קיימן, *אחרי האסון: הערבים במדינת ישראל 1948-1950*, מחברות למחקר ולביקורת, C.S. Kamen, 'After the Catastrophe I: The Arabs In Israel 1948-1951', *Middle Eastern Studies*, 23, (1987), pp.453-495
idem, 'After the Catastrophe II: The Arabs in Israel, 1948-1951', *Middle Eastern Studies*, 24, (1988), pp.68-109
idem, 'The Arab population in Palestine and Israel, 1946-1951', *New Outlook*, (1984), pp.36-40
הדמוגרפיה של הפלסטינים, 1870-1987, *סקירות*, 108 (1989), עמ' 17-47.

4 ראה למשל: בן-ארצי, י' בן-ארצי ומ' שושני, *ערביי חיפה 1972-1983*: שינויים דמוגרפיים ומרחביים, א' סופר (עורך), דפוסי מגורים והגירה פנימית בקרב ערביי ישראל, סוגיות בגאוגרפיה חברתית, חיפה 1983, עמ' 33-49. ראה שם הפניה לסקירה בבליוגרפית נוספת.

5 א' גולן, 'שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסייה הערבית, כתוצאה ממלחמת העצמאות, בשטח בו קמה מדינת ישראל (1948-1950)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1993 [להלן: גולן].

שאיננו במהלך המלחמה בעיר זו ואשר חוללו מפנה משמעותי בהתערותו של המיעוט הערבי במרחב האורבני של העיר, מצדיקים בחינה מפורטת שלהן. התהוותו, הרכבו ותפוסתו של מערך המגורים של ערביי חיפה בתקופת המנדט עצמה, נחקרו ותוארו כבר בעבודות שונות.⁶ מטרתו של מאמר זה היא לעסוק בשינויים שחלו בגודלה, בהרכבה העדתי ובמיקומה של האוכלוסייה הערבית בחיפה בעטיה של מלחמת 1948 ולאחריה, עד 1950. פרק זמן זה היה התקופה הראשונית שבה נעשה העיצוב המרחבי של מערך המגורים של ערביי חיפה. למן 1950 ואילך, השתנו השיקולים והיחס לתנועות המרחביות של ערביי העיר. בדיון ננסה להאיר מגמות העשויות להבהיר התפתחויות מאוחרות יותר בצביונה של חיפה כעיר מעורבת במדינת ישראל.

תמורות בגודלה ובהרכבה של האוכלוסייה הערבית

עד ה-22 באפריל 1948, מועד השתלטות ההגנה על השכונות הערביות בחיפה, קטנה האוכלוסייה הערבית בעיר בשיעורים ניכרים. על פי כמה דיווחים הוערך גודלה בכ-30,000 עד 40,000 נפש לעומת כ-70,000 נפש בשלהי 1947.⁷ מאז תום הקרבות בחיפה ועד מועד פלישת צבאות ערב למדינת ישראל הוערך המיעוט הערבי שנותר בעיר בכ-6,000 נפש.⁸ ביוני 1948, לאחר שהוועדה לענייני ערבים סיימה את מפקד האוכלוסין בקרב שני המגזרים, היהודי והערבי, נודע לראשונה באופן רשמי גודלו של המיעוט הערבי בעיר. על פי נתונים אלה הובהר כי 3,087 ערבים נפקדו, אולם כבר בשלב זה הוערך כי עוד כ-10% לא נפקדו.⁹ כעבור חמישה חודשים, בנובמבר 1948, הוצא לפועל מרשם התושבים הארצי

- 6 ראה: ש' שטרן, *התפתחות המערך העירוני של חיפה בשנים 1918-1947*, עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית בירושלים, 1974, עמ' 20-21, 43-50, 107; בן-ארצי, עמ' 25-30; "קליין, *הקהילה הערבית בחיפה בתקופת המנדט: סקירה פוליטית, כלכלית וחברתית*, חיפה 1983, עמ' 14-16, 22-23; מ' יזבק, *ההגירה הערבית לחיפה, 1933-1948*: ניתוח כמותי על פי מקורות ערביים, *קתדרה*, 45 (1987), עמ' 131-146; "ושיץ, *הגירת כפריים לחיפה בתקופת המנדט: תהליך של עירור*, *קתדרה*, 45 (1987), עמ' 113-130; ת' גורן, *מחורבן להתאוששות - קורות האוכלוסייה הערבית בחיפה, 1950-1947*, עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, 1993, עמ' 177-187 [להלן: גורן].
- 7 בולטיין מספר 1, *ידיעות מן הכלכלה הערבית*, 11 באפריל 1948, ארכיון תולדות ההגנה [להלן: את"ה], 105/146; ג' ריבלין וא' אורן (עורכים), *דוד בן-גוריון - יומן המלחמה*, תל אביב 1983, עמ' 378. לסקירה על שלבי הגירת הפליטים הערביים במהלך 'מאורעות' 1948 ראה: גורן, עמ' 140-142.
- 8 נתונים בנוגע להערכת האוכלוסייה הערבית בחיפה בין 24 באפריל ל-14 במאי 1948 ראה: גורן, עמ' 330.

הראשון. טבלה 1 מסכמת את תוצאותיו בנוגע לחיפה:

טבלה 1: גודל האוכלוסייה הלא-יהודית בחיפה - על פי מרשם
נובמבר 1948

גיל הנפקדים	סך כל האוכלוסייה הלא-יהודית	מוסלמים	ערבים נוצרים וארמנים	דרוזים	נוצרים ואחרים
כל הגילים	3,566	634	2,300	41	591
14-0	881	185	630	5	61
50-15	1,910	341	1,188	33	348
+51	775	108	482	3	182

מקור: נתוני מרשם תושבים ארצי, נובמבר 1948, ג"מ, 94/3554/77/13

מנתוני המרשם עולה כי האוכלוסייה הערבית, בלי הדרוזים ובלי האוכלוסייה שסווגה כנוצרים לא-ערבים ואחרים, מנתה פחות מ-2,934 נפש. אם נוסיף את מספר המוסלמים שנותרו אז בשכונת כבאביר, 334 נפש,⁹ לסך האוכלוסייה המוסלמית שנותרה בעיר, נבחין כי גודלה של זו הגיע לכדי 968 נפש. כמו כן ניתן להעריך, על פי נתונים שהתקבלו על גודל העדה הארמנית, כי האוכלוסייה הערבית הנוצרית בלי הארמנים מנתה כ-2,100 נפש. כללו של דבר, מפקד זה הדגיש את הפער המספרי בין העדה המוסלמית לעדה הנוצרית - 634 מוסלמים (בלי תושבי כבאביר) לעומת כ-2,100 ערבים נוצרים. מאז עריכת מרשם נובמבר 1948 ועד תחילת שנות ה-50 חלה התפתחות מתמדת בגודלו של המיעוט הערבי בחיפה, וכבר ב-1951 הוא מנה 7,000 נפש.

9 פרוטוקול של הוועדה לענייני ערבים, 10 ביוני 1948, ארכיון השומר הצעיר [להלן אש"צ], 10.95.1(39); תזכיר של משרד המיעוטים סניף חיפה, 16 ביולי 1948, גנוך המדינה [להלן ג"מ], 49/309/31. הוועדה לענייני ערבים הוקמה בחיפה על פי החלטה שהתקבלה בפיקוד העליון, כ-24 באפריל 1948, על מנת שזו תשמש כגוף יועץ לצד השלטון הצבאי. פעולתה נמשכה עד 22 ביולי 1948.

10 שירות הביטחון הכללי, 'ערביי ישראל - סקירה בסיסית', 1951, ארכיון ע"ש אבא חושי [להלן אא"ח], 1-61/6/5.

עם תום המערכה בחיפה החל מסתמן באופן בולט השינוי בהרכב העדתי של האוכלוסייה הערבית. נתוני מפקד יוני 1948 חשפו לראשונה מהפך דמוגרפי בחלוקה העדתית בין מוסלמים לנוצרים. 114 בתי אב מוסלמים (כולל תושבי כבאביר), לעומת 415 בתי אב נוצרים ביטאו את הצטמקותה של האוכלוסייה המוסלמית לכדי 22% מסך כל האוכלוסייה הערבית. מרשם נובמבר 1948 שיקף כרסום נוסף בגודלה של האוכלוסייה המוסלמית, שהוערך בכ-18% מכלל התושבים הערבים.¹¹ ב-1950 האוכלוסייה המוסלמית הוערכה בכ-1,000 נפש.¹² לעומת זאת, בקרב הקהילה הנוצרית חל שינוי במרקם העדתי הפנימי, בדומה לאשר התרחש בקרב קהילה זו בערים אחרות.¹³ כך, למשל, העדה היוונית אורתודוקסית, שבשלהי המנדט מנתה כ-10,000 נפש,¹⁴ קטנה ב-1948 לכדי 300 נפש. העדה הלטינית שהוערכה ב-1947 בכ-4,000 נפש נאמדה ב-1948 בכ-500 נפש.¹⁵ בתחילת שנות ה-50 הוערכה התפלגותה של הקהילה הנוצרית כדלהלן: העדה היוונית קתולית, אשר הייתה הגדולה ביותר בפסיפס העדות הנוצריות בחיפה בשלהי המנדט (קרוב ל-20,000 נפש), קטנה פי תשעה לכדי 2,250 נפש; העדה היוונית הצטמצמה גם היא פי תשעה ל-1,100 נפש; העדה המרונית, השלישית בגודלה בשלהי המנדט (כ-4,000 נפש), קטנה פי עשרה ל-400 נפש; העדה הלטינית קטנה ל-730 נפש והעדה הפרוטסטנטית (כ-1,500 נפש בשלהי המנדט) הצטמקה לכדי 200 נפש.¹⁶

בתחילת שנות ה-50 הסתמנה מגמת גידול ברורה בקרב הקהילה הנוצרית, לעומת שינוי קטן יותר שחל בגידול האוכלוסייה בקרב המוסלמים. בעוד בחיפה ניכרה עליונותם המספרית של הנוצרים לעומת המוסלמים, בערים מעורבות אחרות, ניכרה עליונותם של המוסלמים.¹⁷ יתרה מזאת, המגמה שאפיינה את החלוקה העדתית בחיפה בתחילת שנות

11 קיימן, עמ' 78.

12 מכתב ממשלה יתח (מנהל סניף משרד המיעוטים בחיפה) לראש עיריית חיפה, 17 במאי 1950, ארכיון עיריית חיפה [להלן אע"ח], 4/1-266.

13 לסקירה על השינויים שחלו בעדות הנוצריות במדינת ישראל ראה: י' זיפר, 'העדות הנוצריות במדינת ישראל', המורח החדש, 3 (1951), עמ' 197-208.

14 מכתב מראש העדה היוונית אורתודוקסית למפקח על המזונות, 15 בנובמבר 1948, ג"מ, 49/510/14.

15 E. Friedman, 'Internal Arab Refugees at the Monastery of the Carmelite Fathers. Mount Carmel', Tereslanum, XLI, (1990), p. 264 [להלן: פרידמן].

16 עיריית חיפה, ספר העירייה, חיפה תשי"ד, עמ' 138 [להלן: ספר העירייה].

17 קביעה זו מסתמכת על הפער היחסי ששרר בגודל שתי העדות, ב-1950, בכמה ערים מעורבות. ראה: ח"ז הירשברג, 'האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל', נ' ביסטרצקי (עורך), קמה - ספר שנה של הקרן הקיימת לישראל לבעיות העם והארץ, (1950), עמ' 216, 218; על נתוני האוכלוסייה הלא-יהודית בערים המעורבות בשנים 1951-1973 ראה: י' הררי, (עורך), הערבים בישראל - 1973, עובדות

ה-50 נמשכה גם בשנים שלאחר מכן. על פי נתוני מפקד 1961 נמצא כי האוכלוסייה הנוצרית גדלה ל- 6,663 נפש, בעוד האוכלוסייה המוסלמית גדלה לכדי 2,563 נפש בלבד.¹⁸ בחלוקה פנימית של הנוצרים, שמרה העדה היוונית קתולית על עליונותה המספרית על פני העדה היוונית אורתודוקסית: 3,031 נפש לעומת 1,159 נפש.¹⁹ לנוכח נתונים אלה ובהשוואה לנתונים הדמוגרפיים של שלהי תקופת המנדט, מתעוררת תמיהה: כיצד ומדוע חל מהפך דמוגרפי בשיעורים כה ניכרים בין המוסלמים לנוצרים, ויותר מכך, כיצד זה דווקא בחיפה המשיכו הנוצרים לשמור על בכורתם המספרית, בעוד האוכלוסייה המוסלמית גדלה באטיות. תופעה זו מוסברת בכך, שעזיבת הנוצרים במהלך המלחמה, בכל הארץ ובעיקר בחיפה, הייתה קטנה יותר מזו של המוסלמים, ובשל כך, בכל הארץ הוכפל שיעור הנוצרים בקרב האוכלוסייה הערבית מ-10% בשלהי תקופת המנדט ל-21% ב-1949. ביטוי בולט לכך היה בחיפה. המהפך הדמוגרפי היה תוצאה ישירה של המנוסה הערבית בתום הקרבות. מאז והלאה נשמר היתרון המספרי של הרוב הנוצרי, יתרון שנבע בעיקר מגידול אוכלוסייה זו, עקב הצטרפות בני העדה שחזרו אל העיר במסגרת ההיתרים השונים, וכן משום שרק מעטים מקרב המוסלמים שבו לחיפה באותן שנים.²⁰

המעריך המרחבי של האוכלוסייה הערבית

מעבר לשינויים שאירעו בגודלן של העדות, חלו בהדרגה תמורות במיקומן במרחב העירוני של העיר התחתית. עיצוב תפרוסת האוכלוסין הושפע בעיקרו מנוכחותם של הבריטים וממדיניות רשויות הביטחון של מדינת ישראל. את התהליך אפשר לחלק לשלושה שלבים עיקריים: (א) השינויים הראשונים שהתרחשו עד 15 במאי 1948, מועד פלישת צבאות ערב למדינת ישראל; (ב) שינויים בתנועות אוכלוסין שאירעו עד 1 ביולי 1948, מועד הפינוי הבריטי; (ג) יצירת מפת התפרוסת הערבית בעטייה של פעולת הריכוז, ביולי 1948, והתמורות שחלו בה לאחר מכן (מפה 1).

(א) עם תום הקרבות בחיפה (22 באפריל 1948) התרכזו מרביתה של האוכלוסייה

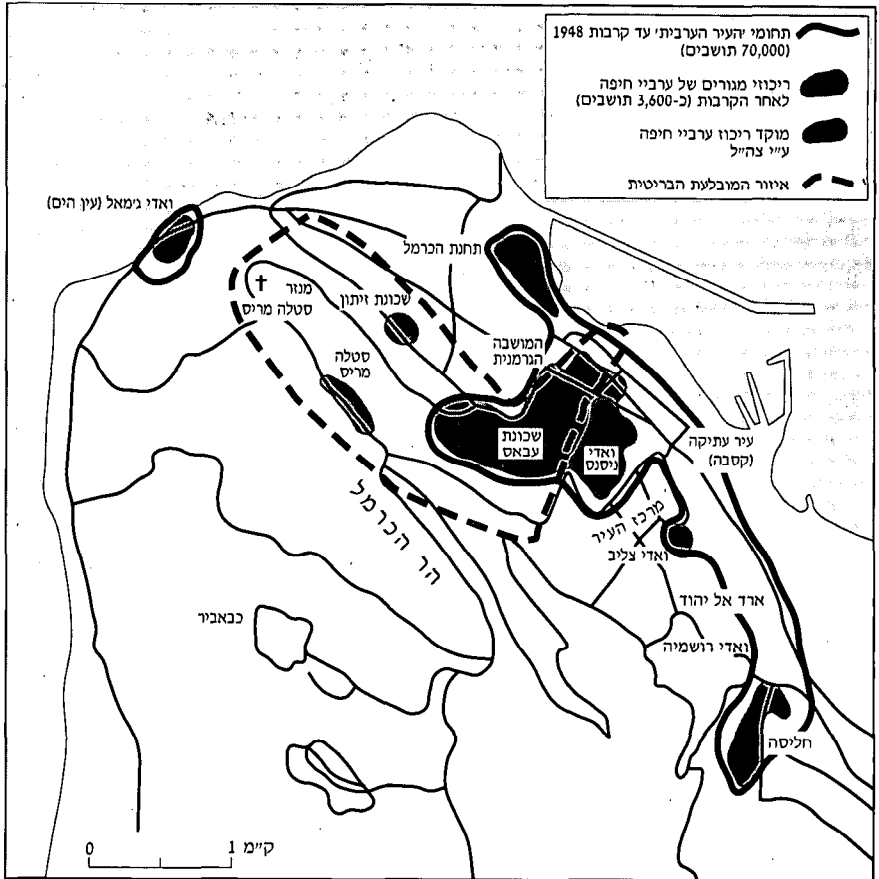
ומספרים, גבעת חביבה 1974, עמ' 9.

18 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מפקד האוכלוסין והדיר - 1961, המוסלמים הנוצרים והדרוזים בישראל, עמ' 103.

19 ש.ס.

20 ד' צמחוני, 'המעריך הפוליטי של הנוצרים בישראל', המזרח החדש, 32 (1989), עמ' 139. לתיאור מפורט על תהליך חזרת הערבים לחיפה ראה: ת' גורן, מתלות להשתלבות - השלטון הישראלי וערביי חיפה, 1950-1948: בחינה היסטורית וגאוגרפית, חיפה 1996, עמ' 165-179.

כ'חומר ביד היוצר': עיצוב המרחב העירוני של ערביי חיפה ב-1948

שכונת המגורים של ערביי חיפה ב-1947/8

הנוצרית בכמה מוקדים: בכרמל הצרפתי (במנזר סטלה מריס וסמוך לו, כ-400 נפש), בשכונת עבאס, במושבה הגרמנית, בתחנת הכרמל ובשכונת זיתון (היום רחוב אלנבי).²¹ לעומת זאת, בחלקה המזרחי של העיר הצטיירה תמונה שונה. אלה מבין התושבים המוסלמים שלא עזבו את העיר עברו לשכונות הנוצריות, חלקם לשכונת זיתון, וחלקם לשכונת ואדי ג'מאל (היום שכונת עין הים).²² על פי אחת הערכות צוין כי בשכונות המזרחיות נותרו בין 15% ל-20% מכלל תושביהן לעומת ההערכה כי מספרם של הנתורים בשכונות המערביות

21 'חירם' לכרמלי, 'צרוור ידיעות', 23 באפריל 1948, את"ה, 105/143; 'חירם' לטנא, 'הפליטים הערבים', 26 באפריל 1948, את"ה, 105/257; 'חירם' לטנא, 'ערבים באיזור הבטחון', 30 במאי 1948, את"ה, 105/252.

22 'חירם' לטנא, 'על הנעשה בחיפה', 27 באפריל 1948, את"ה, 105/257.

הגיע לכדי 80% מהאוכלוסייה²³ לקראת סוף אפריל 1948 החלו התמורות להתבטא גם בשכונות הנוצריות, ועיקרן בהתמעטות האוכלוסייה שנותרה בהן. על פי נתונים שנאספו במהלך סיורים שערכה ה"הגנה" בשכונות אלו, הצטיירה התמונה שלהלן: בוואדי ניסנס נותרו כ-5% מהתושבים; בשכונת זיתון נותרו משפחות ספורות; בשכונת תחנת הכרמל נמנו 4 או 5 משפחות וכמה גברים שעוד קודם שלחו את משפחותיהם ללבנון, ואילו בשכונת ואדי ג'מאל נותרו כ-60% מהתושבים, כ-200 נפש.²⁴ גם בשכונות האחרות הצטמקה האוכלוסייה, אם כי אין בידינו נתונים כמותיים כדי להעריך את היקף התופעה. בסיור שערך אברהם יעלי, מרכז הוועדה להחזרת חיי הערבים למסלולם, לקראת אמצע מאי 1948 בוואדי ניסנס, נודע לו מפי אחד התושבים שנשארו במקום כי רבים מאנשי השכונה עברו לוואדי ג'מאל, לאזור מגור סטלה מריס, לשכונת עבאס ולסביבה הקרובה לביתו של הארכיבישוף ג'ורג' חכים, מנהיג העדה היוונית קתולית, ברחוב אלנבי. התברר כי מדי פעם בפעם הגיעו אלה לבדוק את בתיהם בשכונת ואדי ניסנס, אולם לחזור אליהם הם התכוונו רק אחרי ה-15 במאי.²⁵ במועד זה דווח כי בשכונת תחנת הכרמל נותרו לא יותר מ-10 נפשות, רובן נשים וזקנים, ובוואדי ניסנס נמנו לא יותר מ-12 משפחות, בעיקר נשים וילדים.²⁶

המגמה שהסתמנה אפוא בקרב הערבים הייתה להתרכז באזורים שבהם נותרו עדיין כוחות בריטיים, וכך אפשרו לעצמם לחסות בצל האזור המוגן ולהימנע מחיכוכים עם רשויות ה"הגנה". בשל נטיית האוכלוסייה הערבית להתרכז בגבולות המובלעת הבריטית (מפה 1), נמנע מן ה"הגנה" להחיל את סמכותה על חלק זה של המיעוט הערבי. לעומת זאת, עד סוף אפריל 1948, בוצע השלב הראשון בריכוז האוכלוסייה הערבית בגבולות מוגדרים. בשלב זה נקבעו ואדי ניסנס וואדי צליב כשני האזורים היחידים שהותרו למגורים (מפה 1). גבולות שטח ואדי ניסנס הוגדרו כדלהלן: מצפון רחוב סטנטון (מאזור הצומת בין רחוב שיבת ציון לרחוב מעלה השחרור היום) - אלנבי, ממזרח - רחוב אל-מוחילס (היום רחוב י"ל פרץ), מדרום - סמטת אשקלון וממערב רחוב ההר (היום שדרות הציונות). את האזור השני, ואדי צליב, תחמו בין רחוב ואדי צליב מצפון דרך סמטת שוכרי ממזרח, עד רחוב נוזהה מדרום ורחוב אפע'אני - הבורג' (היום רחוב מעלה השחרור) ממערב. בשלב זה התירה ה"הגנה" לערבים שהתגוררו מחוץ לשטחים אלה

23 פרוטוקול הישיבה המשותפת בין נציגי המיעוט הערבי לשלטונות ה"הגנה", 25 באפריל 1948, ג"מ, 69-4/941/440.

24 'חירם' לטנא, 'המצב בשכונות הנוצריות בחיפה', 28 באפריל 1948, את"ה, 105/257; 'חירם' לטנא, 'סיור בשכונות הנוצריות בחיפה', 1 במאי 1948, את"ה, 105/89.

25 דוח של הוועדה להחזרת החיים למסלולם, 11 במאי 1948, ג"מ, 41/116/255.

26 'חירם' לטנא, 'רשמי סיור של ג'מאל בחיפה', 15 במאי 1948, את"ה, 105/54.

להישאר בתחום מגוריהם, פרט לאזורים שלא הותרו עוד לדיור כדוגמת ואדי רושמייה, חליסה והעיר העתיקה.²⁷

ב) מאז 15 במאי ועד הפינוי הבריטי לא חלו שינויים משמעותיים בתפרוסת האוכלוסייה הערבית. אולם, על פי נתונים שהתקבלו מהמפקד שנערך ביוני 1948 במהלך תקופה זו אפשר לסרטט לראשונה את מיקומו של המיעוט הערבי במרחב העירוני.

טבלה 2: מיקומה של האוכלוסייה הערבית בחיפה -
על פי מפקד יוני 1948

המקום	בתי אב
המושבה הגרמנית	180
הר הכרמל	87
כבאביר	58
שכונת עבאס	56
תחנת הכרמל וה'קישלה'	54
מרכז העיר	50
ואדי ג'מאל ושכונת זיתון (עין הים/אלנבי)	50
ואדי ניסנס	49
עיר עתיקה (שכונת הכנסיות)	25
העיר המזרחית (חליסה)	23
ארד אל-רמל (חוף שמן)	5

מקור: פרוטוקול הישיבה השישית של הוועדה לענייני ערבים, 10 ביוני 1948, ג"מ, 49/309/41

בנתוני הטבלה לא ציינו חלוקה בין בתי אב נוצריים לבתי אב מוסלמיים, מכיוון שהמפקד אינו מספק לנו נתונים להבחנה זו. מכל מקום, באמצעות הנתונים המופיעים לעיל אפשר לסרטט תמונה מרחבית ברורה למדי. מרביתה של האוכלוסייה הנוצרית התרכזה במובלעת הבריטית. מתוך בסך הכול 415 בתי אב נוצריים שנתרו בחיפה, התרכזו 323 מהם במושבה הגרמנית, בשכונת עבאס ובהר הכרמל. יש בידינו מידע מדויק, על גודלו של המיעוט הנוצרי, שמצא מקום מקלט במנזר סטלה מריס, משום שב-29 במאי הורו הבריטים לראשי המנזר הכרמליטי להעמיד לרשותם דוח על מספר הפליטים הנמצאים

27 פקודת יום מטעם מטה ה'הגנה', 26 באפריל 1948, את"ה, 80/460/5; פקודת יום מטעם מטה ה'הגנה', 27 באפריל 1948, את"ה, 80/460/5.

במנזר. בסך הכול נמנו שם 521 פליטים כולל ילדים.²⁸ לקראת אמצע יוני 1948 הוערך כי מספרם קטן לכדי 300 פליטים, ובתוכם משפחה מוסלמית אחת.²⁹ השאר, 92 בתי אב, התפזרו ככל הנראה בשכונות הנוצריות לשעבר. מקרב האוכלוסייה המוסלמית, אשר כללה 114 בתי אב, נותרו 56 בתי אב עירוניים (בלי תושבי כבאביר). נתוני מפקד יוני 1948 מורים כי הם התרכזו בשני מוקדים עיקריים: (1) בחלקה המערבי של העיר העתיקה סמוך לכנסיות הנוצריות; (2) בעיר המזרחית, דהיינו בשכונות המוסלמיות לשעבר. עוד דווח, בהערות הנלוות למפקד, כי ברחוב יפו נמצאו גם תושבים מוסלמים, תופעה מעניינת כשלעצמה, שכן רחוב זה נודע עד שלהי העת המנדטורית באופיו הנוצרי המובהק, ולרוב לא התגוררה בו אוכלוסייה מוסלמית.³⁰

ג) כבר ביוני 1948 נדרשה הוועדה לענייני ערבים לנושא תכנית פינוי הערבים שהתגוררו בתחומי המובלעת הבריטית.³¹ תחילה הוחלט להעביר את התושבים הערבים למקום אחד, לוואדי ניסנס, ובמידה שימצאו דורשים לו, גם לוואדי צליב. בסופו של דבר נקבעו שני האזורים לשיכון המפונים. האחד בוואדי צליב לתושבים המוסלמים, והשני בוואדי ניסנס לתושבים הנוצרים. גם שכונת עבאס הוצעה במסגרת תכנית זו.³² בפועל, התברר כעבור זמן כי מרבית המפונים, כולל המוסלמים, העדיפו לעבור לוואדי ניסנס. עם עזיבת הבריטים את חיפה החלו השלטונות ביישום תכנית הפינוי. ב-1 ביולי 1948, במהלך ישיבתה של הוועדה לענייני ערבים בבית העירייה, נקבע כי הפינוי יכלול את אזורי ואדי ג'מאל, הכרמל, שכונת זיתון, המושבה הגרמנית ואזור הקסבה.³³ באותו יום עודכנו נציגי המיעוט הערבי בדבר הפינוי המתוכנן. על פי הנתונים שהוצגו בפניהם, דווח על 373 משפחות נוצריות שנמצאו במקומות הבאים: במנזר סטלה מריס התרכזו כ-90 משפחות, בוואדי ג'מאל כ-47 משפחות, במושבה הגרמנית 180 משפחות ובשכונת עבאס 56 משפחות. בנוסף לזאת צוין כי בעיר בכלל נותרו 174 משפחות מוסלמיות.³⁴

28 פרידמן, עמ' 248.

29 'חירם' לטנא, 'ביקור בשטח המבוצר על הכרמל', 24 ביוני 1948, את"ה, 105/193. לסקירה על השתלשלות מצבם של הפליטים הנוצרים במנזר סטלה מריס ראה: שם, עמ' 264-271.

30 פרוטוקול של הוועדה לענייני ערבים, 10 ביוני 1948, ג"מ, 49/309/41.

31 על הרקע לתכנית זו, מהלכיה ותוצאותיה ראה: קיימן, עמ' 45-46; גורן, עמ' 238-239; B. Morris, *'Haifa's Arabs: Displacement and Concentration July 1948'*, B. Morris (ed.) 1948 and *After Israel and the Palestinians*, Oxford 1990, pp.149-164 [להלן: מוריס].

32 פרוטוקול של הוועדה לענייני ערבים, 1 ביולי 1948, ג"מ, 49/309/41.

33 שם.

34 פרוטוקול הישיבה עם נציגי הערבים בדבר ריכוז ערביי חיפה, 1 ביולי 1948. (המסמך ניתן לנו

ב-3 ביולי 1948, לאחר סיור בשטח שבו הוגדרו לנציגי הערבים גבולות ואדי ניסנס, החל צה"ל לפנות את אזור סטלה מריס. הצו הצבאי חייב את סיום פעולת ההעברה בתוך שבוע ימים, אולם בפועל הפינוי נמשך כחודש, ואף על פי כן נותרו לא מעט משפחות בשכונות אשר נועדו מלכתחילה לפינוי. בכך בלטה המושבה הגרמנית שבה נשאר מספר קטן של תושבים ערבים.³⁵ לקראת אמצע יולי 1948, דווח בתזכיר שפורסם מטעם סניף משרד המיעוטים בחיפה, כי המובלעת הבריטית פונתה כמעט בשלמותה, פרט לבודדים. על פי דוח זה נמצא כי האוכלוסייה הערבית התרכזת בוואדי ניסנס, בוואדי צליב, בכבאביר ובשכונת עבאס אשר הפכה לסביבה המעורבת היחידה בעיר, מאחר שהתגוררו בה גם יהודים.³⁶ כעבור חודש, באוגוסט 1948, אף הורחב השטח שהוקצה למגורים. כך למשל הותרו לדיור בתים ספורים ברחוב מותנבי (מעל רחוב עבאס), וכן הורשו כמה משפחות ערביות להישאר בדירותיהן מחוץ לאזורים שהוקצו למגורים.³⁷ בניסיון לתהות לפשר מגמה זו אפשר להעלות שלושה הסברים: (1) הצפיפות באזור המותר למגורים גדלה מאוד, היות שבנוסף לאוכלוסייה הערבית המקומית נוספו פליטים ערבים שהגיעו מעוספיה שבכרמל, מחוואסה (היום שכונת בן-דור) וממקומות אחרים; (2) סניף משרד המיעוטים בעיר פעל כדי להשפיע על השלטון הצבאי להרחיב את שטח המגורים, בעיקר עקב הימצאותן של דירות בלתי ראויות לאכלוס, ומשום החרמת בתים לצורכי מוסדות יהודיים, כמו גם עקב פלישות לדירות שיועדו לערבים; (3) צמצום תחום המגורים בעטייה של פעולת "שקמונה", שמחקה כמעט לחלוטין את העיר העתיקה, גרם לצפיפות נוספת במרחב אשר מלכתחילה היה מוגבל בשטחו.³⁸

בנובמבר 1948 דווח על עשרות משפחות ערביות שהמשיכו להתגורר בבתיהן מחוץ לאזור המותר. חלקן קיבלו אישור מהשלטונות, כמו אלו שהתגוררו ברחובות אלנבי, יפו, הגנים ושדרות הכרמל (היום שדרות בן-גוריון). לעומת זאת, כ-60 נפש שנותרו בבתיהם ברחוב עיראק (היום רחוב קיבוץ גלויות) ובסמטאות הסמוכות לו בשכונת חליסה היו צפויים לפינוי לתחום ואדי ניסנס.³⁹ ואולם, לקראת אמצע דצמבר 1948 נועדו נציגי

באדיבותו של מר רחבעם עמיר, שכיהן אז בתפקיד המפקד הצבאי של העיר התחתית.

- 35 מכתב מוועד המושבה למפקד העיר, יולי 1948, אא"ח, 3/48.
- 36 תזכיר של משרד המיעוטים סניף חיפה, 16 ביולי 1948, ג"מ, 49/309/31.
- 37 מכתב ממפקד העיר למשה יתת, יולי 1948, ג"מ, 49/1322/2; תזכיר של משרד המיעוטים סניף חיפה, 27 באוקטובר 1948, ג"מ, 49/1320/119.
- 38 בנושא הפלישות לבתי הערבים ראה: גורן, עמ' 261-264; על הרקע לתכנית "שקמונה" ראה: ת' גורן, 'לתולדות העלמותה של "העיר העתיקה" מנוף חיפה, 1948-1951', אופקים בגאוגרפיה, 40-41 (1994), עמ' 70 [להלן: גורן, לתולדות].
- 39 שירות מודיעין, דו"ח על מיפקד האוכלוסייה הערבית בחיפה, 9 בנובמבר 1948, ארכיון צה"ל [להלן]

השלטון הצבאי עם משה יתח, מנהל סניף משרד המיעוטים בחיפה, והודיעו לו כי קיבלו פקודה לרכז את כל המשפחות הערביות שנמצאו מחוץ לאזור שהוקצה למגורים.⁴⁰ על פי הערכתם כללו אלה בין 110 ל-120 משפחות. לעומתם טען יתח לאי-דיוק בהערכתם, שכן על פי הידוע לו חלק גדול מהם נמנה עם המיעוט הארמני, היווני, ונתינים זרים אחרים. אכן, לאחר שהוחלט לערוך רשימה מדויקת, התברר כי מדובר ב-31 משפחות ערביות בלבד, ולא רק זאת אלא שקרוב למחצית מהן הורשו להישאר בדירותיהן על פי המלצות.⁴¹ מכל מקום, בסופו של דבר התכנית לא מומשה בתאריך שיועד לה. בינואר 1949 חודש הדיון בעניין זה. התברר אז כי בסך הכול נותרו 20 משפחות ערביות שהתגוררו מחוץ לתחום ואדי ניסנס. גם כעת לא הוכרעה הסוגיה, וככל הנראה הסתיימה הפרשה מבלי שנקטו צעדים כלשהם כלפי אותן משפחות.⁴² כעבור שנה, בינואר 1950, הוערך כי 30% מערביי חיפה התגוררו מחוץ לתחומי ואדי ניסנס.⁴³ לשינוי זה יש ביטוי בולט בגידול הדמוגרפי שחל בשכונת ואדי צ'יב. באוקטובר 1948 נמנו בוואדי צ'יב לא יותר מ-10 משפחות ערביות, ואילו ביולי 1950 גדלה אוכלוסייה זו לכדי כמה מאות נפש.⁴⁴ עם זאת, שכונת ואדי ניסנס בלטה כמוקד הגידול הדמוגרפי של ערביי חיפה הן בתחילת שנות ה-50 והן בעשרים שנה לאחר מכן.⁴⁵

עם סיום שלב הריכוז של ערביי חיפה באזורים מוגדרים הובלט עוד יותר בידולם הגאוגרפי הן מן היהודים והן מן המיעוטים הלא-ערביים שנותרו בעיר. בין אלה היו הארמנים, היוונים והבהאים, מיעוטים שעד לא מכבר היו שלובים באורח חייהם ובמיקום

א"צ], בלי סימון תיק.

40 מכתב ממשה יתח למפקד מחוז חיפה, 19 בדצמבר 1948, ג"מ, 49/1322/2. פעולה זו נועדה להתבצע ב-20 בדצמבר 1948. לסקירה על מיקום המשפחות הערביות שהתגוררו מחוץ לשטח המגורים ראה: דוח של משה מחוז חיפה, 17 בדצמבר 1948, ג"מ, 49/1322/2.

41 ש.ס.

42 לתוכני הדיון בסוגיה זו ראה: פרוטוקול של הוועדה להעברת ערבים ממקום למקום, 12 בדצמבר 1949, ג"מ, 49/1322/2; כן ראה: מוריס, עמ' 164.

43 מכתב מסלים ג'ובראן (מראשי העדה היוונית אורתודוקסית בחיפה) לאליהו אגסי (מנהל המחלקה הערבית בהסתדרות), 23 בינואר 1950, ארכיון העבודה [להלן אה"ע], IV219/141.

44 הערכה זו מבוססת על נתוני הבחירות לעיריית חיפה. הנתונים מורים כי ל-274 נפש ניתנה זכות הבחירה בשכונת ואדי צ'יב. אך למספר זה צריך להוסיף גם את אלה שלא ניתנה להם זכות בחירה ואת אלה שנמצאו מתחת לגיל הבחירה. ראה: מכתב משלמה אלפיה (מוזכר סניף 'ברית פועלי א"י' בחיפה) לאליהו אגסי, 27 ביולי 1950, אה"ע, IV219/141.

45 "בן-ארצי, 'ההגירה הפנימית של ערביי חיפה והשפעתה על עיצובו של דגם מגוריהם', אופקים בגאוגרפיה, 4 (1979), עמ' 28 [להלן: בן-ארצי, ההגירה].

מגוריהם בתוך האוכלוסייה הערבית. היות שעל פי ההוראות שנועדו לריכוז האוכלוסייה הערבית נקבע לא להעביר את הארמנים ומיעוטים לא-ערביים אחרים, נותרו אלה לרוב במקומם. רק בגודל אוכלוסייתם ניכרה התמורה. כך למשל המשיכו הארמנים להתגורר בתחום המושבה הגרמנית וברחוב יפו, בעוד גודל עדתם, שנאמד ב-1947 בכמה אלפים, הצטמק באופן בולט. לקראת סוף אפריל 1948 הוערך מספרם בכ-300 נפש, ועל פי מפקד יוני 1948 נותרו מקרב בני עדה זו 40 בתי אב בלבד.⁴⁶ בסוף אוגוסט 1948 נמצא על פי נתוני סניף משרד המיעוטים בחיפה, כי עדה זו מגתה כ-210 נפש, מהם 80 גברים ו-50 נשים.⁴⁷ בתחילת שנות ה-50 הכפילה העדה את אוכלוסייתה לכדי 400 נפש.⁴⁸ העדה היוונית המשיכה אף היא להתגורר ברובה בתחום המושבה הגרמנית ועל פי מפקד יוני נמצא כי נימנו בה 38 בתי אב בלבד. הבהאים, שבשלהי המנדט מגו כמה מאות נפש,⁴⁹ נותרו לגור ברחוב הפרסים, ממזרח למושבה הגרמנית, ומספרם קטן לכדי כמה עשרות תושבים בנובמבר 1948.

'ייהוד' העיר התחתית

מפאת התמורות שחלו בגודלה ובמיקומה הגאוגרפי של האוכלוסייה הערבית נותרו שטחים נרחבים בשכונות הערביות בשיממונם, ובהם דירות ריקות ומבני ציבור בלא שימוש. עובדה זו נוצלה במהרה על ידי קובעי המדיניות דאו להתרחבות טריטוריאלית באזורי הארץ השונים בכלל ובערים המעורבות בפרט.⁵⁰ בין ערים אלו בלטה חיפה במיוחד ביישום מגמת ההתפשטות ולא בכדי: מצאי הדירות הנטושות התאים לקליטתם של אלפי עולים חדשים שהגיעו אז לארץ דרך נמל חיפה, ולחלקם היה סיכוי טוב להיקלט בתעסוקה העירונית. כך למשל כבר במאי 1948 פעל המדור לטיפול בעולה בחיפה כדי להתאים בתים עזובים של ערבים לשיכון עולים שהתחייבו לעבוד בנמל.⁵¹

46 דוח מודיעין בנוגע לימצב המיעוטים בחיפה, 27 באפריל 1948, א"צ, בלי סימון תיק.

47 תזכיר של סניף משרד המיעוטים בחיפה, 31 באוגוסט 1948, ג"מ, 49/303/17.

48 ספר העירייה, עמ' 138.

49 דוח של משרד המיעוטים, 9 בנובמבר 1948, ג"מ, 49/307/24.

50 עיון מעמיק בסוגיה זו ראה למשל: גונן, עמ' 157-170. בנוגע לירושלים בפרט ראה: גולן, עמ' 35, 38, 49.

51 מכתב מהמדור לטיפול בעולה לוועדת המצב, 21 במאי 1948, א"ח, 3/48. כן ראה: ש' רייכמן, ממאוזו לארץ מושב, ירושלים 1979, עמ' 98; השווה: א' גולן, 'פליטים, עולים, שכונות נטושות - עיצוב המערך העירוני של ירושלים היהודית במלחמת העצמאות ואחריה, 1948-1950', א' בראלי

על ביטוייה של מגמה זו כפי שהסתמנה בחיפה ניתן ללמוד מתכנית שהוצעה לקראת אמצע יוני 1948, ככל הנראה על ידי העירייה, תחת הכותרת - "שיכון העולים בבתי הערבים בחיפה". עיון בנתונים מאפשר לנו להעריך הן את גודל המרחב שתוכנן להתפרסות, והן את גודל האוכלוסייה שיועדה לאכלוסו.⁵² על פי המצוין בדוח תוקנו והותאמו עד אז לשיכון כ-1,300 חדרים, ובהם כבר שוכנו 800 משפחות של עולים חדשים, ועוד כ-50 חדרים הועמדו לרשות מוסדות ציבור. 500 חדרים נוספים נמצאו בשלבים שונים של תיקונים. עם זאת, הוגי התכנית דאגו להצהיר כבר בהקדמה להצעתם כי אין באפשרותם לספק בשלב זה רשימת בתים מדויקת אשר היו עשויים להתאים לשיכון, היות שסקר רישום הבתים העזובים בכל חלקי העיר טרם הושלם, ולכן, כך נטען, תכניתם נבנתה בחלקה על פי הערכות בלבד. את מספרם של החדרים נקבו באמצעות חלוקת העיר לשני אזורים: חיפה המזרחית מזה וחיפה המערבית מזה. בתחום חיפה המזרחית צוינו שלוש שכונות: (1) שכונת חליסה ואזור ואדי רושמה הסמוך לה, אשר בשטחם נמצאו כ-250 חדרים פוטנציאליים לאכלוס; (2) שכונת ארד אל-יהוד, שבה נמצאו כ-200 חדרים; (3) קטע משכונת ארד אל-בלאן שהוגדר כמצוין בדוח, ממזרח לעיר העתיקה, בין רחוב הרכבת לרחוב עיראק, שבו אותרו כ-300 חדרים. כללו של דבר בחיפה המזרחית הוצעו בסך הכול כ-750 חדרים. לעומת זאת, בחיפה המערבית היצע החדרים היה כמעט כפול, בתחומן של חמש שכונות כדלהלן: (1) בשכונת זיתון, שאליה נוסף קטע מרחוב המלכים (מבניין הכרמליטים ועד השוק הערבי), בסך הכול נמצאו כ-250 חדרים; (2) במושבה הגרמנית אותרו כ-450 חדרים; (3) בשכונת עבאס, שכללה הן את רחוב הגפן וסביבתו מצפון והן את רחוב ההר מדרום, נמצאו כ-350 חדרים; (4) בשכונת תחנת הכרמל אותרו כ-200 חדרים; (5) בשכונת ואדי ג'מאל נמצאו גם כן כ-200 חדרים. בחיפה המערבית נמצאו אפוא כ-1,450 חדרים, ובסך הכול אותרו בעיר כ-2,200 חדרים שטרם הוחל בתיקונם. לרשימה זו ביקשו כותבי הדוח להוסיף גם את בתי הערבים בכרמל הצרפתי שנמצאו תפוסים עד אז בידי הבריטים. מספרם של בתים אלה לא ננקב, אולם אפשר לציין בבירור כי דובר בבתיים ספורים בלבד. קביעה זו מבוססת על מפה הנושאת את הכותרת - "האזור המבוצר על הר הכרמל" - שכבר הוכנה ככל הנראה על ידי ה"הגנה", כדי לתאר את מערך הבעלות על הבתים. מרחב זה השתרע מהצטלבות רחובות בית לחם וסטלה מריס (היום רחוב שאול טשרניחובסקי) מצפון ועד פאתיהם של רחובות ההר, הצלבנים, פנורמה (היום רחוב יפה נוף) והאורן (היום שדרות הנשיא) מדרום.⁵³ מכל מקום, בסך הכול,

(עורך), ירושלים התצויה 1948-1967, ירושלים 1994, עמ' 82-83 [להלן: גולן, פליטים].

52 דוח שיכון העולים בבתי הערבים בחיפה, 11 ביוני 1948, אא"ח, 5/95. הנתונים הבאים מבוססים על דוח זה.

53 מפת הר הכרמל, האזור המבוצר, 1:2.500, 1948, ג"מ, כלי סימון תיק.

כמצויין בדוח, אותרו בחיפה כ- 4,000 חדרים. על פי התחשיב המסכם, שלפיו הונח כי 5% מהבתים יועברו לרשות מוסדות ציבוריים וכי בממוצע יקבלו כל 100 משפחות 125 חדרים, אמדו כי את מספר החדרים הנותרים ניתן יהיה לאכלס בכ-3,000 משפחות עולים. עד מהרה ננקטו האמצעים הדרושים כדי להפוך תכנית זו למציאות. לקראת סוף יוני 1948 פנתה מועצת פועלי חיפה אל מחלקת העלייה בוועד הפועל של ההסתדרות לצורך קבלת תקציב למימון מוסדות ציבוריים לטובת קליטתן של 3,000 משפחות עולים שיועדו להתרכז בשלושה מוקדים: בשכונת חליסה, בעיר התחתית ובשכונת זיתון. במושבה הגרמנית למשל, שנכללה על פי המצוין במכתב בתחום העיר התחתית, התכוונו לרכז למעלה מ-1,000 משפחות עולים.⁵⁴ ואכן, כבר בתחילת יולי 1948 דווח על ידי ועד משתכני המושבה הגרמנית כי לשכונה נכנסו כמה מאות תושבים, ברובם עולים חדשים.⁵⁵ בעיתונות פורסם אז כי מספר התושבים היהודים במושבה הגרמנית הגיע לכדי 400 נפש, שהתגוררו בחלקם בדירות שנמצאו בבעלות ערבית לשעבר, וכי אמנם הייתה כוונה להגדיל את מספרם ל-1,000 נפש לפחות.⁵⁶ גם שכונת זיתון וואדי ג'מאל אוכלסו באופן מואץ. תושבי וואדי ג'מאל, שלמורת רוחם נאלצו להתרכז מאז תחילת יולי 1948 בתחום ואדי ניסנס, הציעו כעבור חודש לשלטונות לבצע חילופי אוכלוסין, על מנת לאפשר להם לחזור לשכונתם, אך בלא תוצאות.⁵⁷ עד נובמבר 1948 קלטה חיפה 6,000 משפחות עולים (כ-20,000 נפש),⁵⁸ ובמרס 1949 נמצא כי בסך הכול שוכנו בעיר 24,000 עולים.⁵⁹ ראוי לציין כי מספר זה כפול אף מן האומדן של הדוח שנדון לעיל בדבר שיכון העולים בבתי ערבים. בצד פעולות פיזור העולים בשכונות הערביות לשעבר הוענקה תשומת לב רבה לבעייתן של משפחות יהודיות פליטי שכונות הספר כגון רחוב השומר, ארד אל-יהוד ותל עמל. עניין זה טופל על ידי לשכת הפליטים שפעלה מטעם ועדת המצב בחיפה מ-1 בדצמבר

54 מכתב ממועצת פועלי חיפה (המחלקה לטיפול בעולה) לוועד הפועל של ההסתדרות, 23 ביוני 1948, אה"ע, IV208/1/4853.

55 מכתב מוועד המושבה הגרמנית לאבא חושי (מוכיר מועצת פועלי חיפה), 6 ביולי 1948, אא"ת, 3/48.

56 'חיפה בראי העיתונות' - לקט דיווחים מעיתון 'הארץ', יוני-יולי 1948, את"ה, 22/2. על פי המצוין בנתוני לקט זה, מנתה הקהילה היהודית במושבה הגרמנית בערב פרוץ 'המאורעות' 170 נפש, ובהם 40 ילדים ולמעלה ממחצית הנותרים נשים.

57 בפרשה זו ראה מכתב מתושבי ואדי ג'מאל למפקח על הרכוש הנטוש בחיפה, 19 באוגוסט 1948, ג"מ, 49/1322/2. בעיקרו של דבר הוצע לשלטונות להעביר את היהודים משכונת ואדי ג'מאל לוואדי ניסנס, ולאפשר בכך את שובם של תושבי ואדי ג'מאל אל בתיהם. בנוגע לתיאור המצב בשכונת זיתון ראה: מכתב ממשפחת בוטרוס לבתם, 7 ביוני 1948, את"ה, 105/260.

58 ידיעות מועצת פועלי חיפה מספר 32, 4 בנובמבר 1948, אה"ע, IV208/1/5068.

59 גולן, עמ' 40.

1947 ועד 30 ביוני 1948. בסך הכול נדרשה הלשכה לספל ב-1044 משפחות יהודיות (כ-5,000 נפש).⁶⁰ בתיאום עם רשויות הביטחון עיבדה הלשכה תכנית להחזרת הפליטים היהודים לדירותיהם, ולשיכונם מחדש של אלה שבתיהם ניוקו במהלך "המאורעות". עד ה-15 ביולי 1948 הצטיירה התפלגות אכלוסם כדלהלן: 645 משפחות שוכנו מחדש בחליסה, בוואדי רושמייה, בארד אל-יהוד, ברחוב הבורגי, ובמעלה ואדי ניסנס ברחובות דניאל, צידון, אל-מוח'לס וקיסריה. 332 משפחות הוחזרו לדירותיהן הקודמות, חוץ מלאזור העיר העתיקה שנאסר לאכלוס. לנותרות, 67 משפחות, לא נמצא בשלב זה פתרון. 20 משפחות מהן המשיכו להתגורר בבית ספר ערבי ברחוב יחיאל סמוך לוואדי צליב.⁶¹

כעבור חודשים ספורים אפשר היה להעריך את השינויים הבולטים שחלו בממדי התפרסותה של האוכלוסייה היהודית בעיר התחתית. כך למשל על פי מפקד יהודי חיפה שנערך באפריל 1948 נמנו בעיר התחתית ובמושבה הגרמנית גם יחד 2,000 יהודים. כבר ביוני 1949 הגיעה האוכלוסייה היהודית בעיר התחתית ל-30,821 נפש.⁶² בנתון זה לא חלו שינויים משמעותיים בשלוש השנים שלאחר מכן. ב-1952 נמצא כי 30,726 יהודים התגוררו בתחום העיר התחתית, לא כולל את שכונות חליסה ותל עמל מדרום לה, שבהן התגוררו 6,585 יהודים.⁶³ לעומת זאת, אחוז התושבים הערבים שנותרו בעיר התחתית לא גדל יחסית בהרבה במהלך השנים הבאות הן באופן בולט לעומת האוכלוסייה היהודית והן לעומת התושבים הערבים שהתגוררו במקומות אחרים. כך, למשל, ב-1961 נמצא כי הערבים בעיר התחתית היוו 6.3% מתושבי האזור, אך מתוך האוכלוסייה הערבית בעיר כולה הם היוו 2.3% בלבד.⁶⁴ במגמה זו חל שינוי מה בעשור הבא, עת עלה שיעור גודלה של האוכלוסייה הערבית בעיר התחתית לכדי 28.8%, אך לעומת זאת, מתוך כלל תושבי חיפה הערבים היא נותרה עדיין קטנה.⁶⁵ כך הפכה העיר התחתית מאזור ערבי מובהק לעוד רובע יהודי במרחב העירוני.

מעבר לנטייה לאכלס את השכונות שהתפנו מתושביהן הערבים, נוצל מצב זה גם לעריכת שינויים פיזיים בעיר התחתית ולנקיטת מהלך אשר היה בו כדי להגביל את התפרסותו לעתיד של המיעוט הערבי. חלק ניכר מן המשאבים הוקצו להריסה מסיבית של

60 דוח מלשכת הפליטים לאבא תושי, 22 ביולי 1948, אא"ח, 3/48.

61 ש.ס.

62 אומדן האוכלוסייה בחיפה, 1 ביוני 1949, (על פי דיווח מחלקת המזונות), אע"ח, 15/220.

63 נתוני גודל האוכלוסין ומיקומו, 31 באוקטובר 1952, (על פי נתוני המרדור לסטטיסטיקה), אא"ח, 8/118. לשם השוואה, בהדר הכרמל בלבד הגיע מספר התושבים לכדי 48,981.

64 בן-ארצי, ההגירה, עמ' 28.

65 ש.ס.

העיר העתיקה (ה'קסבה'), עניין שכבר נדון בהרחבה במקום אחר.⁶⁶ אולם מן הראוי לציין כי היקף תכנית ההריסות כלל גם עשרות של מבנים שנמצאו במוקדים שכונתיים אחרים, כמו למשל באזור ואדי ניסנס, באזור ואדי צליב, באזור ואדי ר'ושמיה ובאזור חליסה.⁶⁷ בחלקה המערבי של שכונת ארד אל-בלאן לשעבר, סמוך לכיכר פיצל, הוצעו להריסה 13 בתים ישנים מתוך כוונה להרחיב את הכניסה המזרחית לעיר התחתית, אך גם, כמצוין בתזכיר, לאפשר את פיתוח הקרקע ליישוב מחדש.⁶⁸ עם הזמן חייבה מציאות חדשה זו את השלטונות לאיתור פתרונות דיור חלופיים בעבור המיעוט הערבי. יומה ראשונה בכיוון זה החלה להינקט ב-1951, וכעבור שנתיים הביע אגף השיכון את נכונותו לבנות 100 יחידות דיור לערביי חיפה בחלקה המערבי של העיר, אך לא לפני שהתקבל אישור ממשרד הביטחון בנוגע למיקום אתר הבנייה.⁶⁹ התכנית כשלעצמה ביטאה גישה חדשה לנוכח מצוקת הדיור הערבי, אם כי לא היה בכוחה לספק פתרון לכלל הנצרכים.

שינויי שמות

'ייהוד' השכונות הערביות לשעבר הובלט עוד יותר עת נקבעו שמות עבריים לחלק מהרחובות שנשאו שמות ערביים. הגל הראשון של תהליך זה, שהחל בתחילת שנות ה-50, התאפיין במגמה להעניק גוון יהודי מובהק (לרוב באמצעות קביעת שמות שביטאו את מורשת המאבק לתקומה), במיוחד לשכונות שאוכלטו באופן מסיבי. כך, למשל, ועדת העירייה לקביעת שמות לרחובות ביקשה להמליץ על החלפת כלל השמות הערביים של רחובות שכונת חליסה, לאחר שכבר נקבעו שמות חדשים לשני הרחובות המרכזיים שבשכונה.⁷⁰ האחד רחוב עיראק שקיבל את השם קיבוץ גלויות, והשני רחוב צלאח א-דין

66. גורן, לתולדות, עמ' 57-81.

67. תזכיר על עבודות שיפור דחופות בחיפה, אא"ח, 3/48. יש לשער על סמך תוכנו, כי הוכן על ידי העירייה במאי 1948.

68. שם.

69. פרטים נוספים בסוגיה זו ראה: פרוטוקול של מועצת עיריית חיפה, 5 בדצמבר 1951, אא"ח, 8/116; מכתב מוועד תכנית השיכון הערבי לממונה על מחוז חיפה, 27 בפברואר 1953, אא"ח, א' - 6/102; מכתב מיהושע פלמון (יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים) למנהל האגף לשיכון, 9 בפברואר 1953, אא"ח, א' - 6/102; מכתב ממנהל אגף השיכון למנהל המחלקה לשיכון עממי, 7 במאי 1953, אא"ח, א' - 6/102.

שהפך לרחוב הגיבורים. כעבור זמן אכן שונו שמותיהם של עוד שני רחובות בשכונה. רחוב אל-מאמון הפך לרחוב אני מאמין ורחוב חסן - לרחוב חוסן.⁷¹ במקרה אחר הוחלף שם השכונה, היא ואדי ג'מאל, לשמה החדש - שכונת עין הים.⁷² לימים נמחקו בעיר התחתית שמות ערביים נוספים, אם כי הם היו מעטים כדוגמת רחובות אבו בכר, שאוקי, חאלד אל-ואליד, עומר אל-מוכתאר ואחרים. יש שגם שמות של משפחות נכבדות נגרעו מנוף הרחובות, כגון אביד, ח'מרה ומוח'לס. חלק מהשמות שנתרו לא ציינו עוד רחובות, כי אם סמטאות ודרכים צדדיות כדוגמת סמטת אומיה, סמטת ג'למה, סמטת הכנסיות, שביל אל-אתיד וכו'.⁷³ תופעה זו אפיינה גם ערים מעורבות אחרות, כדוגמת יפו, שבה הוחלפו תחילה חלק מהשמות הערביים במספרים.⁷⁴ עם הזמן, נקבעו מעט שמות ערביים חדשים כמו עומר אל-כתאב, שחאדה שלח ונוספים, שביטאו את גישת העירייה לשכונות בעלות אופי ערבי.⁷⁵ בדיעבד סימלה גישה זו הכרה במורשת התרבותית של המיעוט הערבי, שנתר בעיר כחלק בלתי נפרד ממנה, ואשר היה צריך להתחשב בו בעיצוב המרקם העירוני.

סיכום

בשלהי המנדט הבריטי התאפיינה הפריסה המרחבית של ערביי חיפה בקווים עירוניים ברורים, אשר הבליתו את רצף המוקדים השכונתיים שצמחו לאורכה של העיר התחתית. ההתפתחות המואצת של שכונות אלה מזה, לצד הגידול שחל בשטחה ובאוכלוסייתה של הדר הכרמל מזה, חידדה את החלוקה שהתהוותה בעיר בין שתי ישויות מרחביות השונות באופיין הלאומי, הדתי והתרבותי. את ראשית השינויים במפה הדמוגרפית יש לראות בתנועות האוכלוסייה הערבית כבר בפרק הזמן של "מאורעות" 1947-1948. הן להגירה

- 70 'חיפה העובדת' - ידיעות מועצת פועלי חיפה, 9 במאי 1951; פרוטוקול של מועצת העירייה, 21 במאי 1951, א"ח, 8/116; פרוטוקול הוועדה לעניינים כלליים ושמות לרחובות, 25 ביוני 1951, א"ח, 8/116. על מניעה של העירייה לשינוי שמות רחובות ראה: מ' עזריהו, 'בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל-אביב מחקר בעיצוב הזכרון הישראלי', קתדרה, 68 (1993), עמ' 102-104.
- 71 עיריית חיפה, המחלקה למידע ולמחקר סטטיסטי, קובץ רחובות חיפה, 1992.
- 72 פרוטוקול מועצת העירייה, 5 בדצמבר 1951, א"ח, 8/116.
- 73 מינהל הכספים בעיריית חיפה, רשימת הרחובות וחלוקה לאזורי שומה, 1992.
- 74 א"ב בן-ישי, 'שמות רחובותיה של תל-אביב', אריאל, 68-70 (1990), עמ' 165.
- 75 בסוגיה זו ראה למשל: מכתב מאבא חושי לארכיבישוף ג'ורג' חכים, 5 בדצמבר 1951, א"ח, 4/א260. כן ראה: שם, עמ' 166; גולן, פליטים, עמ' 89.

החיצונית והן להגירה הפנימית נודעה השפעה רבה על עיצוב תפרוסת האוכלוסין בשלב זה. בעוד השכונות במזרח העיר ננטשו, הפכו השכונות במערב העיר למוקד התרכזותם של התושבים הערבים, ובתוך כך החלו להישטש גבולות הסגרגציה המסורתית בין הנוצרים למוסלמים, וזאת עוד בטרם נמצאה חברה זו מוכנה לערעור באיזון העדין בין השניים, ועוד יותר מכך ליצירתה של קהילה עדתית מעורבת במרחב מוגבל. ואולם, התמורה המכרעת במרכיביה של המפה הדמוגרפית החלה לתת את אותותיה רק עם תום הקרבות בעיר. עיצובה מחדש השפיע למעשה על יצירת דפוסים מבניים, ועל פיהם אפשר היה לאפיין את ההווה הגאוגרפית של המיעוט הערבי גם בשנים שלאחר המלחמה.

בעיצוב מחדש פעלו כוחות וגורמים שונים. גורם מרכזי היוותה בשלב הראשון - הנוכחות הבריטית. זו משכה לתחומי המובלעת שלה כמה מאות תושבים ערבים, ועם הפינוי הבריטי נדרשה לגביהם מדיניות ספציפית. הגורם היהודי הורכב מכוחות שהיו לעתים בעלי אינטרסים מנוגדים. בראש ובראשונה השפיע על פיקוד ה"הגנה" וצה"ל שיקול הביטחון. זה הוביל למדיניות ריכוזם של ערביי חיפה בכמה גרעינים מגובשים ובעיקר במוקד של ואדי ניסנס. המערכת האזרחית הונעה בעיקרה מהצורך לאכלס עולים יהודים חדשים, אך בה בעת לא יכלה להתעלם גם ממצוקת הערבים. וכך נוצרו המהלכים שהובילו לריכוז מוגבר מחד גיסא, ולגילויי גמישות בפרשנות תחומי המרחב הערבי מאידך גיסא. נושאים אלה נדונו במפורט גם בעבודות אחרות. ייתכן שהיו מודעים במערכת השלטונית היהודית לרקע המדיני הארצי של שאלת הערבים במדינה ומחוצה לה, אך בפועל עוצב המרחב בעיקרו על ידי גורמים לוקליים.

בולט מכול היה המהפך הדמוגרפי והעדתי שהתחולל בקרב האוכלוסייה הערבית בעיר. זו בכלל קטנה לכדי 4% מגודלה ב-1947, ובתוך כך הפכו הנוצרים לרוב מובהק. בהשוואה לנתוני העבר נמצא גודלה של האוכלוסייה המוסלמית דומה לגודלה בתחילת המאה ה-19, ואילו האוכלוסייה הנוצרית נסוגה לגודלה בראשית שנות ה-20. עד תחילת שנות ה-50 גדלה אוכלוסייה זו באטיות, אך בהתמדה. בתהליך זה שמרו הנוצרים על עליונותם המספרית, שנבעה מיתרונם הבסיסי בגודלם, וכן מכך שרק מעטים יחסית מהמוסלמים חזרו אל העיר.

עד 1 ביולי 1948 סימלה המובלעת הבריטית גם את קווי תיחום התרכזותה של האוכלוסייה הערבית, דהיינו במערבה של העיר. עם יציאת הבריטים העדיפו רשויות הביטחון לרכז את המיעוט הערבי בשני מוקדים שכונתיים, שסימלו את החלוקה בין נוצרים למוסלמים; אם כי הנטייה הייתה להביא לידי יישובם דווקא בוואדי ניסנס, ולא בוואדי צליב, וזאת כדי להותיר את החלק המזרחי של העיר בלי אוכלוסייה ערבית. אישוש לכך נמצא בתכניות האכלוס שהוכנו מבעוד מועד, ולפיהן הסתמנה מגמה ברורה להביא ליישוב השכונות המזרחיות באמצעות הפניית עולים חדשים לשם. עם זאת, דווקא השכונות

המערביות אוכלסו במספר רב יותר של עולים חדשים, בשל תשתית המבנים שנמצאה טובה יותר בחלק זה של העיר.

התפתחות זו בכללותה חשפה את מרחב העיר התחתית לעיצוב מחדש שנקבע על פי מיקומו של המיעוט הערבי מחד גיסא, ועל פי היווצרות תפרוסת האוכלוסייה היהודית מאידך גיסא. רצועת השכונות הערביות במתכונתה המנדטורית נקטעה. בפועל נותרו ממערך זה שתי שכונות מגורים מרכזיות - ואדי ניסנס ממערב וואדי צליב ממזרח. בחלק מהשכונות האחרות שונו תווי הנוף הן בתהליך הריסה מכוון והן בהשפעת אכלוס השכונות הללו ביהודים. כך למשל שינוי שמות לרחובות סימן באופן בולט את פני התרבות החדשה שרווחה בהם. שטחים אחרים שלא יושבו נותרו במשך תקופה ארוכה כאיים של עזובה. מכל מקום, תהליך האכלוס טשטש את את קיומו של המערך השכונתי הישן, ויותר מכך הוא הביא לביטול קו הגבול שחצץ מעת לעת בין חיפה הערבית לחיפה היהודית.

מוקד מגוריה של האוכלוסייה הערבית הועבר כאמור ממזרח העיר אל מערבה. כתוצאה מכך נמוגה הסגרגציה האופיינית שניכרה בעבר בחלוקה האורבנית בין מוסלמים לנוצרים. שכונת ואדי ניסנס הפכה לשכונה מעורבת, ולמעשה מכלל השכונות הנוצריות נותר אזור רחוב עבאס ורחוב אל-מותנבי כשריד נושב אחרון לדגם של שכונה בעלת אופי נוצרי. גודלו של המיעוט הערבי שנותר מזה וצביונה הנוצרי של שכונת ואדי ניסנס מזה תאמו היטב את ייעוד שכונה זו לדיור הערבים, בהתאם לשיקוליהם של מוסדות השלטון. המתחם של שכונה זו בלט כעת במיוחד על רקע ההפרדה שחלה בין אוכלוסייתה למיעוטים הלא-ערביים, וכמובן בשל התפשטות האוכלוסייה היהודית. בשנים שלאחר מכן, בשנות ה-50 ואילך היא נותרה כמרכז עירוני למיעוט הערבי, אם כי לצדה התפתחו כמה מוקדי משנה שלהם נודעה השפעה על כיווני התפשטות אוכלוסייה זו בעתיד.

בצביונה של המפה החדשה היה כדי לאפיין מצב נתון לזמן מוגדר, אך גם לרמוז על התפתחויות לעתיד שביטאו את הבקיעים הראשונים שנתגלו כבר בשלבים הראשונים בעיצובה. בגלל הגידול שחל באוכלוסייתה היהודית של העיר התחתית, ניכרו ראשיתם של ניצני התפשטות בקרב המיעוט הערבי אל מעבר לגבולות שנקבעו להם ביולי 1948. דווקא ריכוז הערבים בוואדי ניסנס, במרכז העיר ולא בשוליה, השפיע על כיווני ההתפשטות לעתיד. זאת ועוד, מוקדי המגורים שנותרו מחוץ לשכונה זו הפכו עם הזמן לאזורי דיור שסימלו במובן מה את החזרה למרחב המגורים הישן, כמו אל רחובות אלנבי ויפו. מגמה זו התבטאה בשנים שלאחר מכן בהיווצרות מערך מגורים ערבי לא רצוף, ואף לא ערבי לגמרי, עקב חדירתה של אוכלוסייה זו לתחום השכונות היהודיות, שהפכו למעשה לשכונות מעורבות. בד בבד איבדה שכונת ואדי ניסנס מיוקרתה המנדטורית כשכונת מגורים נוחה, לנוכח המצוקה שהשתררה בה, לצד שכונת עבאס שנותרה כדגם לשכונה יוקרתית. קרבתן של שתי השכונות זו לזו רק הבליטה את הניגוד ביניהן, שהתבטא לא רק באופי המגורים, אלא גם במבנה העדתי, החברתי והתרבותי.

שינויים אלה, שנבעו מאופיה של הפריסה הדמוגרפית, גרעו מצביונה המעורב של העיר התחתית, ובדיעבד גרמו לטמיעתה של העיר התחתית ביצירת אופי חדש, שהיה בו כדי להקחות את המבנה הישן. זו הייתה בשלה כעת לפיתוח כלכלי מואץ, מתוך סיפוח שטחים נוספים לצורך מטרה זו. עם זאת, סממניו של הצביון המעורב לא נמוגו ואף התחזקו במשך השנים בשל מגמת ההתפשטות של המיעוט הערבי. גם ציוני הנוף שנותרו בעיר התחתית כמוסדות דת, בתי קברות, מוסדות ציבור, מבני מגורים, סמטאות ורחובות שנשאו שמות ערביים ביטאו את המשכו של הקשר האורבני בין מרקם העבר למרקם העתיד. ואמנם, מערך המגורים של ערביי חיפה כעבור שנות דור, תואם כמעט לחלוטין את זה של לפני מלחמת העצמאות, אם כי בתוכו דרים אך כשליש ממספר ערביי חיפה בשלהי 1947. מסתבר, כי הכוחות הגאוגרפיים, הכלכליים ואפילו החברתיים, גברו על השינויים שנכפו על ערביי חיפה, וביטלו את גבולות הריכוזים שנקבעו להם באופן שרירותי. עם זאת, כל הרוצה להבין את מפת תפרוסת המגורים של ערביי חיפה בימינו, איננו יכול להתעלם מן הפעולות והההליכים שעיצבו את ראשית התהוותה בפרק הזמן שתואר במאמר זה.

ממסד, פליטי מלחמה, עולים: העיצוב מחדש של המרחב העירוני במלחמת העצמאות ואחריה

ארנון גולן

הקדמה

במאמר שכותרתו "גאוגרפיה עירונית בעולם משתנה" דנה סוזן סמית' (Smith, 1994: 232-233) בגאוגרפיה העירונית ובזכות קיומה כתת דיסציפלינה נפרדת. אין הדיון בשאלה זו בכללה נוגע ישירות למאמר זה, אלא מבחינה זו שלטענת המחברת עצם העירעור על זכות קיומה של תת הדיסציפלינה מחייב את הגאוגרפים העירוניים לשוב אל שורשיה ולבחון מחדש תהליכי התפתחות עירוניים, שהדיון בהם הנו עצם מהותה של הגאוגרפיה העירונית.

העיסוק בנושאים הקשורים בהתפתחותן של מערכות עירוניות בעבר, עשוי להוות גשר בין תת-הדיסציפלינות של הגאוגרפיה העירונית והגאוגרפיה ההיסטורית. בדומה לזו העירונית, גם התת-דיסציפלינה של הגאוגרפיה ההיסטורית דורשת עיון והגדרה מחדש (Philo, 1994) בעיקר נוכח התפתחותן של דיסציפלינות ותת-דיסציפלינות ממדעי החברה שבאמצעותן ניתן לבחון מחדש את העבר ולהעמיק ולהרחיב את הבנתנו את התהליכים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים שעיצבו את המרחב. על החשיבות בהרחבת מסגרת הדיון הגאוגרפית היסטורית בכיוונים אלו עומדים רובין באטלין (Butlin, 1987) וריצ'ארד דניס (Dennis, 1994) במאמריהם העוסקים בהתפתחותה של הגאוגרפיה ההיסטורית ובקשריה עם מדעי החברה.

שילוב של גישות שונות מתחום מדעי החברה מחד גיסא, ושל מחקר היסטורי מאידך גיסא, יכול לתרום רבות למחקרים העוסקים בהתפתחות של המרחב העירוני. שילוב זה הנו בעל חשיבות רבה כאשר מדובר במחקר התפתחותה של חברה עירונית בעלת מרקם אנושי מגוון, הכולל קבוצות אתניות ועדתיות שונות ומערכת כלכלית מתפתחת, כגון זו של החברה הישראלית בראשית ימי המדינה. עיצובו של המרקם האנושי והפיזי של המרחב העירוני במציאות זו הנו תולדה של יחסי הכוחות שבין מרכיביה השונים של החברה, יחסי כוחות שהם תוצר של תהליכים שעיצבו אותם בעבר.

התפתחותו של מרחב עירוני היא אפוא תולדה של תהליכים שמקורם בשינויים בתנאים חברתיים, תרבותיים, כלכליים ופוליטיים. בדרך כלל, הנהנים משינויים אלו הם בעלי העצמה הפוליטית והחברתית-כלכלית, הקבוצה השלטת בחברה העירונית והנתמכת לעתים על ידי הממסד של המדינה. ואילו הקבוצות הנשלטות, שבדרך כלל מרוחקות ממוקדי הכוח הכלכליים והפוליטיים ברמה הלאומית והמקומית, בעיקר התושבים של אזורים שהנם מלכתחילה תת-מפותחים במרחב העירוני, משלמות את מחיר השינוי (Knox, 1995: 329-334).

חסרי הכוח עשויים להתנגד לדומיננטיות של הקבוצה השלטת בהשתמשם באמצעים שונים. סוג אחד של אמצעים בא לידי ביטוי בהתנגדות אלימה: עבריינות פלילית או באופן מאורגן יותר כגון חתרנות ומלחמת גרילה ואף מלחמה גלויה (Ashworth, 1991: 83-87). סוג שני הוא של אמצעים "יומיומיים" שמכוונים בעיקר לשמירת זכויותיהן של הקבוצות הנשלטות מבלי לשנות מבנים פוליטיים, כלכליים, וחברתיים, כפי שמתכוונים בדרך כלל אלו המפעילים התנגדות אלימה (Scott, 1985: 28-37). אמצעים "יומיומיים" עשויים ללבוש צורה של התנגדות בלתי אלימה פעילה כגון זו המופגנת על ידי ארגוני עובדים ודיירי שכונות הנאבקים לשמירת זכויותיהם (Mitchell, 1993; Clark, 1993; Kieth and Pile, 1993). במקרים אחרים מדובר בהתנגדות פאסיבית תרבותית-סימבולית, המאופיינת בצורות לבוש ייחודיות, אופני התנהגות בפומבי, שימוש במילים המובנות רק לחברי הקבוצה, וכד' (Hall, 1990; Jackson, 1989).

כאמור, הגישה המחקרית המשלבת את מדעי החברה ואת המחקר ההסטורי עשויה להתגלות כבעלת ערך לחקר המרחב העירוני בישראל, בעיקר לאור העובדה שבעשור האחרון התפתח והתרחב הדיון הנוגע ביסודות החברה, הכלכלה, התרבות, הפוליטיקה והמוסר של החברה הישראלית. במציאות זו אין הגאוגרפיה הישראלית יכולה להמנע ממבט חדש כוללני ומעמיק אל תהליכי התפתחותו והתגבשותו של המרחב הישראלי בכלל וזה של העירוני בפרט, היות שרובה של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל מאז ראשית המאה ה-19 הינה אוכלוסייה עירונית. בהקשר זה ראוי לציין שני מחקרים שפורסמו לאחרונה על ידי גאוגרפים חברתיים. האחד, מחקרו המרכזי של עמירם גונן (Gonen, 1995) על התפתחותה של העיר הישראלית בעת החדשה, מרשים בהיקפו וברוחב היריעה אותה מציג, אך לא די בגישתו העוסקת באקולוגיה העירונית של התקופה הפורמטיבית של העיר הישראלית, תקופת שלטון המנדט הבריטי, על מנת להבין לעומקם את התהליכים שארעו בעת ההיא. לשם כך נדרש מחקר הסטורי משלים המבוסס על מסמכים בני הזמן ועל ניתוחם לאורן של תאוריות מתחום מדעי החברה. בשני, מחקרו של שלמה חסון (Hasson, 1993) הן בשכונות העוני בירושלים, ישנו ניתוח ביקורתי של התפתחות שכונות אלו התורם רבות להבנת התהליכים שעיצבו את מרחבן, אך גם כאן נדרש מחקר הסטורי משלים.

שילוב בין גישות מחקריות ממדעי החברה לבין המחקר הגאוגרפי-הסטורי נדרש לדיון בתקופה מכרעת בתולדותיה של העיר הישראלית: המהפך היישובי תולדת מלחמת העצמאות. בתקופה זו התחולל שינוי כולל של המרחב העירוני כפי שהתגבש ב"עת החדשה" בתולדותיה של ארץ-ישראל: בתקופת קיומו של קולוניאליזם אירופי בלתי ישיר בשלהי תקופת השלטון העותמאני וכשהארץ הייתה נתונה בשלטון קולוניאלי ישיר בזמן המנדט הבריטי. השפעותיה של מלחמת העצמאות על המרחב העירוני הישראלי בכלל ועל אזור המטרופולין של תל אביב בפרט, לא נחקרו כמעט, ולכך הסברים שונים שלא כאן המקום לפרטם והקשורים במכלול הבעיות החברתיות, המוסריות והפוליטיות הקשורות לחקירתה של מלחמה זו.

הדיון בג'מוסין וביאזור המוצג להלן מהווה ניסיון לשימוש בגישה משולבת כזו. הוא מתמקד בעיצובם מחדש של שני אזורים כפריים ערביים שהיו בשולי המרחב העירוני בתקופת המנדט הבריטי ושהפכו לאזורים עירוניים יהודיים במהלכה של מלחמת העצמאות ואחריה. תהליך שילובם של אזורים אלו במרקם העירוני הישראלי הינו במידה רבה תולדה של יחסי הכוח בין ממסד המייצג קבוצות דומיננטיות בחברה הישראלית המתהווה לבין קבוצות נשלטות של אוכלוסייה מקרב ותיקים ועולים חדשים. ניתן ללמוד ממנו על תהליכים חברתיים, כלכליים, פוליטיים ותרבותיים המעורבים בעיצובו של המרחב העירוני של מדינת ישראל בכלל והמרחב המטרופוליני הראשי שלה בפרט, בתקופה קריטית שבה התחולל שינוי מרחבי גורף וכוללני בחלקים נרחבים משטחה.

מבוא

קצב גידולה של החברה העירונית היהודית בארץ-ישראל הלך וגדל מאז ראשית המאה ה-19 עקב הגירה גוברת והולכת של יהודים ממזרח של אירופה וממרכזה, מצפון אפריקה ומהמזרח התיכון, שהתאפשרה תודות להעמקת המעורבות האירופית-קולוניאלית. במרחב העירוני היהודי החדש נוצר מגוון גדול של קבוצות חברתיות-כלכליות: היו בה בעלי הון גדול, בינוני וקטן, פועלים מקצועיים, ופרולטריון עירוני. הללו התגוררו בשכונות שונות במרחב העירוני שאיכות המבנים ורמת תשתית השרותים בהן הייתה מגוונת, תולדת המגוון העדתי וההבדלים בין מעמדות חברתיים-כלכליים.

המרחב העירוני בארץ-ישראל כפי שהתפתח בשלהי התקופה העותמאנית, מתאים במידה רבה למודלים של העיר הקולוניאלית כפי שמתוארים על ידי אנתוני קינג (King, 1990) או על ידי דיוויד סימון (Simon, 1984); אם כי במציאות של קולוניאליזם בלתי ישיר ובהעדר התיישבות אירופית מסיבית, זולתי זו היהודית שלא נתמכה ישירות על ידי המעצמות האירופיות ולא הזדהתה בהכרח עם מטרותיהן הפוליטיות ועם השקפות עולם

שרווחו בהן ביחס לחברות לא אירופיות, ההיבדלות בין קבוצות אוכלוסייה שונות והסגרגציה בין אזורים שונים בעיר היו חריפות פחות מאשר במציאות של קולוניאליזם ישיר. לאחר כינונו של משטר קולוניאלי ישיר, התחולל במשך שנות ה-20 וה-30 שינוי כולל במרחבה העירוני של ארץ-ישראל. הבריטים איפשרו את כניסתם של עשרות אלפי יהודים, שרובם הגיעו ממרכזיה של אירופה. מרבית העולים התיישבו בערים הגדולות, בעיקר בתל-אביב ובחיפה, והביאו להתפתחות מהירה של שטחן הבנוי ושל חיי הכלכלה, החברה והתרבות. מושבות חקלאיות באזור תל אביב הלכו ושינו בהדרגה את אופיין והפכו ליישובים עירוניים. גם המרחב העירוני הערבי הלך והתפתח בתקופת השלטון הבריטי אם כי בקצב איטי יותר מזה היהודי, תוך שהתגברות הסכסוך הלאומי בין יהודי הארץ וערבייה גורמת לנתק גובר והולך בין מרחביהן העירוניים של שתי הקהילות (Gonen, 1995).

המאפיינים הכלכליים והחברתיים של המרחב העירוני היהודי, כפי שנתגבשו בתקופת השלטון הבריטי, דומים לאלו של ערי מתיישבים שהיו מצויות במקצת מושבותיהן של המעצמות הקולוניאליות. במושבות אלו פיתחו מהגרים אירופים שמספרם היה ניכר, חברה בעלת מאפיינים חברתיים, כלכליים, פוליטיים ותרבותיים מגוונים, בדומה לזו האירופית, שהתגוררה במרחב עירוני נפרד מזה של הילידים, ושמבנהו הפיסי הוכיר במידה רבה דגמים שונים של עיר אירופית (1994: 166-170; Findley, Christopher, 1988: 94-129).

למרות הדמיון הרב, ראוי לציין כי מבנה המערכת הכלכלית היהודית וטיב יחסיה עם הממשל הקולוניאלי ועם אוכלוסיית הילידים הערבים, היו שונים באופיים מאלו שבמושבות ה"לבנות" כגון אלו שבדרום אפריקה, באוקראינה ובצפון אפריקה (Owen, 1988).

על פי המודלים של קינג ושל סיימון, התפרוסת של הקבוצות השונות בעיר הקולוניאלית ובעיר המהגרים אינה פסיפס מרחבי גרידא של קבוצות אתניות שונות ומעמדות חברתיים-כלכליים. לתפרוסת זו יש גם רכיב אנכי; חלק מן הקבוצות הן בעלות הכוח והשולטות בעיר בזכות עצמתן הכלכלית והפוליטית ומהן באות האליטות הפוליטיות, החברתיות, הכלכליות והתרבותיות. במרבית המקרים מדובר באוכלוסיות של מהגרים אירופים או באליטות מקומיות הקשורות במעצמה הקולוניאלית השלטת. הנשלטים הם בעיקר מהגרים בעלי מעמד חברתי-כלכלי נמוך או אוכלוסיות של ילידים הנחשבות נחותות לעומת אלו האירופיות.

במגזר היהודי בארץ-ישראל בשלהי תקופת המנדט, שהורכב ברובו המכריע ממהגרים (או בסרמינולוגיה הציונית "עולים"), היו אלה בעיקר יוצאי מזרח אירופה ומרכזיה בעלי אוריינטציה לאומית-ציונית שהיו את שכבת בעלי הכוח בעיר, ואילו על קבוצות השוליים חסרות הכוח נמנו חלק מיוצאי צפון אפריקה והמזרח התיכון וכן דתיים בעלי אוריינטציה לא ציונית או אידאולוגיה אנטי ציונית (Patai, 1953). לריחוקם הכלכלי, החברתי, התרבותי והפוליטי של קבוצות השוליים מן המרכז הציוני בתקופה הקולוניאלית היה ממד מרחבי, שכן רבים מהם התגוררו במובלעות תרבותיות-עדתיות או בשוליו של האזור

העירוני היהודי בסמוך לאזורים עירוניים מאוכלסים בערבים. בתקופות של עימותים אלימים בין יהודים לערבים, ובעיקר במלחמת העצמאות, הייתה למיקום בסמיכות לקוי המגע בין ערבים ליהודים משמעות רבה, שכן מרבית פליטי המלחמה היהודים באו מקרב קבוצות השוליים (גולן, 1993).¹

הקמתה של מדינת ישראל הביאה לשינוי כולל ומהיר של המרחב העירוני בשטחה. מרביתה של האוכלוסייה הערבית שהתגוררה בערים מעורבות ובערים ערביות נאלצה לעזוב את מקומות מגוריה בלחץ ארועי המלחמה. זמן קצר לאחר מכן, לעיתים לאחר ימים ספורים, השתכנה באזורים העירוניים הנטושים אוכלוסייה יהודית: פליטי מלחמה, חיילים משוחררים ובעיקר עולים חדשים - היינו מהגרים שרובם המכריע נכנס לתחומי מדינת ישראל בשנים 1948-1951. הייתה זו אוכלוסייה חלשה במאפייניה הכלכליים והחברתיים ומרוחקת ממרכזי הכוח הפוליטיים ומהזרם התרבותי המרכזי של הקהילה היהודית הציונית הותיקה בארץ-ישראל (גולן, 1993א'). השינוי בהרכב האוכלוסייה הביא לשינוי כולל במאפייניהם החברתיים והכלכליים של שכונות, כפרים ויישובים עירוניים.

תהליכי השינוי הגדולים והמורכבים ביותר היו נחלת האזור המטרופוליני המרכזי של מדינת ישראל: אזור תל אביב ויפו (גולן, 1993א'). למעלה ממאה וחמישים אלף ערבים תושבי יפו, העיירות רמלה ולוד, והכפרים ג'מוסין, שיח' מוניס, סלמה, יאזור, חיריה, סקיה, כפר ענא ויהודיה, עזבו את מקומות מגוריהם או גורשו מהם. זמן קצר לאחר מכן השתכנו במרחב זה עשרות אלפי עולים וכן אלפי תושבים ותיקים יהודים. התוצאה הייתה שינוי כולל במעמד הכלכלי-חברתי של שכונות, הרס של מספר אזורים כתוצאה מהחלטות ממסדיות או יוזמות של קבוצות אוכלוסייה שונות, התוויה מחדש של גבולות עירוניים, הקצאה של שטחים נרחבים שרובם היו עד אז שטחים חקלאיים לבנייה של אזורי מגורים, מסחר ותעשייה, והפיכתם של יישובים כפריים לעיירות.

שינוי כולל זה הוא בראש וראשונה תוצאה של המלחמה, אך מאפייניו השונים הם תולדה של הפער התרבותי שהיה קיים בין קבוצת הרוב מקרב הישוב היהודי: המהגרים האירופיים, לבין האוכלוסייה הערבית, ביחס לתפיסת המרחב האנושי, שימושי, חלוקתו וצורתו הפיזית, וכן בין קבוצת הרוב לקבוצות השוליים מקרב החברה היהודית. התאמתו של המרחב הערבי הנטוש לצרכיה של הקהילה היהודית התרחש תוך מאבקים בין-ממסדיים, ומאבקים בין הממסד לבין האוכלוסיות היהודיות ששוכנו במרחב זה, כפי שיודגם בשני

1 הדיון בעיר היהודית בתקופת המנדט מתייחס אך ורק למבנה הפנימי שלה ועל כן הנו חלקי בלבד, אם כי די בו לנושא הנדון במאמר זה. דיון מקיף יותר בהתפתחות המערכת העירונית היהודית בזמן המנדט דורש העמקה בנושאים של יחסי היהודים עם הממשל הבריטי ועם האוכלוסייה הערבית שהתגוררה בסמיכות לזו היהודית במרחבים העירוניים המרכזיים של ארץ-ישראל. לצורכינו די אם נזכיר את עצם קיומה של אוכלוסייה עירונית ערבית בסמוך לריכוזי האוכלוסייה העירונית היהודית.

מקרי מבחן - של ג'מוסין המצוי בתחום המוניציפאלי של תל אביב ושל יאזור המצוי בשולי המטרופולין.

המרחב המוניציפאלי: ג'מוסין

הלחימה בחזית יפו-תל אביב פרצה בראשית דצמבר 1947, ימים ספורים לאחר קבלת החלטת החלוקה של ארץ-ישראל על ידי עצרת האו"ם ב- 29 בנובמבר 1947 והסתיימה עם כניעתה של יפו כמחצית שנה לאחר מכן ב- 13 במאי 1948 (אוליצקי, תש"ט). ג'מוסין ששכן פחות מק"מ מצפון מזרח לשטחה הבנוי של תל אביב ושנכלל בתחום בניין הערים שלה, היה הישוב הערבי הראשון שנכבש על ידי היהודים באזור תל אביב, לאחר שניטש על ידי אוכלוסייתו בשלהי ינואר 1948 (גולן 1993א': 90).

אכלוסו של ג'מוסין ביהודים החל ב- 1 בפברואר 1948, ימים ספורים לאחר נטישת האחרוני תושביו הערבים. הדרישה לאכלס את המבנים הנטושים באה מצד פיקוד ה"הגנה" בתל אביב על מנת למנוע את שובם של הערבים למקום שעלול לשמש בסיס לתקיפתה של תל אביב מצפון-מזרח.² ההחזקה בג'מוסין באמצעות אוכלוסייה אזרחית ולא על ידי כוח צבאי נבעה מהמחסור בלוחמים בצד היהודי. הללו היו חיוניים באזור קו החזית עם יפו, שם התנהלו עיקר הקרבות. שימוש באוכלוסייה אזרחית לפתרון בעיות ביטחוניות, שלא היה כרוך בסכנת חיים מידית, לא היה זר למערכת הבטחונית של היישוב היהודי. מקורו באסטרטגיה ההתיישבותית כפי שעקרונותיה מובאים על ידי אורן (תשל"ח), שגובשה בזמן המרד הערבי של השנים 1936-1939, ושראתה בהתיישבות החקלאית מערכת של עמדות קדמיות במאבק לכיבוש הארץ, אף שהיו אלו ישובים אזרחיים במהותם.

האוכלוסייה הזמינה ביותר לגיוס משתכנים בג'מוסין הייתה של פליטי המלחמה היהודים שנמלטו מן השכונות שבקרבת קו החזית עם יפו. מספרם במחצית ינואר 1948 עמד על כ- 7,000 נפש והם השתכנו במקומות דיור זמניים: אוהלים, מבני ציבור, מחסנים, ואף בכניסות של בתי מגורים בתל אביב.³ לפליטים אלה היה ארגון בשם "המועצה הכללית לפליטי הגבול בתל אביב" שייצגם בפני הרשויות, ואליו פנה פיקוד ה"הגנה" בתל אביב על מנת לארגן משפחות לאכלוסו של ג'מוסין (גולן, 1993א': 91-89).

אמנם היזמה ליישובה של ג'מוסין באה מן הרשות הצבאית באזור תל אביב, אך הטיפול בצורכי התושבים הוטל על כתפיה של הרשות האזרחית: עיריית תל אביב. העירייה לא

2 ג'ון המדינה (ג"מ), משרד ראש הממשלה (43)-55252-56513, ועד גבעות עמל-ג'מוסין אל ראש ממשלת ישראל, 20 באוקטובר 1949; ארכיון העבודה (א"ע), הועד הפועל (208 - IV), 5635, ועד ג'מוסין אל מזכ"ל ההסתדרות, 24 באוקטובר 1949.

3 ארכיון היסטורי עיריית תל אביב (את"א), 4-593-9/3א', בעיית הפליטים בתל אביב, 18 בינואר 1948.

נלהבה לסייע באיכלוסו של ג'מוסין משתי סיבות עיקריות: האחת הייתה שהספקת השירותים כולל בניית מערכת תשתית בסיסית לתושבים הייתה אמורה להיעשות על חשבונה, והשנייה, בהיות ג'מוסין כלול בתחום בניין הערים של תל אביב מאז 1943, היו לעירייה כוונות לספחו לשטחה העירוני ולייעדו לפיתוח לאחר הריסת המבנים והצריפים שנבנו על ידי הערבים.

ימים ספורים לאחר תחילת האיכלוס, נפגש וועד תושבי ג'מוסין שבראשו עמד מנחם כהן שהיה מראשי "המועצה הכללית הפליטי הגבול בתל אביב", עם חיים אלפרין המפקח העירוני הראשי, שמונה על ידי ראש עיריית תל אביב ישראל רוקח לספל בבעיית הפליטים. בסיכום הפגישה הוחלט על הספקת שירותים עירוניים למשתכנים תמורת תשלום מסים בסך 0.6 לא"י לחדר ו- 0.3 לא"י לצריף. המשתכנים מצדם הסכימו להרוס צריפי פח שעדיין לא אוכלסו ולא להוסיף חלקים למבנים קיימים. שני הצדדים לא עמדו בסיכום זה: העירייה לא סיפקה את מלוא השירותים שעליהם התחייבה ואילו המשתכנים בנו תוספות למבנים קיימים, בעיקר מטבחים וחדרי שירותים.

באפריל 1948 כבר עמד מספרם של הפליטים היהודים בג'מוסין על כ- 400 נפש, ורבים מהם התגוררו בתנאים קשים במבנים שחלקם שימש לפני כן את ערביי המקום כרפתות ואורות. מציאות זו הביאה רבים מן התושבים ליזום בנייה של צריפי מגורים חדשים, בניגוד לסיכום שהושג בינם לבין העירייה. המחלוקת הביאה לביקור של ראש העירייה במקום ולהסכמתו העקרונית לבניית 50 צריפים. אלא שהתושבים לא אבו להמתין עד אשר העירייה תגבש תוכנית בנין ערים לצורך זה והחלו לבנות בלא אישור רשמי. פקחי עירייה שנשלחו להרוס את הצריפים נתקלו בהתנגדות אלימה ונאלצו לפעול בליווי משמר של חיילי ה"הגנה" (גולן, 1993א': 94).

העימותים על רקע תוספות הבנייה הביאו לקרע בין תושבי הכפר לעירייה. התושבים סירבו לשלם את מסייהם ואילו העירייה החליטה לאלצם לקבל את מדיניותה באמצעות עיכוב הספקת שירותים עירוניים: הפסקת עבודות הניקוי היסודיות, מניעת החיבור לרשת החשמל, ועיכוב בהקמת בית ספר ומרפאה. הלחץ הממסדי הביא לאחר שבועות מספר להתרככות עמדתם של התושבים ובראשית מאי הסכים הוועד המקומי לפעול למניעת בנייה בלתי חוקית ולדאוג לגבייה סדירה של המסים העירוניים (גולן, 1993א': 94-95). עם כניעתה של יפו ב-13 במאי 1948 החלו רבים מן הפליטים היהודים לחזור לבתיהם, אך לרבים אחרים לא היה לאן לחזור; זה היה מצבם של דיירי בתים רבים בקרבת קו החזית שנהרסו או ניוקו במידה שלא היה כדאי לשקמם ושל דיירים שגרו בשכירות ולבעלי הבתים לא היה עניין לחזור ולהשכיר להם את נכסיהם. אחרים לא היו מעוניינים לחזור

4 שם, ועד משתכני ג'מוסין אל א' פרלסון, 22 בפברואר 1948; ח' אלפרין אל מ"מ ראש העירייה, 22 בפברואר 1948 (שני מכתבים).

לצריפים דלים ולדירות צפופות בשכונות העוני של דרום תל אביב וצפון יפו.⁵ ואילו בג'מוסין לא רק שלא התמעט מספר התושבים, אלא אף עלה בקיץ 1949 לכ- 1,100 נפש, לאחר שנוספו לפליטי המלחמה משפחות של חיילים ושוטרים וחטרי דיור אחרים.⁶ עובדה זו הייתה לצנינים בעיני העירייה שקיוותה שעם תום הקרבות יתפנו פליטי המלחמה מן המקום.

אי לכך, על אף הסכמתם של התושבים לקבל את דרישות העירייה, לא חל שיפור משמעותי ברמת השירותים המוניציפליים במקום. בשלהי 1948 עדיין לא היו במקום שרותים עירוניים בסיסיים בתחומי הניקיון, הבריאות, התחבורה והתקשורת (קווי אוטובוס, טלפון, דואר) וכן לא התממשה ההבטחה לדאוג לחיבור לרשת החשמל. על פי תלונותיהם של התושבים לא חל כל שינוי במצב גם בקיץ 1949 ורמת השירותים שסופקו לתושבים, על אף ששילמו את המס העירוני שנדרש מהם, המשיכה להיות ירודה (גולן 1993 א': 160-161). לכאורה, לעיריית תל אביב הייתה סיבה אובייקטיבית לספק לתושבי ג'מוסין שרותים ברמה נמוכה. התשלום הממוצע של מסים עירוניים למשפחה בג'מוסין היה 0.6 ל"י לחודש לעומת 1.1 ו- 1.2 ל"י לחודש ביישובים ערביים נטושים אחרים שהאוכלוסייה היהודית ששוכנה בהם קיבלה שרותים מהעירייה: שיח' מוניס וסלמה.⁷ עול הספקת השרותים ליישובים הללו וכן ליפו הערבית לשעבר, שגם היא הלכה ונתאכלסה ביהודים, הכביד על תקציב עיריית תל אביב. על כן העדיפה המנהיגות המוניציפלית להמנע מלספק שרותים ברמה גבוהה לתושבי אזורים ששילמו מסים בסכומים ועומים ביחס לשעורי המסים שניגבו מן האוכלוסייה הוותיקה.

אלא שלעיריית תל אביב היו שיקולים מורכבים יותר שבעטיים מנעה את שירותיה מתושבי ג'מוסין. המיקום של הכפר היה סמוך לשוליו הצפוניים-מזרחיים של השטח העירוני הבנוי בקרבת ריכוזי המעמד הבינוני ובעלי ההון מקרב תושבי העיר שהיו משלמי המסים העיקריים ובהם היו גם חברי קבוצת המנהיגות המקומית וחלק מן המנהיגות הלאומית שמוצאם ממרכז אירופה וממזרחה. עובדות אלו הפכו את ג'מוסין לאזור פוטנציאלי לפיתוח אזורי מגורים חדשים עבור אלו שיכלו לשלם מחיר גבוה עבור יחידת דיור במקום שהיה נגיש הן לאזורי המגורים הוותיקים של צפון ומרכז תל אביב וכן למרכזי העסקים והבילויים. סילוקם מג'מוסין של פליטי מלחמה בני שכונות העוני מדרום תל אביב, רובם בני עדות המזרח, היה חיוני לעירייה שביקשה להרוס את הצריפים ולאפשר פיתוח של האזור (גולן 1993 א', עמ' 162-165).

5 שכון פליטים, יעת"א, 18, חוברת 2-1, עמ' 12; הימים הראשונים של מדינת ישראל, דבר, 18 במאי 1948.

6 את"א, 4-593-10/3א', מזכיר העיר - ראיון עם חברי ועד ג'מוסין ש' דורי ומ' כהן, 28 בספטמבר 1949.

7 את"א, 4-593-9/3א', הגזברות אל ראש העירייה, 27 בספטמבר 1948.

בפברואר 1949 החליטה הממשלה להרחיב את גבולה של תל אביב צפונה. בכך סופח ג'מוסין רשמית לשטחה העירוני של תל אביב ושליטתה של הרשות העירונית באזור הפכה להדוקה יותר.⁸ בכוונת העירייה היה לייעד שטחים שונים שהשתייכו בעבר לערביי ג'מוסין לבניית שיכונים לפקידות הממשלתית והעירונית הבכירה וכן לבית מנצחים של התזמורת הפילהרמונית ולבית הארחה לאנשי צבא. וועד התושבים בג'מוסין ביקש, לעומת זאת, לייעד שטחים באזור לבניית מגורי קבע בעבורם, דבר שאותו שללה העירייה מכול וכול. באוקטובר 1949 פנה וועד התושבים שנאש מלשכנע את הדרג העירוני בזכותם של התושבים למגורים במקום, ישירות אל ראש הממשלה דוד בן גוריון בדרישה למנוע את פינויים ולאפשר להם לבנות מחדש את חייהם בג'מוסין. בפנייתו האשים הוועד את הרשות הממשלתית הממונה על הרכוש הנטוש, האפוטרופוס על נכסי נפקדים שניהל את הקרקעות שניטשו על ידי האוכלוסייה הערבית, בסיוע לעירייה בכוונתה לפנות את תושבי ג'מוסין (גולן, 1993א': 160-161).

בתפקיד האפוטרופוס כיהן אז דב שפיר, חבר מפא"י ואיש הסתדרות ותיק שכרבים מחבריו למנגנון ההסתדרותי עבר לשירות הממשלה עם הקמת המדינה, ותפקידו הממלכתי לא מנע ממנו לפעול לטובת האינטרסים של המוסד הסקטוריאלי שממנו בא. עיקר ענינה של ההסתדרות היו שטחים נרחבים שנטשו הערבים בסביבות תל אביב: עשרות אלפי דונם של אדמות חקלאיות שגורמים שונים במסד הישראלי ביקשו לשנות את ייעודן למטרת פיתוח עירוני. ההסתדרות ביקשה לייעד חלק מהן עבור שיכונם של רבים מחבריה, שהתגוררו בתנאי צפיפות קשים בחלקים שונים של תל אביב (גולן, 1993א': 132-157).

בנוסף להסתדרות היו גופים סקטוריאליים אחרים שעסקו בבנייה, כגון חברת רסקו שבנתה למעמד הבינוני, חברות בנייה של המפלגות הדתיות, של סוחרים ובעלי מלאכה, ואחרים, שביקשו הקצאת קרקעות לדורשי שיכון מקרב חבריהן ותומכיהן של מפלגות ואירגונים שונים, שהתגוררו באזור תל אביב. היה דרוש מאמץ רב על מנת לפשר בין כל הדרישות של הגופים הללו, ועימות בין האפוטרופוס לעירית תל אביב שהקרקעות הללו הלכו וסופחו לשטחה, על רקע הקצאת הקרקעות באזור ג'מוסין, היה עלול ליצור משבר פוליטי ולפגוע בחלוקת הקרקעות לשיכון. תושבי ג'מוסין לא נראו בעיני האפוטרופוס וראשי ההסתדרות בתל אביב ראויים ליצור משבר כלשהו בעיניים. הגם שכ- 70% מהם היו חברי הסתדרות, מספרם הכולל היה מועט לעומת מספרם של דורשי השיכון האחרים, והיה ספק אם פליטי מלחמה חסרי כול אלו היו יכולים להשתתף כספית בבניית דירה, כפי שנדרש מכלל חברי ההסתדרות ואירגונים אחרים שביקשו לרכוש דירה במסגרת זו של "שיכוני ותיקים" (גולן, 1993א': 132-162).

8 הכרזה מאת שר הפנים בדבר הרחבתו של אזור עיריית תל אביב, יעת"א, 18 חוברת 7-8, עמ' 102. לענין קביעת גבולותיה של תל אביב לאחר מלחמת העצמאות ראה: Golan (1995).

על כן תמך האפוטרופוס בדרישתה של עיריית תל אביב לפנות את תושבי ג'מוסין ואף הביע נכונות להקצות שטחים באזורי שוליים של השטח העירוני, בקרבת סלמה ושיח' מוניס, לבניית שיכון בעבורם או לשיכונם בבתים נטושים באזורים אלו. תושבי ג'מוסין התנגדו להצעה זו וסירבו להסכים להעברתם לאזורים שהיו מקומות ריכוז של אוכלוסיות חסרות אמצעים של פליטי מלחמה ועולים חדשים. הווצרותה של חזית המאוחדת של המוסד המנהל את הרכוש הנטוש מטעם המדינה ושל הרשות המקומית, הביאה באוקטובר 1949 את וועד התושבים בג'מוסין לפנות ישרדות לראש הממשלה (גולן, 1993 א': 161-162). פנייתם זו של תושבי ג'מוסין נעשתה על רקע עליית נושא שכונות הצריפים הבלתי חוקיים שנבנו בתל אביב על סדר היום הציבורי במדינת ישראל. התופעה של הקמת שכונות צריפים על קרקעות ציבוריות ופרטיות ללא קבלת אישור של הרשויות החלה עוד בתקופת המנדט (הגדולה שבין שכונות אלו היתה שכונת התקווה), אולם היא הלכה והתרחבה בזמן מלחמת העצמאות ובחודשים לאחר סיומה עם התפנותם של שטחי קרקע נרחבים שהיו בבעלות ערבים שעזבו את שטחה של המדינה. פליטי מלחמה, עולים חדשים וחיילים משוחררים, רובם המכריע מבני עדות המזרח שהיו חסרי אמצעים או בעלי אמצעים מוגבלים, בנו צריפים על קרקעות אלו בעיקר בדרומה של תל אביב ובדרום מזרחה בשטח שבין שכונת התקווה לשכונת שפירא.

עיריית תל אביב, שקרקעות אלו נכללו בתחום שטחה העירוני על פי החלטת ממשלה מה-10 בדצמבר 1948, ביקשה להרוס את שכונות הצריפים על מנת להקצות את הקרקעות הנדונות לפיתוח עירוני, וגם במקרה זה נתמכה על ידי האפוטרופוס מן הטעמים שנוכרו לעיל. על כן פנו נציגי תושבי שכונות הצריפים שבדרום תל אביב בבקשה שימנע את הריסת מקומות מגוריהם, באותם ימים ממש שעשה כן וועד תושבי ג'מוסין. אין בידי כותב שורות אלו עדות לפעולה משותפת של וועדי השכונות, אך אין לשלול אפשרות זאת על הסף.

פנייתם של וועדי שכונות הצריפים זכתה לאוזן קשבת מצדו של יועץ ראש הממשלה לענייני קרקעות זלמן ליף (ליפשיץ), שטען כי על עיריית תל אביב מוטלת אמנם החובה לפתח את המקומות הללו אך בד בבד אף לדאוג לטובת תושביהם. ליף לא היה אישיות פוליטית אלא איש מקצוע בתחום הקרקעות, ועל מנת לברר את הסוגיה מכל היבטיה ביקש בן גוריון את המלצותיו של מזכיר הממשלה זאב שרף. שרף הציע שלא לאשר את הבנייה הבלתי חוקית בטענה שהתפשטות תופעה זו עלולה לפגוע בתכניות הפיתוח של השטח העירוני של תל אביב. עם זאת המליץ שלא לפעול מיד נגד התושבים במקום מחשש שהדבר יסייע ליריביה של מפא"י לאור ההד הציבורי לו זכתה מצוקתם של יושבי הצריפים.

ב-2 בנובמבר 1949 התפרסמה הודעה מטעם משרד ראש הממשלה בענין. עקרונית הוצהר בה כי תופעת הבנייה הבלתי חוקית אינה מקובלת על דעת ממשלת ישראל, אך

הובטח בה כי לא יינקטו צעדים נגד תושבי שכונות הצריפים לפני שיימצאו פתרונות קבע לשיכונם. כיוון שלא הייתה כלולה בהודעה התייחסות כלשהי לפרק הזמן שבו צריך היה להימצא פתרון לבעיית דיירי הצריפים, ההודעה היוותה למעשה אישור לתושבי השכונות להשאר בצריפיהם עד אשר יימצא, ואם יימצא, פתרון לבעייתם. מצב דברים זה הביא את האפוטרופוס להתלונן בפני זאב שרף כי ההודעה תערום קשיים על תהליך הקצאת הקרקעות לבניית השיכונים לוותיקי ההסתדרות באזור תל אביב. גם לעירית תל אביב התחוור כי פתרון שאלת שכונות הצריפים ובכללן ג'מוסין אינו קרוב ועל כן החלה לשפר את רמת השרותים העירוניים שניתנו לתושביהם.

התנגדותם של תושבי ג'מוסין לפינויים מן המקום נבעה מהכרתם כי מי שהיה טוב דיו כדי להיאחז בו בעת חירום, ראוי לזכות בתגמול בעת רגיעה. תושבי ג'מוסין היו פליטים שבאו משולי החברה היהודית: תושבי שכונות העוני של דרום תל אביב שלא מיוצגים בממסד הפוליטי הלאומי והעירוני ורחוקים מן העולם התרבותי-חברתי של קבוצת הרוב שמקרבה באה העלית היהודית. העירייה בקשה לייעד את ג'מוסין וסביבותיו לפיתוח עבור תושבים מקרב הקבוצות המרכזיות בחברה היהודית-ציונית, והממסד הממשלתי, שפיצה בנדיבות את המקורבים לו מקרב התנועות הקיבוציות על נזקי מלחמה שנגרמו להם באמצעות חלוקה נדיבה של קרקעות חקלאיות שנשטו הערבים, לא היה מוכן לעשות דבר בעבור פליטי מלחמה עירוניים שבאו משכבות חברתיות וכלכליות נמוכות.

פליטי המלחמה שהתיישבו בג'מוסין הצליחו לשמור על המרחב בו שיקמו חייהם. אך למרות שלא ניתן היה לפנותם מהמקום שנבלע בתוך אזור מגורים יוקרתי בצפון תל אביב, הם נותרו להתגורר בצריפיהם העלובים - טביעת חותם של חסרי הכוח בליבו של מרחבם של בעלי הכוח בחברה הישראלית - בלי יכולת של ממש להפיק את הרווח מאחיזתם בקרקע באזור שבו ערכה גבוה מאד. הממסד הממשלתי ועיריית תל אביב נאלצו להשלים עם נוכחותם אך לא אבו לאפשר להם להינות מן היתרונות הכלכליים הנובעים ממיקומם.

המרחב המטרופוליני: יאזור (אזור)

הכפר הערבי יאזור שכן כ- 5 ק"מ מדרום מזרח לתל אביב, על אם הדרך תל אביב-ירושלים. שטחו של הכפר גבל בצפון ובצפון-מערב עם שטחיו של הכפר השכן סלמה שסופחו בדצמבר 1948 לתחומן של הרשויות העירוניות היהודיות רמת גן ותל אביב. במערב גבלו שטחי יאזור בשטחים של בית הספר החקלאי מקוה ישראל ובדרום ובדרום-מערב בשטחה של המועצה המקומית חולון. במזרח גבלו שטחיו של יאזור באלו של כפר ערבי נוסף, בית דגן. גודל שטחו של הכפר היה 11,800 דונם, ורובם המכריע, כ- 10,400 דונם הוגדרו

כשטח חקלאי.⁹ כמחצית מן הקרקעות המעובדות היו פרדסי הדרים שהתייבשו מחוסר עיבוד והשקיה במשך השנים 1948-1950 עקב מדיניותה של ממשלת ישראל שכוונה למנוע את שובם של הפליטים לכפריהם.¹⁰

בקרב האוכלוסייה היהודית היה יאזור ידוע כ"כפר פורעים". החל מפרוץ המלחמה תקפו תושביו את התחבורה היהודית שעברה דרכו בגרמם אבדות כבדות בנפש בקרב אזרחים ולוחמים כאחד. הכפר נכבש לבסוף, כשהוא ריק מתושביו, על ידי כוחות ארגון "ההגנה" ב-30 באפריל 1948 במסגרת מבצע "חמץ", שנועד להדק את המצור סביב יפו הערבית (על הקרבות בסביבותיה של תל אביב ראה: אוליצקי, תש"ט; איילון, תשי"ט; ריבלין וסיני, תשכ"ד).

הקצב הגובר והולך של הגעתם ארצה של עולים חדשים מאז הקמת המדינה הביא את ממשלת ישראל להקצות את שטחו הבנוי של הכפר למטרת שיכונם. האכלוס החל בנובמבר 1948¹¹ וכשנה לאחר מכן, בשלהי דצמבר 1949 הגיע מספר תושבי המקום לכ-3,000 נפש שהתגוררו ב-936 חדרים (גולן, 1993א': 199). מדובר בצפיפות דיור ניכרת למדי של 3.2 נפשות לחדר בממוצע, אם כי סבירה בתנאים של מחסור חריף במבני מגורים.

בחודשים הראשונים לאחר תחילת האכלוס התפרנסו העולים מעבודות שיפוץ של המבנים במקום במימון הסוכנות היהודית. נגישותו הטובה של הכפר לתל אביב וליישובים העירוניים היהודים הוותיקים שבקרבתה אפשרו לתושבים למצוא מקורות תעסוקה חדשים כשעבודות השיפוץ הסתיימו. מיקומו של יאזור על כביש הראשי המוביל מתל אביב לירושלים ולדרום הארץ, אפשרה פתיחתם של חנויות ובתי מלאכה לאורכו.¹² הרכב מקורות התעסוקה של האוכלוסייה היהודית היה דומה לזה של קודמתה הערבית למעט מרכיב אחד מרכזי: האדמות החקלאיות שהיוו מקור הכנסה חשוב לתושבים הערבים הועברו או ניתנו לעיבוד לגורמים מקרב ההתיישבות החקלאית היהודית הותיקה.

קירבתו של הכפר למטרופולין התל אביבי ושטחיו החקלאיים רחבי הידיים, הביאו את הרשויות היהודיות שסביבו לדרוש לספח לתחומן חלקים ניכרים מאדמותיו, לצרכי פיתוח עירוני. רמת גן ותל אביב ביקשו לספח את שטחיו הצפוניים של הכפר וחולון דרשה חלקים משטחיו הדרומיים. בעוד שרשויות אלו דרשו את אדמות יאזור לשם הסבת יעודן לפיתוח עירוני, בית הספר החקלאי מקווה ישראל ביקש להקצות בעבורו קרקעות לעיבוד משטחיו המערביים של הכפר, ובשטחיו המזרחיים ביקש גרעין התיישבותי להקים מושב

9 הדאווי (1988), עמ' 273; א"ע, 235-IV-1, 2251א', רשימת הקרקעות של הכפרים הערבים הנטושים באזור הדרום, א.ת.

10 על מדיניות יבוש הפרדסים ראה: גולן (1996).

11 ג"מ, האוצר (80)-5628/ג-0/10/25, שכון עולים בימי המלחמה, נובמבר 1948; ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ), KKL5/18624, סיכום נתונים על הכפר הנטוש יאזור, 17 בינואר 1950.

12 אצ"מ, ש.מ.

עובדים (גולן, 1993א': 200-201).

גם העולים החדשים תושבי יאזור היו מודעים לפוטנציאל הגלום באדמותיו החקלאיות של הכפר. על כן דרש הוועד שהקימו להקצות קרקעות חקלאיות בהיקף ניכר מאדמות הכפר למשקי עזר להשלמת הכנסתם של התושבים מעבודתם בענפי תעסוקה לא-חקלאיים בעיקר מחוץ לתחומי הישוב. הישוב, על פי תפיסתו של וועד התושבים, אמור היה לשאת אופי של ישוב עירוני למחצה.¹³ משמעות דרישת התושבים הייתה השארתו ברשותם של המשאב הכלכלי הקרקעי שהיה בתחומי יאזור הערבית ומניעת חלוקתו בין גורמים שונים מקרב האוכלוסייה הוותיקה.

התיכנון הראשוני בנוגע ליאזור והקרקעות שבתחומיו נעשה על ידי אגף התכנון הממשלתי. לנגד עיניהם של ראשי האגף עמדה מדיניות הממשלה שקבעה כי יש לפזר את אוכלוסיית המדינה בשטחים פריפריים שאינם מיושבים כמעט ביהודים. על כן ביקשו למנוע התפתחות בלתי מבוקרת של המטרופולין התל אביבי וקבעו כי הכפר הנטוש יאזור יתפתח לעיירה שמקורות התעסוקה של תושביה יהיו מפעלים שיקומו באזור תעשייה שנועד לקום בקרבתה.¹⁴ לא הייתה כל כוונה לבסס ולו חלקית את העיירה על תעסוקה בתחום החקלאות והקרקעות החקלאיות הנטושות של הכפר יועדו ברובן למטרות פיתוח עירוני של ישובים ותיקים.

באביב 1949 החלה הממשלה להקצות קרקעות לבנייה מאדמות יאזור לחברות הבנייה הסקטוריאליות. היו אלו חברת "רסקו", המפדה האזרחי, מפעל השיכון של העובד הציוני, ופועלי אגודת ישראל, שבנו בעיקר לאוכלוסייה ותיקה. כן הוקצו קרקעות לקבוצות אוכלוסייה ששיכונם היה ברמת עדיפות גבוהה של הממסד הישראלי - עולים חדשים ואנשי צבא קבע. בסמוך לשטחי המגורים תוכנן לקום אזור התעשייה שנועד גם להיות מקור התעסוקה העיקרי של העולים החדשים ששוכנו ביאזור. המשמעות של תכניות אלו הייתה שאותו חלק מאדמות יאזור שהשתרע מדרום לכביש תל אביב-ירושלים נועד לעבור שינוי יעוד מקרקע חקלאית לקרקע לפיתוח עירוני. השטח כולו היה אמור לעבור לשליטת המועצה המקומית חולון. בנוסף לשינוי הייעוד של הקרקעות, נועד חלקו המבונה של הכפר המצוי מדרום לכביש הראשי להריסה ונקבע כי תושביו יישוכנו במקומות דיור חלופיים (גולן, 1993א': 200-202).

הרחבתה הצפויה של חולון לכיוון צפון מזרח אל אדמות יאזור הייתה אמורה ליצור רצף עירוני שרובו ייכלל בתחומה של הרשות העירונית היהודית הוותיקה. לעומת זאת לעולים החדשים הוקצה חלקו הצפוני של הכפר שנועד להיות עיירה קטנה שמקורות התעסוקה של מרבית תושביה יהיו בתחומה של חולון. זו הייתה כמוכרן מכת מוות לתכניותיו של הוועד

13 ג"מ, משרד הפנים, אגף התכנון (56)-1/3960-8, המועצה המקומית משמר השבעה אל הלשכה המוניציפאלית שע"י הוועד הפועל של ההסתדרות, 22 בנובמבר 1949; אצ"מ, שם.

14 ג"מ, 56-1/2710-33, פרטיכל הישיבה החמישית של הוועדה הגלילית לבנין ותכנון ערים, מחוז לוד, 5 באוגוסט 1949.

המקומי שכן משמעות התוכנית הייתה חיסול כל אפשרות לביסוסם של משקים חקלאיים ופגיעה חמורה באינטגרציה של האוכלוסייה עת כמחציתה תיעקר ממקומה ותוצא אל מחוץ לתחומי היישוב.¹⁵

הוועד המקומי החליט להיאבק נגד תכניות אלו של הממסד הממשלתי, אלא שמאבקו נתקל בקשיים רבים מלכתחילה. בעיה ראשונה הייתה הרכבו של הוועד; הקמת הוועד הייתה תוצאה של התארגנות "מלמטה", היינו יזמה של התושבים עצמם והרכבו, על פי תוצאות הבחירות שנערכו במקום בחסות ההסתדרות במאי 1949, היה משמעותי ביותר כשמדובר היה בממסד הישראלי שנשלט על ידי קואליציה בראשות מפא"י. מבין 11 חבריו היה הרוב המוחלט, 6 ממפ"ם ואחד ממק"י, משתי מפלגות שהיו מחוץ לממשלת הקואליציה שבראשות מפא"י, ורק 4 ממפא"י. הוועד נשלט אפוא על ידי יריבתה המרה של מפא"י, מפ"ם, שהייתה המפלגה השנייה בכוחה בכנסת הראשונה. על כן, למרות שהוועד ראה עצמו כמועצה מקומית לכל דבר ואף שינה את שמו של הכפר ל"משמר השבעה" על שם שבעת הנוטרים שנפלו במקום בראשית מלחמת העצמאות, הוא לא הוכר על ידי משרד הפנים כנציגם הרשמי של התושבים וכרשות מקומית. המשמעות היתה שהוועד לא זכה בסיוע תקציבי מן הממשלה, גביית המסים על ידו מן האוכלוסייה נתקלה בקשיים, ושמו העברי של היישוב לא הוכר על ידי משרד הפנים (גולן, 1993: 201-204).

בעייה שנייה הייתה דרישותיהם של היישובים הוותיקים השכנים לתוספת קרקעות לפיתוח עירוני. אבן הגוף העיקרית שעמדה בפני דרישות הוועד המקומי הייתה שעל רשויות המדינה היה לפצות את המועצה המקומית חולון, שבראשה עמד איש מפא"י. חולון ראתה עצמה מקופחת בכל הקשור לחלוקתן של אדמות יפו שמצפון מערב לה ואשר מרביתן סופחו לשטחה של תל אביב (Golan, 1995). תמורת ויתורה על קרקעות משטחיה של יפו, ביקשה הממשלה לפצות את חולון באמצעות סיפוחן לשטחה של קרקעות ערביות נטושות מאדמותיה של יאזור. הגוף הממסדי היחידי שהתנגד לשינוי היעוד הגורף של אדמות יאזור מעיבוד חקלאי לפיתוח עירוני ותמך בדרישת הוועד המקומי, היה המרכז החקלאי של ההסתדרות. אלא שמסד זה נשלט על ידי מפ"ם שהשקפת עולמה לא הייתה מקובלת על הממסד הממשלתי שבשליטת מפא"י.¹⁶

וועד תושבי יאזור, שספק אם היה מודע למורכבותן של הבעיות הפוליטיות הללו ברמה הלאומית והמקומית, דרש להקפיא את התכניות לחלוקת קרקעות הכפר ולפיתוח האזור, ולהכין תוכנית חלופית לביסוסה של יאזור כיישוב עירוני, ובה יוקצו קרקעות למשקי עזר, לאזורי מסחר, מלאכה ותעשייה זעירה ולמבני ציבור. כן תבע הוועד שרשויות המדינה יכירו בו כ"מועצה המקומית משמר השבעה". לדרישות אלו לא היה סיכוי רב להתקבל על

15 ג"מ, 27-2707/1-56, ד. שפריר אל משרד הפנים, 24 בפברואר 1950.

16 ג"מ, 2180-5606/1-97, ועד הכפר משמר השבעה אל משרד החקלאות, 31 באוגוסט 1949.

דעת הממסד הממשלתי.¹⁷

בינואר 1950 נערך דיון בענין יאזור בהשתתפות נציגי האפוסטרופוס על נכסי נפקדים, אגף התכנון, משרד החקלאות וראש המועצה המקומית חולון. הללו היו כולם נציגי מוסדות שנשלטו על ידי מפא"י, ולמותר לציין שנציגים של "המועצה המקומית משמר השבעה" ושל המרכז החקלאי של ההסתדרות לא זומנו כלל לדיון זה. מסקנות הדיון היו שיש לספח את כל חלקו הדרומי של יאזור לחולון לצורכי פיתוח, להרוס את המבנים הקיימים בשטח זה ולמצוא לדייריהם שיכון חלופי. נציגי הממשלה אף לא ראו טעם בקיומה של רשות מקומית עצמאית בשטח שייוותר מיאזור ועל כן המליצו לספחו לחולון. כוונה זו נתקלה בהתנגדות עיקשת של ראש המועצה המקומית חולון, שאמנם ביקש סיפוח של שטחים של יאזור למטרות פיתוח עירוני, אך לא שש לצרף למניין תושבי חולון מאות משפחות של עולים חדשים המתגוררים בשטח של כפר נטוש, משום שהעלויות הכרוכות בשיקום והקמה של תשתיות ואספקת שרותים לתושבי יאזור עלולות היו להיות גבוהות, וספק אם היו מכוסות על ידי ההכנסות ממסים שייגבו מהם.

הדיון הוזה שימש בסיס לתכנית של אגף התכנון שהוצגה בפברואר, ועל פיה נועד לקום ביאזור יישוב עצמאי בשטח של 1,900 דונם, כ- 16% בלבד משטחו של הכפר הערבי הנטוש. פרנסתם של מרבית התושבים נועדה להתבסס על תעסוקה בענפי התעשייה והשרותים. מרבית מקורות התעסוקה המיועדים היו מחוץ לתחומי הישוב ומיעוטם באזור שהוקצה לפיתוח מלאכה ותעשייה זעירה בתחומיו. עם זאת הוקצו שטחים להקמת משקי עזר לחלק קטן של האוכלוסייה וכך שטח של 700 דונם ל- 60 משפחות שמקור פרנסתן העיקרי יהיה החקלאות. כן צומצם השטח שנועד להריסה מדרום לכביש הראשי ולחלק מיושביו הותר להישאר בבתיהם. נקבע כי אזור זה ייוצא מכלל השטחים שנועדו להכלל בשטחה של חולון וייוותר בתחומי יאזור.¹⁸ מה שנראה כוותר לדרישות הוועד המקומי לא היה אלא תולדה של המצוקה במקומות דיוור ובמקורות תעסוקה שחייבה את הממסד הישראלי התאמה של התכנון למצב השורר בשטח.

מרבית אדמותיו החקלאיות של יאזור הוקצו לגורמים שמחוץ ליישוב: לפיתוחה של חולון, להקמתו של מושב עובדים ממזרח לשטח הבנוי של הכפר שייקרא בשם "משמר השבעה" ולבית הספר החקלאי מקווה ישראל. חלוקת הקרקעות לכאלו שיועדו לפיתוח עירוני ולכאלו שיועודן נועד להשאר חקלאי נבעה ממדיניות אגף התכנון שהייתה למנוע התפשטות רציפה ובלתי מבוקרת של המטרופולין התל אביבי. על כן גם 37% מהאדמות שהוקצו לעיירת העולים יועדו לחקלאות אף הן, בכדי למנוע את התפתחותה ליישוב עירוני גדול בשולי המטרופולין.

לעיירת העולים שנוסדה בשטחו של הכפר הנטוש יאזור ניתן השם העברי אזור, על

17 ג"מ, 56-27072-27, שם.

18 אצ"מ, שם, כפר נטוש יאזור, סיכום של מסקנות מוקדמות, 1 בפברואר 1950.

שמו של יישוב יהודי שהיה קיים באתר בתקופה הביזנטית. זכרם של הרוגי הקרב ביאזור¹⁹ הונצח במה שהיה כפי הנראה לדעת הממסד הישראלי יישוב הראוי להנצחתם של שבעה שנפלו במערכה על עצמאות ישראל - מושב עובדים: אחת מיצירותיה המרחביות המקוריות של הציונות הסוציאליסטית בארץ ישראל, שהקמתו הייתה יוזמה של אחיו של אחד החללים (ועל שמו נקרא הגרעין המייסד גרעין אבטיחי). כפר ערבי נטוש המשמש יישוב של עולים חדשים לא היה ראוי כפי הנראה לכבוד זה.

ניסיונם של העולים החדשים לקבוע לעצמם את אורח חייהם ואת ייעודו של יישובם נבלם על ידי הממסד, שהיו לו אינטרסים שנגעו לרווחתם של גורמים שונים מקרב היישוב הוותיק. מנהיגות מפא"י, שכוחה היה מוגבל בתקופת השלטון הבריטי, ראתה בהעברה כוללת של הרכוש הקרקעי הערבי הנטוש לידי ממשלת ישראל הזדמנות בלתי חוזרת לפיתוח מהיר וזול של היישובים הוותיקים, בעיקר אלו שנשלטו על ידי נאמניה, ולא נתנה להתארגנות כלשהי של עולים חדשים שזה מקרוב באו, לעמוד בדרכה. לעולים החדשים שלא היו מודעים למורכבותה של המערכת הפוליטית בישראל ולשיקוליה ושקשרו את גורלם עם מפלגת האופוזיציה הראשית, לא היה סיכוי לשמור על כל תחומיו של המרחב הערבי הנטוש שבו שוכנו ושאותו דרשו לעצמם דרך קבע.

סיכום

המעבר החד וחרוף שנגרם כתוצאה מן המלחמה ממצב קולוניאלי לעצמאות מדינית, תוך שינוי דרסטי של הרכבה ותפרוסתה של האוכלוסיה שהתגוררה בתחום שנכלל בגבולותיה של מדינת ישראל, הביא להווצרותם של מאבקים רבים סביב הארגון מחדש של מרחבה. עם הקמתה של מדינה יהודית עצמאית, למנהיגותה היו שתי מסרות מרכזיות בעיצובו של המרחב הישראלי שמקורן במסרות היסוד של התנועה הציונית מאז הקמתה: ביסוסו של בית לאומי בארץ ישראל ומאז שנות ה-20 גם הבטחת קיומו נוכח סביבה ערבית עוינת וכינונה של חברה מודרנית בנוסח מערבי-אירופי שתוכל לקלוט אוכלוסיה יהודית במספר רב בתחומיה של מדינה יהודית.

הממסד הציוני היה מוכן לשתף את הפליטים מדרום תל אביב ואת העולים החדשים ביאזור: מרביתם בני קבוצות השוליים של החברה היהודית, בהשגתו של היעד הלאומי

19 השבעה: ששה נוסרים בפיקודו של אליהו (אליק) שמיר איש הפלמ"ח נהרגו ב-22 בינואר 1948 כאשר ליוו שיירה מתל אביב לירושלים שהותקפה עת עברה ביאזור. זכרו של אליק הונצח על ידי אחיו הסופר משה שמיר בספרו "במו ידיו". אליק שמיר הוצג בספר כאב טיפוס של הצבר, היהודי החדש יליד הארץ, המנותק כליל ממורשתו הגלותית; "אליק נולד מן הים", במילים אלו פותח שמיר את ספרו.

המרכזי בעת החירום - הרחבתה וביסוסה של הטריטוריה הלאומית. אך עם התפוגגותה של שעת החירום, עת יכול היה הממסד להפנות את תשומת ליבו ליעד הציוני של הקמת חברה מודרנית במדינת ישראל, על פליטי דרום תל אביב היה לחזור למקומם: לשוליה של החברה, ועל העולים היה להסתפק במרחב שהוקצה עבורם על ידי הממסד, שכן המודרניזציה יוועדה בראש וראשונה עבור קבוצת הרוב: נאמניה של מפא"י, ותיקי ההסתדרות, תושבי צפון תל אביב וכד'. עצם העובדה שקבוצות השוליים הללו השיגו הישג מרחבי כלשהו, נבע מכך שממשלה המונהגת על ידי מפלגה סוציאליסטית המחויבת לתהליך של מודרניזציה הכולל גם הקמה של מדינת רווחה, מוגבלת ביכולתה לפגוע בחלשים ועל כן לא היתה יכולה להביא לסילוק חד צדדי של פליטי המלחמה תושבי ג'מוסין ממקומם או למנוע מן העולים החדשים ביאזור את האפשרות לפתח, ולו באופן חלקי, משקים חקלאיים.

איתרע מזלם של פליטי המלחמה בג'מוסין ושל העולים החדשים ביאזור והם נקלעו למרחב שהיו לו דורשים נוספים מקרב קבוצות אוכלוסייה חזקות יותר מבחינה פוליטית, חברתית וכלכלית, שנתמכו על ידי הממסד הישראלי (שראשיו באו מקרב קבוצות אלו) ושביקשו לעצמן נתחים מן המרחב המטרופוליני המרכזי של מדינת ישראל. הממסד הישראלי לא איפשר לקבוצות השוליים להקים מערכת חיים משלהם באזורים אלו במרחב שהיה בעבר מחוץ לגבולה של המערכת היישובית היהודית ושעבר לתחומיה כתוצאה מן המלחמה.

הקבוצות החלשות נאבקו נגד מגמות אלו ואף השיגו הישגים מסוימים, אלא שכותן היה מוגבל מאד ולא היה בו כדי להבטיח את שימור מערכות החיים שלהם ושל המרחב בו ביקשו לפתח. לא ניתן היה להם לצבור עוצמה המבוססת על מיקומם במרחב, ולהפוך ולהיות לחלק מן המרכז הפוליטי והחברתי, וכך נותרו בשוליים שם לא יוכלו לאיים על ההגמוניה של הממסד והקבוצות החברתיות בעלות העוצמה הפוליטית, החברתית והכלכלית. על כן נשארה ג'מוסין שכונת עוני בלבו של אזור מתפתח והולך של תושבים בני המעמד הבינוני ומעלה, והכפר יאזור הפך לעיירת עולים, ולמעשה לפרוור של מהגרים בשוליו של האזור המטרופוליני של תל אביב.

למאבקים בין קבוצות אינטרסים שונות בעלות מטרות מגוונות, שמקורן במבנה של חברת המהגרים היהודית בארץ ישראל, תפקיד חשוב בעיצובו של המרחב המטרופוליני של תל אביב בפרט ושל (ארץ) ישראל בכלל. בזמן המלחמה: בתקופת המעבר שבין קולוניאליזם לעצמאות, מאבקים אלו הפכו להיות חריפים מאד נוכח מימדיו של המרחב שעבר לרשות היישוב הציוני המנצח. העובדות שנקבעו במרחב בתקופת מעבר זו נותרו בעינן שנים רבות לאחר מכן למרות תהליכים של תיכנון ופיתוח שהתקיימו בתקופות של רגיעה.

כפי שניתן ללמוד משני מקרי המבחן שנדונו במאמר זה, הבנת התפתחות נופה התרבותי של (ארץ) ישראל על כל מרכיביו דורשת עדיין מחקר הסטורי מקיף המשולב בשימוש בגישות מחקריות חדשות שמקורן במדעי החברה והיכולות לסייע רבות למחקר

ממסד, פליטי מלחמה, עולים: העיצוב מחדש של המרחב העירוני במלחמת העצמאות ואחריה

ההסטורי העוסק תהליכי ההתהוות של המרחב הישראלי בכלל והעירוני בפרט. בחינה מחדש זו תאפשר את הרחבתו של הריון בהתפתחותו של המרחב הנדון בעת החדשה, מתוך ניתוח מעמיק של היחסים החברתיים, הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים בין כל הגורמים השונים שפעלו במרחב ושנטלו חלק בעיצובו.

מקורות

- אוליצקי יי (תש"ט) *ממאורעות למלחמה*, תל אביב: מפקדת ההגנה ושרות התרבות של צבא ההגנה לישראל.
- אורן א' (תשל"ח) *התיישבות בשנות מאבק*, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- איילון א' (תשי"ט) *חשיבת גבעתי במלחמת הקוממיות*, תל אביב: מערכות.
- גולן א' (1993) פליטים יהודים במלחמת העצמאות, *יהדות זמננו* 8: 217-242.
- גולן א' (1993) שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסייה הערבית, כתוצאה ממלחמת העצמאות, בשטח בו קמה מדינת ישראל, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- גולן א' (1996) שינוי הנוף היישובי במרחב הכפרי הערבי שניטש במלחמת העצמאות, *הציונות כ"י*: 221-242.
- ריבלין ג' וסיני צ' (תשכ"ד) *חשיבת אלכסנדרוני במלחמת הקוממיות*, תל אביב: מערכות.
- Ashworth, G.J. (1991) *War and the City*. London & New York: Routledge.
- Butlin, R.A. (1987) *Theory and Methodology in Historical Geography*, in: M. Pacione (ed.), *Historical Geography: Progress and Prospect*, London: Croom Helm: 16-45.
- Christopher, A.J. (1988) *The British Empire at its Zenith*, London: Croom Helm.
- Clark, H. (1993) Sites of Resistance: Place, "Race" and Gender as Sources of Empowerment, in: P. Jackson and J. Penrose, (eds.), *Constructions of Race, Place and Nation*, London: University College London Press: 121-142.
- Dennis, R. (1994) At the Intersection of Time and Space, E.M. Monkonen (ed.), *Engaging the Past: The Uses of History Across the Social Sciences*, Duke University Press: 154-188.
- Findley, A.M. (1994) *The Arab World*, London and New York: Routledge.
- Golan, A. (1995), The Demarcation of Tel Aviv-Jaffa's Municipal Boundaries Following the 1948 War: Political Conflicts and Spatial Outcome, *Planning Perspectives*, 10 (4): 383-398.

- Gonen, A. (1995) *Between City and Suburb*, Aldershot and Brookfield: Avebury.
- Hadawi, S. (1988) *Palestinian Rights and Losses*, London: Saqi Books.
- Hall, S. (1990) Cultural Identity and Diaspora, in: J. Rutherford (ed.) *Identity: Community, culture, difference*, London: Lawrence & Wishart: 222-237.
- Hasson, S. (1993) *Urban Social Movements in Jerusalem*. Albany: State University of New York Press.
- Jackson, P. (1989) *Maps of Meaning*, London & New York: Routledge.
- Kieth, M. and Pile, S. (1993), Introduction Part 1: The Politics of Place, in: M. Kieth and S. Pile (eds.) *Place and the Politics of Identity*, London & New York: Routledge: 1-21.
- King, A.D. (1990) *Urbanism, Colonialism and the World Economy*, London & New York: Routledge.
- Knox, P. (1995) *Urban Social Geography*, Harlow & New York: Longman Scientific and Technical.
- Mitchell, D. (1993) Public Housing in Single-Industry Towns: Changing Landscapes of Paternalism, in: J. Duncan and D. Ley (eds.) *Place/ Culture/ Representation*, London & New York: Routledge: 110-127.
- Owen, R. (1988) Economic Development in Mandatory Palestine: 1918-1948, in: G.T. Abed (ed.), *The Palestinian Economy*, London and New York: Routledge: 13-35.
- Patai, R. (1953) *Israel Between East and West*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- Philo, C. (1994) History, Geography and the 'Still Greater Mystery' of Historical Geography, in: D. Gregory, R. Martin, G. Smith (eds.), *Human Geography*, Basingstoke and London: Macmillan: 252-281.
- Scott, J.C. (1985) *Weapons of the Weak*, New Haven & London: Yale University Press.
- Simon, D. (1984), Third World Colonial Cities in Context: Conceptual and Theoretical Approaches With Particular Reference to Africa, *Progress in Human Geography*, 8(4): 493-514.
- Smith, S. (1994) Urban Geography in a Changing World, in: D. Gregory, R. Martin, G. Smith (eds.) *Human Geography*, Basingstoke & London: Macmillan: 232-251.

דגמים ומפות תבליט של ירושלים ובנייניה מעשה ידי קונרד שיק'

חיים גורן וריכב רובין

הצגה תלת-ממדית של מבנים, ערים, אתרים ונוף של חבלי ארץ נרחבים הייתה מקובלת באירופה במשך מאות שנים.² לא כאן המקום לבחון את ראשיתה של התופעה ואת התפתחותה ואף לא את התחומים הנושאים והגאוגרפיים הרבים בהם פרוחה תעשיית הדגמים התלת ממדיים.³ דגמים כאלה שימשו לנוי, למחקר, להוראה ולהצגה של מקומות רחוקים ואקזוטיים בפני הציבור. בין הדגמים הרבים שמור היה, כבר מראשית התפתחותה של שיטת תצוגה זו, מקום מיוחד לנושאים מכתבי הקודש. כך זכו המשכן וכליו, בית המקדש, ירושלים וארץ-ישראל כולה למקום נכבד ולתשומת לב ניכרת מצדם של בוני מודלים כאלה.⁴

1. אנו מודים לכל מי שסייעו באיסוף החומר ובכדיקת המודלים עצמם: הקרן הלאומית למדע בישראל הגישה סיוע חומרי במסגרת המחקר: מפות מודפסות של ארץ-ישראל מראשית הדפסתן ועד מפת המדידה המודרנית; פרופ' רות קרק הייתה שותפה באיסוף החומר; מר קלווין קרומבי, עד לא מכבר מראשי כנסיית המשיח בירושלים, סייע במידע ובעצה; ד"ר שמעון גיבסון, איש קרן החקר הבריטית (PEF), סייע בתצלומים ובמידע מארכיון הקרן; נילי גרייצר סייעה באיסוף חומר ובכירור פרטים שונים. תודה מיוחדת לאב ארנולד האטשר מאכסניית סט. פאולוס ולפרופ' וולקמר פריץ, מנהל המכון הגרמני הפרוטסטנטי לארכיאולוגיה בירושלים, שאיפשרו לנו לבחון את הדגמים שברשותם. לכל אלה התודה והברכה, והאחריות כמובן עלינו בלבד. אנו מודים מראש לכל מי שסייעו בידינו במידע על מודלים נוספים של שיק או של אחרים.
2. ראה למשל בביבליוגרפיה הרחבה מאת ריסטוב: W.W. Ristow, *Three Dimensional maps, an Annotated List of References Relating to the Construction and Use of Terrain Models*, The Library of Congress, Washington D.C. 1964
3. ההבחנה בין המונחים דגם, מודל ומפת תבליט אינה כה פשוטה שכן בשפות שונות מקובל להשתמש במונחים שונים כמו: maquette או carte en relief בצרפתית; model או relief-map באנגלית; או Relief Karte, Reliefplan, Modell בגרמנית. להלן נשתמש במונח העברי דגם ובמונח מודל שהתקבל בעברית.
4. על דגמים מוקדמים של הר הבית ראה בעיקר: H. Rosenau, *Vision of the Temple: The Image of the Temple of Jerusalem in Judaism and Christianity*, London 1979; Th. A. Busink,

רבים מדגמים אלה נבנו כמובן ללא התחשבות במציאות הגאוגרפית וההיסטורית, ולעתים קרובות הם יותר בבחינת קוריוז משעשע, כדוגמת דגם של בית המקדש על פי המשנה שנבנה בתוך בקבוק זכוכית קטן,⁵ מאשר מקור למידע גאוגרפי היסטורי, אך מצד שני דגמים מדויקים ומפורטים ממשיכים להיבנות גם בימינו כשהם נשענים על הישגי המחקר.⁶ במאה הי"ט, עם התפתחות המחקר הגאוגרפי, ההיסטורי והארכאולוגי של הארץ, הלכו דגמים אלה והשתכללו, תוך כדי התבססות על הישגי המחקר.

שיק כחוקר ארץ ישראל וירושלים:

קונרד שיק (C. Schick 1822-1901) היה מהבולטים בין תושבי הארץ הגרמנים במהלך המחצית השנייה של המאה הי"ט, הן בתחום המחקר, שבו נחשב בזכות עבודתו בירושלים במשך למעלה מחמישים שנה "ללא עוררין, בר הסמכא הטוב ביותר לירושלים של ימינו" כפי שתארו אותו בני תקופתו,⁷ והן בתחומים אחרים. אין אנו רואים צורך לשחזר כאן את הביוגרפיה המוכרת למדי של שיק ולכן נציין רק כמה ציוני דרך בולטים. את ראשית דרכו לירושלים עשה שיק כחניך ב"מיסיון עולי הרגל" מיסודו של כריסטיאן פרידריך שפיטלר בסט. קרישונה הסמוכה לבאזל, ובמסגרתו של מיסיון זה גם הגיע לירושלים.⁸ למעשה,

Der Tempel von Jerusalem von Salomo bis Herodes: Eine archäologisch-historische Studie unter Berücksichtigung des westsemitischen Tempelbaus, 1, Leiden 1970,

pp.44-76; רונאו: 49-76.

על דגם מוקדם של ירושלים ראה: ח' גורן, "ירושלים הדמיונית בדגם תלת ממדי משלהי המאה הט"ז", *קתדרה*, 72 (תמוז תשנ"ד), עמ' 34-49.

5 חפץ זה שמור במוזאון היהודי בניו יורק וכינויו Jr. 21-79a. על החפץ חתום: Moses Formstecher, in Offenbach, 1813

6 הדוגמה המפורסמת ביותר בארץ לדגם של עיר היסטורית, שנעשה בקנה מידה מדויק, בהתאם לטופוגרפיה האמיתית, ועל פי הישגי המדע וחיידושיו, הוא כמובן דגם ירושלים של סוף ימי הבית השני, מעשה ידי פרופ' אבי-יונה סמוך למלון הולילנד בירושלים.

7 הציטוט: "dieses unstreitig besten Kenners des heutigen Jerusalems" הוא מתוך הערת המערכת במבוא למאמרו של שיק:

C. Schick, "Die Eigenart der Stadt Jerusalem", *Neueste Nachrichten aus dem Morgenlande*, 44 (1900), p. 135. (NLM-להלן)

8 A. Carmel, "C. F. Spittler and the activities of the Pilgrims Mission in Jerusalem", G. G. Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine 1800-1914: Studies in Economic and Social History*, Leiden 1990, pp. 255-286 (להלן: כרמל, שפיטלר); H. Grobe-Einsler (ed.) *Wie aus einem einfachen Mechaniker im Schwabenland ein königlicher Baurat in*

המפנה הבולט בדרכו חל בשנת 1850, ארבע שנים אחרי הגיעו לארץ, כשהחליט לעזוב את "בית האחים" ואת שפיטלר ולהיענות להזמנת חברת המיסיון הלונדונית⁹ להצטרף לצוות "בית התעשייה". נראה שהחלטה זו גישתם המיוחדת של מעסיקיו החדשים הן שסללו את הדרך לחמישים שנות המחקר והפעילות של שיק בירושלים. על כך כבר עמד א' כרמל:
...נתמזל מזלו (של שיק) שמעסיקיו החדשים עמדו עד מהרה על כישרונותיו
ואפשרו לו להתפנות, אגב עבודתו בבית התעשייה (שיק היה אחר כך
למנהל, ולימים - "מפקח בנייה" מטעם האגודה) לעיסוקים החביבים
עליו: בניית מודלים, תכנון מבנים ושכונות ומעל לכל - לחקר העיר
ירושלים ועתיקותיה... אמת כי לא כמיסיונר מצליח בקרב היהודים עשה
שיק לעצמו שם עולם; ואף על פי כן אין שיעור לגודל תרומתה של האגודה
הלונדונית ולנדיבות לבה באפשרה לשיק לעשות בירושלים כרצון לבו
למעלה מיובל שנים¹⁰

בשבע השנים הראשונות לשירותו באגודה שימש שיק מרכז האומנויות "בית התעשייה".
ב-1857 מונה למנהל המוסד (משרה ששימש בה עד ל-1880), ונוספו לו שני תפקידים:
האחראי לרכוש החברה בירושלים, וארכיטקט הבית שלה.¹¹ אולם נראה שכבר בשנות
החמישים עסק שיק גם במחקרה של ירושלים ובסיוע לחוקרים שהגיעו אליה, כפי שמציין
הכומר-המזרחן פיליפ וולף, שהגיע לירושלים לראשונה בשנת 1847, ושהיה כנראה אחד
הראשונים שנסתייעו בשיק. בהקדמה לספרו הגדול על ירושלים, שפרסם עשר שנים
מאוחר יותר, כתב וולף: "תודות לנדיבות לבו הגדולה של ק' שיק, בן ארצנו הגר
בירושלים וחבר מצוין המועסק במיסיון האנגלי, נתאפשר לי גם להביא (חומר ח"ג ור"ר)
חדש לגמרי שעדיין לא נחקר".¹² הייתה זו תחילתם של שיתוף פעולה במחקר ירושלים ושל

9 ; (להלן: שיק, ממכונאי) 7-11, pp. *Jerusalem geworden ist*, Neuss 1966,

א' כרמל, "דרכו של קונרד שיק לירושלים", א' שילר (עורך), *ספר זאב וילנאי*, א', ירושלים 1984,
עמ' 115-126 (להלן: כרמל, שיק).

9 The London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews (L.J.S.)

K. Crombie, *For the Love of Zion: Christian witness and the restoration of Israel*, London, Sydney and Auckland 1991 (להלן: קרומבי)

10 כרמל, שיק (לעיל הערה 8), עמ' 124-125. ראה גם: כרמל, שפיטלר (לעיל הערה 8), עמ' 272-273.

11 W. T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews, from 1809 to 1908*, London 1908, pp. 297, 450, 607

(להלן: גידיני); על פעילות L.J.S.- בירושלים: שם, עמ' 117-122, 178-181, 203-214; וכן
קרומבי (לעיל, הערה 9)

12 P. Wolff, *Jerusalem. Nach eigener Anschauung und den neuesten Forschungen*, Leipzig 1857, p. IX

קשרי חברות רבי שנים בין שני האישים. לנו חשובה הערתו זו של וולף בהיותה עדות ישירה ראשונה, מוקדמת מאוד, לתרומתו של שיק למחקרה של ירושלים ולמעורבותו במחקר - מעורבות העתידה להימשך חמישה עשורים.

שיק ריכז את התעניינותו בעיקר בתחומים השונים של ההיסטוריה והגאוגרפיה של עיר הקודש הקדומה - אך גם של זמנו. על היקף פעילותו רומזת לכאורה רשימתו של רהריכט שמנה שמונים ושמונה פריטים מפרי עטו של שיק, שפורסמו כולם בין השנים 1865-1890.¹³ אולם רשימה זו אינה שלמה ורק בכתב-העת של ה-Palestine Exploration Fund (PEF), היא "קרן החקר הבריטית", פרסם שיק קרוב למאתיים דיווחים, כתבות ומאמרים,¹⁴ אך כל המחקרים והפרסומים לא היו אלא חלק מהתמונה. בשליש האחרון של המאה הגיע קונרד שיק, שבא לירושלים מלכתחילה כמיוסר וכבעל מלאכה, למעמד מרכזי במחקר המקומי של ירושלים וסביבותיה. כמעט ולא נעשתה פעילות מדעית בעיר שלא הייתה קשורה בו בדרך זו או אחרת; ולא היה חוקר שהגיע לירושלים ולא נסתייע בו, בניסיונו ובידע שצבר. מעמדו של שיק ופרסומו בתחומים נוספים, בעיקר כמתכנן וכבנאי, הביאו להתעניינות הגדולה בו, בתולדותיו ובפעילותו. אלו הביאו לריבוי ההספרים שהוקדשו לו לאחר מותו ולעיסוק הנרחב של המחקר בו ובפועלו גם בימינו.¹⁵ בנוסף לכך, הוא תופס מקום של כבוד, כראוי לו, במרבית המחקרים העוסקים בירושלים במאה הי"ט, בהתיישובות הגרמנית

R. Röhricht, *Bibliotheca geographica Palaestinae: Chronologisches Verzeichnis der von 333 bis 1878 verfassten Literatur über das heiligen Land*, Jerusalem 1962 [1st ed. Berlin 1890], pp. 522-524 (להלן: רהריכט)

C. M. Watson, *Palestine Exploration Fund, Fifty Years' Work in the Holy Land: A Record and a Summary 1865-1915*, London 1915, p. 110 (PEF-וטסון-להלן)

א"מ לוינץ. "חדשות וזכרונות": ביוראטא Baurat [יועץ בניה] דר' ק. שיק, ירושלים, מאסף, 6 (תרס"ד), עמ' 72;

"Zum fünfzigjährigen Jubiläum des Baurates C. Schick in Jerusalem", *NNM*, 44 (1900), pp. 132-134; E. Kautzsch, "Zum Gedächtniss des königlich württembergischen Bauraths Dr. Conrad Schick", *Mittheilungen und Nachrichten des Deutschen Palästina-Vereins*, 8(1902), pp. 1-12 (להלן: קאוטש, שיק)

C. Schlicht, "Baurat Dr. Conrad Schick", *NNM*, 46 (1902), pp. 3-8 (שיק);

C. W. Wilson, "Obituary of Dr. Conrad Schick", *PEFQSt*, 13 (1902), pp. 139-142

(להלן: וילסון, שיק)

T. Sandel, "Der Königl. Württemb. Baurat Dr. C. Schick", *Warte*, 58 (1902), pp. 117-118

(להלן: סנדל, שיק). ראה גם: כרמל, שיק (לעיל, הערה 8); שיק, ממכונאי (לעיל, הערה 8);

A. Strobel, *Conrad Schick. Ein Leben für Jerusalem: Zeugnisse über einen erkannten Auffrag*, Fürth/Bay 1988

(להלן: שטרובל, שיק).

והאירופית בארץ, בתולדות המחקר הארכאולוגי, בבנייה האירופית וכו', אך למרות זאת, עדיין לא נערך המחקר המרוכז והמסכם, לו ראויים שיק ופועלו. במיוחד חסר במחקר דיון בפעילותו של שיק במדידות, במיפוי וביצירת דגמים. השילוב בין התעניינותו בטופוגרפיה ובמבנה העיר לבין מיומנותו בעבודת הנגרות ובאמנות העבודה בעץ הוביל לעיסוק במיפוי התלת-מימדי ובמודלים וביצירת מפות התבליט. שיק עצמו עסק באינטנסיביות בעיצובם, בייצורם ובשיווקם של מודלים שונים, ובכך קשר במעשיו את מחקר ירושלים עם הצגת הישגיו של מחקר זה בצורה תלת-ממדית. בדברים שלהלן ננסה להציג ולנתח את פעילותו של שיק ביצירת מודלים - תחום פעילות שבו הייתה תרומתו ניכרת ומרכזית ואף על פי כן כמעט בלתי ידועה ובלתי נחקרת.

המודל הראשון

שיק עצמו גולל בזיכרונותיו בהרחבה את סיפור הכנתו של המודל הראשון שבנה עם אחד מעמיתיו, נגר במקצועו, בעת שהותו כחניך ב"מיסיון עולי הרגל" בסט. קרישונה הסמוכה לבאזל. את הרעיון הגה הנשיא דאו של "אגודת המיסיון" בבאזל, שקיימה בעיר זו מוסד גדול וחשוב להכשרת מיסיונרים¹⁶ היה זה המורה י"י היים (J.J. Heim), שהעלה את ההצעה לבנות את הדגם על פי נתונים מספרו של יוהאנס לונדיוס (J. Lundius), שהוקדש ל"מקדשים, התפילות והנהוגים היהודיים העתיקים" ופורסם בראשית המאה הי"ח¹⁷. שיק נטל על עצמו את תכנון הדגם ואת ביצוע הפרטים, בעוד שעמיתו הכין את הלוחות ששימשו בסיס. הדגם, כעדותו של שיק, נבנה בקנה מידה של 1:20 בקירוב, ונועד לשימוש בכתי-ספר. הוא נבנה לחלוטין לפי נתוני לונדיוס, "והיווה את הבסיס ואת

E. Staehelin, *Die Christentumsgesellschaft in der Zeit der Aufklärung und beginnenden Erweckung*, Basel 1970; A. Carmel, *Christen als Pioniere im Heiligen Land: Ein Beitrag zur Geschichte der Pilgermission und des Wiederaufbaus Palästinas im 19. Jahrhundert*, Basel 1981, pp. 23-27.

17 שיק, ממכונאי (לעיל, הערה 8), עמ' 7-8, ומשם לקחו היתר. היים כתב לימים גם את הביוגרפיה של ט' טובלר. החיבור שעליו התבסס הדגם:

J. Lundium, *Die Alten Jüdischen Heiligthümer, Gottesdienste und Gewohnheiten, in gründlicher Beschreibung des gantzen Levitischen Priesterthums, in Fünff unterschiedenen Büchern für Augen gestellet*, Sumburg 1701.

ראה הסברו של שיק:

C. Schick, *Die Stiftshütte, der Tempel in Jerusalem und der Tempelplatz der Jetztzeit*, Berlin 1896, pp. 6-51 (להלן: שיק, אוהל מועד)

הדחיפה הראשונה, שעל פיהם נעשו כל הדגמים הבאים שלי של אוהל-מועד¹⁸. לצערנו, הדגם כנראה לא נשתמר, ומכל מקום, לא עלה בידינו לאתרו או למצוא תיאור מילולי או גרפי שנוכל לייחס לו במידה רבה של מהימנות.

מפת אלטמילר

ראשית פעילותו של שיק בהכנת מפות תבליט של ירושלים מתועדת רק בעקיפין: בשנת 1859 הוציא הכומר ה"ו אלטמילר (H. W. Altmüller) מפת תבליט של ירושלים וסביבותיה, ונלוותה אליה חוברת הסבר¹⁹. המפה, בקנה מידה של 1:21,600, הייתה עשויה מגבס, ומידותיה 32.7 X 25.5 X 2.6 ס"מ²⁰. היא נועדה לשמש אמצעי עזר להוראה בבתי-הספר, ולכן יוצרה בכמות מסחרית ונמכרה במחיר השווה לכל נפש. על אף היותה קטנה ופשוטה יחסית, זכתה מפת התבליט של אלטמילר לשבחים לא מעטים בפיהם של חוקרי הארץ בני התקופה. טובלר הקפדן היה היחיד שביקר את המפה, בציינו שאין היא מדויקת, שכן אלטמילר לא ביקר מעולם בירושלים²¹. מהדורה חדשה של המפה, שהוציא אלטמילר באנגלית כעבור שש שנים, נשאה את הכותרת "משופרת ומתוקנת בידי קונרד שיק", ונלוותה לה חוברת הסבר²². לא יהיה זה מרחיק לכת לשער, ששיק הוא זה ששכנע את אלטמילר להעניק בשנת 1874 עותק של מפתו לאוסף ה-PEF בלונדון²³. אין אנו יודעים

18 שם, עמ' III (הקדמה); שיק, ממכונאי (לעיל, הערה 8), עמ' 8.

19 H. W. Altmüller, *Jerusalem nach seiner örtlichen Lage und bedeutungsvollen Geschichte*. Ein Begleitwort zu des Verfassers Reliefplan von Jerusalem, Cassel 1859 (להלן: אלטמילר).

20 מפת תבליט זו תלויה, למשל, על קיר המוזאון של המנזר היווני-אורתודוקסי הגדול בירושלים. ראה: T. Tobler, *Bibliographia geographica Palaestinae. Zunächst kritische Uebersicht gedruckter und ungedruckter Beschreibungen der Reisen ins heilige Land*, Leipzig 1867, p. 248;

רהריכט (לעיל, הערה 13), עמ' 490.

21 'Neueste Geographische Literatur, Asien', *Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt*, 5 (1859), pp. 166-167

אלטמילר (לעיל, הערה 19), הקדמה;

T. Tobler, *Dritte Wanderung nach Palästina im Jahre 1857*, Gotha 1859, p. 440

22 Altmüllers *Reliefplan of Jerusalem improved and corrected by Conrad Schick*, Cassel, Jaffa and Jerusalem 1865

עותק של מפת תבליט זו מצאנו במוזיאון המקרא באמסטרדם ובאוסף ה-PEF בלונדון.

בוודאות אם סייע שיק בידי אלטמילר גם בהכנת המהדורה הראשונה, אך העובדה שהוצאת המהדורה המתוקנת נמסרה לידי מעידה על מעמדו בקרב חוקרי העיר כבר במחצית הראשונה של העשור השביעי למאה.

דגם אוהל מועד 1863

בשנת 1863 הציג שיק בשטוטגרט שני מודלים, האחד של אוהל מועד והשני של כנסית הקבר, אותם בנה בסיועם של כמה בעלי מלאכה וחניכים בבית התעשייה, ועבורם זכה לאות כבוד ממלך וירטמברג.²⁴ כבר אז החל שיק להשתמש בטכניקות אותן פיתח ואימץ לשאר המודלים שלו: הדגם ניתן לפירוק לחלקים כדי להקל את אריזתו והובלתו; המכסים ניתנים להסרה ומגלים פרטים פנימיים; לחלקים העשויים להיפתח צמודות ידיות זעירות; ונעשה שימוש בצבעים שונים כמפתח סימנים.

הראשון משני הדגמים הנזכרים הציג את אוהל מועד. לשיק היה קל יחסית לשחזר את הדגם שבנה כעשור ומחצה קודם לכן, לשכללו ולהתאימו למחקרים מודרניים יותר שעמדו לרשותו כעת. בספר שהוא סיכום לכל דגמי הר הבית והמקדש שלו, שפורסם ב-1896, הקדיש שיק לדגם זה תיאור פרטני מלווה בצילומים ובאיוורים.²⁵ מקורותיו הורחבו בהרבה, והם כוללים, נוסף על כתבי הקודש, גם את התלמוד וכתבי יוספוס, וגם תאורים ושחזורים נוצריים, חלקם ממאות קודמות וחלקם משל חוקרי המאה ה"ט. הדגם, בקנה מידה של 1:18, כולל את המבנה המרכזי העשוי עץ ומכוסה ביריעות, וסביבו חצר שמידותיה המקוריות כ-50 x 25 מטר, המוקפת בגדר עץ שגם היא מכוסה ביריעות בד. בחצר, בקדמת המבנה, מוצב המזבח. שיק מתאר:

בדגמים שלי הצבתי גם כל מיני דמויות, כדי להראות דרכן את תלבושות הכוהנים והלוויים וגם את הכלים המוסיקליים השונים, שבהם השתמשו בעת עבודת האל, וכן את העמדות השונות בעת הפולחן ובעת תהליכי הטיפול בקרבנות (ההדגשות במקור)...²⁶

23 ארכיון הקרן הבריטית: PEF/EC/1, p. 234, ישיבת הוועד הפועל של הקרן, 14.7.1874.

24 סנדל, שיק (לעיל, הערה 15); שטרובל, שיק (לעיל, הערה 15), עמ' 18.

25 שיק, אוהל מועד (לעיל, הערה 17), עמ' 6-51, איורים 1-25. צילומים טובים של הדגם נמצאים באוסף צילומי המושבה האמריקנית, השמור בספריית הקונגרס בווישינגטון:

G. E. Matson, *The Middle East in Pictures*, New York 1980, p. 411, LC M32-1381

(להלן: מטסון). תיאור נוסף, בכתב ידו של שיק, צורף כמסמך נלווה לצילומי המודל שהוא שלח PEF/SCHICK/115/2: Explanation of Tabernacle Photo (sic!): 1896 בשלהי 1896

דיונו של שיק מצטיין בפירוט רב מאד ובשיתוף הקורא במערכת שיקוליו. דוגמה לכך משמש הדיון בסוג ובאופי חיבורי הפינה של לוחות העץ, שהרכיבו את מסגרתו של המשכן, שבו מביא שיק, בתיאור ובאיוור, שבע אפשרויות שהציעו חוקרים שונים:

הבאתי עניין זה בצורה כה נרחבת, כדי להראות עד כמה קשה להסביר דבר המתואר (במקרא, ח"ג ור"ר) בצורה סתומה, מה גם שזקוקים כאן גם לביטויים טכניים, שאת משמעותם כבר לא יודעים נכוחה, בעיקר אם יוצאים מהנחות שגויות, וכן כדי להראות עד כמה נושא דווקא ריבוי הסברים אלה את חותם אי-הנכונות.²⁷

ככל הנראה הוכנו מדגם זה כמה עותקים, שכן בדינו עדויות להצגתו בירושלים החל משנת 1869, עת ביקרו בירושלים יורש העצר הפרוסי וקיסר אוסטריה, במהלך שנות השבעים של המאה הי"ט, ואף מאוחר יותר. הדגם נזכר גם בחיבורים שונים מתקופה זו, וצילומיו נכללו גם באוסף צילומי המושבה האמריקנית בירושלים ("אוסף מטסון").²⁸ החל מראשית שנות התשעים של המאה הי"ט היה הדגם לפריט קבוע בתערוכה נודדת שארגנו מעסיקיו של שיק, אנשי אגודת המיסיון הלונדונית, תחת הכותרת "Palestine Exhibition". התערוכה, שנועדה כדברי יוזמיה להביא את ארץ הקודש אל אותם אלפים שאינם יכולים להגיע אליה, נדדה מעיר לעיר ברחבי האי הבריטי, והיא מתוארת בפירוט רב בכתב העת של האגודה. בתמונות המצורפות לתיאורים אלה אפשר להבחין בין היתר גם בדגם זה.²⁹ בראשית המאה הנוכחית, לאחר מותו של שיק, נרכש הדגם בידי המוזיאון בהרוורד, אם כי

26 שיק, אוהל מועד, (לעיל הערה 17) עמ' 15.

27 שם, עמ' 18-19.

28 (Anon.), *Joseph Barclay, Third Anglican Bishop of Jerusalem, A Missionary Biography*, London 1883, pp. 360-361; K. Baedeker (ed.), *Jerusalem and its Surroundings: Handbook for Travellers*, Leipzig 1876 (rep. Jerusalem 1973).

(להלן: בדק)

שיק, אוהל מועד (לעיל, הערה 17), איורים 1, 19; (א"מ לונץ), "חכם חרשים, יועץ-הבנין והחוקר המצוין Baurath Dr. C. Schick בעל התבניות (Modelle) המפורסמות...", פ' גרייבסקי (עורך), *מגנזי ירושלים*, 20 (תרצ"ב) (להלן: גרייבסקי); מטסון (לעיל, הערה 25), ושם הסימון בספריית הקונגרס.

29 דיון בהצגתה של התערוכה במקומות רבים ברחבי אנגליה ניתן למצוא בכרכי ה-*Jewish Intelligence* משנים שונות. בכרך (n.s. 1892) 8 עמ' 4, נראים בצילום בבירור דגם של כנסיית הקבר וסביבותיה ודגם של כנסיית המשיח וסביבותיה. דיווחים נוספים על הדגם ראה שם, 1892, עמ' 72; 1893, עמ' 81 ועוד.

בהחלט יתכן שזהו העתק נוסף, מאוחר יותר, של הדגם המקורי.³⁰

דגם כנסיית הקבר 1863

סיפור בנייתו של המודל השני שהגיע לשטוטגרט, דגם כנסיית הקבר, מעיד כיצד התפתחה דרכו של שיק לעיסוק אינטנסיבי בכניית מודלים. "האלגמינה ציטונג", היומון החשוב ורב התפוצה שיצא אז במינכן, פרס לפנינו את סיפורו של דגם זה הן במכתבים (לא חתומים) מהארץ והן בכתבה מסכמת מפרי עטו של פ' וולף.³¹ כידוע, במסגרת השינויים שערך צלאח א-דין בירושלים לאחר כיבושה בשלהי 1187, הפך ארמונם של הפטריארכים הלטינים הצמוד לכנסיית הקבר מצפונה לח'אנאקה - בית התבודדות לדרווישים מוסלמים. המבנה, שהוקם בו גם מסגד, מכונה עד היום "ח'אנאקת צלאחיה" או "הח'אנאקה".³² היו אלה כנראה חוגי הכנסייה הלטינית בירושלים, שהעלו בראשית שנות השישים של המאה הי"ט את הרעיון, שהתורכים יעבירו לרשותם מבנה זה כפיצוי לתביעת נזיקין שהגישו הצרפתים על הריסת מנזר בדמשק.³³ אולם בשל המיקום הרגיש בלב ירושלים, בצמוד לכנסיית הקבר, התעוררה לכך התנגדות משני כיוונים: המוסלמים, ובראשם סוראיה פחה מושל ירושלים ופרנסי העיר, לא רצו לראות בהעברת אתר קדוש לאסלאם הקשור לצלאח א-דין לידיים נוצריות; גם ראשי הכנסייה היוונית רצו למנוע את ההעברה, שהייתה נותנת ללטינים נקודות זכות נוספות בתחרות בין הכנסיות הנוצריות בארץ. בבקשו להמחיש את הבעיה לשלטונות באיסטנבול הוזמין הפחה "מידיים גרמניות, חרוצות ומקצועיות" דגם

30 על רכישת הדגם על ידי המוזאון בהרוורד, ראה:

D. G. Lyon, "Fourteenth Annual Report", *The Harvard Semitic Museum Report 1904*, p. 2. (להלן: ליון) 2.

31 המכתבים בעיתון בתאריכים 20.3.1862 (עמ' 1291), 11.6.1862 (עמ' 2695), 6.9.1862

P. Wolff, "Das neue Modell der Jerusalemer Grabkirche", כתבה מסכמת: *Ausserordentliche Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, 6.3.1863, pp. 1073-1074 (להלן: וולף, מודל).

32 יי פרנקל, "שטר הקדש איובי בירושלים וקף אל-חאנאקה אצ-צלאחיה", *קתדרה*, 65 (תשרי תשנ"ג), עמ' 21-36.

33 לא היה זה רעיון חדשני, שכן הוא כבר בוצע כשש שנים קודם לכן, עת נמסרה כנסיית סנטה-אנה ליד הצרפתים. אנו מכירים דוגמאות נוספות לתהליכים דומים, שיצאו לפועל בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה הי"ט. כך העניקו העות'מאנים ב-1869 לגרמניה את שטח המוריסטן שבלב העיר העתיקה, וכעבור ארבע שנים נמסרה הכנסייה הצלבנית באבו-גוש לרשות צרפת, כפיצוי על שלילת חלקם של הלטינים בחריבות מנזר ג'ורג' הקדוש בלוד. בארבעת המקרים, הן בשלושת אלה שבהם אכן הועבר הרכוש לידיים נוצריות והן בזה שהעברתו רק תוכננה, היה מדובר בשירידים נוצריים רבי חשיבות מהתקופה הצלבנית.

מעץ של ה"ח'אנאקה" וסביבותיה. שיק, המורה למלאכה בעץ זית, וצוותו היו מן הסתם היחידים מקרב תושבי הארץ שיכלו לעמוד במשימה מעין זאת. המודל הושלם במהירות, ובתחילת ספטמבר נכתב ש"הוא עדיין עומד כאן בסראיה".³⁴

הרעיון נשא חן בעיני הפטריארך היווני, והוא הזמין אצל שיק מודל נוסף, שיקיף את כל כנסית הקבר והמבנים הצמודים לה. "בעלי-המלאכה הגרמנים", כלומר שיק וצוות עוזריו, ראו כי טוב והכריזו על כוונתם לייצר עוד פריט של מודל זה, שיוצע לרכישה לאוניברסיטה או לעיר בגרמניה. הם הוסיפו שהמודל, שיוצגו בו גם זכויות הבעלות של העדות השונות בכנסית הקבר על פי הסטטוס-קוו, יאפשר, יותר מכל אמצעי שהיה קיים קודם לכן, ללמוד על הכנסיה ועל סביבותיה. העלות הוערכה באלף פלוורין. בהערה נכתב שד"ר פיליפ וולף מהעיררה רוטויל שבווירטמברג מוכן לתווך בעניין הרכישה. מלך וירטמברג מיהר להודיע לוולף שהוא מעוניין במודל, ותוך חמישה ימים יצאה ההזמנה. באמצע דצמבר החלה העברת הדגם מירושלים, ובראשית פברואר 1863 הוא הגיע לשטוטגרט, שם הוצג בספרייתו האישית של המלך.³⁵ הדגם עשוי כולו מעץ, מידותיו 1.75 x 1.32 מטר והוא בנוי בקנה-מידה של 1:96 (שמינית האינטש לרגל אנגלית). רשומים עליו מאתיים מספרים כמראי מקום לנקודות השונות במערכת המבנים. צבעים שונים מציינים את זכויות הבעלות של העדות השונות.³⁶ מעתה ואילך אימץ שיק את השיטה של הצגה צבעונית של זכויות הבעלות בכנסית-הקבר וסביבותיה. הוא השתמש בה שוב במפה המפורטת של הכנסיה וסביבותיה, שפורסמה בשנת 1885.³⁷ על אף ניסיונות רבים לא עלה בידינו למצוא את הדגם שהגיע לשטוטגרט, או לחלופין לברר היכן ומתי נהרס. הדיווח האחרון שבידינו עליו הוא מהצגתו ב"תערוכת האמנות הכנסייתית" שהתקיימה בשטוטגרט באוגוסט 1869.³⁸

אולם שלושת העותקים הללו של דגם זה - של מושל ירושלים, של מלך וירטמברג ושל הפטריארך האורתודוכסי - לא היו היחידים שנוצרו:

34   מכתבי וולף מתאריך 20.3.1862, מ- 11.6.1862 ומ- 6.9.1862 (לעיל, הערה 31); וולף, מודל ולעיל, הערה 31, עמ' 1074.

35   וולף, מודל ולעיל, הערה 31, עמ' 1074;

P. Wolff, "Das neue Modell des Grabkirche von Jerusalem in Stuttgart", *Illustrierte Zeitung*, 40 (1863), pp. 337-338 (להלן: וולף, מודל חדש);

36   וולף, מודל ולעיל, הערה 31, עמ' 1074; וולף, מודל חדש (לעיל, הערה 35), עמ' 338.

37   C. Schick, "Das Stadtviertel der Grabeskirche, der Lauf der zweiten Mauer Jerusalems und die Bauten Constantins am heiligen Grabe", *ZDPV*, 8 (1885), pp. 259-278, Tafel VII (להלן: שיק, כנסית הקבר).

38   G., (Sic!) "Die kirchliche Kunstausstellung in Stuttgart", *Christliches Kunstblatt für Kirche, Schule und Haus*, 1869, p. 192

בארכיון "קרן המחקר הבריטית" בלונדון שמור צמד צילומים של מודל כנסיית הקבר וסביבתה, כשהוא מוצב על גג מבנה בירושלים. לפי הנתונים שבידם, הצילום בוצע בחודש מאי 1867 בידי הנרי פיליפס, אחד מהסמלים שנטלו חלק בחפירותיו של צירלס וורן בירושלים, שהתנהלו בשנים 1867-1870.³⁹ מדריך ה"בדקר" הראשון שהוקדש לירושלים, בשנת 1876, ממליץ לבקר את "המודל הגדול של כנסיית הקבר" מעשה ידי שיק, המוצג בחנות הספרים שליד מעונו של הבישוף גובאט בסמוך לשער יפו.⁴⁰ אליזבת אן פין, אשת הקונסול האנגלי בירושלים, מספרת בזיכרונותיה על דגם דומה שנעשה על פי הזמנת מושל ירושלים עבור המלכה ויקטוריה, הוצג בקונסוליה הבריטית בעיר ואחר נשלח ללונדון, והיא אף ראתה אותו במוזיאון בדרום קנסינגטון.⁴¹ לפי מסמך נוסף ממקורות ה-L.J.S., עשה שיק את אחד משלושת המודלים עבור מעבידיו אנשי אגודת המיסיון, וזו הסיבה להימצאו בלונדון. בשנת 1869 הושאל הדגם בידי בעליו, אנשי ה-L.J.S., להצגה בתערוכה שקיימה ה-PEF בלונדון, והחל מאותה שנה נכלל כפריט קבוע בתערוכה הנודדת של אנשי אגודת המיסיון.⁴² יתכן אם כן, שהדגם שהוצג בתערוכת ארץ-ישראל הוא אותו דגם שראתה הגברת פין. לאחרונה נמצא באנגליה אחד העותקים של מודל זה, וסביר להניח שהוא העותק שהיה בידי ה-L.J.S. הדגם הובא לארץ בידי קלווין קרומבי, איש כנסיית המשיח בירושלים (Christ Church). מידותיו תואמות בדיוק את המידות בתיאורו של פיליפ וולף, והוא צבוע בתכלת, לבן, צהוב, חום וירוק כהה. הדגם שבירושלים אינו זהה לחלוטין לזה שהוצג בשטוטגרט, שכן אין עליו ספרור, וחסרים בו כמה צבעים ואלמנטים. בימים אלה הגיעה לידינו עדות על קיומו של עותק נוסף של דגם זה שהיה מוצג במהלך שנות החמישים והשישים של המאה הנוכחית במכלול המבנים של כנסיית סט. ג'ורג' בירושלים. הדגם נמסר כנראה בראשית שנות השבעים לידי הפרנציסקנים ומאז לא ברור מה עלה בגורלו. השוואת תצלומיו של דגם זה, שנמסרו לנו על ידי מר מרטין לי, עם הדגם שבכנסיית המשיח מצביעה על כך שמדובר בשני עותקים שונים.

אין אנו יודעים בכירור את מספרם הכולל של עותקי דגם כנסיית הקבר. בעניין זה מגביר להריכס את המבוכה עוד יותר, בציינו ש"דגם אחד של כנסיית-הקבר הקדושה נמצא

39 וטסון, PEF (לעיל, הערה 14), עמ' 41-52. סימון הצילומים: P.924; P.921. אנו מודים לדר' שמעון גיבסון, הממונה על ארכיון הצילומים של קרן החקר הבריטית, על עזרתו ועל הרשות להשתמש בצילומים אלה.

40 בדקר (לעיל, הערה 28), עמ' 94.

41 (E. A. Finn), *Reminiscences of Mrs. Finn*, London 1929, p. 165.

42 "Evenings at the Palestine Exhibition - Dudley Gallery", *Record of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews*, 11.8.1869.

על התערוכה הנודדת ראה הערה 29.

בשטוטגרט, אחד במוסקבה ואחד בקונסטנטינופול", ואילו וולף מציין דגם אחד בשטוטגרט, שני בסט. פטרסבורג, שלישי בלונדון, ורביעי בבית המיסיון שליד כנסיית "ישו הנוצרי" בירושלים.⁴³

דגם פני השטח בירושלים 1871

קונרד שיק החל בשנת 1871 לקיים חליפת מכתבים סדירה ותכופה עם אנשי ה-PEF בלונדון. הקשר בינו לבין צ'רלס וילסון נוצר עוד ב-1864, בעת ששיק סייע לו בסקר הראשון שערך בירושלים. שיק אף עבד עם וילסון בסקר של 1865, וזכה להקצבה הכספית הראשונה מוועד ה-PEF, כסיוע לחפירת באר קדומה שנחשפה במהלך בניית "מגרש הרוסים". אולם נראה שהקשר נותק וחודש שוב רק ב-1871, כשווילסון שלח אל שיק את קפטן סטיוארט (R. W. Stewart) שנועד לפקד על "הסקר של ארץ-ישראל המערבית", כשבידו מכתב פנייה המבקש משיק לסייע לו ולצוותו. סטיוארט חלה תוך זמן קצר וחזר לאנגליה, ומחליפו בסקר, ק"ר קונרד וה"ה קיצ'נר, לא נסתייעו בשיק. אך הפנייה של וילסון היא שהחלה, כנראה, את שיתוף הפעולה בין שיק לקרן, שנמשך במהלך שלושים השנים הבאות עד למותו.⁴⁴

שיק כלל בדיווחיו תצפיות, מחקרים, מדידות, תיאורי מצב נוכחיים מהארץ ועניינים אישיים. תכתובת זו מאפשרת לנו לעקוב בפרוטרוט גם אחר בנייתם של הדגמים השונים החל משנה זו. כבר במכתבו השני לקרן, אותו מכתב של חידוש הקשר מתאריך 15.12.1871, מדווח שיק על שכמעט השלים את בנייתו של מודל נוסף. המדובר בדגם שהוא למעשה מפת תבליט, הבא לתאר את "הצורה המקורית של פני הקרקע לפני שהעיר נבנתה".⁴⁵

הרעיון לבנייתו נולד ב-1865 כששיק חקר את הטופוגרפיה של ירושלים ביחד עם הקונסול הפרוסי בעיר, המדען גיאורג רוזן (G. Rosen, 1820-1891, כיהן בירושלים בשנים 1852-1867), מחקר שהוביל לפרסום ספרו של רוזן שעסק באזור החראם ובניסיון לזהות את מקורם של האתרים שעליו.⁴⁶ הרעיון שעמד בבסיסו הוא להסתמך - בכל הנוגע

43 הרריכט (לעיל, הערה 13), עמ' 524

P. Wolff, "Die Modelle des Haram-esch-Scherif und der Kubbet-es-Sachra (Omar Moschee)", *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, 1875, p. 4455

(להלן: וולף, מודלים).

44 דוח משיבת הוועד הפועל של הקרן, 3.8.1865 (PEF/EC/1, p. 10): מכתב משיק לוילסון 15.12.1871 (PEF/SCHICK/2); ר' גם: וטסון (לעיל, הערה 14), עמ' 15-16, 31-34, 70-71.

45 PEF/SCHICK/2, 15.12.1871, ושם התאור השלם ביותר של המודל.

46 G. Rosen, *Das Haram von Jerusalem und der Tempelplatz des Moria*, Gotha 1866.

לפני השטח - על מפתו של וילסון ולהראות את גובה השפכים בכל אתר. נביא מקצת מתיאורו של שיק, כפי שכתב בשפה האנגלית המסורבלת מעט שהיתה שגורה בפיו:

It is done by wood, and half inch thick square pieces put upright, so the whole is like some Mosaic, but of one Colour. Each piece was numbered, and also on your [letter to Wilson, H. G. & R. R.] plan lines drawn 1/2 inch distance and across when this little squares recieved the same numbers. At any place I did know the depth of rubbish and lie of rock, I looked to your places and elevation of the present surface - observed the number, and took out the piece of wood with the same number and cut it than accordingly the measures, and put it back on its place again.⁴⁷

על פני השטח התכוון שיק להראות את הרחובות ואת המבנים העיקריים, אלא שיהיה אפשר להסיר כל קוביה על מנת לחשוף את פני הסלע המקוריים. הדגם נבנה בקנה מידה אופקי של 1:2500 ואנכי של 1:1250, ומידותיו, כולל הארגו בו היה נתון ומכסה הזכוכית, היו כ-23 X 91.5 X 65 ס"מ. שיק ניסה למכור את הדגם לכמה גורמים, אלא שכל המכתבים ששלח לא נענו, ולכן הציע ל-PEF את הדגם המקורי, ולא העתק כפי שהם ביקשו. הוא עסק כבר בבניית הדגמים הבאים, ולכן הסתפק בכיסוי הוצאותיו בסך 12 ליש"ט, ודאג לארוז את הדגם ולשלחו ל-PEF בלונדון.⁴⁸ לצערנו, לא עלה בידינו למצוא דגם זה שכן אין הוא שמור כיום באוסף ה-PEF בלונדון, ועקבותיו כנראה אבדו.

דגמי הר הבית 1873

בעשור שחלף מבניית דגמי כנסיית הקבר הרחיב שיק את תחומי עיסוקו בירושלים הן כחוקר והן כאדריכל ובנאי, תחומים בהם התפרסם עד מאוד. אולם הוא לא זנח את יצירת המודלים ובמהלך השנים 1872-1873 היה עסוק בבנייתם של שני מודלים, שהזמינו אצלו העות'מאנים על מנת להציגם בביתן המפואר שייצג את האימפריה העות'מאנית בתערוכה העולמית שהתקיימה בשלהי אותה שנה בווינה. בתערוכה הוצגו, בין היתר, מפת תבליט גדולת ממדים של מצרים שהוכנה בברלין בפקודת הכדיב, מפת תבליט (4 X 14 מטר) של

P. Wolff, "Uebersicht der jüngsten Forschungen und Erörterungen über die Topographie des Tempels in Jerusalem", *Christliche Kunstblatt für Kirche, Schule und Haus*, 1868, pp. 77, 84-86.

.PEF/SCHICK/2

47

;PEF/SCHICK/7/1, 16.6.1873 (שיק לוויילסון); PEF/SCHICK/4, 31.10.1872

48

PEF/SCHICK/7/2

הבוספורוס וארבעה דגמים שייצגו את ירושלים: מודלים של כיפת הסלע ושל הר הבית כולו מבית מלאכתו של שיק, דגם מעץ זית של כנסית העליה לשמים מעשה ידיו של נגר גרמני אחר תושב ירושלים ודגם ירושלים מאבץ מעשה ידי ההונגרי סטפן אילש (S. Illes) שנסתייע על פי עדותו, בשיק.⁴⁹ סיפור בנייתם של הדגמים, כפי שהוא מפורט בתכתובת שבארכיון ה-PEF, כבר סופר בידי שמעון גיבסון, ולכן נביא כאן את תמציתו בלבד.⁵⁰ הקונסול האוסטרי בירושלים, הרוזן ברנהארד קאבוגה (B. Graf Caboga-Cerva), הציע לעזרת מאנים את הרעיון לשלוח לתערוכה המתוכננת בווינה דגם של הר הבית או מבניו. הייתה תחרות בין שיק לבין "צרפתי השווה כאן ועושה מודל של כל העיר מלוחות אבץ", שגם הוא הציע את שרותיו. שניהם נתבקשו להכין מודלים קטנים להדגמת עבודתם, ושיק מדווח כבר בראשית 1872, שלמרות קשיים כספיים הוא בעל הסיכוי לזכות בתחרות.⁵¹ מעניינת כאן התעלמותו של שיק מאילש ההונגרי, אותו הוא מכנה "צרפתי". למרות שידוע לנו בבירור שאילש הכיר את שיק ואף נסתייע בו, שיק אינו מזכירו בשמו ולו באחד ממכתביו.

שיק עסק בבניית שני הדגמים במהלך שנת 1872. קונדר, שראה אותו בעבודתו, העריך ש"עד 40 עד 50 לי"ש יספיקו לשלם לו עבור העתק". הוא גם ראה בדגם החראם חשיבות רבה לקידום המאמצים לחקור את החלקים התת-קרקעיים של הר הבית, והציע להעניק העתק שלו לפחה, מתוך תקווה שזה יאשר או את הרחבת המחקר במקום.⁵² בסוף יוני 1873 (חשבון של הבנקאי ברגהיים על דמי הארזיה, המשלוח והמכס).

49. כתבות ב- *Allgemeine Illustrirte Weltaustellungs - Zeitung* הווינאי, 1.1872 (מס' 16) 3.1873 (מס' 9, ובעיקר עמ' 181, 191, ושם - במס' 8 - תכנית התערוכה);
H. Zschokke, "Palästina aus der Weltausstellung in Wien 1873", *Das heilige Land*, 18 "Brief des Pastor Lic. Weser: Jerusalem, im August 1873" (1874), pp. 4-8
NNM, 17(1873), pp. 157-158
זה המקור היחיד המזכיר את מודל כנסיית העליה וראה גם וולף מודלים (לעיל הערה 43).
על הדגם של אילש ראה: ר' רובין ומ' יאיר, "מפותיו של סטפן אילש - כרטוגרף ירושלמי מן המאה הי"ט", *קתדרה*, 36 (תמוז תשמ"ד), עמ' 72-83;
R. Rubin, "The Search for Stephan Illes", *Eretz Magazine*, Autumn 1985, pp. 45-48;
Le Relief de Jerusalem, Geneve 1986

עדות של אילש על סיועו של שיק:

S. Illes, *Kurze Beschreibung der beiden Geographischen Stereoramas des Biblischen Jerusalems zur Zeit Christi und des Heutigen Jerusalems*, Hannover (n. d.), p. 6.

S. Gibson & D. M. Jacobson, "The Oldest Datable Chambers on the Temple Mount in Jerusalem", *Biblical Archaeologist*, 75/3 (1994), pp. 150-151. 50

.PEF/SCHICK/3, 7.1.1872 51

הגיע שיק לווינה, ואף נפגש בתערוכה עם וילסון. הוא המשיך להציע את שני הדגמים ל-PEF, אלא שהמחיר שקבעו מעסיקיו של שיק באגודת המיסיון עמד על "לא פחות מ-500 ליש"ט" ולפיכך נאלץ שיק בינואר 1874 להכיר בעובדה שהקרן לא מעוניינת ברכישה, והדגמים הגיעו לבאזל,⁵³ שם נרכשו עבור המוזיאון של בית המיסיון בסט. קרישונה הסמוכה והפכו אתר ביקור לחוקרי הארץ ולמתעניינים בה, ושם הם שמורים עד היום.⁵⁴

מן המקורות עולה אמנם, כי שיק ייצר את הדגמים גם כדי לשפר את מצבו של "בית התעשייה", שכן חלה ירידה במכירתם של מוצריו והיה צורך למצוא תעסוקה לעובדיו,⁵⁵ אך הוא לא ויתר על המדעיות של התכנון והביצוע וניצל את הנתונים המחקריים החדשים שעלו ממחקריהם של אנשי הקרן הבריטית. שני הדגמים תוארו בפירוט גם על ידי שיק עצמו וגם על ידי הרמן צ'וקה (H. Zschokke), איש דת אוסטרי שכיהן בירושלים כמנהל האכסניה האוסטרית והיה מאוחר יותר כומר החצר בווינה.⁵⁶ הדגם של כיפת הסלע היה הגדול והייצוגי יותר, מן הסתם בשל משמעותו של המבנה בעולם המוסלמי. שיק שילב בבנייתו עץ, מתכת (למשל - עופרת ונחושת לכיסוי כיפת המבנה), גבס וזכוכית (לחלונות). ניתן לפתוח אותו, כך שהוא נחלק לשני חלקים שווים ומציג מבט מפורט של החלקים הפנימיים: אבן השתיה, הסטווים, פסיפסי הקיר וכו'.

הדגם השני, שהציג את הר הבית ("חראם א-שריף"), בקנה מידה אופקי ואנכי של 1:200, הוא החשוב יותר מבחינה מדעית:

מודל זה מציג את הר המוריה עם כל הבורות, המבנים התת-קרקעיים, הבארות וכו' המוכרים שנמצאו עד כה, וכן את החומות והמבנים שהוקמו עליהם, הבונים את החראם א-שריף של היום, על סביבתם הקרובה ביותר.⁵⁷ גם הפעם היה שיק נאמן לשיטתו; הוא לא הסתפק במתווה החיצוני של המתחם, אלא הציג את כל המבנים התת-קרקעיים כפי שהכירם. לשם כך חילק את רצפת החראם

52 PEF/WS/CON/10/2, 18.8.1872 (דיווח של קונרד); PEF/SCHICK/4, 31.10.1873.

53 PEF/SCHICK/7/1, 16.1.1873; PEF/SCHICK/9, 29.8.1873; PEF/SCHICK/10, 8.1.1874.

54 PEF/SCHICK/13, 26.2.1875; PEF/SCHICK/11, 23.4.1874.

Bayerische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Seppiana 65 (Wolff, Dr)

(מכתב של פיליפ וולף מרוטייל ל"גן זפ מיינכן); צ'וקה (לעיל, הערה 49), עמ' 8; שיק, ממכונאי

(לעיל, הערה 8), עמ' 21.

55 *Report of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews*, 65

(1873), pp. 88-89; *Jewish Intelligence*, 13 (1873), p. 155

56 C. Schick, *Erklärung der Modelle des Haram Es-Scherif und der Sachra*

Moschee in Jerusalem, Wien 1873.

(להלן: שיק, הסבר המודלים); צ'וקה (לעיל, הערה 49).

לחלקים, שאפשר להרימם בעזרת כפתורים, וכך לחשוף את המפלסים התחתונים וכן את החלקים הבלתי נראים של החומות. המודל עשוי כולו מעץ צבוע, כאשר אפור מסמל סלע, ירוק - אדמה ועשב, צהוב - דרכים, לבן - קירות, מבנים, מרצפות ומדרגות, ושחור - כיסויי-גג מתכתיים.

בשולי הדברים ראוי לציין שבארכיון ה-PEF בלונדון שמור דגם נוסף מעץ של מתחם הר הבית, קטן ופשוט יותר, וכתובת בכתב יד על נייר המודבק לצידו המזרחי מעידה שהוא הוענק לקרן ב-1928 בידי הגב' פיין (הכוונה כמובן לבתם של א"א וג'יימס פיין). מידותיו 48 x 82 ס"מ, גובהו 9.5 ס"מ, והוא צבוע חום. ניתן להסיר את כל המשטח העליון, ואז מתגלית הטופוגרפיה של פני הסלע והמבנים החצובים בו. אין בידינו מקורות או תיאורים המתאימים לדגם זה, ששיטת בנייתו מתאימה להפליא לשיק, ויתכן שהוא היה ניסיון מוקדם לבניית דגם של הר הבית והמבנים תחתיו, ואולי הוא אותו מודל שיצר שיק בתחרות כנגד אילש, שנוכרה לעיל.

דגם כנסיית המולד

עם חזרתו לארץ החל שיק בבניית דגם נוסף, לפי הזמנתו של הפטריארך הארמני. העדויות היחידות שבידינו לקיומו של הדגם המפורט של כנסיית המולד בבית לחם באות ממכתבי שיק, השמורים בארכיון ה-PEF, וממסמך הסבר בכתב ידו המתוארך לאפריל 1874 והשמור בגנוז המדינה. במסמך זה מכנה שיק את עצמו "יועץ-בניה, אביר וכו'", המשלים (בונה) של מודל זה ורבים אחרים של כנסיות ומבנים.⁵⁸ לפי אותו מסמך, עשוי הדגם מעץ, בקנה מידה של 1:70, והוא מראה את הכנסייה ואת השינויים שעברה בתקופות השונות. גם בדגם זה ניתן להרים מכסה - הוא גג הכנסייה - ולבחון את המבנה הפנימי. לחלקים שונים הוצמדו כפתורי פליו, והם ניתנים לשליפה. הדגם מציג גם את מה שנותר מהפסיפסים שכיסו את פנים הקירות. בכתב היד מצוי מפתח למספור המבנים השונים הצמודים לכנסייה (קפלת יוסף, קבר אוסביוס, קבר הירונימוס וכו'). אך לא עלה בידינו למצוא שריד של ממש שיעיד על קיומו של הדגם.

עם סיום בנייתו של דגם זה, בתחילת 1875, מדווח שיק על כוונתו לממש תכנית הקיימת אצלו זה זמן רב, ולשרטט תכנית של קווי הגובה בהר הזיתים (בהפרשים אנכיים של 10 רגל), וזאת כהכנה לבניית מודל של ההר, אך אין בידינו כל מידע על מימושה של

57 שיק, הסבר המודלים, שם, עמ' 3.

58 PEF/SSCHICK/11, 23.4.1874

גנוז המדינה, חטיבה 67: אוסף תיקים משרידי הקונסוליה הגרמנית בירושלים וביפו, 1858-1939, תיק 314, דפים 38-39 (ארבעה עמודים), תתום שיק, ירושלים, 7.4.1874. המונח "יועץ בניה" הוא תרגום

דגם הכנסיה האנגליקנית וסביבותיה

בניגוד לדגם כנסית המולד, שעליו יש בידינו רק עדות בכתב, הרי שדגם נוסף שכנה שיק, כנראה גם כן במחצית הראשונה של שנות השבעים, קיים בפועל אך לא תואר כמעט בכתובים. הכוונה היא לדגם שהועבר על ידי קלווין קרומבי מלונדון לירושלים, והמציג את כנסיית המשיח האנגליקנית (Christ Church) וסביבותיה, אזור שכונה גם "הרובע הפרוטסטנטי בירושלים". גם דגם זה הוצג ב"תערוכת ארץ ישראל" הנוודת של ה-L.J.S. החל משנות התשעים של המאה הי"ט. אין עליו כל כיתוב, אך הוא נושא את אפיוניהם המקצועיים של הדגמים האחרים מעשה ידי שיק, כולו עשוי עץ, כיסויי החללים התת-קרקעיים ניתנים להרמה באמצעות כפתורי פליז, מגירות הניתנות לשליפה מציגות מנהרות (כמו תעלת המים מארמון הורדוס להר הבית) ועוד. מידותיו התיצוניות 94 x 91.5 ס"מ. המבנים צבועים בלבן, כביש בחום, סמטה בצהבהב, ושטח המתחם הפרוטסטנטי מודגש בירוק. הדגם מתאר את השטח המוגבל בצפון ברחוב דוד, בדרום בגבול המתחם הפרוטסטנטי, במערב ברחוב שבין המתחם למצודה, ובמזרח מבנה הקונסוליה הבריטית (כיום: מנזר המרוניסיות). תיאורכו עולה מבחינה מדוקדקת של המבנים המוצגים בו. היעדרה של קומה שניה ב"בניין אלכסנדר", הצמוד לכנסיה מדרום, מעיד על כך שהדגם נבנה לפני שנת 1875 ולדעתו של קרומבי בנייתו לא קדמה לשנת 1870.⁶⁰ אנשי הכנסיה, בהציגם את הדגם, כתבו ש"קרוב לוודאי שהוא נבנה תחת הפיקוח של שיק".⁶¹ ייחוס הדגם לשיק מסתבר ביותר לא רק בשל שיטת בנייתו אלא גם בשל תפקידיו של שיק כמנהל "בית התעשייה", כמפקח על רכוש החברה בירושלים וכארכיטקט הבית שלה.

לפי עדותו של קלווין קרומבי, שמור במשרדי ה-L.J.S. בסט. אלבנס (St. Albans) הסמוכה ללונדון דגם נוסף, הממשיך את דגם כנסיית המשיח מזרחה, ומציג את הרובע היהודי או חלק ממנו. ייתכן שיש קשר בין דגם זה לבין המידע, שאינו בדוק, על כך ששיק בנה גם דגם של בית כנסת "החורבה".⁶² לצערנו, נבצר מאתנו בשלב זה לבדוק את הדגם של התואר Baurat שפרושו למעשה אדריכל בשרות המדינה

59 PEF/SCHICK/13, 26.2.1875

60 אנו מודים למר קלווין קרומבי שאפשר לנו לבחון את הדגמים שברשות הכנסיה והתחלק אתנו ברוחב לב במידע שאסף על אודותיהם.

61 גידני (לעיל, הערה 11), עמ' 607.

במישרין או בצילום ולפיכך אין בידינו להרחיב את תיאור הדגם והמרחב המתואר בו.

דגמי הר הבית

השוואת מצבו של מבנה או אתר בנקודות זמן שונות על ידי דגם - שיטה אותה פיתח שיק במאמריו ובדגמים הקודמים שלו - הגיעה לשיא ביטויה בסדרת הדגמים של בית המקדש והר הבית, שהפכו מן הסתם לידועים בין יצירותיו. כפי שנראה מהתיאור בהמשך, מדובר בדגם אחד הכולל חלקים רבים, שניתן לחברם ולסדרם בצורות שונות. לכן נשתמש בדיוננו ב"דגם" בלשון יחיד, כשהכוונה היא למכלול החלקים ואופציות התצוגה. בנייתו של דגם זה, שנמשכה שמונה שנים ונסתיימה ב-1885, הייתה עבור שיק נקודת שיא וסיכום לעשרות שנות מחקר.⁶² שנתיים מאוחר יותר פרסם ספר ובו הסבר למודלים, המהווה את הסיכום הכתוב של מחקריו בנושא המקדש והר הבית.⁶³ לדעתו של שיק, השינוי הגדול בנגישות להר הבית הוא שאפשר את המחקר המדוקדק:

כיום מבקרים במקום כל הנוסעים לירושלים ואפילו עולי הרגל הרוסים ואחרים בהמוניהם, בהנהגת איש משטרה ופקיד מהקונסוליה הנוגעת בדבר, ולכן הוא (והר הבית, ח"ג ור"ר) גם מוכר כללית, ונעשו תכניות, צילומים ושרטוטים (שלו) מכל הסוגים. התכנית הראשונה השלמה יחסית היתה משל קתרוד בראשית שנות הארבעים. (התכנית) הטובה והמדויקת ביותר היא זו של ה-Ordinance Survey [כך:] של וילסון, שעליה יכולתי לרוב להתבסס בעבודות הדגמים שלי.⁶⁴

ב-1896, חמישים שנה אחרי הגיעו לירושלים, פרסם שיק את ספרו "אוהל מועד, המקדש

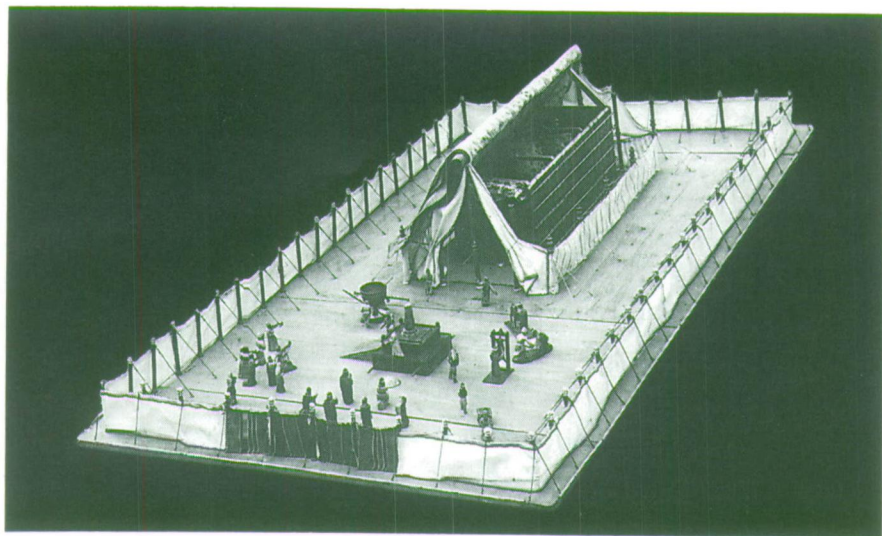
62 א' ויצטום וג' שיינמן, "קונרד שיק ומפעלו בירושלים", א' שילר (עורך), ירושלים ואתריה (קדרום 21-23), ירושלים 1982, עמ' 202.

63 A. Trietsch, "Ein Modell des Tempelberges zu Jerusalem", *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* II, 1885, p. 1587; להלן: טריטש; "Correspondenzen", *ZDPV*, 8 (1885), pp. 146-147; "Der Jehovatempel zu Jerusalem", *NNM*, 30 (1886), pp. 143-144; "Modelle der alten Jüdischen Tempel im Heiligen Lande", *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 12 (1886), p. 150.

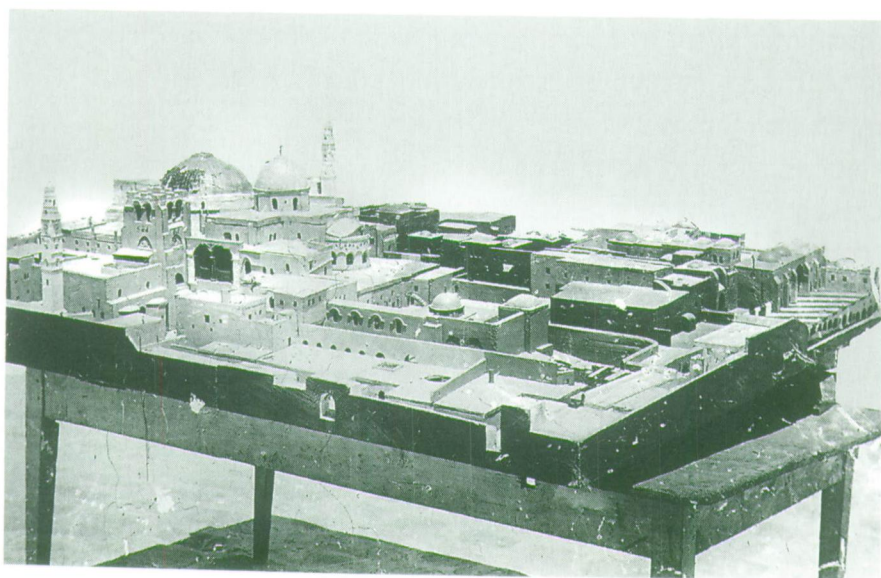
שיק, אוהל מועד (לעיל, הערה 17), עמ' III-IV.

64 C. Schick, *Beit el Makdas, oder: Der alte Tempelplatz zu Jerusalem; wie es jetzt ist*, Jerusalem 1887.

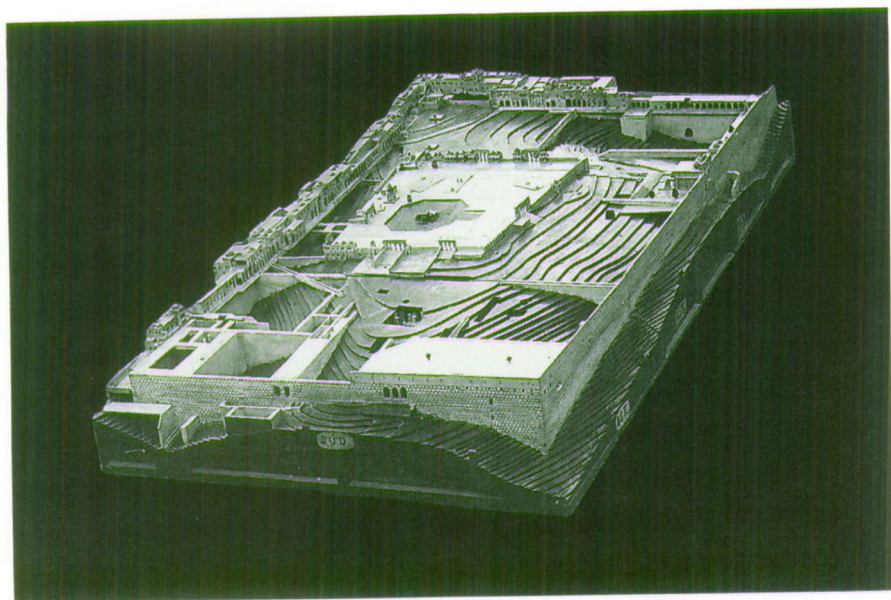
דגמים ומפות תבליט של ירושלים ובנייניה מעשה ידי קונרד שיק

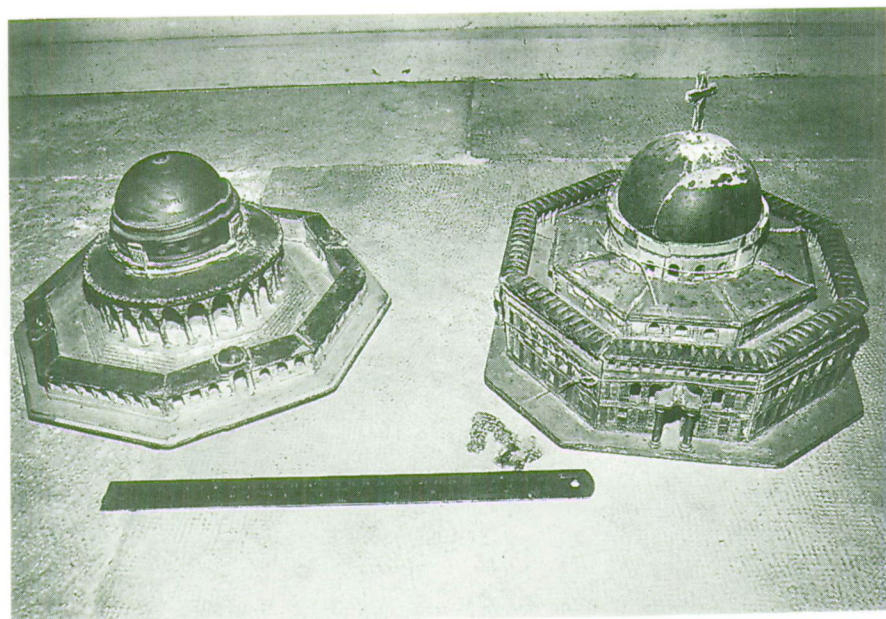
איור 1: דגם המשכן, (צילום אוסף מאטסון)

איור 2: דגם כנסיית הקבר, כפי שצולם על ידי משלחת הסקר הבריטית (באדיבות ה-PEF)

איור 3: דגם בית המקדש, המסד הטופוגרפי וקירות המתחם (צילום אוסף מאטסון)

איור 4: דגם הר הבית: כיפת הסלע הצלבנית וכיפת הסלע שהתקיימה לכאורה בימי יוסטיניאנוס (תצלום המתברים)
בירושלים ומקום המקדש של ימינו". זהו השיא והסיכום של עבודתו, ובו התיאור המפורט

והמדויק ביותר של הדגמים השונים. "תקוותי היא" - כך סיים שיק את ההקדמה - "שהוא יכבד את האל וישמש את הקורא, ושהאחרון יוכל לחוות בקריאה מעט מהשמחה שהיתה לי בבניית הדגמים ובכתיבת הספר." בבוואנו לתאר דגם מורכב זה, אין טוב מלהזדקק לדבריו של שיק עצמו בקטע הקצר שכותרתו "דגמי המקדש שלי":

הללו מיוצרים מעץ וצבועים בצבע שמן, ומבוצעים בקנה מידה 1:200. מטרתם היחידה היא לתאר את כל תולדות הבנייה של מקום ראוי לתשומת לב זה, לכן המכלול מתחלק, למעשה, לארבעה דגמים או תיאורים שונים. הראשון הוא ההר, במדרגות או קווי-מתאר (קונטורים) של הקרקע, כל אחד בנוי לגובה של 5 רגל, עם כל השקעים, בורות המים וכן הלאה המצויים שם ומוכרים עד עתה, כמו גם יסודות החומות העיקריות של המקדש. השני מראה את מבני שלמה, במבנים בודדים, המוצבים על הבסיס המדובר. הסרה שלהם מראה את חורבן המקדש בידי הכלדאים (כלומר הבבלים ח"ג ור"ר). אז יוצבו שוב, כתמונה שלישית, המבנים החדשים של זורבבל והורדוס, וכך עומד המקדש, כפי שהיה עשוי בזמן מושיענו. לקיחתם של מבנים אלה ממחישה את החורבן בידי הרומאים, ולבסוף יוצבו המבנים העומדים שם עוד היום, וכך נוצרת התמונה הרביעית. (ההדגשות במקור).⁶⁶

עם השלמתו של דגם מורכב זה הודיע שיק לעורכי כתב העת של האגודה הגרמנית לחקר הארץ, ה-ZDPV, שהוא מקווה למצוא קונה למודל, ולכן הוא מבקש להראותו לכמה שיותר אנשים.⁶⁶ ב-1889 חנך את "בית תבור", בית מגוריו ברחוב הנביאים שהיה גם בית חלומותיו, ובו השקיע את כל מיומנותו ואמונותיו כארכיטקט. הדגם וחלקיו הועמדו עם עוד כמה מדגמיו המוקדמים יותר באחד החדרים הצדדיים, שהפך למקום עליה לרגל לחוקרים ולאורחים בירושלים.⁶⁶ הדגם הלך והתפרסם, בחייו של שיק וגם אחרי מותו, ונעשה אחד מאתרי הביקור הקבועים והמומלצים בירושלים. הוא תפס את מקומו גם בספרי מדריכי המסעות השונים, כפי שכתב האב הפרנציסקני ברנבה מיסטרמן, ש"אין לעזוב את ירושלים מבלי לראות את ההעתק המדויק של המקדש מעץ צבוע מאת מר

66 שיק, אוהל מועד (לעיל, הערה 17), הקדמה, עמ' IV.

67 שם, עמ' 56.

68 מכתב שיק לעורכים (לעיל, הערה 63), C. Schick, "Jerusalem", PEFQS, 29 (1888), p. 21 ; טרייש (לעיל, הערה 63).

69 שיק, ממכונאי (לעיל, הערה 8, עמ' 21; שיק, אוהל מועד (לעיל, הערה 17), עמ' III-IV;

A. King, *Dr Liddon's Tour in Egypt and Palestine in 1886*, London 1891, pp. 129-131 ; PEF/SCHICK/19, 26.2.1889; PEF/SCHICK/20/1, 12.3.1889 ;

(תודתנו לשמעון גיבסון על הפניה זו)

א' כהן-רייס, *מזכרונות איש ירושלים*, ירושלים תשכ"ז, עמ' 152-153 (ביקר במקום עם חבר הקונגרס איזידור שטרויס) (להלן: כהן-רייס).

שיק".⁷⁰

הדגמים זכו לפרסום רב גם מחוץ לארץ באמצעות סדרת צילומים המלווה בתיאור מילולי מפרי עטו של שיק, אלא שבאנגלית משופרת. צילומים אלה בוצעו בידי לי שניקה (L. Schöneke), חתנו של שיק שהחליף את שיק המזדקן, ונשלחו לפחות פעמיים ל-PEF במהלך שנות התשעים, כמובן תמורת תשלום.⁷¹ הם גם הופיעו כנספח לספרו של רובינסון לים "ירושלים המאוירת" משנת 1893, וכוללים גם את תאור הדגם ומידותיו:

The model, the work of many years, is executed in wood to the scale of 1/200. When set up it forms a quadrangle 2.60 metres (8 feet 6 inches) long, 1.68 metres (5 feet 6 inches) broad, and without the stand, about 0.70 metres (2 feet 5 inches) high. In order to facilitate its removal from place to place, it can be taken to pieces in three principal parts; besides which there belong to it a great number of single parts of different sizes which can be placed on the principal parts (the latter representing the mountain or Rock-site) or again removed in order to illustrate the various re-buildings and destructions of the respective Temples down to modern times. The model therefore represents four successive pictures of principal epochs.⁷²

אפילו בתיאורים אלה חסרה האחידות, ובכך ייתכן שיש רמז ראשון לעובדה שמדובר כאן בכמה סדרות עם שינויים קלים ביניהן. לעומת תיאור זה מ-1893, מדבר התאור השמור ב-PEF מ-1895 על "שכאשר (הם) מחוברים ביחד הם יוצרים שני מרובעים, כל אחד בערך באורך 9 רגל ובעובי 5.5 רגל...".⁷³ גם אם נביא בחשבון ששיק טעה, ומידת האורך מיוחסת למודל המחובר, הרי שיש לנו כאן עדות לדגם המורכב משני חלקים, באורך כללי של כ-275 ס"מ.

70 (להלן: מיסטרמן). B. Meistermann, *Guide de Terre Sainte*, Paris 1923, p. 301

71 PEF/SCHICK/100, 9.11.1895; PEF/SCHICK/127, 12.4.1897; PEF/SCHICK/128, 10.7.1897; PEF/SCHICK/171, 18.3.1901. המסמך התמונות: PEF/SCHICK/274/1-6.

72 הנלווה, בן ארבעה עמודים: Explanation of Baurath Dr. Schick's Models. PEF/SCHICK/274/1: ראה גם: PEFQS, 52 (1911), p. 5

73 C. Schick, "Model of the ancient Jewish Temples and of the Haram at Jerusalem", trsl. J. E. Hanauer, in: G. Robinson Lees, *Jerusalem Illustrated*, London 1893, pp. 155

74 PEF/SCHICK/274/1, p. i.

לדגם אכן נמצאו קונים, ושיק ייצר ממנו מספר עותקים. בחלק מן המקרים נמכרה מערכת שלמה של כל החלקים הנלווים, ובחלקם נוצרו כנראה דגמים של תקופה אחת בלבד. עובדות אלו מתגלות בעדויות הכתובות הרבות המתארות את הדגמים, וכן בכמה מהם השמורים עד ימינו במקומות שונים בעולם.

העדות הראשונה למכירתו של הדגם היא משנת 1889. הידיעה הקצרה בכתב העת של "אגודת ירושלים" האבנגלית, שמרכזו בברלין, מספרת על מכירתו של "המודל המשולש" של שיק לחברה אנגלית מהעיר Hull. "האומן הישיש החל מיד שוב במלאכתו, לבנות שוב אותו דגם ולשפר בכל מקום אפשרי".⁷⁴

עדויות נוספות מצביעות על כך שכמה דגמים גדולים משל שיק נרכשו בידי המוזיאון בהרוורד והגיעו לשם בשנת 1904.⁷⁵ אולם הסיפור לפרטיו הופיע בכתבה בעיתון "השקפה", עליה חתום זלמן בן טובים;⁷⁶ מן הכתבה עולה שהגברת שיק, והכוונה מן הסתם לכתו הגב' לידיה איינזלר (Lydia Schick Einsler) ולא לרעייתו שנפטרה פחות משבועיים אחריו (ב-4.1.1902), מכרה את המודל ל"אגודת אמריקאים", שרכשוה להצגה ב"עיר ירושלים" שתוכננה להיות מוצגת בתערוכה הגדולה בסט לואיס.⁷⁷ אולם, כדי שיישאר בידה העתק מהמודל, חתמה בתו של שיק על חוזה עם "חרש עץ אמן אחד מאחינו בירושלים", יעקב צוריאנו, "ששימש זה כשמונה עשרה שנה, בתור ראש המחלקה לחרשות עץ בביה"ס למלאכה אשר לחברת כ"ח בעירנו", שהשכיל לבנות בשלושה חדשים העתקים מדויקים של ארבעה דגמים: "תבנית בית המקדש הראשון והשני, גם תבנית המשכן וכל כליו ותבנית מקום המקדש כמו שהוא עתה", וכך אכן נמכר הדגם לאמריקנים, במחיר הגבוה

74 NVM, 33(1889), No. 3, p. 60.

75 ליון (לעיל, הערה 30), עמ' 1.

76 ז' בן טובים, "אמנות עברית", *השקפה*, ר"מ"ח (1905) (יום ו', כ"א אב תרס"ד), עמ' 363-364, וכל הציטוטים להלן משם.

77 בתערוכה העולמית בסט. לואיס הוקם ביתן מרשים להצגת ירושלים. במרכזו הוקם דגם בקנה מידה מלא של חלק ניכר מירושלים העתיקה, על חומותיה, מבניה החשובים, שוקיה, סמטאותיה וכו'. ממדי השחזור היו 200 x 250 מטר, ובתוכו הוקמו כמאתיים מבנים. כדי להשוות לעיר אופי אותנטי הביאו היוזמים למשך שבעת חודשי התערוכה חמש מאות(ו) מתושבי ירושלים מכל המינים, הגילים והדתות, ובהם בעלי מלאכה רבים, שהדגימו את אמנותם לפני המבקרים. ראה למשל: "Jerusalem auf der Weltausstellung in St. Louis 1904", *Pilger-Briefe*, Nr. 75-76, N. F. Nr. 3-4, 9.12.1903, pp. 12-13; "Jerusalem auf der Weltausstellung zu St. Louis in; Nordamerika im Jahre 1904", *Pilger-Briefe* Nr. 81, N. F. Nr. 9, 15.1.1905, pp. 11-1 L. Vogel, *To See a Promised Land, Americans and the Holy Land in the Nineteenth Century*, University Park, Pennsylvania 1993, pp. 213-215

של 800 'פונט' (והכוונה, כנראה, ללידות שטרלינג).⁷⁸ מכאן עולה האפשרות, הסבירה למדי, שחלק מן הדגמים שהוצגו - ועדיין מוצגים - בירושלים (אחרי גלגולם ננסה לעקוב בהמשך), אינם אלא העתקים, אמנם נאמנים ביותר למקור, שנוצרו רק אחרי מותו של שיק.

ידיעות נוספות מספרות על דגם הר הבית שהוצג בשנת 1923 בחדר "מול הכניסה למגדל דוד". האב מיסטרמן, המוסר מידע זה, מוסיף שבשעות שבהן אין החדר פתוח, יש לפנות אל מר וסטר בחנות שבמלון Grand New Hotel, שבשכנות למקום.⁷⁹ בשנת 1932 נכתב כי "(הדגמים) נמצאים לראיון (מוצגים לראווה) באחד האולמים הגדולים בבנין הגרמנים בעיר העתיקה ברחוב המוריסתן תחת השגחת בתו (של שיק) הגברת לידיה איינזלר".⁸⁰ בתה, נכדתו של שיק, אמנם מספרת בזיכרונותיה, שבין השנים 1926-1934 היא גרה עם אמה ועם אחיה במבנה הצמוד ל"כנסיית הגואל" הגרמנית-אבנגלית שבמוריסטן.⁸¹ ככל הנראה דגמים אלה הם אותם דגמים השמורים כיום באכסנית סט. פאולוס הגרמנית-קתולית שבדרך שכם מצפון לשער שכם, הידועה גם בשם "בית-ספר שמידט החדש".

דגמים אלה, שהיו שמורים במצב שהלך והידרדר במרתף האכסניה, עברו לאחרונה שיפוץ יסודי, והם מוצגים בחדר האוכל של האכסניה. בדיקה קרובה של הדגמים המשופצים, האחד של מקדש הורדוס והשני של הר הבית של המאה הי"ט, מעלה את העובדה המפתיעה, שהדגם הראשון בנוי מארבעה חלקים, בעוד שהשני - משלושה חלקים בלבד. ציינו למעלה, ששיק כתב שהדגם היה מחולק לשלושה חלקים, ולכן נראה ששני הדגמים השמורים כיום באכסניה הגרמנית-קתולית שייכים במקורם לשני עותקים שונים, אולם הדגם בן שלושת החלקים הוא אולי הדגם המקורי מעשה ידי שיק, בעוד שהאחר הוא דגם העתק.⁸² עותק נוסף, המציג את הר הבית במאה הי"ט מוצג ב"מוזיאון המקרא" שבאמסטרדם. אנשי המוזיאון טוענים ששיק בנה דגם זה בשנת 1878/9, במיוחד עבור ידידו הכומר ההולנדי לינדרט סחאוטן (Leendert Schouten) מייסדו של המוזיאון, שהקים בו אוסף של דגמי ירושלים, המקדש ואוהל מועד.⁸³ סביר להניח שעותקים נוספים, שאינם ידועים לנו

78 כהן-רייס ולעיל, הערה 69, עמ' 152-153.

79 מיסטרמן (לעיל, הערה 70), עמ' 301.

80 גרייבסקי (לעיל, הערה 28), ללא ציון מספרי עמודים במקור.

81 G. Einsler-Tately, *Leben und Persönlichkeiten in Jerualem*, trsl. R. Grobe-Einsler. תרפ"ס בלא מספרי עמודים ובלא ציון מקום ושנת הדפסה. צמוד ל: שיק, ממכונאי (לעיל, הערה 8).

82 אנו מודים לאב ד"ר ארנולד האטשר (Hatschen) על הרשות לבחון את הדגמים מקרוב.

83 P. de Roos, "Het Herodiaanse tempelmodel van ds. L. Schouten (1828-1905)", *de Tempel van Jerusalem: beeldvorming door de eeuwen heen*, Haarlem 1990, pp. 77-78.

וכן בחוברת ההסבר של מוזיאון המקרא באמסטרדם: 34-36, pp. Biblical Museum, Amsterdam 1987.

בשעת כתיבת שורות אלה, מצויים ברחבי אירופה ואולי אף באמריקה. דגמי המקדש של שיק תפסו את מקומם בשורה ארוכה של ניסיונות שחזור של הר הבית לתקופותיו השונות, שתחילתם כמה מאות שנים קודם. אף שתוך תקופה קצרה יחסית החלו החוקרים להתנגד לשחזוריו של שיק, הרי שהם תופסים עד היום מקום של כבוד בשל העבודה היפה והמדויקת שהושקעה בהם.⁸⁴ ניתן היה לחשוב, שעם השלמתו של דגם זה ינוח שיק על זרי הפרסום והכבוד שהוענקו לו. אך לא כך היה הדבר. ב"מכון הגרמני-האבנגלי לחקר קדמוניות ארץ הקודש בירושלים", השוכן כיום בבית הגנן שבמתחם "אוגוסטה ויקטוריה", שמורות שתי עבודות נוספות מבית היוצר שלו: מפת תבליט של ירושלים בסוף ימי בית שני בקנה מידה 1:2500, ודגם של כנסיית הקבר.⁸⁵ לפי דיווח מירושלים משנת 1896, עבד אז שיק על דגם כנסיית הקבר, ומכאן שהיה זה כנראה האחרון בדגמים שבנה.⁸⁶

מפת התבליט של ירושלים

שיק הפרוטסטנט היה מראשי התומכים באותנטיות של מיקום כנסיית הקבר. באביב 1895 הוא דיווח ל-PEF על החלטתו להציג בצורה פלסטית את סיכום דעתו בנושא:

As so many people ask me on the question of the "Calvary" I intend to make a model of the original ground of the city with the valleys round about, and showing on it, the lines of the various walls - when ready it will free me, from much talking, as the looking to it, will explain all.⁸⁷

84 למחקרים מודרניים בנושא, ר' בוסניק (לעיל, הערה 4) ורוזנאו (לעיל, הערה 4). על העובדה שמודל שיק איננו מקובל:

H. Vincent and F.M. Abel, *Jérusalem*, Tome Second: *Jérusalem Nouvelle*, Paris 1914, p. 387, n. 4 (להלן: ונטן-אבל)

85 ר' רובין, ירושלים במפות וכמראות מן התקופה הכיונסית עד המאה הי"ט, תל אביב 1987, עמ' 148-151. תודתנו לפרופ' אוגוסט שטרובל, מנהלו הקודם של המכון, ולפרופ' וולקמר פריץ, מנהלו הנוכחי, שאיפשרו לנו לבחון את הדגמים, לצלמם ולפרסמם. שמו של המכון כיום: "המכון הגרמני לארכיאולוגיה בירושלים".

86 "Kurze Mitteilungen", Mitteilungen und Nachrichten des Deutschen Palastina-Vereins, 1896, p. 55.

.PEF/SCHICK/91, 6.4.1895

מפת התבליט של ירושלים נתונה בתוך תיבת עץ, שמידותיה 99 x 85 ס"מ. הטופוגרפיה מוצגת על ידי הדבקת שכבות קרטון קשיח זו על זו, ואילו החומות והמבנים עשויים עץ. הצביעה היא בעיקר בגווני שונים של חום וצהוב. בפינה השמאלית העליונה כתובת: Dr. C. Schick's JERUSALEM 1:2500. בפינתה הימנית התחתונה התקין שיק תיבה קטנה בעלת דלת לאכסון חלקים שאפשר להוסיפם לדגם. חלקים אלה יצרו שתי מערכות חלופיות למבני הר הבית - בימי הבית השני או לחלופין ה"חראם" המוסלמי בן זמנו של שיק. הדגם הכולל גם את הר הזיתים ואתריו, מבליט את חומותיה השונות של העיר ומציג, כאמור, את השקפתו של שיק על תוואי החומות מימי הבית השני וכן מבנים נוספים כדוגמת התאטרון, האנסוניה ועוד. על המפה מספור אתרים מפורט ביותר, שהמיפתוח שלו לא הגיע לידינו. מעניין ביותר לציין שבאוספי המכון האבנגלי, שם שמור חלק ניכר מספרייתו הפרטית של שיק, מצויה גם מפת ירושלים שעליה שרטט שיק את המתווה להכנת מפת התבליט.

דגם כנסיית הקבר

הדגם השני, "של כל הרובע של כנסיית הקבר" כהגדרתו של שיק, נעשה בשנת 1896. למעשה, הוא הכין שני העתקים, האחד לפי הזמנת הרוסים ואילו את השני שמר לעצמו.⁸⁸ הדגם בקנה מידה של 1:200 בנוי על-פי שיטתו הרגילה של שיק: בבסיסו הוא למעשה מפת תבליט, המראה את תוואי סלע היסוד של כנסיית הקבר וסביבותיה. על בסיס זה הותקנו המבנים השונים, וכל הדגם נתון כיום בתוך תיבת עץ שמידותיה 137 x 78 ס"מ. הדגם אינו נושא חתימה או כל כיתוב מזהה אחר, אולם קיימים רמזים רבים הקושרים אותו עם שיק: ראשית, בולט הדמיון הרב בינו לבין מפת כנסיית הקבר וסביבותיה, שפורסמה בידי שיק בשנת 1885.⁸⁹ שנית, תיאור של המודל, שפורסם בשנת 1906 והכולל גם צילום, מייחסו ללא ספק לשיק.⁹⁰ שלישית, צילומי הדגם ותיאור קצר שלו הובאו בידי גיימס אדוארד הנאוואר (J. E. Hanauer) הכומר של קתדרלת סט. ג'ורג', שהחל דרכו בירושלים עוד כאחד מעוזריהם של אנשי ה-PEF, במהדורות השונות של ספריו על סיורים בעיר שראו אור החל משנת 1910. הוא הוסיף פעמיים את ההערה ש"שני המודלים נעשו על פי השרטוטים וההערות של ד"ר שיק המנוח",⁹¹ וסביר שגם הדגם עצמו נבנה בידי שיק.

.PEF/SCHICK/107, 5.5.1896

88

89 שיק, כנסיית הקבר (ולעיל, הערה 37), לוח VII .

'Walks about Jerusalem VI', *Jewish Missionary Intelligence*, 22 (1906), p. 154

90

לבסוף, גם העובדה שהדגם מצוי ברשות המכון האבנגלי, שברשותו גם חלק ניכר מספרייתו הפרטית של שיק, תומכת במסקנה זו.

בדגם חסרים כיום חלקים רבים, אם כי ברור שהוא נעשה בפירוט רב וברמת דיוק גבוהה. המבנים כולם חסרים את גגותיהם, ולמעשה הקירות מוצגים רק בחלק מגובהם, כך שהדגם נותן במבט על את תכנית הכנסיה. לבורות המים שמתחתיה מכסים נשלפים, ומצוינים למעלה מארבעים חלקים ממוספרים, אך המפתח למספור זה אבד. הדגם מקיף את האזור הנתון בין רח' הנוצרים במערב לרח' בית הבד במזרח, בין רח' הח'אנאקה בצפון לסמטת כנסית הקבר וסמטת הלנה הקדושה בדרום. אין להתפלא על העובדה ששיק בחר לכלול בדגם את אזור כנסיית אלכסנדר הרוסית שממזרח לכנסית הקבר, אתר שנמצאו בו שרידי החומה שזוהתה כחומה השנייה, זיהוי התומך באותנטיות של כנסיית הקבר ואתרה.⁹²

סיכום

שיק חי ופעל בירושלים במהלך המחצית השנייה של המאה הי"ט, תקופה שבמהלכה עברה העיר שינויים רבים ומהירים שהיו הבסיס לדמותה הנוכחית. במהלך אותן שנים, במקביל לעליה המחודשת במעמדה הדתי של הארץ ובחשיבותה האסטרטגית, הלכה ירושלים וביצרה את מעמדה הן כעיר המרכזית והחשובה בארץ הקודש והן כאחת מהבולטות בערי המזרח הקרוב. על רקע זה נוצר מעמדו המיוחד של שיק, תושב העיר שהיטיב להכירה, כאחד מהבולטים בין חוקריה.⁹³ בבנייתם של הדגמים השונים השתלבו כל אותם נושאים ותחומים שבהם התעניין ועסק שיק במהלך חייו העשירים: אמנות העבודה בעץ, הארכיטקטורה, הכרטוגרפיה והמחקר ההיסטורי והארכאולוגי של ירושלים. סקירת המודלים הרבים שיצר יש לה חשיבות לכשלעצמה, שכן רבים מהם אינם ידועים כמעט, אחדים התגלו לנו תוך כדי מחקרנו, ואולי מסתתרים עדיין מודלים נוספים במרתפים ובעליות גג בירושלים או הרחק ממנה. עצם הצגתם יחד מאירה את היקף פעילותו של שיק ביצירת מודלים של ירושלים ואתריה.

אולם מעבר לכך, המודלים הם בבחינת צומת של נושאי התעניינות ועיסוק, ולכן העיון בהם הוא בבחינת אספקלריה המשקפת את האקלים החברתי והתרבותי של האיש

J. E. Hanauer, *Walks About Jerusalem*, London 1910, pp. 37-41; 91

Idem., *Walks in and Around Jerusalem*, London 1926, pp. 56, 58, 6

92 שיק, כנסית הקבר (לעיל, הערה 37); ונסן-אבל (לעיל, הערה 89), עמ' 40-79. ראה על כך: שיק, ממכונאי (לעיל, הערה 8), עמ' 22-23

93 ראה גם הערכות וסיכומים בהספדים השונים המפורטים בהערה 15 (וילסון, שיק; קאוטש, שיק, עמ' 6-12; שליכט, שיק, עמ' 6-8) ובמחקר בן זמננו: כרמל, שפיטלר (לעיל, הערה 8), עמ' 272-273.

ותקופתו. ואכן, כמי שחי בתקופה של שינויים מפליגים, ניכרת התפתחות רבה בעבודתו של שיק בין המודל הראשון שיצר לבין המודלים האחרונים, בהתאם להתפתחות ההשקפה המחקרית שלו ושל תקופתו. המודל הראשון שיצר, מודל המשכן על פי לונדיוס, משקף במידה רבה את מסורת חקר המקרא על פי הכתובים בלבד, כפי שהתקיימה באירופה מאז הרפורמציה ועד המאה הי"ט, ומשלב את העיון בטקסט עם הצגה אמנותית אסתטית אך לא ביקורתית. בשלב זה הושפע שיק בעיקר מן האווירה האירופית של המוסדות שבהם התחנך. מאוחר יותר בדרך חייו, ככל שהתפתחה עבודתו המדעית וככל שהתפתחה באותו זמן החקירה המדעית הביקורתית של הארץ כולה ושל ירושלים במרכזה, נטה שיק יותר למודלים מדויקים, מפורטים וביקורתיים, שהציגו את הישגי המחקר העדכניים. בכך משתלבות זו בזו התפתחות המודלים, התפתחות אישיותו המחקרית של שיק והתפתחות המחקר המודרני של ירושלים.

גם השימוש שנעשה במודלים הוא מעניין ומגוון: הם שימשו כמסמך פוליטי - כדוגמת מודל כנסיית הקבר הקדוש; כמוצגים בתערוכה העולמית בווינה; כמוצגים בתערוכת הטפה מיסיונרית דתית; כאמצעי עזר ללימוד ירושלים; וכאטרקציה מדעית ותיירותית בירושלים עצמה. ניתן לקבוע לפיכך שהם היו בעת ובעונה אחת מוצר בעל ערך כלכלי, כלי עזר לחינוך ולהטפה דתית, מדיום להצגת חידושי המחקר ואמצעי להצגת מקומות רחוקים בפני בני אירופה שלא יכולים היו ליסוע למרחקים.

מבחינת תוכנם של המודלים צריכה חשיבותם להיבחן לא רק לשעתם אלא גם בימינו, וכאן יש להבחין בשני מישורים שונים: במישור הראשון, התייחסותו של שיק לעבר ההיסטורי כפי שהיא משתקפת בדגמי המשכן, הר הבית בתקופות הקדומות ותחומי החומות של ימי הבית השני. בתחומים שונים קידמו חידושי הארכאולוגיה את ידיעותינו, וניתוחים חדשים שינו את ההשקפות המקובלות. לפיכך חלק מדעותיו של שיק שוב אינן מקובלות על חלק ניכר מהחוקרים. למרות זאת יש חשיבות רבה לדגמים אלה בעיקר להבנת תולדות המחקר והתפתחותו, הפולמוסים בין החוקרים בני תקופתו והשפעתם על התפתחות ההשקפות המקובלות כיום.

לעומת זאת, לדגמים המבוססים על מדידה מדויקת ומפורטת של ירושלים במאה הי"ט, כדוגמת דגמי הר הבית, כנסיית הקבר וכדומה, יש חשיבות רבה ביותר עבור החוקרים בני זמננו. בדגמים אלה מוצגים מבנים, שרידים ועובדות שהיו ידועים לשיק, ואשר חוקר מודרני אינו יכול להגיע אליהם משום שמבנים קדומים נהרסו, מבנים חדשים נבנו ואתרים מסוימים הפכו בלתי נגישים. דווקא משום שבדברים שלעיל הראינו עד כמה היו דגמים אלה מבוססים ומדויקים, אפשר לראות בהם מסמכים מהימנים שעליהם יכולים חוקרים בימינו להתבסס בבואם לשחזר את המציאות של המאה הקודמת או של שרידי תקופות קדומות יותר שנראו אז ונעלמו בינתיים. בכל אותם מקרים מהווה המידע המוצג על ידי שיק, ובדומה לכך על ידי אחרים בני תקופתו, מידע שאין לו תחליף, המתעד שרידים בני

תקופות שונות שאין אנו יכולים לראותם כיום.

ולבסוף, איננו יודעים אם יצלה הדבר, אך נראה שראויים שיק ודגמיו לתערוכה, שתציג לפני הקהל בן זמננו את אחד החשובים בין חוקרי העיר, את האיש שבראש ובראשונה ניחן בכישרון ללימוד ירושלים, ידיעתה ואהבתה, וביכולת להציגה בפני אחרים במלל, בשרטוט, במבנה ובדגם.

דגמי ירושלים מאת שיק - טבלה מרוכזת

תאריך	נושא הדגם	ממדים (בס"מ)	קנה-מידה	מספר עותקים	מיקום נוכחי
1845	המשכן וכליו		1:20	אחד	לא ידוע
1862	כנסיית הקבר	175 x 123	1:96	לפחות ארבעה	בכנסיית המשיח בירושלים
1863	המשכן וכליו		1:18	עותקים אחדים?	לא ידוע
1865	אלטמילר (מהדורה שניה)	25.5 x 32.7	1:21600	עותקים רבים	
1871	טופוגרפיה של ירושלים	65 x 91.5	1:2500	אחד?	לא ידוע
1873	כיפת הסלע		1:50	אחד	במסיון סט. כרשונה
1873	הר הבית		1:200	אחד	במסיון סט. כרשונה.
??	הר הבית	82 x 48 x 9.5			בקרן החקר הבריטית
1874	כנסיית המולד		1:70		לא ידוע
-1870	כנסיית המשיח	91.5 x 94		אחד	בכנסיית המשיח
?1875					
1885	הר הבית בתקופות שונות	260 x 168	1:200	ארבעה לפחות	אחד במוזיאון המקרא, אמסטרדם שניים באכסניית סט. פאולס בירושלים
1895	הטופוגרפיה של ירושלים	65 x 99	1:2500		במכון האבנגלי בירושלים
1896	כנסיית הקבר	78 x 137	1:200		במכון האבנגלי בירושלים

מדינה, מרחב ויחסים אתניים: לבנון, קפריסין וישראל¹

אורן יפתחאל

מבוא

במזרח התיכון, כמו במרבית האזורים בעולם, גבולות מדיניים חופפים רק לעתים נדירות את תפוצתן הגאוגרפית של קבוצות אתניות, מצב הגורם לקיומן של מדינות רב-אתניות רבות (Knight, 1983). זהויות אתניות נפרדות השתמרו ברחבי העולם בעצמה גבוהה, למרות תהליכים של מודרניזציה, תיעוש וניידות בינלאומית, שרבים סברו שיביאו את הקץ על זהויות אלה. אופיין הרב-אתני של מרבית מדינות המזרח התיכון גרם לאי-יציבות מתמשך, בעיקר בשל מתחים בולטים בין נאמנויות אתניות, דתיות, לאומיות ואזרחיות (Esman and Rabinovich, 1988).

מטרת מאמר זה היא לסקור ולנתח את בעיית היציבות הפוליטית-דמוקרטית במדינות רב-אתניות בכלל, ובשלוש ממדינות המזרח התיכון בפרט: לבנון, קפריסין וישראל. המאמר נוקט גישה גאוגרפית-פוליטית לניתוח המקרים ולהשוואה ביניהם. לפיכך, הוא מתמקד בעיקר בשני היבטים של בעיית היציבות: תפקידה של המדינה והשפעתם של דפוסים אתניים-מרחביים. (לסקירות מקיפות של היבטים אחרים של הנושא ראה: Gurr, 1982; Horowitz, 1993).

המאמר פותח בדיון תאורטי, שבו נסקרים ארבעה מודלים עיקריים של מדינות ציבורית ודפוסים מרחביים של יחסים אתניים. ראוי לציין, שבדיון התאורטי על יחסים אתניים במדינות שסועות, הוזנח הפן הגאוגרפי במקרים רבים, ולכן מטרה נוספת של המאמר הזה היא להאיר ולהדגיש את הקשר בין תפקוד המדינה ויציבותה הפוליטית לבין המבנה האתני-מרחבי שלה.

1 תודות: הנני אסיר תודה לייעוץ ולעזרה שקיבלתי מפרופ' סמי סמוחה, פרופ' נורית קליאוש, ד"ר דוד גוימן, אילן סכן והרפרנטים של מחקרים. המאמר פורסם תחילה בעברית כנייר עבודה של מרכז הנגב לפיתוח אזורי באוניברסיטת בן-גוריון. חלקים ממנו פורסמו באנגלית בכתב העת Geojournal. לשני גופים אילו אני מודה על הרשות לפרסום.

המשך המאמר מוקדש לדיון בשלוש דמוקרטיות רב-אתניות במזרח התיכון: לבנון (בין השנים 1943-1975), קפריסין (בין השנים 1960-1974) וישראל (בין השנים 1948-1995). שלושה מקרים אלה הנם בעלי עניין מיוחד משתי סיבות: א) הם מייצגים ניסיונות ממשיים (אם כי לא תמיד מוצלחים) לכינון דמוקרטיות רב-אתניות באזור שלא נודע בהיסטוריה של משטרים דמוקרטיים; ב) תוצאותיהם של ניסיונות אלו סותרות חלק מהתאוריות המקובלות בתחום זה.

הגדרות מספר חשובות לענייננו. המדינה מוגדרת להלן כצירוף המוסדות והרשויות, שביכולתם לגבש, לחוקק ולאכוף מדיניות ציבורית. מדיניות ציבורית כוללת את תהליך גיבושם, את תוכנם ואת דרך ביצועם של כיווני הפעילות של המדינה (Smoocha, 1982). דמוקרטיה מוגדרת על פי עקרונותיה של חברה פתוחה, כפי שנוסחו על ידי Dahl (1977). אלה כוללים חופש ביטוי, תנועה, התארגנות, בחירות חופשיות, הגנה על זכויות האזרח והפרדת רשויות.

היבטים תאורטיים

יציבות דמוקרטית בחברות רב-אתניות אחת הבעיות המרכזיות המעסיקות זה זמן רב את חוקריהן של דמוקרטיות רב-אתניות, כמו גם את מעצבי המדיניות בחברות אלה, הנה מציאת דרכים לשמירתה של היציבות הפוליטית. קיימים ארבעה מודלים עיקריים של מדיניות ציבורית שמטרתם שמירה על יציבות שכזו, והם: קונסנזוס, פשרה ושיתוף, שליטה, חלוקה. מודלים אלה - המהווים למעשה השתקפות של אופי המשטר ומבנה המדינה - יידונו להלן, אם כי מן הראוי להזכיר תחילה זרם תאורטי הטוען, שחברות פלורליסטיות הנן בלתי יציבות באורח מובנה. השפעה עיקרית על גישה זו נודעת לעבודתו של Almond (1956: 398-9), אשר הדגים את אי-היציבות המבנית של מרכיבים פוליטיים תרבותיים בחברות רב-אתניות. Haug (1967: 302-303) איששה במחקר מקיף את טיעונו של אלמונד כשהראתה מתאם חיובי משמעותי בין רמת הפלורליזם לאי-היציבות הפוליטית בסקר השוואתי בין שבעים מדינות.

Rabushka and Shepsle (1971: 461-462) מחזקים טיעון זה בהסיקם מתוך מחקרם על חברות פלורליסטיות בדרום מזרח אסיה כי: "הבדלים אתניים מגבילים בצורה משמעותית את הסיכויים ליציבות דמוקרטית... כאשר נושאים קהילתיים (אתניים) עולים על פני השטח, מדינות דמוקרטיות הופכות לחסרות יציבות בצורה כרונית". עם זאת, פסימיוס דמוקרטי זה איננו נחלתם של מדעני מדינה אחרים הטוענים שניתן לשמר יציבות בדמוקרטיות רב-אתניות על ידי יישום מודלים מתאימים למדיניות ציבורית.

מודל הקונסנזוס

בהתבסס על הפרדיגמה הפונקציונליסטית ותהליך המודרניזציה, טוענת גישת הקונסנזוס כי עם התחזקות התיעוש ההמוני, התרחבות החינוך והתקשורת והעלייה ברמת החיים, תחליף מערכת חברתית-כלכלית חדשה את מקומן של נאמנויות אתניות "מיושנות". לפיכך, מייצג פלורליזם אתני שלב זמני בלבד בתהליך הפיתוח של אומות ומדינות (Deutsh, 1966; Gordon, 1975).

בהקשר זה, תפקיד המדינה הוא בשימור ובחזוק קונסנזוס ובינוי אומה. מאחר שמדינה הומוגנית נתפסת יציבה מבחינה מבנית, שואפת המדינה לביטול נאמנויות אתניות קודמות וליצירת זהות לאומית כוללנית חדשה. קונסנזוס לאומי מוצא את ביטויו ביצירתם של מוסדות לאומיים ובעידוד ההתבוללות וההתמזגות האתנית לכדי תרבות אחידה, חילונית, רציונלית ויעילה (Gordon, 1975).

מסורת הניתוח הפונקציונליסטית שלטה בכיפה בין שנות ה-40 לשנות ה-60, הגם שמאז כבר הובהר שקשירת יציבות פוליטית מצד אחד עם תהליך המודרניזציה ובינוי האומה מצד שני, מציגה מודל חד-ממדי, חד-כיווני ולא מדויק. יתרה מזו, מאמצי ממשלות של מדינות רב-אתניות לעודד התבוללות ובינוי אומה גרמו לעיתים באורח פרדוכסלי לחידוד ההבדלים האתניים יותר מלהחלשתם (Connor, 1972: 345-347).

יש גם לשים לב להבדל קריטי בין יחסים אתניים במדינות מולדת לעומת אלה בחברות מהגרים - במדינות מולדת קבוצות אתניות נוטות להתבדלות יותר מבחברות מהגרים. ייתכן שמודל הקונסנזוס רלוונטי לחברות מהגרים כמו ארצות הברית או אוסטרליה, אולם יישומו בעייתי מאוד במדינות מולדת (שבהן קבוצות אתניות מתגוררות במחוזות המולדת ההיסטוריים שלהן) - כגון אלו שבמזרח התיכון. דבר זה נובע בעיקר מחווקם של הקשרים האתניים לאזורי מולדת, אשר למעשה מבטלים את האפשרות של התבוללות או מיוזג אתני לאומה חדשה (Esman, 1985; Connor, 1987; Yiftachel, 1991b). המשך המאמר יתיחס על כן בעיקר לחברות מולדת רב-אתניות (כגון בלגיה) כאל בנות השוואה לשלוש הארצות הנידונות כאן, ולא לחברות הגירה רב-אתניות, כגון אוסטרליה וארצות הברית, שבהן ביטוייה של הזהות האתנית הם פחות חדים והרבה פחות טריטוריאליים.

מודל הפשרה והשיתוף (Consociation)

בניגוד לגישת הקונסנזוס, מודל הפשרה והשיתוף שואף לשמר את הזהויות האתניות ולהפכן לגיטימיות, כאמצעי להשגת יציבות דמוקרטית לטווח ארוך. ניסוח ראשוני מוקדם של מודל הפשרה והשיתוף הוצע על ידי Lorwin (1971) ועל ידי Nordlinger (1972), אולם היה זה Lijphart (1977: 25-52), אשר גיבש רעיונות מוקדמים אלה לכדי תאוריה מקפת של מדיניות פשרה ושיתוף (קונסוסיאציה או consociation). דמוקרטיות

מוצלחות של פשרה ושיתוף, לפי (Lijphart, 1977, 1984), משתמשות בארבעה עקרונות פוליטיים: יחסיות, זכות וטו הדדית, קואליציות רחבות, ואוטונומיה למיעוטים האתניים. היציבות מובטחת על ידי יצירה מחושבת וזהירה של נאמנות רחבה למדינה (על סמליה ומסודותיה), על ידי פשרה בענייני מפתח אתניים שבהם עוסקות ומחליטות אליטות אתניות, ועל ידי דה-פוליטיזציה של עניינים שאינם בני-פישור.

בשל ההדגש במודל על תהליך של משא ומתן כמו גם על פשרות בין אליטות, יש התאמה מסוימת בין מודל הפשרה והשיתוף לבין מודל הקורפורציה של התפתחות המדינה המודרנית, כפי שנוסח על ידי Schmitter (1984) המתאר קשרים בין אינטרסים ממשלתיים, עסקיים וקהילתיים (ממשל, הון וכוח העבודה) בתהליך קבלת ההחלטות הלאומי (Simmie and French, 1991).

במדינות רב-אתניות, שבהן הקבוצות מרוכזות באזורים מובחנים שונים, סביר להניח שעקרון האוטונומיה האתנית יהפוך אותן למדינות פדרליות. מדינות שאימצו מודל זה של פשרה ושיתוף הן שווייץ, בלגיה וקנדה, שבהן ניתן להצביע על מרבית העקרונות שנמנו לעיל כמו גם על יציבות יחסית, למרות שסעים אתניים עמוקים (Slowe, 1990).

מודל הפשרה והשיתוף מנוגד גם למודלים של יצירת הקונסנזוס ובינוי-האומה בהדגשים שהוא מציב שילטון דמוקרטי, לעומת שלטון הרוב, המודגש בדמוקרטיה המסורתיות. לפיכך, מודל הדמוקרטיה הבריטית הליברלית (ווסטמינסטר) אינו מתאים לחברות בעלות שסעים אתניים עמוקים, בשל נטייתו להפוך את עיצוב המדינות למשחק "סכום אפס" או "לעריצות הרוב המספרי" (Nordlinger, 1972; Toit, 1987). לכן, בחברות רב-אתניות שסועות, הבחירה הריאלית איננה למעשה בין מודל הדמוקרטיה הבריטי למודל הפשרה והשיתוף, אלא בין דמוקרטיה פשרה ושיתוף, לבין שלטון לא-דמוקרטי (Lijphart, 1977: 238).

כללית, נתקבלה גישת הפשרה והשיתוף כהסבר ליציבות בחברות שסועות כמו גם כמודל נורמטיבי לחברות רב-אתניות בלתי דמוקרטיות (Lane and Ersson, 1990). הצלחת המודל הודגמה ביכולתן של חברות שסועות כגון קנדה ובלגיה להתגבר על מתחים אתניים קשים בלי תופעות של אלימות נרחבת. בה בעת, מודל הפשרה והשיתוף זכה לביקורת בשל פשטנותו וערפולו (Halpern, 1986). נטען אף שהוא אינו מתאים לחברות המאופיינות ב"תת-התפתחות מוסדית", שבהן הסדרים פשרניים נוטים יותר להחריף מתחים בין אתניים מלמתנם (Crighton and MacIver, 1991). החרפה מתרחשת בשל הדגש המושם בשימור חלוקות אתניות פרטניות במקום ליצור קשת רחבה של נאמנות למדינה ולשלטונה (Halpern, 1986; Kliot, 1987; Toit, 1987).

חולשה נוספת של מודל הפשרה והשיתוף היא ביצירת תנאים שבהם ההישגים הגוברים של מיעוטים מקופחים והתהליך של הכללת מיעוטים במערכת קבלת ההחלטות נעשים כמעט בלתי הפיכים. כל שינוי במגמת הפשרה והשיתוף מהווה איום על יציבותה הפוליטית

של המערכת כולה.

סכנה זו חריפה במיוחד בחברות בעלות היסטוריה ארוכה של אי-שוויון אתני, שבהן יישומם המהיר של אמצעי פשרה ושיתוף מעלה משמעותית את רמת הציפיות של בני המיעוטים. בתנאים אלה, כל נסיגה מעקרונות הפשרה והשיתוף מצד הרוב, עלולה לגרום לזעזועים במערכת הפוליטית או לגרום לפריצתה של אלימות בין-אתנית (Halpern, 1986). המקרים של לבנון וקפריסין מדגימים תהליך זה, והוא יפורט בהמשך. יתרה מזאת, מודל הפשרה והשיתוף זכה לביקורת גם כחסר יכולת להסביר יציבות פוליטית המושגת דרך מנגנונים של שליטת הרוב במספר רב של דמוקרטיות רב-אתניות (Lusick, 1979). כלומר, ישנם מקרים שבהם יציבות רבה מושגת בעזרת 'עריצות הרוב' במשטרים שלהם מאפיינים דמוקרטיים, אך כאלה שאינם מתאימים למודל הפשרה והשיתוף. למקרים אלה מתאים מודל השליטה.

מודל השליטה

אפיק שלישי הפתוח בפני ממשלים במדינות רב-אתניות, השואפים להשיג יציבות פוליטית, הוא שליטה במיעוטים אתניים. בכמה מדינות רב-אתניות (בעיקר בעידן הפוסט-קולוניאלי) הליכים דמוקרטיים פורמליים רק מחפים על חברה המאופיינת בפיקוח ובשליטה. לכן ניתן למצוא שימוש במודל השליטה במדינות דמוקרטיות כמו גם כמשטרים לא דמוקרטיים, אם כי במאמר זה נעסוק במקרה הראשון במדינות דמוקרטיות בלבד.

כפי שהוסבר על ידי Nordlinger (4-5: 1972), השיטה הדמוקרטית הלגיטימית של שליטת הרוב יכולה בנקל להצמיח מנגנון שליטה של קבוצה אחת על יתר הקבוצות במדינה, עקב עליונותה הדמוגרפית. מצב זה מציג בעיה (חריפה במיוחד לחברות דו-אתניות, כגון קפריסין וישראל) - כשקבוצת רוב ממסדת את שליטתה דרך הזרעות הרשמיות של השלטון.

במצב כזה, קבוצת הרוב יכולה לתמרן את המדיניות הציבורית כך שתתאים לצורכי התרבותיים, הכלכליים והפוליטיים. ממשלות של "דמוקרטיה שליטה" מסוג זה מפעילות בדרך כלל שלושה מנגנוני שליטה טיפוסיים על מיעוטים אתניים: פיקוח פוליטי, תלות כלכלית, הגבלה טריטוריאלית (Rumley, 1991; Smooha, 1980).

Lustick (1979) חושף איך נבדלות חברות המונהגות על ידי מודל השליטה מאלה שבהן נהוגים פשרה ושיתוף, על ידי ניתוח שיטתי של שבעה ממדים סותרים בשני המודלים. תפקיד המדינה הנו מרכזי לרובם של הבדלים אלה, כפי שטוען לוסיטיג: "בחברות של פשרה ושיתוף ישנם משטרים המתפקדים כ"שופטים" בין קבוצות אתניות. משטרים אלה מתרגמים את הפשרות המושגות בין אליטות אתניות לחקיקה מתאימה ולהליכים אדמניסטרטיביים אפקטיביים. לעומת זאת, תפקיד המדינה "בדמוקרטיה שליטה" הוא של מכשיר משפטי ומנהלי לשירותה של הקבוצה הדומיננטית." דוגמאות לשימוש בגישת

השליטה בדמוקרטיה רב-אתנית כוללות את צפון אירלנד לפני 1968 וסרי-לנקה לפני 1983, שבהן מנגנון המדינה הפך מכשיר כמעט בלעדי לקידום האינטרסים של הקבוצה האתנית הדומיננטית, בעוד הוא מקיים מראה פנים של דמוקרטיה פתוחה (Arasaratham, 1987; Pringle, 1990).

ואריאנט נוסף של גישה השליטה הוצע לאחרונה על ידי Smootha (1990) בצורת מודל "הדמוקרטיה האתנית", אשר בו שלושה עקרונות: א. זכויות דמוקרטיות מלאות מוענקות לאזרחי המדינה כפרטים; ב. זכויות קולקטיביות מסוימות ומוגבלות מוענקות למיעוטים אתניים; ג. מוסדות המדינה ועיצוב המדיניות הציבורית נותרים בשליטת הקבוצה האתנית הדומיננטית. לפי סמותה, מודל "הדמוקרטיה האתנית" מספק לא רק תיאור של מבנה המשטר בכמה מדינות רב-אתניות, אלא אף יכול להציע פתרון בר-קיימא לבעיות של חברות רב-אתניות, שבהן לא ניתן להגיע לידי הסכם בדבר אופיה וסמליה של המדינה המשותפת. דוגמאות ל"דמוקרטיה אתנית" הן מלזיה שלאחר 1969, פיג'י שלאחר 1987 והמדינות הבלטיות שלאחר 1991. (Rumley and Yiftachel, 1993).

מודל החלוקה

בכמה חברות רב-אתניות בולט חסרונם של קונסנזוס פוליטי אפילו ברמה מינימלית. מצב זה אינו מאפשר את קיומם התקין של מערכות שלטוניות ומוסדות מדינה. בחברות כאלו מתעקשות קבוצות אתניות בדרך כלל לשמור על מאפייניהן הדתיים והתרבותיים ואף הלאומיים (Smootha, 1989: 275).

נסיבות כאלו מובילות בדרך כלל להתמוטטותם של מנגנוני פיקוח, כמו גם נוהלי פשרה ושיתוף. האופציה היחידה למניעת אלימות מתמשכת נותרת חלוקתה הטריטוריאלית של המדינה. הגם שאפשרות כזו אך לעתים רחוקות מתקבלת מרצון על ידי ממשלות במדינות רב-אתניות, אין לראותה כבלתי עקבית עם עקרונות הפשרה והשיתוף. Lijphart (1977) סבור שנוהלי פשרה ושיתוף פרדליים אכן יכולים לעודד קבוצות לשאוף להתבדלות ואף להיפרדות מהמדינה, אך טוען כי קשה לשער שמערכת דמוקרטית יוניטרית תוכל למנוע היפרדות מהמדינה במצב שבו אין קיימים המרכיבים הבסיסיים של שיתוף פעולה דמוקרטי מינימלי בין קבוצות אתניות. יתרה מזו, אין זה פתרון בלתי רצוי למצבים רב-אתניים בעייתיים, משום שהחלוקה ותוצאותיה יכולים לגבות מהחברה מחיר נמוך יחסית בעבור מניעת אלימות פנימית העלולה להידרדר למלחמת אזרחים (Lijphart, 1977: 46). החלוקות של צ'כוסלובקיה ושל ברית המועצות בתחילת שנות ה-90 באורח וולונטרי-יחסי (ובעיקר - בלי שפיקוח דמים נרחבת) מספקות המחשה בולטת לטעון זה.

Waterman (1987), כמו גם Smootha and Hanf (1992) מצביעים גם על המקרים של סינגפור שהתנתקה ממלזיה, של בלגיה שהתנתקה מן הממלכה ההולנדית המאוחדת, ושל מאלי שפרשה מסנגל כיישומים מוצלחים של מודל החלוקה, ובמידה מסוימת גם על

חלוקתן של הודו, פקיסטן ובנגלה-דש. Horowitz (1982: 344) מאיר ממד נוסף של מודל החלוקה, בהצביעו על כך שניסיונות לאחד מחדש מדינות רב-אתניות שחולקו בעבר נוטים להחריף את הקונפליקטים האתניים (כפי שמוצג על ידי האינתיפאדה הפלסטינית, שהיא תגובה לניסיון האיחוד של ארץ-ישראל המערבית תחת שליטת ישראל).

תפקיד המדינה: סיכום קצר

הסיווג המוצע לעיל מקיף את קשת הפתרונות שנוסו לפתרון בעיות של אי יציבות פוליטית במדינות רב-אתניות דמוקרטיות (Esman, 1973: 51). בשני הקצוות המנוגדים מנסות גישות-הקונסנזוס מחד גיסא, הפשרה והחלוקה מאידך גיסא - לתקוף את הבעיה על ידי נטרולן של הגורם האתני. לעומת זאת, גישת הפשרה וגישת השליטה מתארות גישות מדיניות לשימור היציבות מתוך הכרה בהמשכיות ובכוח ההיסטורי של זהויות אתניות. מכל מקום, עקב חוסר היכולת של ממשלות לנטרל את הגורם האתני ועקב הסבירות הנמוכה של חלוקה טריטוריאלית מרצון, אין גישות הקונסנזוס והחלוקה מהוות היום אופציה ריאליית לממשלותיהן של רוב המדינות הרב-אתניות. לפיכך, מתרכזו הניתוח בהמשך המאמר בגישת הפשרה ובגישת השליטה. עם זאת, חשוב לזכור כי שתי גישות מדיניות אלו מהוות שלבים שונים באותו הרצף, יותר משהן שתי אופציות מובחנות, וכן שקיימים "גוונים" רבים של מדיניות ציבורית המשלבים בו-זמנית מרכיבים של פשרה ושל שליטה. כמו כן, מדינות עשויות 'לעבור' משימוש במודל אחד למשנהו במהלך התפתחותן הפוליטית.

בנוגע לשני המודלים המתחרים של שליטה ושל פשרה, רוב המחקר הראה שמדיניות פשרה נוטה להגדיל את הסיכויים של יציבות לטווח ארוך בדמוקרטיות רב-אתניות, ואילו מדיניות שליטה נוטה בסופו של דבר להחריף סכסוכים אתניים לאחר תקופות התחלתיות שקטות (ראה למשל, Yiftachel, 1989; Zariski, 1985; Rudolph et al., 1984; Lijphart, 1992). אף שמרבית החוקרים הללו מודעים לביקורות המועלות כנגד מודל הפשרה והשיתוף, הם מציינים כי בנסיבות של מדיניות פשרנית נוטים הפערים בין הקבוצות האתניות להצטמצם ובכך להקלות את הגורמים למתח בין הקבוצות. גם כשקיימים מתחים הנובעים ממדיניות הפשרה (כמו בקנדה ובבלגיה) מתחים אלה נוטים להיות אלימים פחות מאלה המקבילים להם במדינות תחת משטר של שליטה.

מצד שני, מדיניות השליטה, מעצם הגדרתה נוטה להעמיק פערים אלה ועקב כך להגביר את תחושת התסכול והמיליטנטיות של מיעוטים מקופחים. Lichbach ו-Gurr (1986: 10-12), מגבשים טיעונים אלה לכדי מודל שהם מכנים "שינוע אי-שביעות הרצון" (The mobilisation of discontent) המבוסס על המושגים של "קיפוח יחסי" ושל הקשר "תסכול-תוקפנות" הכולט בהתנהגותם של מיעוטים (ראה אף Gurr, 1993). מחקרים רבים מציגים וריאציות על מושגים אלה וקשריהם למדיניות ממשלתית (Hewet).

1977; Smith, 1981; Williams, 1985; Esman, 1987; Lichbach, 1989, Mikesell and Murphy, 1991). למרות שונות מסוימת, כולם אכן מראים שמדיניות שליטה וקיפוח מובילה לאורך זמן להעמקת הפערים האתניים ולהחרפת המתח בין הקבוצות, לעומת מדיניות הפשרה שלאורך זמן ממתנת את המתחים ומצמצמת את הפערים בין הקבוצות.

דפוסים אתניים מרחביים

הגם שהדיון על תפקיד המדינה בספרות העוסקת ביחסים אתניים אכן מאיר היבטים מרכזיים של בעיית אי-היציבות הדמוקרטית בחברות רב-אתניות, הוא חסר לעתים קרובות התחשבות נאותה בהיבטים המרחביים של הבעייה. אטען בזאת כי בלא התחשבות מקיפה ומעמיקה בגורמים גאוגרפיים בניחות חברות רב-אתניות, נפגעת בצורה משמעותית הבנת הבעייתיות שלהן. החלק הבא יסקור בתמציתיות את מרכיבי המפתח המרחביים המשפיעים על יציבותן של מדינות רב-אתניות.

ראשית, כמוזכר לעיל, יש לערוך הבחנת מפתח בין חברות מולדת לחברות מהגרים (Yiftachel, 1994; Connor, 1987). זוהות האתנית מובעת ביתר עוצמה בחברות המולדת, שבהן התבוללות אינה אפשרית למעשה. במדינות דמוקרטיות שבהן חיות קהילות מולדת בלבד, מדיניות ציבורית הנשענת על עקרונות ה"דמוקרטיה האתנית" או על שליטה במיעוט תוביל לאי-יציבות פוליטית בטווח הארוך (Yiftachel, 1991b). הבחנה זו בין חברות מולדת לחברות מהגרים היא חשובה, ראשית משום שבמדינות שבהן חלקים מן האוכלוסייה נחשבים עדיין - בצדק או שלא בצדק - למהגרים (כמו הסינים במלויה או ההודים בפיג'י) דפוסי שליטה ממוסדים מחזיקים מעמד לתקופות ארוכות (Esman, 1987; Rumley and Yiftachel, 1993).

שנית, לרמת העירוב המרחבי בין אוכלוסיות אתניות יש השפעה מרכזית וישירה על היציבות הפוליטית. כפי שנטען על ידי Furnivall (1948: 17) כבר לפני ארבעה עשורים, חברות רב-אתניות, שבהן קהילות שונות מעורבות פיזית, אינן יכולות לפעול בשלום בלא כוח חיצוני המושל בענייניהן.

לחברות מעורבות אלה אף אין מוצא אפשרי לפתרון פדרטיבי אם הדו-קיום היוניטרי נהפך לבלתי נסבל. התוצאה היא שאף שההפרדה הטריטוריאלית של קבוצות אתניות בחברות רב-אתניות נחשבת לעתים קרובות כאיום על שלמות המדינה, הרי היא יכולה להפוך לנכס פוטנציאלי בהשגת הסדרים ודו קיום אתני שקט יחסית (Lijphart, 1977: 45). דוגמאות בינלאומיות מדגימות בבהירות נקודה זו. במקרים של המשטרים היציבים יחסית של שווייץ, בלגיה וקנדה, לקבוצות ה"מולדת" הגדרה טריטוריאלית אזורית די מובחנת.

בניגוד לכך, בצפון אירלנד, בסרי-לנקה ובמלזיה, שבהן הקהילות האתניות מעורבות זו בזו, פרצו סכסוכים חריפים וארוכי טווח (Araaratnam, 1981; Boal and Douglas 1982; Hui Lim, 1985). ניתן אף לצפות בתופעה זו באירועי השנים האחרונות במזרח אירופה, שתהליך הדמוקרטיזציה חשף בה את השבריריות של הסדר החברתי באזורים מעורבים מבחינה אתנית, כגון: בוסניה-הרצגובינה ונגורנו-קראבאק. הבעייתיות של עירוב אתני מרחבי קשורה לתופעת הטריטוריאליזם האתנית, הנתפס בדרך כלל על ידי הקבוצה החלשה כמצב המאיים על ידי עירוב כפוי בין הקבוצות השונות (Sack, 1986).

מרכיב מרחבי שלישי המשפיע על יציבותן של מדינות רב-אתניות נוגע לתפוצה הבינלאומית של קבוצות אתניות. Horowitz (1982) מפתח מודל של שלטון "בעל סמכות דואלית". המודל מציג את ההשפעות של המיקום הבינלאומי של "מרכזי סמכות אתניים בחברות רב-אתניות. מודל "הסמכות הדואלית" מראה שמיעוטים אתניים בחברות רב-אתניות שסועות מהווים בדרך כלל מטרה להשפעות חופפות ומתחרות של מרכזי סמכות פנימיים וחיצוניים.

Horowitz מציין (1982: 345) כי מדינות שקיימת בהן סמכות אתנית דואלית נוטות להיות שבירות, בשל קיומם של "שדות" חופפים של סמכות, המובילים לעתים קרובות ליצירת סתירה בין נאמנויות אתניות לנאמנות אזרחיות סותרות. המקרה של צפון אירלנד, שבו לשתי הקהילות האתניות מרכזי סמכות מתחרים, באנגליה וברפובליקה האירית, מדגים את הבעייתיות המבנית של מדינות בעלות סמכות דואלית. בענין זה, מציין Soffer (1983) את המצב הבינלאומי הנפוץ של יחסים מרחביים אתניים משתנים, כשמיעוטים לאומי יכול להפוך לחלק מרוב אזורי (בינלאומי) שיש לו השפעות ישירות על מתכונת היחסים האתניים בתוך המדינה.

ממצא זה נתמך על ידי Crighton and MacIver (1991: 138-139), הטוענות כי רמת הקשיחות והאגרסיביות של הרוב בסכסוכים אתניים עמוקים קשורה ישירות ל"פחד מהכחדה" שחווה הרוב במדינה מסוימת, המהווה מיעוט בהקשר הבינלאומי. הדוגמאות של הסינהלים בסרי לנקה (המוקפים על ידי הטמילים בסרי-לנקה ובדרום הודו) ושל הפרוטסטנטים בצפון אירלנד (המוקפים על ידי הקתולים בצפון אירלנד וברפובליקה של אירלנד) מדגימות את הקשיים הרבים הכרוכים בפתרון סכסוכים בין-אתניים המתרחשים בסביבות גאופוליטיות מורכבות ומשתנות.

לסיכום, אפשר לומר שלשלושה משתנים מרחביים ישנה השפעה חשובה על המתכונות והטיב של היחסים האתניים בדמוקרטיות רב-אתניות, והם: א. אופי הקבוצות האתניות ("מולדת" או "מהגרים"); ב. רמת העירוב המרחבי בין הקבוצות האתניות; ג. הפריסה הבינלאומית של תרבויות וקבוצות הקשורות למיעוטים האתניים בתוך המדינה. השפעתם של משתנים אלה תודגם בדיון להלן.

לבנון, קפריסין וישראל - השוואה

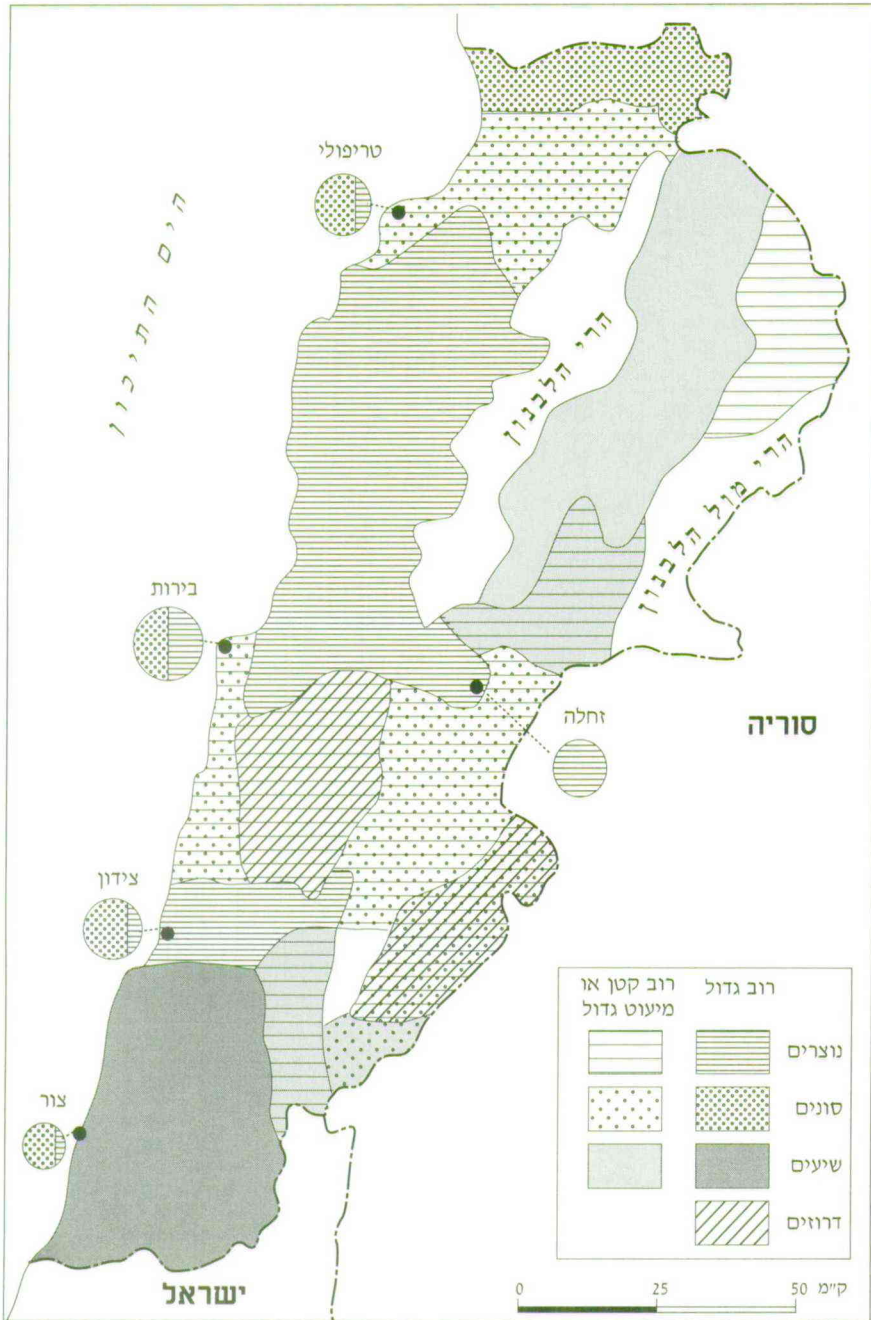
חלק זה של המאמר ידון בניסיונותיהן של שלוש מדינות רב-אתניות במזרח התיכון לכונן משטרים דמוקרטיים, לאור התאוריות המדיניות והמרחביות שנסקרו לעיל. מודגש בזאת כי המאמר אינו מנסה להציג סקירה מקפת של ידע על מקרי מחקר אלה, אלא לנתחם כדוגמאות רלוונטיות לנקודות התאורטיות שהועלו לעיל.

לבנון (1943-1975)

לבנון מורכבת מ-17 קבוצות ותת-קבוצות אתנו-דתיות שונות, אף על פי שכל הקבוצות (מלבד הדרוזים אולי) הגן נוצריות או מוסלמיות (מפה 1). חוץ מדת, החלוקות העיקריות בין תת-הקבוצות הלבנוניות הן תרבותיות, ובולטת בהן במיוחד האוריינטציה המערבית של הלבנונים הנוצרים בניגוד לאוריינטציה הערבית של מתנגדיהם המוסלמים. מאז 1931, לא נערך שום מפקד אוכלוסין בלבנון אך קיימת הערכה שבראשית שנות ה-40, 30% מן האוכלוסיה הייתה מרונית נוצרית, 20% מוסלמים סונים, 17% מוסלמים שיעים ו-11% נוצרים יוונים אורתודוקסים. בסך הכול עלה מספר הנוצרים על זה של המוסלמים ביחס של 6:5 (Lijphart, 1977:147-8). יש הסכמה נרחבת שמאז עלה משמעותית גודלן היחסי של הקהילות המוסלמיות והגיע ב-1982 לכדי 61% מן האוכלוסייה (Kliot, 1987: 62).

ב-1943, תוך כדי תהליך השגת העצמאות מהצרפתים, כוננה בלבנון דמוקרטיה קלאסית של פשרה ושיתוף, שאימצה את עקרונות היחסיות, חלוקת הכוח, האוטונומיה וזכות הטלת הווטו. הסדר פוליטי זה היה מבוסס על אמנה לאומית לא כתובה, ולפיה נערכה חלוקת הכוח בין ארבע הקבוצות האתניות העיקריות: הנשיא היה מרוני, ראש הממשלה - סוני, יו"ר הפרלמנט - שיעי וסגן ראש הממשלה - יווני אורתודוקסי. כך חולק הכוח הפוליטי והביצועי במדינה באיזון עדין בין הקבוצות.

הממשלה הלבנונית - הגוף הביצועי העיקרי של המדינה - הורכבה מייצוג יחסי של הקבוצות האתניות העיקריות (בהתאם ליחסיות שהוסכמה ב-1943). שיטת הבחירות כללה מרכיבים יחסיים וריבוניים-מרחביים, תוך כדי הבטחת ייצוג של מרבית הקבוצות ותת-הקבוצות האתניות (Lijphart, 1984). שיטת הבחירות הבטיחה גם יחס כללי של 6 נוצרים לכל 5 מוסלמים בפרלמנט ובמוסדות השלטון הנבחרים האחרים. מנגנוני פשרה אחרים בלבנון כללו רמה גבוהה של אוטונומיה חברתית, דתית ותרבותית לקבוצות השונות, יחסיות בין קבוצות במינויים של השירות הציבורי והזכות של כל אחת מארבע הקבוצות האתניות העיקריות להטיל וטו על מדיניות או חקיקה (Lijphart, 1977; Rabinowich, 1984: 62).

מפה 1: פריסתן המרחבית של הקבוצות האתניות בלבנון, 1975

מקור: מעובד על יסוד Hanf, (1988)

הגם שאין ספק שדמוקרטיית הפשרה והשיתוף הלבנונית מיתנה חלק ממתחים היסטוריים בין הקבוצות האתניות השונות, היא עדיין היתה חשופה ללחצים חוקים מגורמים חיצוניים ופנימיים. מלחמת אזרחים קצרה ב-1958 פרצה בעקבות תסיסה מוסלמית במחוזות המקופחים של המדינה (Kliot, 1986: 207). מלחמה זו יושבה בהתערבות צבא ארצות הברית שבא לעזרת הנשיא הנוצרי. בעקבות סדרה של התפתחויות אזוריות נוספות (כולל הגירת אוכלוסין ועלייה ברמת ההתערבות החיצונית ביחסים האתניים בלבנון) ועלייה ברמת המתחים הפוליטיים והמעמדיים בין הלבנונים המוסלמים לנוצרים, פרצה מלחמת אזרחים כוללת ב-1975.

התמוטטות הסדר החברתי והפוליטי בעקבות מלחמת האזרחים של 1975 שמה קץ לניסיון הלבנוני האמיץ לשימור מסגרת דמוקרטית בסביבה פוליטית אלימה ובלתי יציבה, כפי שהובחן על ידי Lijphart (1977: 150) שטען: "משטר הקונסוסיאציה הלבנוני ראוי לציון, כי הציג יישום מוצלח, אם כי כמובן לא מושלם, של יציבות דמוקרטית".

למרות שבח זה, "דמוקרטיית הפשרה והשיתוף הקלאסית של לבנון" (Smootha and Hant 1992: 21) לא סיפקה פתרון דמוקרטי בר-קיימא לחברה רב-אתנית זו. עובדה זו סותרת את מרבית התאוריות בנושא, הממליצות על יישומם של מנגנוני פשרה ושיתוף כאופציית המדיניות המתאימה ביותר לחברות רב-אתניות. מה הם אפוא ההסברים המוצעים על ידי מדענים להתמוטטות דמוקרטיית הפשרה והשיתוף הלבנונית?

בראש ובראשונה, אחד מעקרונות המפתח של המודל - היחסיות האתנית - כורסם במשך הזמן. הגידול הדמוגרפי המתמשך של המוסלמים לעומת הנוצרים לא מצא ביטוי בהרכב המוסדות הציבוריים-ממשלתיים, אשר נותרו נוקשים בהקצאת המשורות על פי האמנה הלאומית מ-1943 (Khalaf, 1987; Kliot, 1986). דבר זה גרם למעשה לשינוי מתכונת היחסים האתניים בלבנון מפשרה לשליטה, כשהקהילה הנוצרית (שהפכה לאטה למיעוט) נאחזת בעקשנות בכוחה הפורמאלי. עקב כך, איבדה המערכת הלבנונית בהדרגה את הלגיטימציה שהייתה לה בין הקהילות המוסלמיות, תהליך שהחריף עקב מתחים בין-מעמדיים בין הנוצרים בעלי הממון והנכסים בדרך כלל, למוסלמים המקופחים יותר (Khalidi, 1979).

במקרים רבים לבנון מובאת כדוגמה לספק הקיים באשר ליכולתה של מערכת פשרה ושיתוף להתקיים במדינה שמוסדותיה הציבוריים אינם מפותחים, ולפיכך תושביה אינם מסוגלים לפתח רגשות של נאמנות מקיפה (אך גם בסיסית) למדינה ולשלטונה (Crighton and MacIver, 1991; Khalaf, 1987; Kliot, 1987; Lustick, 1979).

שנית, היחסים האתניים-מרחביים בלבנון פגעו באפשרות של פתרון אתנו-טריטוריאלי בשל תהליך היסטורי של התיישבות, פלישות וירושות שגרם ליצירתם של אזורים אתניים מעורבים ביותר (Kliot, 1986). שורשי הבעיה חוזרים ל-1920 כאשר הצרפתים הרחיבו את גבולות המדינה כדי להכליל אזורים נוספים בדרום ובמערב שהיו מיושבים בעיקר

במוסלמים. סיפוח זה הגביר את רמת העירוב של הקבוצות השונות אשר שאפו לקדם את מקומן בכלכלה הלבנונית, גם על ידי הגירה לאזורי צמיחה ומסחר (Khalidi, 1979). אמנם כמה מובלעות אתניות קיימות בלבנון (בעיקר מאז גיוס ומיסוד המליציות האתניות בעלות הבסיס הטריטוריאלי, במהלך מלחמת האזרחים), אך אין הן מובחנות דיין כדי לאפשר פתרון פדרלי-טריטוריאלי (Hanf, 1988; Rabinowich, 1984).

שלישית, המיקום הגאופוליטי של לבנון בין סוריה (אשר מאז 1943 טוענת לזכויות היסטוריות על חלקים מלבנון כחלק מסוריה הגדולה) לישראל (אשר מאז 1975 מחזיקה בחלקים מדרום לבנון להגנת גבולה הצפוני) יחד עם חולשתה הצבאית, חשפו אותה להתערבויות חוזרות ונשנות של כוחות חיצוניים. דבר זה פגע קשות ביציבות וערער את המדינה השברירית מלכתחילה (Rabinowich, 1984). תפקידם של אש"ף בפרט והפלסטינים בכלל בערעור הסדר הלבנוני קשור גם הוא במיקום הגאופוליטי של המדינה שאליה הגיעו פליטים פלסטינים בכמה גלים מאז 1948, בעיקר מישראל ומירדן (Kliot, 1986).

בנוסף לכך, מיקומה הגאוגרפי של לבנון מציב את הקהילה הנוצרית (ובעיקר את המרונים) במצב קלאסי של "רוב מאוים" (Crighton and Maclver, 1991), כאשר הנוצרים המרונים מהווים אך 1.7% מן האוכלוסייה במזרח התיכון. דבר זה מסביר בחלקו את הנוקשות ואי-הנכונות של המרונים לשנות את האמנה הלאומית, עקב חששם מהשפעותיה של שליטה מוסלמית ברמה הארצית, בנוסף לרמה המזרח תיכונית.

ק פ ר י ס י ן (1 9 6 0 - 1 9 7 4)

קפריסין היא מדינה דו-אתנית, המורכבת מיוונים-קפריסאים (78% מהאוכלוסייה ב-1970) וטורקים-קפריסאים (18%). שתי הקבוצות נבדלות אחת מהשנייה בדתן, בשפתן ובאפיוניהן התרבותיים. לאחר מאבק משותף נגד הבריטים והשגת עצמאות ב-1960, ניסחו הטורקים והיוונים הקפריסאים חוקת פשרה ושיתוף יסודית, אשר כללה עקרונות של יחסות, חלוקת כוח, זכות וטו ואוטונומיה אתנית, בתקווה ליצור מדינה יציבה באי המעורב.

לא רק שהסדרי החוקה החדשה היו מבוססים על עקרונות של פשרה ושיתוף, אלא שתהליך ניסוחם של הסדרים אלה כלל שיח נרחב בין שתי הקהילות, כמו גם התייעצות עם נותני החסות הטורקים והיוונים (Raanan, 1980). החוקה הקפריסאית החדשה יצרה משטר נשיאותי, עם נשיא יווני וסגן נשיא טורקי. הייצוג בממשלה, בפרלמנט ובשירות הציבורי היה מבוסס על יחס של שבעה (יוונים) לשלושה (טורקים), אשר נתן ייצוג יתר מסוים למיעוט. יחס זה תוכנן למתן את חששות המיעוט ממשטר עריצות של הרוב הנוצרי המוסווה על ידי הדמוקרטיה הפורמלית (Kyrikides, 1968). מנגנון נוסף למיתון פחדים אלה היה זכות הוטו ההדדית שניתנה לשתי הקהילות באשר להחלטות הממשלה בענייני ביטחון ומדיניות חוץ (Doob, 1986; Kyle, 1984).

האוטונומיה של שתי הקבוצות הובטחה בחוקה באמצעות הקצאת שרים נפרדים לכל

מדינה, מרחב ויחסים אתניים: לבנון, קפריסין וישראל

קהילה לעניינים אתניים, עם סמכות בנושאי תרבות ודת הנוגעים למעמד הפרט; מועצות מוניציפליות נפרדות בערים המעורבות הגדולות של האי; ומערכת בחירות ארצית שבה כל קהילה בוחרת את נציגיה לפרלמנט. המבנה הפוליטי של קפריסין תואר כ"מערכת פדרלית לא-טריטוריאלית" (Lijphart, 1977: 159).

מערכת פשרה ושיתוף זו פעלה במשך שלוש שנים בלבד עד שהרוב היווני החל למחות על "זכויות היתר של המיעוט הטורקי" (Raanan, 1980: 23). מנהיגי הקהילה היוונית ניסו לבצע תיקונים חד- צדדיים בחוקה, כך שיבוטלו מרבית הסדרי ההגנה על המיעוט. התוצאה היתה שפרצו הפגנות מחאה אתניות משני הצדדים ותקריות אלימות התפתחו בין שתי הקהילות, עד כדי התמוטטות הממשל לכדי שתי מערכות פוליטיות. היוונים נשארו תחת סמכותו של הנשיא הנבחר, בעוד שהטורקים יצרו גוף פוליטי בלתי פורמלי משלהם.

מפה 2: מיקומן של קהילות טורקיות בקפריסין לפני הפלישה הטורקית

מקור: מעובד על יסוד Doob, 1986, וכץ, 1975

תחת סגן הנשיא הנבחר ונציגי הפרלמנט הטורקים. מערכת כפולה זו שהיה לה אף ממד טריטוריאלי, כשהטורקים שולטים בכמה מובלעות טורקיות ברחבי האי (מפה 2), החזיקה מעמד עד 1974, כאשר הפיכה ביוון גרמה לגל נוסף של מחאות אתניות-יווניות ולבסוף להפיכה שלטונית גם באי עצמו (Lijphart, 1984).

המתח הבין-קהילתי בקפריסין עודד את טורקיה לפלוש לאי וליצור מדינת חסות טורקית לאורך חופו הצפוני (Bunge, 1980; Raanan, 1980). הפלישה לוותה בחילופי אוכלוסין בקנה מידה נרחב, שבצבבותיו התרכזו הטורקים כולם בצפון האי והיוונים בדרומו תוך כדי אבדן רכוש פרטי רב ויצירת בעיית פליטים נרחבת. מאז 1974, הייתה קפריסין למדינה מחולקת למעשה, הגם שאף לא מדינה אחת, חוץ מממשלת טורקיה הכירה ב"רפובליקה הטורקית-קפריסאית" החדשה שנוסדה לאחר הפלישה הטורקית (Lijphart, 1984). בקפריסין, כמו בלבנון, נכשל מודל הפשרה והשיתוף, אולם קיים שוני משמעותי הנעוץ בעובדה שבלבנון פעל המודל בהצלחה במשך שלושה עשורים ואילו בקפריסין הוא החזיק מעמד שלוש שנים בלבד. טיעונים מספר מועלים בספרות כדי להסביר את הכישלון בקפריסין.

ראשית, הרוב היווני-קפריסאי מעולם לא היה תומך נלהב של הסכם הפשרה והשיתוף, שאותו ראה כמפלה לטובה בלא הצדקה את הטורקים. לפיכך עברה המדינה, ב-1963, ממתכונת יחסים של פשרה ושיתוף חזרה למתכונת יחסים של שליטה. מובן שמעבר זה הביא למחאה נמרצת אצל הטורקים, אשר ערערה לחלוטין את המערכת (Raanan, 1980). דחיית היוונים את מודל הפשרה והשיתוף נובעת בחלקה מ"פתאומיות" האופן שבו יושם המודל בקפריסין. כפי שציינו Zariski (1989: 624) וכן Lane & Ersson (1990: 22), גורם מכריע בהצלחת מדיניות של פשרה ושיתוף היא יישומה של מדיניות זו בצורה הדרגתית המפחיתה את סכנת דחייתה על ידי הרוב.

שנית, הגאוגרפיה של היחסים האתניים בקפריסין צוינה על ידי מידה גבוהה של עירוב אתני מרחבי, כמעט בכל אזורי האי. דבר זה הקשה את יישום עקרונות הפשרה והשיתוף. יתרה מזאת, שש הערים הגדולות של האי היו מעורבות, למרות שמרבית הערים האחרות והכפרים היו של קבוצה אתנית אחת (Katz, 1975: 105).

בעקבות מחאות היוונים ואירועי 1963, נסוגו הטורקים למובלעות אתניות מובחנות עוד יותר, ובהן הם יכלו להמשיך בחייהם שנוהלו על ידי הרשויות הטורקיות-קפריסאיות הלא-רשמיות. כאמור, תהליך ההפרדה האתנית הושלם ב-1974, בתהליכי העקירה וחילופי האוכלוסין שהתרחשו לאחר הפלישה הטורקית (Dury, 1981; Kliot, 1989). בכל אופן, נקודת המפתח לדיון הזה, היא אי-יכולתה של המדינה הקפריסאית למתן ולנהל את היחסים האתניים במצב של עירוב מרחבי.

גורם גאוגרפי נוסף לבעיות היציבות הפוליטית בקפריסין, כמו גם בלבנון, היה מיקום האי וחולשתה הצבאית של המדינה שחשפו אותה להתערבות חיצונית מתמשכת (במיוחד

מצד יוון וטורקיה). אמנם דבר זה התרחש במשך מאות שנים (Doob, 1986), אך הוא הפך לגורם משמעותי ביותר מאז השגת העצמאות, כאשר שתי הקהילות שאפו לשליטה בסוכן הכוח החדש - מנגנון המדינה (Raanan, 1980). לסיום, המקרה של קפריסין מדגים את תקפותו של עקרון מפתח בניהול יחסים אתניים שהוזכר לעיל, המכונה בזאת "אי-ההפיכות של תהליך הפשרה והשיתוף בדמוקרטיה רב-אתנית", כשהכוונה אינה לחוסר אפשרות להפוך את התהליך אלא למחיר הגבוה הכרוך במהלך שכזה. התיקונים החוקתיים שהוצעו על ידי היוונים ב-1963 היו ניסיון להחזיר את הגלגל לאחור ולמנוע את המשך תהליך הפשרה והשיתוף בין המיעוט ולרוב שהוחל ב-1960. הניסיון לבטל את התהליך היה אחד הגורמים העיקריים להתמוטטות המדינה הקפריסאית.

ישראל (1948 - 1995)

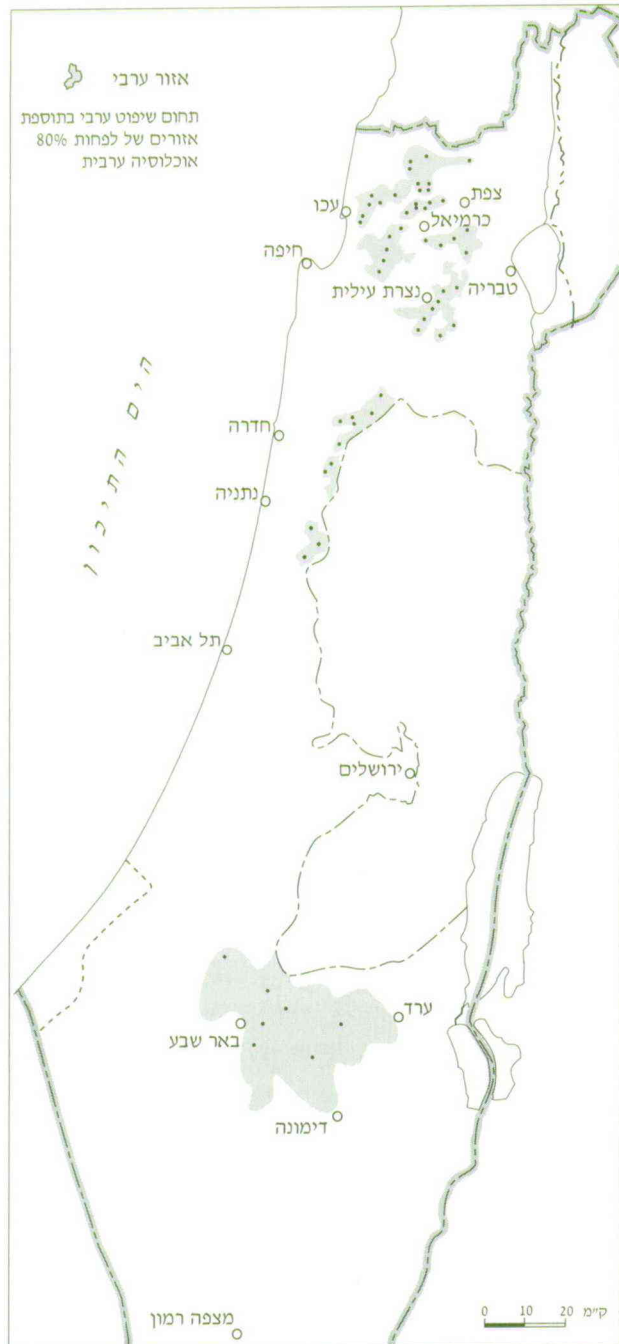
כמו קפריסין, ישראל (בגבולות 1967) היא מדינה דו-אתנית במהותה - המורכבת מיהודים (85% מן האוכלוסייה ב-1993) ומערבים-פלסטינים (15%). שתי הקבוצות נבדלות במאפייני שפה, תרבות ודת. כמו בלבנון, אף בישראל, הקהילות האתניות העיקריות כוללות בתוכן תת-קבוצות דתיות ואתניות. הערבים-הפלסטינים הם קהילה לא-מתבוללת המרוכזת בשלושה אזורים שוליים עיקריים (מפה 3).

שלא כבשני המקרים הקודמים, ישראל היא מדינה יוניטרי-ריכוזית, הנשלטת על ידי רוב יהודי, ומתוארת כדוגמה של "דמוקרטיה אתנית" (Smootha, 1990). רשמית נהנים הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל (להלן: הערבים בישראל) מאותן זכויות משפטיות ופוליטיות המוענקות ליהודים. זכויות אלו מעוגנות בהכרזת העצמאות של המדינה. להענקת אזרחות ישראלית לערבים-פלסטינים היו כמה השלכות כלכליות וחברתיות חיוביות עליהם, כמו האצת תהליך המודרניזציה ועלייה ברמת החיים וברמת ההשכלה הממוצעת (Rouhana, 1989; Smootha, 1989). עם זאת, הגישה הכללית של מדינת ישראל כלפי אזרחיה הערבים אופיינה בקיום נרחב של מנגנוני שליטה ובקיום מספר מצומצם בלבד של נוהגי פשרה ושיתוף.

כמו כן, הערבים הופלו בהקצאת משאבים והזדמנויות. ההפליה הזו נבעה בעיקר מן הסכסוך הישראלי-פלסטיני המתמשך ומהעמדה הרווחת של "עניי עירך (היהודים) קודמים". כללית, מדיניות ציבורית כלפי המיעוט הערבי אופיינה ביצירת תלות כלכלית, במיסוד של פיקוח פוליטי, ובהטלת הגבלות טריטוריאליות (בנזימן ומנסור 1992; Smootha, 1982; Yiftachel, 1977; Lustick, 1980; Mar'i, 1988; Zureik, 1979). שילוב גורמים אלה הביא את Yiftachel, (1977) להגדיר את ישראל כ"אתנוקרטית" יהודית.

שלא כמו במקרים של לבנון וקפריסין, בישראל מוענקת אך אוטונומיה מוגבלת לערבים בתחומי דת, שפה ותרבות. אין להם למעשה אוטונומיה פוליטית קולקטיבית, לא זכות וטו

אורן יפתחאל

מפה 3: אזורים ערביים בישראל, 1994

מקור: מעובד על בסיס שנת 1994, ומנתוני מרכז הנגב לפיתוח אזורי

ושום השפעה משמעותית על תהליכי קבלת החלטות וחקיקה בישראל. מרכיב מרכזי במדיניות ישראל כלפי המיעוט הערבי הוא שימורם של פערי כוח בין יהודים לערבים, דבר המוצא את ביטויו העיקרי בייצוג פוליטי רשמי, כמו גם באיזושהי השפעה בחברה הישראלית. הערבים סבלו מאז קום המדינה מתת-ייצוג בכנסת, ומפלגות המייצגות את העניין הערבי נותרו תמיד מחוץ לקונסנזוס הישראלי ומעולם לא נטלו חלק כשותפים לקואליציה. מעולם לא היה שר ערבי בממשלת ישראל ושום ערבי לא כיהן כשופט בית המשפט העליון. התחום היחיד שבו נהנים הערבים מחלק משמעותי של הכוח הפורמלי הוא במועצות המקומיות - ב-1994, 54 מתוך 202 ראשי מועצות מקומיות היו ערבים (Smoocha, 1980, 1989; Yiftachel, 1993).

למרות מדיניות השליטה המתוארת לעיל, ולמרות פערי כוח ומעמד ניכרים בין יהודים לערבים (Zureik, 1993), הצליחה ישראל לשמור על דמוקרטיה יציבה יחסית. אמנם הערבים הפכו יותר אסרטיביים לאחרונה בתביעתם לשוויון זכויות, אך האלימות הבין-קהילתית הכוללת נשארה נמוכה יחסית, במיוחד כשמשווים אותה ללבנון ולקפריסין, שבהן הסלימו מתחים אתניים לכדי מלחמות אורחים. היציבות הפנימית הישראלית בולטת אף יותר על רקע האינתיפאדה הפלסטינית בשטחים: למרות תמיכה קולנית באחייהם הפלסטינים, נמנע בדרך כלל הערבי הפלסטיני בישראל מאלימות אנטי יהודית. (al Haj, 1991; Rouhana, 1990; Smoocha, 1992).

היציבות היחסית של המשטר בישראל בשנות ה-60 וה-70 הוסברה כתוצאה מיישום אפקטיבי של שליטה על הערבים, אשר הגביל את אפשרויות המיעוט לקרוא תיגר על המערכת הפוליטית הישראלית הנשלטת על ידי היהודים בצורה מוחלטת. עם זאת, בשנים האחרונות חל כרסום ברמת השליטה במיעוט הערבי, והיציבות הפוליטית נשמרת בעיקר באמצעות שיפור עקבי (אם כי איטי) של מצב הערבים בישראל.

הירידה ברמת השליטה אפשרה גם לערבים ליהנות בהדרגה מחלק מהזכויות והיתרונות המעוגנים בדמוקרטיה הישראלית. Smoocha (22-23: 1989) למשל, מתאר כיצד היהודים והמוסדות היהודיים הפכו בהדרגה יותר נגישים ופתוחים לערבים בישראל, תוך כדי קידום פשרות ספוראדיות ופתיחות חלקית במקום פרקטיקות השליטה והדיכוי. Lustick (14: 1988) אפילו טוען כי "בשנות ה-80 נקבעו היחסים הפוליטיים בין יהודים לערבים פחות ופחות על ידי שליטה ויותר ויותר על ידי ההכרה שישראל הופכת למעשה למדינה דו-לאומית".

חשוב לציין כי חוקרים אחרים חולקים על הפרשנות הזו, וטוענים שהשליטה לא נחלשה בצורה משמעותית, אלא שהממשלה עושה שימוש בשיטות ובאמצעי שליטה יותר מתוחכמים (al Haj, 1991; Falah, 1990; Mar'i, 1988). אחת משיטות אלו הייתה מדיניות התכנון וההתיישבות היהודית: מאז עליית הימין לשלטון ב-1977, ניסתה ישראל במכוון ליצור עירוב מרחבי בין יהודים וערבים, על ידי הקמת יישובים יהודיים בלב אזורים בעלי רוב

ערבי. יישום מדיניות זו בגדה המערבית זכה לתשומת לב רבה ועמד במרכזה של מחלוקת בינלאומית (Newman, 1984), אולם מדיניות זו הוצאה לפועל בהרחבה גם באזור הגליל על ידי שימוש באסטרטגיות אכלוס והתיישבות הדומות לאלה שיושמו בגדה המערבית (Falah, 1992; Newman, 1989). גם בנגב יצרו השלטונות עירוב מכוון של ערבים ויהודים, תוך כדי יישוב ערביי האזור הבדואים בעיירות מתוכננות בבקעת באר שבע, הוצאתם ההדרגתית מאזורי הר הנגב ובקעת נבטים, והקמתם של יישובים קהילתיים בקרבת ריכוזי בדואים ישנים וחדשים.

מדיניות זו הונחתה על ידי המחשבה, שעירוב מרחבי הוא מכשיר אפקטיבי לבלום את גיבושה של זהות פלסטינית טריטוריאלית בקרב הערבים בישראל, כמו גם להבטיח שליטה יהודית על קרקעות באזורי השוליים של מדינה (Kimmerling, 1983). מדיניות התיישבות זו, אשר הורחבה לאחרונה לאזור המשולש המיושב רובו ככולו בערבים, מדגימה את המשכיות גישת השליטה של המדיניות הישראלית כלפי האזרחים הערבים, לפחות בכל הנוגע לקרקעות ולפיתוח (Falah, 1989; Kipnis, 1987; Yiftachel, 1994).

כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה ב-1967 השפיעה גם היא על היציבות הפוליטית במדינה. האיחוד הגאוגרפי המחודש של חלקים גדולים מהאומה הפלסטינית שהופרדו ב-1948 האיץ את תהליך הפלסטיניזציה והאסרטיביות הפוליטית אצל הערבים-פלסטינים אזרחי ישראל (Rekhes, 1989; Soffer, 1989). אם כך, על ידי החזקת השטחים שנכבשו ב-1967 חשפה עצמה ישראל להשפעות חיצוניות מגורמים ערביים (בעיקר פלסטינים) במזרח התיכון, עם פוטנציאל לערעור יציבותה הדמוקרטית. מהלכי הפיוס בין היהודים והפלסטינים מאז 1993 ביזמת ישראל, מעידים שהאיום באי-יציבות פנימית ארוכת טווח בין הפלסטינים ליהודים החל להשפיע לאחרונה על מעצבי המדיניות בישראל. במצב זה, של קשרים גוברים בין הערבים בישראל לבין ליבת האומה הפלסטינית בשטחים, והמשך מדיניות השליטה (גם אם מתונה יותר) במיעוט הערבי, טוענים חוקרים לא מעטים (בניגוד להשקפות המובעות על ידי Smooha (1982) ו-Lustick (1980)) שסביר, שיחסי יהודים-ערבים בישראל ילכו ויחריפו. חוקרים אלה מציינים כי אמנם עדיין לא נרשמה עלייה קיצונית באלימות הערבית-יהודית במדינה, אולם כמה תהליכים העלולים לערער את היציבות הפוליטית כבר מורגשים בישראל. תהליכים אלה כוללים קיטוב פוליטי גובר בין ערבים ליהודים (רייטר ואהרוני, 1992; רגב, 1989). עלייה ברמות המחאה והאלימות האנטי ממשלתיות בקרב הערבים (Yiftachel, 1991b), ותסכול הערבים מאי-יכולתם לחדור למוקדי הכוח וההשפעה של החברה הישראלית (ראה: Smooha, 1992) ויפתחאל (1995) לסקירות מפותחות של המחקר על יחסי יהודים-ערבים בישראל).

התמונה המצטיירת, באשר ליציבות הפוליטית הערבית-יהודית, היא אפוא מורכבת בישראל, בה מתרחשים במקביל תהליכים סותרים של פשרה והשלמה מול מתחים גוברים. עם זאת, אפשר למקד מגמות מורכבות אלה בשני תהליכים מרכזיים: א) כרסום ברמת

השליטה במדיניות הממשלה כלפי הערבים ועלייה מקבילה ברמת החיים ובאסטרטגיית הפוליטית של המיעוט (תהליכים שהתעצמו תחת שלטונו של גוש השמאל בממשלה) בין 1992 ל-1996, ב) התפתחות הדרגתית של קונפליקט אתני-טריאטוריאלי בתוך ישראל, המאופיין בהמשך הניסיונות והרחבת ההתיישובות והשליטה היהודית בקרקע, ולעירוב מרחבי גובר בין יהודים וערבים, ובדרישות הולכות וגוברות של המיעוט הערבי לאוטונומיה תרבותית, דתית ולבסוף גם טריאטוריאלי בתוך ישראל. אם כך בהתאם לתאוריות שנסקרו לעיל, הגאוגרפיה האתנית קובעת כעת את אופיים של יחסי יהודים-ערבים בישראל, במידה הולכת וגוברת.

דיון ומסקנות

מאחר שהדיון במאמר זה עסק בהשוואה כללית למדי של שלושת מקרי המבחן, הסקת המסקנות צריכה להיעשות בזהירות. מכל מקום, אפשר להצביע על חמש מסקנות עיקריות המתומצות בלוח 1, והנובעות מניתוח והשוואת המקרים של לבנון (1943-1975), קפריסין (1960-1974) וישראל (1948-1995).

לכאורה, המקרים סותרים בהיבטים מסוימים תאוריות קיימות של יחסים אתניים: דמוקרטיה הפשרה והשיתוף של לבנון ושל קפריסין התמוטטו, בעוד שמערכת השליטה בישראל הצליחה לשמור על יציבות פוליטית במדינה. אם כן, שלושת המקרים מעידים שתאוריות המסבירות את מצב היציבות הדמוקרטית בחברות רב-אתניות הנן עדיין חלקיות ופסטיגניות מעט, ודורשות יתר מחקר ועידון. אפשר להתחיל להסביר סתירות אלה על ידי החולשה היחסית של מוסדות המדינה במרבית מדינות המזרח התיכון כולל לבנון וקפריסין, (ראו - Smooha, 1989: 285 ; Esman and Rabinovich, 1988: 92 ; Ben Dor, 1988), ולעומתן, על ידי החוזק והריכוזיות היחסית של מדינת ישראל ומוסדותיה. חולשת המדינה בלבנון ובקפריסין נעוצה גם בכישלון לבנות מניע מרכזי ואינטרס משותף לקיומה של המדינה, לעומת מניע מרכזי הנמצא בבסיס קיומה של מדינת ישראל. הגם שמניע זה תקף כמובן לרוב היהודי בלבד, הוא היווה בסיס איתן לכינונו של משטר ריכוזי חזק בעל רמת לגיטימיות גבוהה.

שנית, מעבר למראית עין שטחית של תהליכים הנוגדים תאוריות קיימות, בחינה מעמיקה של היחסים האתניים בלבנון, בקפריסין ובישראל מחזקת את תקפותו של עיקרון מרכזי במודל הפשרה והשיתוף: היחסיות האתנית. בלבנון ובקפריסין הופרה היחסיות בין הקבוצות האתניות השונות, דבר שהוביל לייצוג פוליטי מעוות ולמשבר חברתי-פוליטי. חשוב גם לציין שלמרות מאמצי האליטות בקפריסין להנהיג מידה של יחסיות בין-אתנית, צעד זה מעולם לא זכה לגיטימציה בקרב רוב הציבור היווני באי. בישראל נראה כי

הערבים מגדילים בהדרגה (אם כי באטיות) את יחסיותם בעמדות הכוח במדינה, כך שמצב היחסיות משתנה עם זמן.

שלישית (וכהמשך לנאמר לעיל), עיקרון הנובע מההשוואה ומהניתוח במאמר כונה כאן: אי-ההפיכות של תהליך הפשרה והשיתוף בדמוקרטיה רב-אתנית. שלושת המקרים מראים בעליל כי כאשר מתחיל תהליך של שיתוף ושוויוניות בין מיעוט לרוב, הפיכתו או עצירתו עלולות לערער את היציבות של המערכת הפוליטית כולה. תקפותו של טיעון זה מודגמת במעבר מגישת הפשרה לשליטה אתנית בלבנון כמו גם בקפריסין, דבר שגרר את התמרדות המיעוט נגד מה שנתפס אצלם כאי-צדק היסטורי. בישראל, לעומת זאת, חל כרסום מסוים ברמת השליטה על המיעוט, דבר שהוביל לשיפור הדרגתי (אם כי חלקי ואיטי) במצב החברתי-כלכלי של הערבים בישראל.

בענין זה אפשר ללמוד לקח מן המקרה של קפריסין, ולפיו יישומם של מנגנוני פשרה צריך להיות הדרגתי, כדי לא להיתקל בדחייה נוקשה מצד קבוצות הרוב. לקח זה רלוונטי במיוחד לישראל, שבה היחס המספרי בין מיעוט לרוב ודפוסי השליטה ארוכת הטווח של הרוב במיעוט דומים לאלה של קפריסין שלפני 1960.

רביעית, שלושת המקרים מדגימים את השפעתה המכרעת של הגאוגרפיה האתנית בין מדינות ובתוך מדינות. החולשה הכללית של מדינת הלאום מול מגמות פוליטיות וכלכליות גלובליות (Taylor, 1993) שבה ומדגישה את החשיבות של דפוסים מרחביים אזוריים בקביעת מאפייני הדו-קיום האתניים. בכל שלושה המקרים, הרוב במדינה מהווה אך מיעוט שולי במרחב האזורי-הבינלאומי. דבר זה יכול להסביר את החששות של היוונים בקפריסין, של הנוצרים בלבנון ושל היהודים בישראל. ההשפעה החזקה של כוחות חיצוניים ממדינות שכנות - במיוחד במקרים של לבנון וקפריסין - הייתה מכשיר רב עצמה בערעור המשטרים של מדינות אלו. כן נראה כי העירוב האתני-מרחבי בלבנון ובקפריסין הציב בעיות חמורות לממשלים במדינות אלה בניסיונותיהם ליישם את עקרונות הפשרה והשיתוף. באופן הסותר את הלקח הזה, התרחש בישראל תהליך ממשלתי מתוכנן ומכוון על ידי הממשלה של עירוב מרחבי יהודי-ערבי במהלך 15 השנים האחרונות. לתהליך זה השפעות פוטנציאליות שליליות על יחסי יהודים-ערבים בישראל.

אם כך, המקרים של לבנון, קפריסין וישראל מדגימים בבירור כי הבנה של רמת היציבות הפוליטית בדמוקרטיה רב-אתנית אינה אפשרית בלי התחשבות מעמיקה באופיים של שני גורמי מפתח: מדיניות ציבורית ודפוסים מרחביים. במאמר הזה נעשה צעד ראשוני בכיוון של אינטגרציה בין שני גופי ידע אלה. בהמשך תהליך של אינטגרציה מדעית בין תחומים אלה טמון אתגר ממשי למדעני המדינה ולגאוגרפים הפוליטיים, כמו גם פוטנציאל משמעותי לשיפור ההבנה את התהליכים המשפיעים בצורה משמעותית על יציבות הדמוקרטיה ברוב המדינות בעולם.

אין היקף המאמר הזה מתיר מקום לדיון מעמיק באופציות העולות מן הממצאים למעצבי

מדינה, מרחב ויחסים אתניים: לבנון, קפריסין וישראל

המדיניות הציבורית. עם זאת אפשר לסכם כמה לקחים עיקריים הכוללים את העקרונות האלה: יחסיות אתנית בחלוקת הכוח והמשאבים, הפרדה מרחבית (וולנטרית) בין קהילות לא-מתבוללות, הגנה על אזורי מולדת אתניים (בלא הכחשת זכויות אזרח של תנועה ורכישת קרקע), הימנעות ממדיניות כפויה של יצירת עירוב מרחבי, וקיום רציף של תהליך פשרה ושיתוף בין מיעוט לרוב בלי "שינויי כיוון" פתאומיים בתהליך. בהנחה שתהליך הפיוס הערבי-יהודי המתרחש כעת במזרח התיכון אכן ימשיך ויתקדם, עקרונות מדיניות אלה יקבלו משנה חשיבות, לנוכח ההתמקדות הגוברת של מדינות האזור ביחסים אתניים פנימיים. לפיכך, חובה על מדעני החברה להמשיך ולבחון את חסרונותיהם ואת מעלותיהן של מתכונות שונות של יחסים אתניים, וכך להעשיר את הידע בסוגייה חשובה זו.

לוח מס' 1: המדינה, יחסים אתניים מרחביים ויציבות דמוקרטית בלבנון, קפריסין וישראל

מדד	לבנון 1975-1943	קפריסין 1974-1960	ישראל 1995-1948
גישת המדיניות הציבורית	מפשרה לשליטה	מפשרה לשליטה	שליטה פוחתת לאטה
יחסיות בין אתנית	פוחתת	פוחתת	גדלה
מעמד אזורי של קבוצות הרוב	נוצרים 1.7% במזרח התיכון	יוונים 6% באזור הכולל את טורקיה	יהודים 3% במזרח התיכון
מידת ההשפעות החיצוניות	גבוהה מאוד (סוריה, ישראל, פלסטינים)	גבוהה מאוד (טורקיה, יוון)	נמוכה עד 1967, בעלייה מאז (פלסטינים, יהדות התפוצות, מדינות ערב)
יחסים מרחביים פנימיים	מעירוב למובלעות	מעירוב להפרדה	ממובלעות לעירוב
יציבות דמוקרטית	פגיעה ושבירה 1975-1943; התמוטטות הממשלה ב-1975	שבירה 1963-1960; מהומות 1963; התמוטטות המדינה ב-1974	יציבה 1948 עד אמצע ה-70; מאז מגמות סותרות

מקורות

- בנוימן, ע' ומנסור, ע'. (1992) *דיירי משנה: הערבים בישראל - מעמדם והמדיניות כלפיהם*. כתר, ירושלים.
- גרוסמן, ד' (1992) *נוכחים ונפקדים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב*.
- יפתחאל, א' (1993) *מודל הדמוקרטיה האתנית ותקפותו לישראל, אופקים בגיאוגרפיה*, 21-22: 83-96.
- יפתחאל, א' (1995) *יחסי יהודים-ערבים בראי המחקר: מדיניות ציבורית, פערים והשלכות פוליטיות, מדינה, ממשל ויחסים בין-לאומיים*, 40: 187-224.
- כץ, א' (1975) *התפרוסת הישובית גיאוגרפית של היוונים והטורקים בקפריסין, מרחבים*, 2: 104-110.
- כרמון, נ', לו-יון, י', ליפשיץ, ג', עמיר, ש', צ'מנסקי, ד' וקיפניס, ב' (1991) *ההתיישבות החדשה בגליל: מחקר הערכה, המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון, חיפה*.
- רגב, א' (1989) *הערבים בישראל: סוגיות פוליטיות, מכון ירושלים, ירושלים*.
- רייטר, י' ואהרוני, ר' (1992) *עולמם הפוליטי של ערביי ישראל, המכון לחקר החברה הערבית, בית ברל*.
- סופר, א (1986) *המאבק הטריטוריאלי בין ערבים ויהודים בארץ ישראל, אופקים בגיאוגרפיה*, 7-23: 18-17.
- סופר, א'. ופינקל, ר' (1989) *המצפים-הערכת ביניים, המרכז לחקר ההתיישבות, רחובות*.
- שנל, י' (1994) *זהות מצוידת טריטוריה, המרכז לחקר החברה הערבית, בית ברל*.
- Arasaratnam, S. (1987), *Sinhala-Tamil Relations in Modern Sri Lanka*, in J. Boucher et al. (eds.) *Ethnic Conflict: International Perspectives*, Sage, Newbury Park: 33-54.
- Ben Dor, G. (1988), *Ethnopolitics and the Middle Eastern State*, in Esman, M. and I. Rabinovich (eds.) (1988), *Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East*, Cornell University Press, Ithaca: 71-94.
- Boal, F.W. and Douglas, J.N.H. (1982), *Overview*, in F. Boal and J. Douglas (eds.) *Integration and Division: Geographical Perspectives on the Northern Ireland Problem*, Academic Press, London, 333-360.
- Bunge, F.M. (ed.) (1980), *Cyprus: a Country Study*, The American University, Washington.

- Connor, W. (1972), Nation Building and Nation Destroying, *World Politics* 24: 319-55.
- Connor, W. (1987), Ethnonationalism, in W. Weiner and S. Huntington (eds.) *Understanding Political Development*, Little Brown and Co. Boston: 198-220.
- Crighton, E. and MacIver, M.A. (1991), The Evolution of Protracted Ethnic Conflict: Group Domination and Political Underdevelopment in Northern Ireland and Lebanon, *Comparative Politics* 23 (1): 127-42.
- Dahl, R.A. (1977), *Polyarchy: Participation and Opposition* (Revised Edition), Yale University Press, New Haven.
- Deutsch, K.W. (1966), *Nationalism and Social Communication*, M.I.T. Press, Cambridge.
- Doob, L.W. (1986), Cypriot Patriotism and Nationalism, *Journal of Conflict Resolution* 30: 383-396.
- Esman, M.J. (1973), The Management of Communal Conflict, *Public Policy* 21: 49-71.
- Esman, M.J. (1985), Two Dimensions of Ethnic Politics: Defence of Homeland and Immigrant Rights, *Ethnic and Racial Studies* 8: 438-441.
- Esman, M.J. (1987), Ethnic Politics and Economic Power, *Comparative Politics* 19: 395-418.
- Esman, M.J. and Rabinovich, I. (eds.) (1988), *Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East*, Cornell University Press, Ithaca.
- Falah, G. (1989), Israeli Judaisation Policy in Galilee and its Impact on Local Arab Urbanisation, *Political Geography Quarterly* 8: 229-253.
- Falah, G. (1990), Arabs Vs Jews in Galilee: Competition over Resources, *Geojournal* 21: 325-336.
- Falah, G. (1992), Land Fragmentation and Spatial Control in Nazareth Metropolitan Area, *Professional Geographer* 44: 30-44.
- Furnivall, J.S. (1948), *Colonial Policy and Practice: a Comparative Study of Burma and the Netherland Indies*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gordon, M.M. (1975); Towards a General Theory of Racial and Ethnic Relations, in N. Glazer and D. Moynihan (eds.) *Ethnicity*, Harvard University Press, Cambridge, 84-111.

- Gurr, T. (1993), *Minorities at Risk*, USA Center for Peace Studies, Washington DC.
- Gurr, T. and Lichbach, M. (1986), Forecasting Internal Conflict, *Comparative Political Studies* 9: 3-38.
- al Haj, M. (1991), The Impact of the Intifada on the Orientation of the Arabs in Israel: the Case of a Double Periphery, in A. Cohen and G. Wolsfeld (eds.) *Framing the Intifada: Media and People*, Albex Publishing Co., Norwood.
- Halpern, S.M. (1986), The Disorderly Universe of Consociational Democracy, *West European Politics* 12: 179-197.
- Hanf, T. (1988), Homo Oeconomicus - Homo Communitaris: Crosscutting Loyalties in a Deeply Divided Society: the Case of Trade Unions in Lebanon, in M. Esman and I. Rabinovich (eds.) (1988), *Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East*, Cornell University Press, Ithaca: 173-184.
- Haug, M.R. (1967), Social and Cultural Pluralism as a Concept in Social System Analysis, *The American Journal of Sociology* 73: 294-304.
- Hewet, C. (1977), Majorities and Minorities: a Comparative Survey of Ethnic Violence, *Annals of the American Association of Political and Social Sciences* 433: 150-160.
- Horowitz, D. (1982), Dual Authority Politics, *Comparative Politics* 14: 329-350
- Hui Lim, M. (1985), Affirmative Action, Ethnicity and Integration: the Case of Malaysia, *Ethnic and Racial Studies* 8: 250-276.
- Katz, A. 1976. The Geographical and Settlement Distribution of Greeks and Turks in Cyprus. *Merhavim* 2, 104-110 (Hebrew).
- Khalaf, S. (1987) *Lebanon's Predicament*, Columbia University Press, New York.
- Khalidi, R. (1988), *The Arab Economy in Israel: the Dynamics of a Region's Development*, Croom Helm, London.
- Kimmerling, B. (1983), *Zionism and Territory*, Institute of International Studies, University of California, Berkeley.
- Kipnis, B. (1987), Geopolitical Ideologies and Regional Strategies in Israel, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 78: 125-138.
- Kliot, N. (1986), Lebanon - a Geography of Hostages, *Political Geography Quarterly* 5: 199-220.

- Kliot, N. (1987), The Collapse of the Lebanese State, *Middle Eastern Studies* 23: 54-74.
- Kliot, N. (1989), Mediterranean Potential for Ethnic Conflict: Some Generalisations, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 80: 147-163.
- Kyridikes, S. (1968), *Cyprus: Constitutionalism and Crisis Government*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Lane, J.E. and Ersson, S.O. (1990), *Politics and Society in Western Europe*, Sage, London.
- Lichbach, M. (1989), An Evaluation of 'Does Economic Inequality Breed Political Conflict?' *Studies, World Politics* 61: 431-470.
- Lijphart, A. (1977), *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven.
- Lijphart, A. (1984), *Democracies*, Yale University Press, New Haven.
- Lorwin, V.R. (1971), Segmented Pluralism, *Comparative Politics* 3: 141-175.
- Lustick, I. (1980), *Arabs in the Jewish States: Israel's Control over a National Minority*, University of Texas Press, Austin.
- Lustick, I. (1988), Creeping Binationalism within the Green Line, *New Outlook* 31 (7): 14-9.
- Lustick, I. (1990), The Changing Political Role of Israeli Arabs, in A. Arian and M. Shamir (eds.) *The Elections in Israel, 1988*, Westview Press, Boulder: 115-131.
- Mar'i, S. (1988), Sources of Conflict in Arab-Jewish Relations in Israel, in J. Hofman et al. (eds.) *Arab-Jewish Relations in Israel – a Quest in Human Understanding*, Wyndham Press, Bristol, Indiana, 1-21.
- Mikesell, M. and Murphy, A. (1991), A Framework for Comparative Study of Minority Aspirations, *Annals of the Association of American Geographers* 81: 581-604.
- Newman, D. (1984), Ideological and Political Influences on Israeli Rurban Colonisation: the West Bank and Galilee Mountains, *Canadian Geographer* 28: 142-155.
- Newman, D. (1989), Civilian Presence as Strategies of Territorial Control: the Arab-Israeli Conflict, *Political Geography Quarterly* 8: 215-227.
- Nordlinger, E.A. (1972), *Conflict Regulation in Divided Societies*, Centre for

- International Affairs, Harvard University Press, Cambridge.
- Raanan, G.D. (1980), Cyprus: Problems of Conflict in a Multiethnic Country, in U. Raanan (ed.) *Ethnic Resurgence in Modern Democratic States*, Pergamon, New York, 172-214.
- Rabinovich, I. (1984), *The War in Lebanon 1976-1983*, Cornell University Press, Ithaca.
- Rabushka, A. and Shepsle, K.A. (1972), *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*, Merril Publishers Co., Columbus.
- Rekhes, E. (1989), Israeli Arabs and the Arabs of the West Bank and Gaza Strip: Political Affinity and National Solidarity, *Asian and African Studies* 23: 119-154.
- Rouhana, N. (1989), The Political Transformation of the Palestinians in Israel: from Acquiescence to Challenge, *Journal of Palestine Studies* 18: 38-59.
- Rouhana, N. (1990), The Intifada and the Palestinians of Israel: Resurrecting the Green Line, *Journal of Palestine Studies* 19: 58-75.
- Rudolph, R.R. Jr., and Thompson, R.J. (1985), Ethnoterritorial Movements and the Policy Process: Accommodating National Demands in the Developed World, *Comparative Politics* 17: 291-311.
- Rumley, D., 1991, 'The Political Organisation of Space: a Reformist Conception', *Australian Geographical Studies*, 26: 329-336.
- Rumley, D. and Yiftachel, O. (1993), The Political Geography of the Control of Minorities, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 83.
- Sack, R. (1986), *Human Territoriality: Its Theory and History*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Schmitter, P. C. (1984), *Neo-Corporatism and the State*, Firenze, European University Institute.
- Simmie, J. and French, S. (1991), Corporatism and Planning in London in the 1980's, *Governance* 4 (1): 19-41.
- Slowe, P. (1990), Nationhood and Statehood in Canada, in M. Chisholm and D. Smith (eds.) *Shared Space, Divided Space: Essays in Conflict and Territorial Organisation*. Unwin Hyman, Boston: 67-83.
- Smith, A.D. (1981), *The Ethnic Revival*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Smooha, S. (1980), Control of Minorities in Israel and Northern Ireland, *Comparative Studies in Society and History* 22: 256-280.

- Smooha, S. (1982), Existing and Alternative Policy Towards the Arabs in Israel, *Ethnic and Racial Studies* 5: 71–98.
- Smooha, S. (1989), *Arabs and Jews in Israel: Conflicting and Shared Attitudes in a Divided Society*, Vol. 1, Westview Press, Boulder.
- Smooha, S. (1990) Minority Status in an Ethnic Democracy: the Status of the Arab Minority in Israel, *Ethnic and Racial Studies* 13 (3): 389-412.
- Smooha, S. (1992) *Arabs and Jews in Israel: Continuity and Change in Mutual Intolerance*, Vol. 2, Westview Press, Boulder.
- Smooha, S. and Hanf, T. (1992), The Diverse Modes of Conflict-Regulation in Deeply Divided Societies, *International Journal of Comparative Sociology* (forthcoming).
- Soffer, A. (1983), The Changing Situation of Minority and Majority and Its Spatial Expression, in N. Kliot and S. Waterman (eds.) *Pluralism and Political Geography*, Croom Helm, London, 80-99.
- Taylor, P. 1993. *Political Geography: World-Economy, Nation-State and Locality* (Third ed.). Longman: London.
- de-Toit, P. de (1987), Consociational Democracy and Bargaining Power, *Comparative Politics* 19: 419-29.
- Waterman, S. (1987), Partitioned States, *Political Geography Quarterly* 6: 151-170.
- Williams, C.H. (1985), Minority Groups in the Modern State, in M. Pacione (ed.) *Progress in Political Geography*, Croom Helm, London, 111-157.
- Yiftachel, O. (1988), Geopolitical Aspects of Stability in a Biethnic Democracy: the Case of Israel's Policy Towards Its Arab Minority, *Politics* 23 (2): 48-56.
- Yiftachel, O. (1991a), Industrial Development and Arab-Jewish Economic Gap in the Galilee, Israel, *The Professional Geographer* 43: 161-177.
- Yiftachel, O. (1991b), State Policies, Land Control and an Ethnic Minority: Arabs and Jews in the Galilee Region, Israel, *Society and Space* 9: 329-352.
- Yiftachel, O. (1992), *Planning a Mixed Region in Israel: the Political Geography of Arab-Jewish Relations in the Galilee*, Avebury, Aldershot.
- Yiftachel, O. (1993) Power Disparities in the Planning of a Mixed Region, *Urban Studies* 30: 157-182.

- Yiftachel, O. (1994), Regional Mix and Ethnic Relations: Evidence from Israel, *Geoforum* 25: 41-55.
- Yiftachel, O. (1997), Israeli Society and Jewish-Palestinian Reconciliation: 'Ethnocracy' and its Territorial Contradictions, *Middle East Journal*, Vol 51 (October): 1-16.
- Zariski, R. (1989), Ethnic Extremism among Ethnoterritorial Minorities in Western Europe, *Comparative Politics* 21: 253-272.
- Zamir, M. (1985), *The Formation of Modern Lebanon*, Croom Helm, London.
- Zureik, E.T. (1979), *Palestinians in Israel: a Study of Internal Colonialism*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Zureik, E. 1993. Prospects of Palestinians in Israel (I). *Journal of Palestine Studies*, 12(2): 90-109.

שמות מקומות ותפקידם הפוליטי: המאבק הציוני לשמירת שמות המקומות העבריים בתקופת היישוב

יוסי כץ

הקדמה

המחקר הענף העוסק בשמות מקומות הוכיח זה מכבר כי שמות מקומות משרתים בין היתר כיוצרי זהות וקשר בין האישים או החברות מעניקי השמות למקומות עצמם. Stewart למשל קבע ב-1945 כי בארצות הברית "...At first all thin scattering of names along the eastern coast had been Indian; later many had been Dutch and Swedish; then after the English occupied the country, they made the names over to fit English speech..."¹ "Weslager הראה כי New Castle ב-Delaware, is an excellent example to support his [Stewart] thesis. The oldest place-names in the state of Delaware were, indeed, products of changing national ownership."² שמה הקודם

של Santhoeck ניתן לה על ידי ההולנדים ושונה על ידי האנגלים ל-New Castle.³ Peterson הראה כי אחת הסיבות לשינויי שמות רבים לאחר מהפכת 1917 וכינונה של ברית המועצות הייתה פוליטית. המשטר החדש רצה למחוק כל דבר המזכיר את המשטר הקודם, כמו שגם מאוחר יותר שוננו באזורי המזרח הרחוק של ברית המועצות (לשעבר) שמות מקומות מקוריים בסינית כדי להחליש את הטיעונים הסיניים ההיסטוריים להחזרת אזורים אלו לסין.⁴ בצורה דומה באזור Alto Adige שבצפון איטליה, אשר סופח לאיטליה לאחר מלחמת העולם הראשונה, העניקו האיטלקים כ-8,000 שמות איטלקיים חדשים למקומות גרמניים. כיום הגרמנים החיים באזור מבקשים לבטל את השמות האיטלקיים

G.R. Stewart, *Names on the Land*, New-York 1945, p. 108

1

C.A. Weslager, "New Castle, Delaware and its Former Names", *Names* 24 (1976), p. 101

2

G.R. Stewart, "Classification of Place Names", *Names* 2 (1954), p. 4; שם

3

C.B. Peterson, "The Nature of Soviet Placenames", *Names* 25 (1977), p. 16-20

4

ה"לא טבעיים" ולהחזיק רק בשמות שנוצרו עם המקום באופן היסטורי. האיטלקים שנולדו באזור טוענים כנגד הגרמנים כי בעבורם השמות האיטלקיים הם השמות הטבעיים של האזור.⁵

מציאותם של שמות בערבית למקומות בספרד, אף היא מוסברת על רקע תקופת הכיבוש המוסלמי.⁶ באירן נקט השח מדיניות של שינוי שמות של ערים רבות עת תפס ב-1926 את השלטון. השמות החדשים סימלו את המדינה ואת השושלת שנוצרה. ב-1935 אף שונה שם המדינה מפרס לאירן, ומדיניות השימוש בשמות מקומות לחיזוק השושלת נמשכה שם עד להדחת השח ב-1979.⁷

שינויים רבים בשמותיהם של רחובות בבירות נעשו על ידי השלטון הלבנוני מאז סיום המנדט הצרפתי שם ב-1943. זאת על רקע הכוונה הלבנונית "לנקות" את שאריות "נוכחותם" של הכיבושים הקודמים ולפתח זהות לבנונית עצמית. עם זאת, מורכבותה הדתית של המדינה באה לידי ביטוי במגוון שמות הרחובות בבירות, המבטאים בין היתר את הצורך לספק את הדתות השונות שמהן מורכבת לבנון.⁸

שמות מקומות באים אפוא לשרת מטרות עמוקות של יצירת קשר וצרכים אידאולוגיים-לאומיים. מתברר כי למסגרת זו אפשר לשייך גם את קביעת שמותיהם של יישובים יהודיים בארץ-ישראל ביזמה ציונית מאז חידוש ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בשלהי המאה הקודמת. כ-40% מהשמות שנקבעו אז קשורים למקרא ולתלמוד. אחד ההסברים המרכזיים לממצא זה הוא ההסבר האידאולוגי-לאומי: השמות שימשו כמכשיר חיוני להשרת האוכלוסייה היהודית החדשה במולדתה העתיקה, שכן, אין כמו שמות מקומות הלקוחים מהמקורות היהודיים הקדומים כדי לסמל את עובדת המשכיותה של האוכלוסייה הציונית המיישבת את ארץ-ישראל מחדש לאבותיה שישבו בארץ זו ולציין את הקשר העמוק שבין העם היהודי לארצו.⁹ קביעתם של שמות היישובים הישראליים ברמת הגולן, ביהודה ושומרון וברצועת עזה מאז 1967 על ידי ממשלות ישראל, אף הוא נעשה לשם קידומן של

5 א' דרוזיה, מרחב ושמות - שמות יישובים, תהליכים לאומיים ויחסים חברתיים, עבודת גמר לתואר שני, המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1993, עמ' 10.

6 D.E. Sopher, "Arabic Place Names in Spain", *Names* 3 (1955), p. 5-13

7 P.G. Lewis, "The Politics of Iranian Place Names", *Geographical Review* 72 (1982), p. 99-102

8 K.M. McCarthy, "Street Names in Beirut, Lebanon", *Names* 23 (1975), p. 74-88

9 S.B. Cohen and N. Kliot, "Israel's Place Names as a Reflection of Continuity and Change in Nation-Building", *Names* 29.3 (1981), p. 227-246

מטרות אידאולוגיות-לאומיות.¹⁰ עצם המינוח הרשמי הישראלי עד לשנים האחרונות "יהודה ושומרון" ולא "הגדה המערבית", מורה על אותה מגמה.

אף שהתנועה הציונית היא בעיקרה תנועה חילונית, מקומות מקראיים או כאלה שהוזכרו במקורות היהודיים שימשו בעבורה גם כסמלים לאומיים.¹¹ אכן ועדת השמות של הקרן הקיימת לישראל, שהוקמה בשנות העשרים והייתה הגוף הציוני הרשמי לקביעת שמותיהם של היישובים היהודיים החדשים בארץ-ישראל עד להקמת המדינה, קבעה עם הקמתה את העיקרון כי העדיפות המרכזית בקביעת שמות יישובים תהיה להחייאת השמות העבריים של המקומות ההיסטוריים בארץ-ישראל. עיקרון זה נשמר גם על ידי ועדת השמות של מדינת ישראל מאז קום המדינה.¹²

מטרת מאמר זה היא להציג פן נוסף בתפקיד המיוחד שראתה הציונות בשמות המקומות בארץ-ישראל לקידום מטרותיה האידאולוגיות-לאומיות ולהשרשת היהודים בארץ ובפזורה במולדתם ההיסטורית. כוונתנו למאבקו של הוועד הלאומי בשנות ה-30 לשימורם של השמות העבריים המקוריים של אתרים ומקומות בארץ-ישראל בכל השימושים הרשמיים של ממשלת המנדט המופיעים בשפה העברית. כמו כן ייבחנו התגובה הבריטית ותוצאות המאבק. המאמר מתבסס בעיקר על חומר ארכיוני הנמצא בארכיון הציוני המרכזי ובארכיון מדינת ישראל.

10 S.B. Cohen and N. Kliot, "Place-Names in Israel's Ideological Struggle over the Administered Territories", *Annals of the Association of American Geographers* 82.4 (1992), p. 653-680

11 כהן וקליאוש בהערה 10, עמ' 659.

12 הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), תיק KKL5/10503, חוזר אינפורמטיבי מס' 4/98 מיום 11.3.38; ח' ביתן, "ועדת השמות הממשלתית", ארץ-ישראל, 23 (1992), עמ' 370-366. מעניין הדבר כי דמויות מרכזיות בהנהגה הציונית בארץ-ישראל בתקופת היישוב ראו גם בשמות המשפחה העבריים מכשיר לאומי-פוליטי והטיפו להחלפת שמות המשפחה של יהודי הארץ משמות לועזיים לשמות עבריים. כך פנה יצחק בן-צבי ושם משפחתו היה שימשלביץ) לחברי הנהלת הוועד הלאומי בנובמבר 1947 לשנות את שמות משפחתם לשם עברי ולשמש בכך דוגמה לכלל הציבור היהודי בארץ. בין השאר הוא הדגיש: "...ואני רואה את השם העברי כסמל רב ערך המבליט את צורתנו הלאומית לא פחות מהלשון. לא לחינם אמרו קדמונינו: 'בזכות שלושה דברים נגאלו אבותינו ממצרים - שלא שינו שם, לשונם ובגדיהם'. ואמנם לשם יש גם משמעות פוליטית-תרבותית רבה כלפינו וכלפי אחרים... ההופעה הציבורית והמדינית צריכה להיות עברית, ובראש ובראשונה מתגלה ההופעה בשם. עלינו לדרוש מהציבור, מכל אחד ואחד שיסיר את שמו הנוכחי ושיופיע בשם עברי...". על כך ראה אצ"מ, תיק J1/8332, מכתב בן-צבי אל גרובוסקי מיום 6.11.47.

ההנחיות הבריטיות הרשמיות לכיתובים בעברית של שמות המקומות בארץ-ישראל

במשך תקופת השלטון הבריטי בארץ-ישראל פרסמו הבריטים שני מסמכים רשמיים המנחים את הפקידות כיצד לאיית ולכטא בשפות אנגלית, ערבית ועברית את שמותיהם של מקומות ואתרים בארץ-ישראל. זאת לצורך תכתובת רשמית ולצורך כיתובים על שלטים שונים שבאחריות הממשלה. הפרסום הראשון יצא בלונדון בתחילת 1925 והוא נשא את השם *First List of Names in Palestine*.¹³ בשנים-עשר עמודי המסמך רוכזו כ-360 שמות של מקומות ואתרים בארץ-ישראל. אחריות הפרסום הייתה של ה-Permanent Committee on Geographical Names for British Official Use (P.C.G.N.) ועדה זו, שמושבה בלונדון ושפעלה בעצה אחת עם ה-Royal Geographical Society (R.G.S.), העבירה באמצעות שר המושבות לנציב העליון בארץ-ישראל טיוטה של המסמך קודם לפרסומו הסופי. הנציב העליון העביר טיוטה זו לגורמים יהודיים וערבים בארץ-ישראל לקבלת הערותיהם.¹⁴ "החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל" שטיפלה בנושא מהצד היהודי, העבירה לבריטים רשימה של 145 שמות מקומות (מתוך ה-360) בכתיב העברי לצד השמות המתאימים לדעתה בערבית ובאנגלית. על יתר השמות בערבית ובאנגלית שהיו כלולים במסמך הבריטי, לא העבירה החברה שמות מתאימים בעברית. 45 שמות מתוך ה-145 היו שמות של יישובים יהודיים אשר הוקמו מאז חידוש ההתיישבות היהודית בשלהי המאה ה-19. לא ברור כמה מתוך 145 השמות בעברית נרשמו כבר בסיוטת ה-P.C.G.N. וכן לא ידוע מספר התיקונים שביצעה החברה לחקירת ארץ-ישראל. לענייננו חשובה העובדה כי רשימת החברה לחקירת ארץ-ישראל נתקבלה במלואה על ידי ה-P.C.G.N., ועל פי רשימה זו נוסח סופית החלק העברי של ה-*First List of Names in Palestine* וזה כאמור פורסם ב-1925.¹⁵

הפרסום הרשמי השני יצא לאור בירושלים בסוף שנת 1931 ונשא את השם *Transliteration from Arabic and Hebrew into English, from Arabic into Hebrew and from Hebrew into Arabic with Transliterated Lists of Personal and*

13 *Permanent Committee on Geographical Names for British Official Use, First List of Names in Palestine*, London 1925

14 שם, עמ' 1; ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י), תיק E/20/31 (במיקרופילם), תזכיר ה-P.C.G.N. מיום 1.2.33 שגשלה לנציב העליון ווקף.

15 ראה הערה 13; י"ב-צ"ב, "תזכיר הוועד הלאומי לממשלת א"י על שיטת הכתיב בהעתקת השמות הגאוגרפיים והפריטים בצירוף שתי רשימות של השמות הגאוגרפיים" מיום 31.12.31 בתוך *לשוננו* ד' (תרצ"ב), ג', 4.

Geographical Names for use in Palestine. פרסום זה מכיל 85 עמודים ובו רשימה ארוכה של למעלה מ-1,100 שמות של מקומות ואתרים - למעלה מפי שלושה מהרשימה שהוכנה בפרסום הבריטי מ-1925. גם מטרתו של פרסום זה הייתה לתת את רשימת שמות המקומות והאתרים בארץ-ישראל בשלוש השפות הרשמיות ולשמש כהנחיה מחייבת לפקירי הממשלה "... בכל הקורספונדציה והתעודות הרשמיות וביחס לשלטים, לשמות הרחובות וכד' שעליהם חלה אחריות הממשלה..."¹⁶.

בניגוד לפרסום מ-1925, פרסום זה יצא לאור על ידי ממשלת ארץ-ישראל, ולחיבורו הייתה אחראית מחלקת החינוך בהנהלתו של המפרי באומן. שלא כמו באשר לפרסום מ-1925, בחיבורו של הפרסום מ-1931 לא עורבו כלל גורמים יהודיים ואף לא גורמים מתאימים בלונדון כמו ה-P.C.G.N., אף שאומצה שיטת ה-R.G.S. בטרנסליטרציה מערבית ומעברית לאנגלית. נראה בבירור כי מחברי הפרסום הזה יצאו חוצץ נגד ה-P.C.G.N., אשר קיבלה ב-1925 בלא עוררין את רשימת שמות המקומות בעברית שסופקה לה על ידי החברה לחקירת ארץ-ישראל.¹⁷ תחת זאת, בקביעת רשימת שמות המקומות בעברית נקטה מחלקת החינוך שיטה פשטנית של טרנסליטרציה מערבית לעברית והיא השארת השם הערבי בכיתוב עברי. זאת גם כן בניגוד לפרסום מ-1925 שהעניק לכיותר משליש של שמות המקומות בערבית את השמות העבריים על פי המקרא והמקורות. עתה - בפרסום מ-1931 - שונו רוב רובם של השמות בעברית אשר הופיעו בפרסום מ-1925 (למעט בעיקר שמות של יישובים יהודיים שהוקמו מאז שלהי המאה ה-19 עם חידוש ההתיישבות היהודית). כך למשל ברשימת 1925 השם בעברית המתאים לשם הערבי אָסְדוּד הוא אַסְדוּד, ואילו ברשימת 1931 השם בעברית הוא אָסְדוּד. כך גם ברשימת 1931 השם בעברית שהתאים לשם המקום הערבי עַסְקָלִין היה עַסְקָלִין ולא אַסְקָלִין כפי שמקובל בעברית על פי המקורות ושהופיע ברשימת 1925. אפילו באשר לנבלוס קבע הפרסום מ-1931 שיש לכתוב בעברית נַבְלָס ורק בסוגריים ציין את אפשרות הכיתוב שכם (בדומה לפלשתינה [א"י]).¹⁸ זמן קצר לאחר צאתו לאור של הפרסום מ-1931 הוחל בביצוע מעשי של שינויי שמות מקומות, בין היתר על ידי הנהלת מסילת הברזל והנהלת הדואר והטלגרף. שינויים הוכנסו בספר הטלפונים, במסמכי הדואר ובשלטי תחנות הרכבת.¹⁹

16 *Transliteration from Arabic and Hebrew*, p. 1

17 אמ"י, תיק E/20/31, מכתב מאת המפרי באומן (מנהל מחלקת החינוך) אל המזכיר הראשי בממשלת ארץ-ישראל מיום 4.3.32.

18 השווה את הפרסום מ-1925 בהערה 13 לפרסום מ-1931 בהערה 16.

19 תזכיר הוועד הלאומי בהערה 15, עמ' 6.

תגובת הוועד הלאומי לפרסום הממשלתי מ-1931

התגובה הציונית לפרסום הממשלתי מ-1931 הופיעה זמן קצר לאחר צאתו לאור של הפרסום. בתזכיר מיוחד, ששלח הוועד הלאומי למוכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל ועותק ממנו נשלח לוועדת המנדטים של חבר הלאומים, מחה הוועד הלאומי על "...השאיפה הגלויה והנטייה הברורה..." של הבריטים לערביזציה של שמות המקומות בארץ-ישראל. הוא הדגיש כי "...הנטייה המוזרה לערביזציה של השמות העבריים פגעה מצד אחד באמת המדעית וההיסטורית בהביאה לידי סירוסים מעליבים של שמות עבריים בצורתם העברית המקורית הקבועה וקיימת בכתבי הקודש ובספרות התלמודית, סירוסים שפוגעים באופן הכי גס בשפה העברית. בכל זה יש משום פגיעה קשה ברגשותיהם של בני היישוב העברי בארץ-ישראל, ואנו בטוחים שבהגיע הספר לידי מאות אלפי יהודים בגולה יעורר בקרבם עלבון וצער... הננו מביעים את מחאתנו הנמרצת נגד הצעדים המעשיים שאחזו הנהלת מסילת הברזל והנהלת הדואר והטלגרף להחליף למעשה את השמות ההיסטוריים העבריים הנזכרים במקרא שהתושבים היהודים משתמשים בהם עד היום הזה ושאושרו וקוימו בזמנם על ידי ממשלת ארץ-ישראל - מצורתם העברית לצורה מסורסת... וכבר הכניסו את השינויים האלה בשלטי התחנות, בדואר ובספר המדריך הטלפוני...". דרישות הוועד הלאומי היו לתקן את הפרסום "...באופן שההוראות תתאמנה לאמת ההיסטורית, לצורך התושבים ולנוחותם ולזכויות הפוליטיות של העם היהודי ולשונו... הננו דורשים לבטל את פקודת השינוי שבתחנות הרכבת ובמדריך הטלפוני ולהחזיר את השמות העבריים...".²⁰ ואולם הוועד הלאומי לא הסתפק בדרישה כללית זו. הוא מינה ועדת מומחים שכללה גאוגרפים, היסטוריונים וארכאולוגים שנמנו עם החברה לחקירת ארץ-ישראל ועם סגל האוניברסיטה העברית שאמורה הייתה לקבוע כללים לתיקון הפרסום הבריטי מ-1931. ועדה זו קבעה את שלושת הכללים שלהלן, ואלה הועברו לממשלת ארץ-ישראל: (1) כל מקום שיש לו שם היסטורי בעברית על פי המקרא או על פי מקורות מאוחרים יותר כמו הספרים החיצוניים, הברית החדשה, הספרות ההלניסטית, המשנה, התלמוד, המדרשים וכד', יש לקבוע בעברית את השם בצורתו העברית אף במקרים שיש לאותו מקום גם שם ערבי שאין לו דמיון כלל לשם העברי המקורי. כך למשל כשם שגם בפרסום הבריטי מ-1931 מקובלים היו השמות ירושלים וחברון ולא אל-קודס ואל-חליל, כך יש לכתוב בעברית אדוֹרְיָם ולא דורא (בהסתמך על ספר דברי הימים, ספר חשמונאים, ועוד); (2) כל

20 תזכיר הוועד הלאומי בהערה 15, עמ' 3-6; אמ"י, תיק E/20/31, מכתב בן-צבי אל המוכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל מיום 12.9.33; שם, שם, מכתב 'גודו מגיני השפה בארץ-ישראל' אל המוכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל מיום 3.10.33.

מקום ששמו הערבי מוצאו מן השם העברי, צריך להיכתב בעברית בצורתו העברית המקורית. כך למשל: אשקלון ולא עסקלן או ענתות ולא ענתא, כמו גם בית דגון ולא בית דגין; 3) שמות שאין להם מקור ספרותי בעברית, אבל צורת השם מתקבלת גם בעברית מבלי שינוי האותיות אלא בשינוי הניקוד, יש לנקד על פי הניקוד העברי. כך למשל יש לנקד בכל מקום בית ולא בֵּית, כְּפָר ולא כַּפָּר, דִּיר ולא דִּיר; בֵּית סְחור ולא בֵּית סְחור, כמו גם דִּיר אֵיוב ולא דִּיר אֵיוב.²¹

על פי כללים אלו צורף לתזכיר הוועד הלאומי נספח המכיל כ-760 שמות של מקומות מאלו שהופיעו בפרסום הבריטי מ-1931 (כאמור - כ-1,100) ובהם דרש הוועד הלאומי לבצע תיקונים. כ-280 שמות מה-760 היו שמות שלהם נמצא השם העברי במקרא, במשנה, בתלמוד או במקורות אחרים - מתוך הסתמכות גם על הספרות המחקרית הרלוונטית (הבין-לאומית והיהודית שמשלהי המאה ה-19 ועד לתחילת שנות ה-30 של מאה 20), שעסקה בין היתר בזיהוי מקומות בארץ-ישראל ואמורה הייתה להעניק גם תוקף מדעי לטיעון הציוני.²² כך נעשה שימוש במחקריהם של ה-P.E.F.,²³ קלרמון-גאנו,²⁴ דאלמן²⁵, גרין,²⁶ מייזלר (מזר),²⁷ שרדר,²⁸ ג'יא סמית,²⁹ ר' יהוסף שוורץ,³⁰ אליהו ספיר³¹ ואחרים. להלן כמה שמות מקומות, שבהם נדרשה הכנסת תיקון, להדגמת אופי הדרישה הציונית: טְבֵעוֹן - ולא טְבֵעוֹן כפי שהופיע בפרסום הבריטי מ-1931 - בהסתמך על המשנה במסכת מכשירין פרק א', הגמרא במסכת נידה דף כ"ב, ותוספתא למסכת נידה, ספרו של דלמן ועוד³²; עֶפְרָה שמצפון לירושלים - ולא אט טַיְבָה כפי שהופיע בפרסום מ-1931 -

21 תזכיר הוועד הלאומי בהערה 15, עמ' 4-6, 17-92.

22 שם, עמ' 15-92.

The Survey of the Western Palestine: Arabic and English Name Lists, London 1881 23

C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine During the Year 1873-1874*, Vol. 1-3, London 1896-1899 24

G.H. Dalman, *Orte und Wege Jesu*, 3 Aufl., Güterslah 1924 25

V.M. Guérin, *Description de la Palestine*, Vol. 1-3, Paris 1868-1875 26

B. Maisler, *Untersuchungen zur alten Geschichte Suries und Palästina*, Giessen 1930 27

E. Schrader, *Die Keilinschriften und das Alte Testament*, Giessen 1904 28

G.A. Smith, *Historical Geography of the Holy Land*, Edinburgh 1904 29

30 "שוורץ, תבואות הארץ, ירושלים 1845.

31 א' ספיר, הארץ, יפו 1911.

32 תזכיר הוועד הלאומי בהערה 15, עמ' 76. בשנת 1947 הוקם היישוב טבעון.

בהסתמך על ספר יהושע, י"ח, ספר שמואל א', י"ג, וספרו של דלמן³³ חצור שבגליל - ולא נקץ כפי שהופיע ב-1931 - בהסתמך על ספר יהושע, י"א, ספר שופטים, ד', ספר חשמונאים א', י"א, מחקרים ארכאולוגיים ועוד.³⁴

הנסיגה הבריטית ממסמך 1931

מסמך השמות הממשלתי משנת 1931 זכה לביקורות לא רק מצד הוועד הלאומי אלא גם מצד מחלקות ממשלתיות, הפקידות הארץ-ישראלית והפרלמנט הבריטי. עיקר הביקורות היו על טעויות מסוגים שונים שלא היו קשורות בהכרח לטיעונים שהעלה הוועד הלאומי - אם כי בפרלמנט נמתחה ביקורת על אי-השימוש בשמות מקראיים.³⁵ על רקע ביקורתו של הוועד הלאומי, הביקורות האחרות ותביעת ועדת המנדטים של חבר הלאומים מממשלת ארץ-ישראל להתייחס לביקורת הוועד הלאומי, העסיק הנושא בשנות ה-30 את מקבלי ההחלטות בממשלת ארץ-ישראל ובממשלת בריטניה ובהם מנהלי מחלקות בממשלת ארץ-ישראל, הנציב העליון, שר המושבות ושר החוץ.³⁶ המפרי באומן, מנהל מחלקת החינוך בממשלת ארץ-ישראל, שגיבש את תגובתו בעצה אחת עם מנהל מחלקת העתיקות, הודה כי בעיקרון יש לקבל את עמדת הוועד הלאומי בנוגע לאותם שמות מקומות עבריים אשר מאות בשנים נקראים כך (כמו אשקלון, הר כרמל, הר תבור), או במקרים שזיהוי השמות העבריים עם המקומות הוכח מדעית על בסיס טופוגרפי וארכאולוגי (כמו גזר). עם זאת הוא לא היה מוכן לקבל את כל רשימת השמות, שדרש הוועד הלאומי ושנבעה מהכלל הראשון שתבע הוועד הלאומי ליישם, שכן לטענתו *The lists submitted by the Vaad Leumi apply Biblical and Talmudic names to many places neither traditionally called by those names nor scientifically identified*. באשר לכך ובאשר לרשימת השמות שנבעה מהכלל השני שתבע הוועד הלאומי ליישם, הציע מנהל מחלקת החינוך להקים ועדת מומחים מקומית שתבחן את דרישת הוועד הלאומי. באשר לרשימה שנבעה מהכלל השלישי שתבע הוועד הלאומי ליישם, הביע מנהל מחלקת החינוך את הסכמתו אך

33 תזכיר הוועד הלאומי בהערה 15, עמ' 76. בשנת 1975 הוקם היישוב הקהילתי עפרה - מהיישובים הראשונים שהוקמו בשומרון לאחר מלחמת ששת הימים. והשווה לכהן וקליאוט בהערה 9.

34 תזכיר הוועד הלאומי בהערה 15, עמ' 82. בשנת 1952 הוקמה עיירת הפיתוח הנושאת את השם חצור הגלילית.

35 אמ"י, תיק E/20/31, מכתב באומן אל המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל מיום 4.3.32.

36 ראה התכתובת הרבה באמ"י, תיק E/20/31.

הוסיף שיש ליישם אותו כלל בטרנסליטרציה מעברית לערבית של שמות היישובים היהודיים.³⁷

בניגוד לעמדתו של באומן, החליטה ממשלת בריטניה ביוני 1932 לבטל את תוקפו של פרסום השמות הרשמי שהוציאה לאור ממשלת ארץ-ישראל בשנת 1931. ביקורת נמתחה על ממשלת ארץ-ישראל על כך שלא עירבה כלל את ה-P.C.G.N. בחיבור הפרסום. הנחיית ממשלת בריטניה קבעה כי המסמך המחייב מעתה הוא זה שפורסם ב-1925 וכי העקרונות שנטבעו בו הם שיהיו הבסיס לחיבור חדש שיכלול מספר רב יותר של שמות מאלו שפורסמו ב-1925. נראה כי הסיבה להחלטות ממשלת בריטניה קשורות לא רק בביקורת שהשמיע הוועד הלאומי אלא גם בביקורת שהשמיעו גורמים אחרים באשר לפרסום מ-1931. מכל מקום, מחלקת החינוך התבקשה לרכז את הפעולות להוצאת פרסום חדש של שמות מקומות בתיאום עם ה-P.C.G.N.³⁸ גם ועדת המנדטים במושב בקיץ 1933 קיבלה דיווח על ידי הנציגים הבריטיים אודות ביטול תוקף הפרסום מ-1931,³⁹ ואולם באביב 1934 מחה הוועד הלאומי אצל המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל כי הדואר, הטלגרף ומחלקת הרכבות עדיין ממשיכים לפעול על פי הפרסום מ-1931.⁴⁰ במשך כל שנות ה-30 התלבטו ממשלת ארץ-ישראל, משרד המושבות ומשרד החוץ בלונדון באשר לפרסומה של מהדורה חדשה של שמות מקומות בארץ-ישראל בשלוש השפות. דעות שונות הביעו נושאי התפקידים הרלוונטיים באשר לפרסום שכזה.⁴¹ אמנם נעשו שינויים ותיקונים הנוגעים לטרנסליטרציה מעברית ומערבית לאנגלית והתפרסמו הנחיות מחייבות באשר לשמות בשפה האנגלית,⁴² אולם עד לתום המנדט לא יצא פרסום רשמי חדש של שמות מקומות בארץ-ישראל בעברית. ייתכן כי מאז הביקורת על הפרסום הפרובלמטי מ-1931 נעשתה ממשלת ארץ-ישראל מודעת יותר למורכבותו של עניין שמות המקומות. מחד גיסא היא הכירה בסעויות שבפרסום מ-1931, אולם מאידך גיסא לא יכלה לקבל באופן גורף את כל רשימת השמות שתבע הוועד הלאומי ושפירושו היה עברות של

37 ראה הערה 35.

38 אמ"י, תיק E/20/31, מכתב המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל אל מנהל מחלקת החינוך והעתק אל מנהל העתיקות מיום 9.6.32.

39 שם, שם, מכתב הוועד הלאומי אל המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל מיום 12.9.33; שם, שם, מכתב מנהל מחלקת החינוך אל המזכיר הראשי מיום 28.9.33.

40 שם, שם, מכתב הוועד הלאומי אל המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל מיום 2.5.34.

41 ראה התכתובת הרבה באמ"י, תיק E/20/31.

42 שם, שם, מכתב ה-Commissioner for Lands & Surveys אל המזכיר הראשי והעתק אל מנהל מחלקת החינוך מיום 24.11.36.

שמות מקומות רבים שלא היו בשימוש שכזה באותו זמן) - אם מסיבות פוליטיות ועל רקע ההידרדרות בסכסוך היהודי-ערבי ועמדת אנגליה בסוגיה⁴³ ואם משום שלדעת ממשלת בריטניה הצריך הדבר בדיקה מדעית של גורמים ניטרליים. הפרסום מ-1925 הוא שהמשיך להיות בתוקף רשמי בנוגע לשמות בעברית ואליו מצורפת הנחיה מסייגת ולפיה השם בעברית הקובע הוא זה שמושרש בפי דוברי העברית בארץ-ישראל מדורות, השם המוכר ובשימוש בהווה.⁴⁴

דומה כי אפשר לראות בפרסומים בריטיים רשמיים שהתפרסמו בעברית מאז המחצית השנייה של שנות ה-30 את יישומם של עקרונות אלו. כך בתרגום הרשמי לעברית של דוח הוועדה המלכותית מ-1937⁴⁵ אנו מוצאים לדוגמה את שמות המקומות בית שאן (ולא ביסן כפי שפורסם ב-1931), אשקלון (ולא עסקלן), שכם (ולא נבלוס), נצרת (ולא א-נצרה), עכו (ולא עכא). עם זאת באותו מסמך אפשר למצוא את שם המקום ג'נין (שהיה בשימוש יום-יומי גם בפי היהודים באותו זמן) ולא עין גנים כפי שהופיע בפרסום השמות מ-1925 ובנספח השמות שצורף לתביעת הוועד הלאומי מ-1931.⁴⁶

דיון סיכום

הכוונה הציונית בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל להחיות את השמות העבריים ההיסטוריים של מקומות ואתרים בארץ-ישראל, באה למלא תפקיד חשוב בהגשמת מטרותיה הלאומיות-פוליטיות של הציונות. החשיבות הייתה הן פנים ציונית-יהודית - דהיינו העמקת הזהות והקשר בין העם היהודי לארצו ההיסטורית, והן כלפי חוץ - דהיינו כלי עזר נוסף בחיזוק הטיעון הציוני כלפי האנגלים, כלפי גורמים בין-לאומיים אחרים וכלפי הערבים, בדבר זכותו ההיסטורית של העם היהודי על הארץ שאליה הוא שב. אשר על כן לא יכלה הציונות להישאר אדישה למסמך הבריטי מ-1931, אשר בדרך של טרנסליטרציה מערבית לעברית של רשימה ארוכה מאוד של שמות מקומות ניתק למעשה את הקשר וההמשכיות היהודית עם מרבית המקומות בארץ-ישראל. עם זאת, היענות בריטית לתיקונים

43 ראה למשל נ' קצבורג, *מחלוקה לספר הלבן - מדיניות בריטניה בארץ-ישראל 1936-1940*, ירושלים 1974, עמ' 35-44, 55-66. M.J. Cohen, *Palestine, Retreat from the Mandate: The Making of British Policy 1936-1945*, London 1978

44 *The Palestine Gazette*, No. 1133 (2.10.41), 1

45 הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה, הוגשה לפרלמנט על ידי מזכיר הממלכה לענייני המושבות בפקודת הוד מלכותו בחודש יולי 1937, מסמך פרלמנטרי 5479, תרגום רשמי, ירושלים 1937.

46 ראה הערה 13, עמ' 8; תזכיר הוועד הלאומי בהערה 15, עמ' 46.

שנדרשו על ידי הוועד הלאומי ב-1931 ופרסום מסמך רשמי חדש ברוח דרישות אלו יכלו לשרת היטב את המטרות הציוניות. משום כך הוועד הלאומי לא הסתפק בדרישה לבטל את פרסום מסמך השמות הבריטי מ-1931, אלא דרש פרסום מסמך חדש שבו ייכללו כל השמות שהוועד הלאומי פירט, תוך שהוא מסתייע באסמכתאות מדעיות. ההודקקות לאסמכתאות מדעיות הייתה אופיינית למאבק הציוני בסוגיות שונות בתקופת המנדט.⁴⁷ ברור היה להנהגה הציונית כי רק טיעונים מבוססים יוכלו להשיג את היעדים. עם זאת אין זה ממטרות מאמרו להעריך את תקפותו ומהימנותו המדעית של טיעון הוועד הלאומי בנוגע לרשימת שמות המקומות העבריים שהעביר לבריטים. מאחר שהמאבק של השמות היה בראש ובראשונה מאבק פוליטי, יש בהחלט מקום להתייחסות זהירה בסוגיית התקפות ומהימנות המדעית ואופן שימושו של הוועד הלאומי במחקרים שהיו לפניו בדבר שמות המקומות בארץ-ישראל. נציין כי בסוגיה פוליטית אחרת, סוגיית הוויכוח הבריטי-ציוני בשאלת כוח הקליטה של ארץ-ישראל, מצאנו הבדלים מהותיים בין הצדדים בניתוחים מדעיים שבהם כל צד ניסה להוכיח את עמדותיו הפוליטיות.⁴⁸ לפיכך, אף כי בסופו של דבר הייתה הסכמה בריטית בנוגע לחלק משמות הוועד הלאומי, מחקר אחר ראוי כי יבדוק אם נכונים טיעוני הוועד הלאומי בנוגע לכל השמות.

כיצד קרה שממשלת ארץ-ישראל הפיקה את פרסום השמות מ-1931, אשר התעלם כמעט לחלוטין משמות המקומות והאתרים בעברית וכן התעלם לחלוטין מפרסום שמות המקומות הרשמי של שנת 1925? אף שהדבר מצריך בדיקה נפרדת, ייתכן שהתשובה קשורה בכך שהאחראית להפקת הפרסום - מחלקת החינוך - כמעט כל עיסוקה היה בסקטור הערבי. מערכת החינוך בסקטור היהודי נוהלה אוטונומית על ידי גופים יהודיים שונים. ואף יותר מכך, מתברר כי מספר המועסקים היהודיים במחלקת החינוך היה הזעום ביותר (הן על פי יחס והן במספרים אבסולוטיים) מבין יתר מחלקות הממשלה. נתון משנת 1945 מלמד כי מ-1,992 העובדים במחלקה זו, 1,952 היו ערבים ו-11 היו יהודים. לכן ייתכן כי האוריינטציה הערבית של המחלקה באה בהכרח לידי ביטוי גם בפרסום מסמך

47 ראה למשל הטיעונים הציוניים בתקופת המנדט בשאלת כושר הקליטה של ארץ-ישראל אצל ש' רייכמן, "כך ו"י פז, "כושר הנשיאה וקצב הקליטה של ארץ-ישראל מראשית ההתיישבות היהודית החדשה עד הקמת המדינה - הבחינה הגאוגרפית", ארץ-ישראל 22 (1991), 206-220. וכן ראה הטיעונים הציוניים בדבר האפשרות לחלק את ירושלים בין המדינה היהודית למדינת המנדט אצל Y. Katz, "The Political Status of Jerusalem in Historical Context: Zionist Plans for the Partition of Jerusalem in the Years 1937-1938", *Shofar - An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 11.3 (1993), 41-53

48 ש' רייכמן ואחרים בהערה 47, שם.

שמות המקומות מ-1931 שהעיד על "ערביזציה של שמות מקומות":⁴⁹
 אף שממשלת בריטניה ביטלה את תוקפו של הפרסום מ-1931 ובכך נענתה לחלק
 מהדרישות הציוניות, היא לא יכלה לתת את הסכמתה לפרסום חדש אשר תוכנו עונה על
 הדרישות הציוניות ומפרט רשימה ארוכה של שמות המקומות בעברית כפי שתבע הוועד
 הלאומי. הממשלה הבינה את המשמעות הפוליטית של פרסום שכזה הנותן גושפנקה, ולו
 חלקית וסימבולית בעיקרה, לתביעות הציוניות בנוגע לארץ-ישראל. ככל שחלפו להן
 שנות ה-30 והחריף הסכסוך היהודי-ערבי (המאורעות בשנים 1936-1939) מחד גיסא, וככל
 שנסתה ממשלת בריטניה לגישה פרו-ערבית (בניגוד לשנות ה-20 המוקדמות) על רקע
 הסיטואציות הבין-לאומיות מאידך גיסא,⁵⁰ כך התחזקה הרתיעה הבריטית מפרסום מסמך
 שמות חדש ברוח הדרישה הציונית. בצדק יכלו הבריטים לטעון כי עניין השמות מצריך
 בדיקה מדעית של גורם ניטרלי - במיוחד משום שמרבית שמות המקומות שבתביעה
 הציונית לא היו שמות שבשימוש יום-יומי אף על ידי האוכלוסייה היהודית עצמה. עם זאת
 כן יכלו הבריטים להורות על השימוש הרשמי באותם שמות מקומות בעברית שבהווה וזה
 דורות היו בשימוש שכזה.

49 י' ראובני, ממשל המנדט בארץ-ישראל, רמת-גן 1993, עמ' 161-177, 235-236.

50 ראה הערה 36.

האמה שניצחה את כוח הכובד?! הסתכלות גאוגרפית על מקורות היסטוריים בהדגמה על אמת המים של רמלה

נמרוד לוז

בראשית המאה השמינית לסה"נ מקים מי שהיה אז מושל פלסטין ולימים החליף המוסלמי, סלימאן בן עבד אלמלכ, את העיר רמלה¹ אלבלאד'רי (892) מוסר כי אחד ממפעליו העיקריים של סלימאן ברמלה היה חפירת תעלה או אמת מים לעיר אשר נודעה בשם ברדה² המונח המיוחס לאמה הוא קנאה, מילה שמשמעותה: תעלה, מערכת מים או צינור. במקורה ציינה מילה זו קנה, ובצורתה זו היא ידועה באכדית (קנו), משם עברה לעברית ולארמית ומהן, קרוב לוודאי לערבית³ אנו נקרא לה כפשוטו: אמת מים. מה הם מקורותיה של האמה? מהיכן ובאיזו דרך הגיעה לרמלה? כיצד נראתה ומה הייתה דרך בנייתה? מה הייתה תרומתה המעשית למשטר המים ברמלה? במקורות ההיסטוריים המוסלמיים לא קיים שום אזכור של סוגיות אלו. יתרה מזאת, כפי שנראה להלן, העדויות האקראיות הנמצאות במקורות השונים הובילו לתפיסה שגויה ומוטעית ביחס לאמה, למקורותיה ולמהלכה. במאמר זה ברצוני לברר עניינים מספר בנוגע לאמה באמצעות השוואה בין המקור ההיסטורי הכתוב למציאות כפי שהוכתבה על ידי תנאי השטח, הטופוגרפיה ומשטר המים האזורי. אך הדיון באמה להיבטיו השונים, חשוב ככל שיהיה, הוא בבחינת במה בלבד להצגת סוגיה עקרונית יותר. מטרתו המרכזית של מאמר זה היא לעמוד על ייחודו ועל חשיבותו של מחקר אינטרדיסציפלינרי לחקר העבר ולהדגיש את תרומתה של הגאוגרפיה-היסטורית להבנה טובה, שלמה ונכונה יותר של מציאות זמן עבר. הדיון באמת המים יעיד על הבעייתיות הקיימת, אינהרנטית מטבע הדברים, במקורות היסטוריים-ספרותיים וביכולתנו להבינם טוב יותר על ידי ניצול מידע גאוגרפי-טופוגרפי והיכרות בלתי אמצעית עם הסובב הגאוגרפי האמור.

1 ראה: יחיא בן אחמד אלבלאד'רי, *פתוח אלבלאדאן*, לידן 1866, עמ' 143-144.

2 ראה: אלבלאד'רי, עמ' 143. כינויה של האמה בשם ברדה מרמזו אולי על ניסיון להקבילה לנהר העובר בדמשק ומספק מים לעיר הוא הברדא.

3 ראה: A. K. S. Lambton, "Kanât", *EF*², IV, pp. 528-533.

מוצא האמה ומלכה

דומה שסוגיה פרוזאית כל כך כמו מקום מוצאה של האמה אינה צריכה להיות נתונה לדיון, ועם זאת כפי שנראה להלן דווקא עניין זה היה נושא לאי-בהירות ומחלוקת במחקר. בקרב ההיסטוריונים נמצא כי הדעה הרווחת, אצל אלה שהזכירו את האמה, הייתה כי מוצאה מאזור מעיינות ראש העין. גיל דן במקור האמה או כדבריו 'מקור המים לעיר', בעיסוקו במלחמת 60 השנה שהתרחשה בארץ-ישראל בשלהי המאה העשירית וראשית המאה האחת עשרה לסה"נ. לשיטתו, היו מקורות מים אלה באזור ראש העין והירקון.⁴ בהזכירו את אמת המים של רמלה מציין שרון כי אין זה ברור האם ראשיתה בתל גזר או באנטיפטריס (ראש העין).⁵ ג'ודה, במסגרת דיונו הכללי ברמלה, פוסק באופן מוחלט כי סלימאן בן עבד אלמלכ הוביל מים לרמלה מנהר אבו פטרס (הוא הירקון).⁶

אף על פי שאין החוקרים מציינים זאת במפורש, דומה שהמקור ההיסטורי שהובילם לראות באזור מעיינות ראש העין (אבו פטרס) את מוצא האמה הוא תיאור ההיסטוריה של הקרמטים המיוחס לת'אבת אבן סנאן (מת 976). על פי מקור זה, בשנת 976/366 התרחש עימות בין הפאטמים לאיגוד כוחות (בהם גם הקרמטים) באזור ראש העין על גדות נהר הירקון (טואחין). בקרב זה הובס הצבא הפאטמי והוא נסוג לרמלה והתבצר בה. כך מתאר אבן סנאן את שהתרחש לאחר מכן:

ומספרם של אנשי אלפתכין והקרמטי [איגוד הכוחות שנלחם בפאטמים נ.ל.] היה רב ומנו כחמישים אלף פרשים וישבו בסמוך לנהר הירקון ועצרו [וקטעו אלמאא ען אלבלד, ואולי יש לתרגם שברו נ.ל.] את המים מהעיר וגיוהר [המפקד הפאטמי] נאלץ לשתות ממימי הבורות המועטים אשר לא הספיקו ולכן אולץ לסגת לאשקלון. אלפתכין והקרמטי הלכו אחריו לשם וצרו עליו זמן ממושך.⁷

בתיאור זה מקשר הכרוניקאי, אבן סנאן, בין ישיבת הצבא הקרמטי בירקון לבין עצירת/שבירת מקור המים של רמלה. עיון במקור זה ובמקבילות מלמד כי אויב היושב באזור נהר הירקון יכול לעצור ואף עצר את מעבר המים לרמלה. לכאורה, לפנינו עדות בת הזמן שעולה ממנה כי מוצא אמת המים של רמלה הוא באזור ראש העין ונהר הירקון.⁸

4 ראה: מ' גיל, 'מלחמת שישים השנה (969-1029)', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 15.

5 ראה: מ' שרון, 'ערי ארץ ישראל תחת שלטון האסלאם', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 113.

6 ראה: צא"ד ג'ודה, מדינת רמלה מנד' נשאאהא חתא עאם 492 ה' - 1099 מ', בירות 1986, עמ' 197.

7 ראה: ת'אבת בן סנאן, תאריח' אח'באר אלקארמטה, מהד' ס. זכאר, בירות 1971, עמ' 66-67. ברצוני להודות לד"ר עמיקם אלעד על שהציג בפני מקור זה.

8 ראה מקבילות: יחיא אבן סעיד אלנאטאכי, תאריח', מהד' ל' שיח'ז, עמ' 182-183, מציין את הקרב אך

אם כן, אין תימה כי מי שהסתמך על המקור הכתוב בלבד הבינו כפשוטו וראה במעיינות הגדולים של ראש העין את מקום מוצאה של האמה לרמלה.

עדות היסטורית שונה ביחס למוצא האמה אפשר למצוא בתיאור קדום יותר המצוי אצל אליעקובי (90 לערך). בתיאורו מצוין כי לרמלה תעלה קטנה (נהר צעיר) אשר ממנה שותים תושביה, ונהר אבו פטרס (קרי הירקון) נמצא במרחק 18 ק"מ ממנה⁹ כלומר התעלה (אמת המים לשיטתנו) ממנה שותים תושבי העיר ונהר הירקון הם שני מקומות שונים שתיאורו של אליעקובי מגדירם ומצייןם בנבדל זה מזה. עדות חזקה ומהותית יותר מספקים לנו פני השטח עצמם. גובהם של מקורות נהר הירקון (מעיינות ראש העין) הוא 14 מ' מעל פני הים ואילו רמלה מצויה בגובה של כ-80 מ' מעל פני הים. הפרש גבהים זה אינו מאפשר העברת מים מהירקון לרמלה באמצעות אמה¹⁰. במקרה שלפנינו נראה מפעל הנדסי שכזה בלתי סביר, הן בשל פער הגבהים הניכר והן בשל המרחק הרב בין מקור המים לעיר, יתר על כן, לא אותר סכר הרמה או שרידים כלשהם באזור מקורות הירקון. ברור, אם כן, שאמת המים לרמלה - הברדה - לא הוליכה מים מראש העין, ויתכן שהוליכה מים ממעיינות בסביבת תל גזר - האזור העשיר ביותר במים בקרבת רמלה. מה לפיכך תיאר אבן סנאן? ייתכן שיש להבין מתיאורו שכאשר ישב הצבא הקרמטי במקורות הירקון, נשלחה יחידה לאזור תל גזר והיא שהייתה יכולה להרוס את אמת המים לרמלה. אבן סנאן השמיט עניין זה על דרך המקרה בשל חוסר חשיבותו בעיניו או בשל כל סיבה אחרת, וכך יצא שהטקסט שהגיע אלינו מקשר ישירות בין ישיבת הצבא הקרמטי בירקון לבין הריסת אמת המים של רמלה. זהו כמובן רק נסיון לפרש אחרת עדות היסטורית שאינה נתמכת

אינו מזכיר מצור ברמלה וגם לא את עצירת המים מאזור הירקון; אבן אלקלאנסי, *ד"ל תאריח דמשק*, בירות 1908, עמ' 17 ושם מציין את עצירת המים מהירקון. בתיאורו של אלקלאנסי הוא מציין במפורש כי מעיינות ראש העין הם מקור המים היחיד של העיר, כלומר כבר בזמן המלחמה האמורה, על פי אלקלאנסי, אמת המים של סלימאן לא הייתה שוב בשימוש; אבן אלאיתיר, *אלכאמל פי אלתאריח*, בירות 1965, ח, עמ' 657-658 מציין את עצירת המים לרמלה מהירקון. אבן כת"יר, *אלבדאיה ואלנהאיה פי אלתאריח*, בירות 1966, יא, עמ' 281 מציין אף הוא עצירת מים מן הירקון; אבו אלפדא, *אלמח'תצר פי אחבאר אלבשר*, קהיר 1907, ב, עמ' 115. מציין קרב בשנת 974/364 באזור רמלה ללא ציון מצור או מניעת מים מן העיר; אבן ח'לדון, *אלעבר*, בירות 1958, ד, עמ' 108, מזכיר את עצירת המים בלא ציון מקום.

- 9 ראה: אחמד בן אסחאק אלמערופי באליעקובי, *כתאב אלכלדאן*, מהד' דה חויה, ליידין 1892, עמ' 320.
- 10 בעיה הנדסית הניתנת לפתרון במקרה של הפרשי גובה קטנים על ידי בניית סכרי הרמה. סכר שכזה באזור מקור המים מאפשר להעלות את מפלס המים בכמה מטרים ולנצל את הגובה החדש לשליחת המים למרחק גדול יותר. דוגמה למפעל שכזה נמצאת בנחל ציפורי והוא מתוארך לתקופה הרומית. בעזרת סכר הרמה הועלה שם מפלס המים בבריכת המעיין בעוד כ-3.5 מ' וכך היה אפשר לשלוח את המים מרחק של כ-2 ק"מ נוספים במורד הנחל. ראה, ש' אביצור, 'שחנות עין יבקע', *שבוע וארץ*, ו (1964), עמ' 324.

במציאות הטופוגרפית של האזור. אפשרות אחרת אשר לאורה ניתן להבין את הטקסט היא שאין הוא מתייחס כלל לאמת מים, אלא שהובלת המים שמראש העין לרמלה, מרחק 18 ק"מ, נעשתה בעזרתן של בהמות משא. שירות זה לא ניתן היה להמשיך בו בעקבות המצור וישיבתם של הקרמטים על מקורות הירקון.¹¹ כך או אחרת, לאור הנתונים הטופוגרפיים של האזור לא ניתן לקבל את עדותו של תיאבת אבן סנאן כתאור נקודת המוצא של אמת המים ומכאן גם אין לקבל את ניתוחם של החוקרים השונים.

מהו אם כן מוצאה של האמה? הסקר המפורט ביותר של אזור רמלה הוא "סקר א"י המערבית" משנת 1874. בתיאור אזור תל גזר מציינים הסוקרים ראשיתה של אמה חצובה מדרום לתל ומדרום לחוותו של ברגהיים באבו שושה (נצ"מ 142140, מס' 1 במפה 1).¹² אמה זו קרויה במפות הסקר בשם שהיה, אותה שעה, בשימוש על ידי תושבי רמלה: קנאת בנת אלכאפר, כלומר אמת בת הכופר.¹³ בזמנו של הסקר הבריטי (1874/5) עוד אפשר היה לאתר את האמה במקומות מספר לאורך מסלולה לעיר. כיום, בשל העיבוד החקלאי הרב והקמתם של יישובים חדשים, הולכים ומתמעטים השרידים היכולים ללמד על מהלכה המדויק של האמה ועל סגנון בנייתה.¹⁴ בסקר שדה שערכתי לאורך תוואי האמה המוצע בסקר הבריטי, התגלו בשתי נקודות לאורך התוואי ריכוזי אבנים מסותתות ועליהן טיח. בנצ" 1387514375 (מס' 3 במפה 1) בעומק של כ-1.5 מ' מתחת לפני הקרקע, נמצאו אבנים גדולות, חלקן אף מסותתות, במהלך חפירה להנחת צינור השקיה בשדות קיבוץ נען. על האבנים היה אפשר לזהות שרידים של חומרי מליטה.¹⁵ בנצ" 1381014425 (נקודה מס' 4 במפה 1) נמצאו אבנים מכוסות במעט חומר מליטה משני צידי סוללת פסי רכבת

11 אבחנתם של הראל וניר המעלים אפשרות כזו במאמר הנוגע למיקומה של רמלה ולמקורות המים שלה, ר' ניר, ומ' הראל, גיאוגרפיה של ארץ-ישראל, פיסית, כלכלית, ישובית וחכלית, תל אביב 1980 (הדפסה ראשונה תש"ך), עמ' 302.

12 ראה: C. R. Conder, and H. H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine* II, London 1882, pp. 436-437. (להלן "סקר א"י המערבית") על חוותו של ברגהיים

ומיקומה ראה, ר' קרק, וצ' שילוני, 'חידוש היישוב בגזר', בתוך: א' שילר, (עורך), ספר זאב וילנאי, א, ירושלים 1984, עמ' 331-341. ושם גם תיאור משנת 1943 על כמויות המים הרבות שמעיין זה הניב טרם הניצול האינטנסיבי של אקוויפר התוף על ידי מדינת ישראל.

13 שם זה אינו מופיע במקורות הקדומים. וילנאי מנסה למצוא לשם מזור זה פתרון באגדה מקומית ראה: ז' וילנאי, רמלה הווה ועבר, ירושלים 1982 (מהדורה מצולמת), עמ' 34-35.

14 כחלק מהנסיון לאתר שרידים של האמה נבדקו תצלומי אוויר בריטיים וגרמניים מתקופת מלחמת העולם הראשונה המתארים את השטח טרם הפעילות האינטנסיבית באזור. לצערי לא התאפשר לזהות בתצ"א אלה שרידים ברורים של האמה. תודתי לד"ר דב גביש, המנהל את ארכיון תצלומי האוויר במחלקה לגאוגרפיה של האוניברסיטה העברית, על הסיוע הרב שקיבלתי ממנו בעניין זה.

15 ניסיון לתארך את האבנים על פי בדיקת גילן של חומר המליטה לא עלה יפה. תודתי לד"ר י' פורת על עצותיו בעניין זה.

במרחק לא רב זו מזו.¹⁶ האבנים התפזרו ככל הנראה בשל סחף. הן השתמרו במקום זה בשל מעבר הרכבת והגבהת הסוללה. הסוללה שהורמה משני צדי הפסים שימרה באופן מקרי את אבני האמה.

שריד נוסף של האמה נמצא בשנות החמישים בשדות המושב פתחיה. וילנאי מוסר כי בסמוך לכניסה למושב, בק"מ ה-46 בכביש הישן רמלה-ירושלים (נצ"מ. 140141, מס' 2 בתרשים עמ' 9) היה אפשר לראות קטע של האמה.¹⁷ בסיוור שערכו במקום לאחר מכן, יי קפלן ור' גופנה תועד קטע זה בצילום.¹⁸ מצילום זה אפשר ללמוד על צורתה של אמה ועל דרך בנייתה (על כך ארחיב בהמשך). שרידים נוספים לאמה שיצאה מתל גזר נמצאו בחפירות בתחום העיר רמלה. קפלן מצא בחפירות המסגד הלבן (מס' 5 בתרשים עמ' 9) סעיף של אמה בעומק 2.70 מ' מתחת לפני השטח.¹⁹ על פי קפלן קישר סעיף זה בין האמה המרכזית לבין בורות המים של המסגד הלבן, הוא מסגדה הראשי של העיר רמלה בתקופה המוסלמית הקדומה. בתוך העיר עברה האמה מדרום לצפון בקשת כלפי מערב וזאת על פי "סקר א"י המערבית". בתוואי זה עוברת האמה בסמוך לכל המוקדים העירוניים של רמלה האמיתית, ענין המלמד על קיומה של זיקה תכנונית בין האמה למרכזי העיר שניזונו, קרוב לוודאי, מאספקת המים הקבועה שלה. סמיכותה של האמה למבני ציבור ולמאגרי מים נבעה ככל הנראה מהטעם הפשוט שהיא הייתה מקור המים העיקרי למבנים אלה ותוכננה כך שמימיה ישמשו אותם. כבר ראינו כי באזור המסגד הלבן נמצאה עדות לקיומה של אמה משנית שהוליכה מים מהאמה המרכזית למאגרי המסגד. ההנחה היא שסעיפים נוספים יצאו מהאמה למוקדים עירוניים נוספים כשעברה בסמוך להם. עדות נסיבתית לקשר בין האמה לאתרים בעיר אנו למדים מקיומה של ברכה הסמוכה למסגד הלבן שנקראה ברכת בנת אלכאפר. השם בנת אלכאפר, דהיינו בת הכופר, הוא כזכור השם שקראו תושבי רמלה בתקופות המאוחרות לאמה שיצאה מתל גזר, ובשם זה הכירו גם אנשי "סקר א"י המערבית". זוהי עדות נסיבתית, לכל הפחות, לזכרון היסטורי-קיבוצי של תושבי העיר, היוצר זיקה בין האמה לברכה ומקשר ביניהן.

16 ברצוני להודות לרמי חן מקיבוץ נען אשר הוביל אותי לנקודות אלו. משיחה עמו עולה כי חברי נען הוותיקים הכירו קטעים רבים יותר של האמה שעברה בשדותיהם, ופעולות העיבוד החוזרות ונשנות העלימו אותם מן השטח.

17 ראה: וילנאי, רמלה, עמ' 35.

18 צילום זה שהוא העדות המצולמת היחידה לפי שעה, מצוי בארכיונו של צ' צוק. תודתי לו על שהציגו בפניי וכך יכולתי ללמוד על מבנה האמה.

19 ראה: יי קפלן, 'חפירות המסגד הלבן ברמלה', עתיקות, 2 (1959), עמ' 99.

על ירדא וברדה

עד עתה הוצגו שתי הצעות שהופיעו בספרות המחקרית: זו הרואה בראש העין את מוצא האמה ומולה תוצאות סקרי השטח השונים המזהים במעיין אבו שושה את ראשיתה של האמה. בצד שתי הצעות אלו ניתן למצוא בספרות המחקרית, ובמיוחד בספרות 'ידיעת הארץ', גרסה נוספת שלפיה החלה האמה במעיין הידוע בשם עין ירדא (מס' 6 במפה 1).²⁰ מעיין זה נקרא כיום בשם עין ורד (נ"צ 1416514095) והוא המעיין בעל הספיקה הגדולה ביותר בסמיכות לרמלה ומדרומה! על פניו, הגיוני להניח כי מימיו של המעיין השופע ביותר באזור ינוצלו להגברת כמויות המים בעיר. כמויות המים הגדולות שמעיין זה מניב והדמיון בין שם האמה במקורות - ברדה - לשמות ירדה או ירדא הם שהובילו ודאי לתפיסה זו. שיבוש מסוג זה סביר מאוד בערבית שכן כתיבתן של האותיות ב' ו-י' זהה למעט הנקודה הדיאקריטית הנוספת באות י' הערבית.²¹ דא עקא שמעיין זה מצוי ממזרח לקו פרשת המים המקומי (ראה במפה 1) העובר במרכזו של תל גזר מדרום לצפון. כדי להורים את מימיו באמה שנמצאה באזור אבו שושה (מצדו המערבי של קו פרשת המים) היה צורך לחצות קו פרשת מים על ידי חפירת מנהרה מתחת לתל גזר. למותר לציין ששרידיים של מנהרה/נקבה שכזו לא נמצאו בשטח, נקודה השוללת כמובן אפשרות של ניצול מי עין ירדא לתוואי האמה שהוצג עד כאן. אפשרות נוספת היא שחל שיבוש תעתיק ושם המקום שהיה לפני ימי סלימאן בן עבד אלמלכ ירדה השתנה במקורות, כפי שהראיתי לעיל, לברדה וכך קיבלה האמה את שמה. ראוי לשים לב לשתי עובדות המקעקעות אפשרות שכזו. ראשית, העובדה שלא ניתן היה להעביר את מי עין ירדא לרמלה באמה שעסקתי בה לעיל מעוררת תמיהה והיא: מדוע לקרוא לאמה על שם מקום שלא החלה בו? שנית, על מנת שהשם ירדא יישובש לברדה בתעתיק הערבי ובמקורות המוסלמיים היה צריך להתקיים באזור יישוב בשם זה טרם הכיבוש המוסלמי. אך יישוב בשם ירדא או חירבת ירדא מופיע לראשונה רק בספרות המאה התשע עשרה ובנוסף לכך לא נמצאו לו אזכורים במקורות המוסלמיים הימי-ביניים, מוקדמים ומאוחרים כאחד. המקור היחידי המציין אתר זה הוא "סקר א"י המערבית" ושם נאמר עליו כי שם זה מיוחס לכמה ממצאים מפוזרים לא הרחק

20 ראה: על סברה זו בספרות ש' מוסמן, 'רמלה', בתוך: ד. איילון, (עורך), מדינת ישראל, כרך ה, תל אביב תשל"ח, עמ' 188-196. מ"מ דבאע', בלאדנא פלסטין, ד 2, בירות 1392/1972, עמ' 375, שם מציין במפורש שהשם ברדה צריך להיכתב ירדא או ירדה, ומוסיף שזהו המעיין המצוי בתחום הכפר אלקבאב, כיום משמר איילון.

21 ברצוני להודות לפרופסור מ' שרון על שהפנה את תשומת לבי לאפשרות ניתוח זו, קרי הקשר בין שם האמה למקורותיה באזור עין ירדה.

מהמעייין ומסקר השטח עולה כי אין זה מקום עתיק במיוחד.²² חשוב מכך, אין שום עדות ברורה לקיומו של יישוב בשם זה או דומה לו בתקופה הביזנטית, לפיכך קשה להניח שניתן היה לשבשו לברדה.²³ אם כן, נמצאנו למדים כי אי אפשר לקשר בין שם האמה ברדה במקורות המוסלמיים לעין ירדא, שכן האמה שאנו עוסקים בה לא החלה במעייין זה, ואין בנמצא שום עדות ליישוב בשם דומה בתקופה שקדמה לבניית האמה על ידי סלימאן בן עבד אלמלכ, ככלל, השם ברדה כשם למקור המים של רמלה מזכיר יותר את הנהר המרכזי העובר בדמשק הוא הברדא, ודמיון זה מרמז אולי על גודל שאיפותיו של סלימאן בן עבד אלמלכ בייסוד העיר.

לאור הנתונים והדיון לעיל ניתן לקבוע בסבירות גבוהה מאוד כי האמה שיצאה ממערבו של תל גזר לרמלה היא הברדה שבנה סלימאן בן עבד אלמלכ עבור תושבי העיר. זהו התוואי ההגיני והסביר ביותר ומניתוח פני השטח הוא למעשה התוואי היחיד האפשרי לאמה שהייתה אמורה לשרת את רמלה במיקומה בתקופה המוסלמית הקדומה.²⁴ ראשית, מהטעם הטופוגרפי הפשוט והמכריע ולפיו אמות המים הקדומות לא יכלו להתגבר על פערי גובה שליליים של כ-60 מ' (מעיינות ראש העין). רק בתוואי זה נשמר ההגיון ההנדסי, והאמה הולכת מן הגבוה (תל גזר) לנמוך (רמלה). שנית, רק בתוואי זה אותרו ממצאים ממשיים המעידים על קיומה של אמה בשטח לעומת חוסר הממצא באזור ראש העין ובאזור נחל גזר. סקר השטח ולימוד העדויות הארכאולוגיות השונות סייעו לאתר את האמה בחמישה מקומות ובכולם נמצאה התאמה בין מיקום הממצא, המועט כיום, לתוואי שתואר בידי סוקרי "סקר א"י המערבית".²⁵ שלישית, הויקה בין האמה לאתרי העיר האמיים (כפי שהודגמה למשל באזור המסגד הלבן) מעידה על תכנון משותף לאמה ולאתרי העיר השונים. כלומר, מי שבנה את העיר הוא גם זה שהעביר את האמה כך שתשרת את המוקדים העירוניים שהקים בה. נימוקים אלה מספיקים לדעתי להכריע בסוגיית מוצאה ומהלכה של אמת המים לרמלה. לאור הנתונים השונים שנמצאו ובהסתמך על ממצאי הסקר

22 ראה: SWP, II, p. 434.

23 תודתי לר"ר לאה דיסגני שסייעה לי רבות בעניין זה. עיון במקורות התקופה הביזנטית וברשימת היישובים הביזנטיים אינו מלמד על קיומו של מקום בשם ירדא באזור.

24 בשלהי התקופה המוסלמית הקדומה וייתכן שמאוחר יותר לתוך התקופה הצלבנית הועתק מרכזו של רמלה מזרחה לכיוון מה שקרוי כיום המסגד הגדול. תופעה עירונית מרתקת זו של נדידת העיר לא תטופל כאן מעבר להערה זו.

25 העובדה שהאמה הייתה בדרך כלל צמודת קרקע או סמוכה לקרקע תרמה למצב השתמרותה הגרוע. כיום מנוצל האזור ברובו לחקלאות, ופצולות החקלאים תורמות להיעלמותם ההדרגתית של מעט השרידים שעדיין מצויים בשטח. מפעם לפעם מדווחים החקלאים באזור על מציאת אבנים מספר או חלק אמה בשטח לאחר חריש או סיקול. באזור כרמי יוסף נמסר לי כי בעת הכנת שטחי הכרמים החדשים נמצאו כמה שרידים שלא השתמרו, צ' צוק בע"פ 8.6.94.

הבריטי ניתן לקבוע כי אמת המים לרמלה אכן הגיעה מאזור תל גזר. האמה החלה במעיין הכפר אבו שושה וממנו המשיכה במגמה כללית צפונית-מערבית לרמלה, מהלך של כ-10 ק"מ.

מבנה האמה ותרומתה למשטר המים העירוני

אמת המים לרמלה תועדה בצילום על ידי ר' גופנא. על פי הצילום הייתה האמה בנויה ממסע יצוקה של אבנים מלוכדות במלט משני צדיה. חתך האמה הוא בצורת האות ח' הפוכה (פרופיל). מידותיה המשוערות על פי הצילום: רוחב כ-20 ס"מ, עומק כ-25-30 ס"מ. רוחב האמה עם קירותיה - כ-80-90 ס"מ. אמות שהחתך שלהן מלבני או טרפזי, דוגמת אמה זו, אנו מכירים ממקומות נוספים בארץ; כך לדוגמה נבנו אמות המים לציפורי וכן האמה שהוליכה מוואדי עונקור לבית גוברין.²⁶ אמות אלה היו מכוסות לוחות אבן וניתן להניח כי כך גם האמה מתל גזר. בסקר האזור נמצא שאופי השטח גלי מאוד, ולכן סביר להניח כי האמה לא הייתה צמודה לקרקע לאורך התוואי כולו, ובנקודות מסוימות (מעבר ואדי לדוגמה) נבנו מתקני הרמה מקומיים או נחפרה תעלה תת-קרקעית. עדויות לאלו לא נתגלו אך מתקבל על הדעת שאכן התקיימו בשטח כשהאמה עדיין הייתה בשימוש.

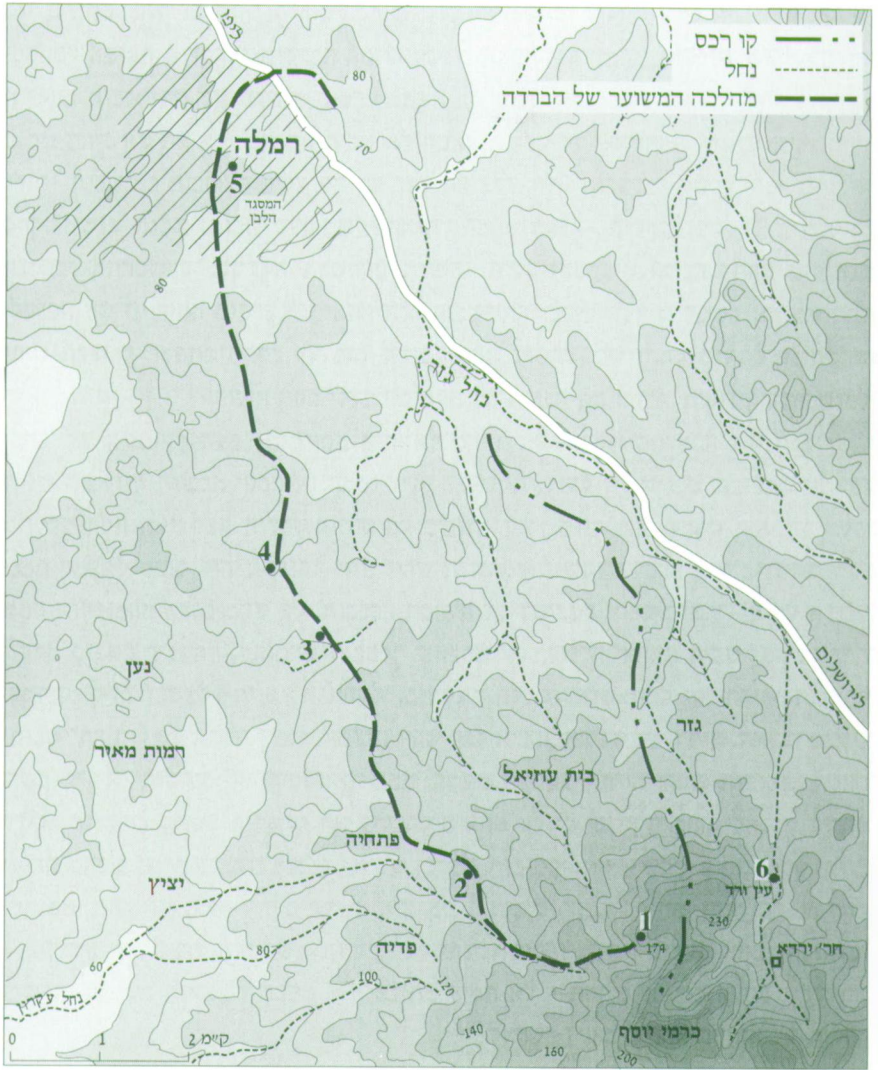
מהי כמות המים שאמה זו הייתה מסוגלת להוביל לעיר? כלומר עד כמה באמת היה באמה - שעומקה 25 ס"מ ורוחבה 20 ס"מ - לשנות את משטר המים בעיר? קשה כמובן לחשב מהי כמות המים שעברה באמה בכל יום ולאורך השנה. ברור כי שינויים בשפיעת המעיינות המזינים אותה השפיעו על כמויות המים שהגיעו דרכה לעיר בתקופות השונות לאורך השנה.²⁷ נתונה ההנדסיים של האמה בהשוואה לאמות אחרות המוכרות לנו בארץ-ישראל (אמת קיסריה, ציפורי, האמות לירושלים) מלמדים כי מדובר באמה מסדר גודל בינוני ומטה.²⁸ כמויות המים שהייתה מסוגלת להעביר לרמלה (גם כאשר פרופיל הזרימה

26 ראה על אמת ציפורי, צ' צוק, 'אמות המים לציפורי', בתוך: ד' עמית, ואחרים (עורכים), *אמות המים הקדומות בארץ-ישראל*, ירושלים 1989, עמ' 101-108. וראה שם גם על אמת המים לבית גוברין, ד' עמית, 'אמות מים מאזור חברון אל אזור בית גוברין (אלבלתרופוליס)', עמ' 205-214.

27 הדי לירידת כמויות המים בקיץ ברמלה אנו מוצאים בתיאוריו של אלמקדסי בן המאה העשירית. ראה: אלמקדסי, *כתאב אחסן אלתקאסים פי מערפת אלאקאליס*, מהד' דה חויה, לידן 1906, עמ' 164.

28 ראה למשל, אמת קיסריה שהייתה מסוגלת להעביר 2500 מ"ק בשעהו י. פלג, 'מערכת אספקת המים של קיסריה', בתוך עמית, *אמות המים הקדומות*, עמ' 122.

האמה שניצחה את כוח הכובד!?

תרשים פני השטח; אזור תל גזר-רמלה

מפה 1: שחזור תוואי אמת המים מתל גזר לרמלה

מנצל את כל חתך האמה) לא עלו על יותר מכמה אלפי מ"ק ביום." למרות זאת, ברי כי לעיר ללא מקורות זמינים נוספים גם בתוספת צנועה יחסית של מים יש משום תרומה ניכרת למשטר המים העירוני.

סיכום

הדיון באמת המים של רמלה מראה שקיומו של תיאור היסטורי בן הזמן אינו בהכרח ערובה לנכונות הידיעות הנמסרות בו. יש לבחון אותו היטב ולבדקו כשם שנבדקת כל עדות מחקרית אחרת. בחינה מדוקדקת של התיאור לימדה על הבעייתיות שקיימת בניתוח העובדות שנמסרו בו. יתר על כן, במקרים רבים, וודאי במקרה זה, השגיאה אינה בהכרח במקור עצמו אלא בפרשנות שנתנה לידיעות שנמסרו בו, כלומר, בתהליך ההרמנויטי שעובר הטקסט ההיסטורי על ידי החוקר. במקרה דנן, תיאורו של ת'אבת אבן סנאן אינו יכול ואינו צריך להיות מפורש כמכוון לאמת המים שהוליכה לרמלה. עניין זה נפסל בשל חוסר אפשרות מעשית להעברת אמה בתוואי המצוין על ידו, בחוסר הממצא בשטח, וחשוב מכך בעובדה שאין המקור מדבר מפורשות על אמה אלא באופן סתמי על העברת מים לעיר. ניתוח פני השטח, לימוד הנתונים הגאוגרפיים, סקר השדה ובנוסף הכרה ולימוד של הממצא הארכיאולוגי הובילו להבנה טובה וברורה יותר של המקורות הכתובים. עניין זה תקף גם לנסיון האיטימולוגי לראות בעין ירדא את מוצא האמה. הבחינה הגאוגרפית ושילוב הנתונים מסוגי מקורות שונים במחקר גאוגרפי-היסטורי אינטרדיסציפלינרי סייעו במקרה זה לחדור מבעד לקורים ההיסטוריים שהותוו תוך כדי ניתוח שגוי של המקור הקדום.

29 ניתן לנסות ולהעריך את כמויות המים היומיות תוך שימוש בנוסחת מנינג לחישוב ספיקת נהרות. נסיון זה הינו היפותטי בעליל שכן אין בידינו נתונים על פרופיל הזרימה המדויק של האמה לא נקודתי ולא בדגימה שנתית.

התפרוסת הגאוגרפית של עולי בריה"מ לשעבר בישראל*

גבריאל ליפשיץ

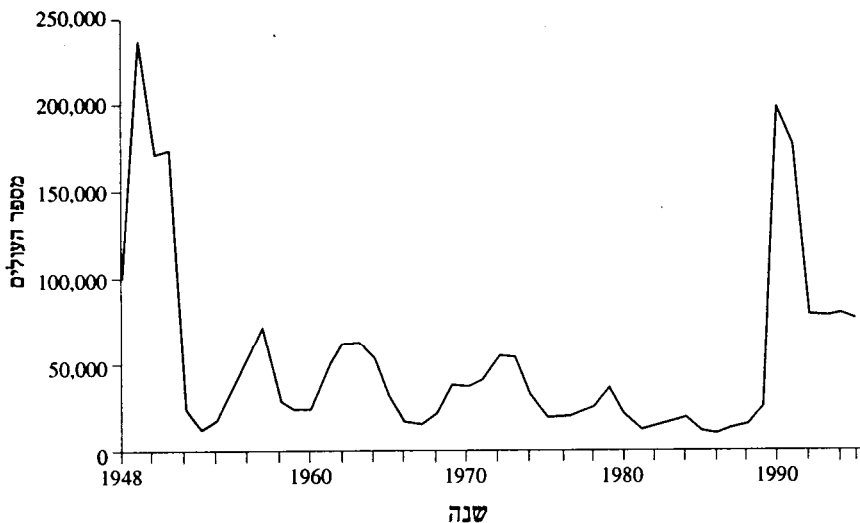
מבוא

מיום הקמתה של מדינת ישראל ב-1948 ועד סוף 1995 עלו לישראל כ-2,453,400 עולים, מהם כ-700,000 נפש בשנים: 1995-1990, רובם ילידי ברית המועצות לשעבר. כ-24% מכלל עולי בריה"מ לשעבר השתקעו במחוזות הפריפריה של ישראל: הצפון והדרום, כ-64% במחוזות תל אביב, המרכז וחיפה, כ-10% במחוז ירושלים וכ-2% ביהודה ושומרון. העליות לישראל אינן הדרגתיות מבחינה כמותית אלא מאופיינות במספר גדול מאוד של עולים בתקופות זמן קצרות, ולכן התופעה מכונה "גלי עלייה" (ראה איור 1). גלי העליות לישראל משפיעים על המבנה הכלכלי, החברתי, היישובי והתרבותי של המדינה לא רק ברמה הלאומית, אלא באופן בולט גם ברמה האזורית. גל העלייה מבריה"מ הגיע לשיאו בשנת 1990, שבה הגיעו לישראל כ-200,000 עולים, כאשר בחודש אוקטובר של אותה שנה הגיעו כ-40,000 עולים (ראה איור 2). משנת 1992 מתייצב גל עלייה זה והוא עומד על כ-5,000-6,000 עולים בחודש וכ-60,000-70,000 עולים בשנה (איור 2). בשלושת העשורים הראשונים, ובמיוחד בעשור של שנות החמישים, התערבו ממשלות ישראל באופן ישיר ונמרץ בכל ההיבטים הקשורים בקליטת העלייה. כך, למשל, נבנו ערים חדשות והוקמו מפעלים חדשים כדי לקלוט את העולים, רובם באזורי השוליים הלאומיים של ישראל: הגליל והנגב. במילים אחרות, בשנות החמישים והשישים לא נתנו ממשלות ישראל לכוחות השוק לקלוט את העולים, לפזרם במרחב ולדאוג להם למקומות תעסוקה. ה"תכנון מלמעלה" היה דומיננטי בתחום קליטת העלייה כמו גם בתחומים אחרים בחיי המשק הישראלי (Lipshitz 1991; Shachar, 1971).

*תודתי נתונה לפרנסט הלא-אנונימי, פרופ' ברוך קיפניס, ולעורך, ד"ר ערן רזין, על הערותיהם המועילות לגרסה הראשונה של המאמר; ולמר רביב קולא ולגב' אורלי חיימי מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטת בר-אילן על הפקת הגרפים.

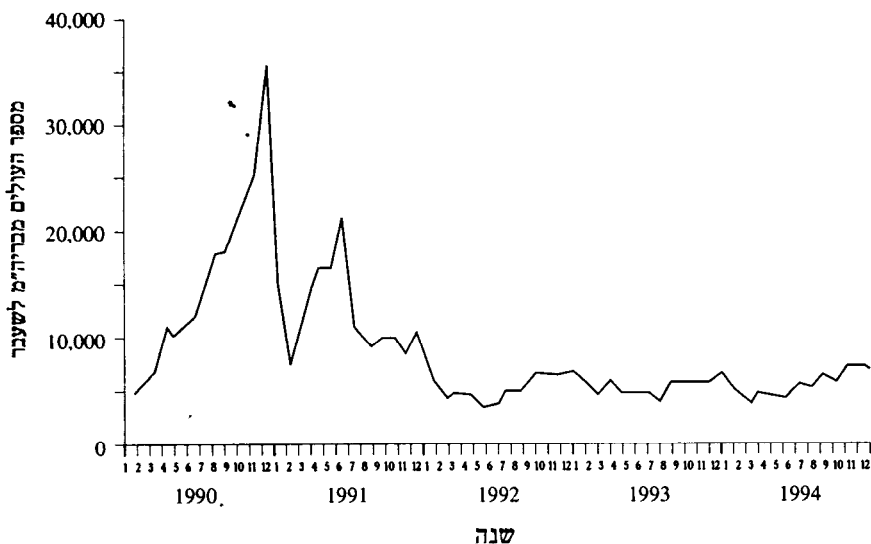

גבריאל ליפשיץ

איור 1: מספר העולים לישראל, 1948-1995.

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, העלייה לישראל 1995, פרסומים מיוחדים מס' 1037.

איור 2: עולי בריה"מ לשעבר לפי חודשי עלייה 1990-1995.

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, העלייה לישראל 1995, פרסומים מיוחדים מס' 1037.

קליטת העולים מבריה"מ לשעבר בעשור האחרון מאופיינת בתפיסת מדיניות חדשה לחלוטין, הקרויה בישראל "קליטה ישירה". במדיניות זו יש מהפך בדרך החשיבה באשר לקליטת העולים. משמעותה שכל עולה עם נחיתתו בישראל מקבל מן הממשלה "סל קליטה" הכולל סכום כסף מסוים למשך תקופה מוגבלת, ובסכום זה הוא רשאי לעשות לפי הבנתו בכל תחומי החיים: הדיור, התעסוקה, החינוך, הצריכה וכיו"ב. מסלול הקליטה הישירה מאפשר אפוא לקלוט את העולה על פי רצונו ושיקוליו האישיים. המגמה המוצהרת של מדיניות הממשלה ב"קליטה הישירה" הייתה להפחית את מידת התלות של העולים במערכת הממשלתית והמוניציפלית; לייצל ולהגמיש את תהליך הקליטה עצמו ולהאיץ את שילוב העולים בתחומי החיים השונים: דיור, תעסוקה, חיי חברה ותרבות. במילים אחרות, ממשלת ישראל החליטה לעבור מאסטרטגיה של התערבות מלמעלה לאסטרטגיה של קליטה על ידי כוחות השוק. ראוי לציין, כי שינוי זה אינו מאפיין רק שינוי במדיניות קליטת העלייה בישראל, אלא הוא ביטוי לשינוי המתחולל במדיניות הכלכלית של ממשלות ישראל קרוב לעשרים שנה: מעבר הדרגתי ממשטר כלכלי ריכוזי (יחסית) למשטר כלכלי של שוק חופשי. נציין כאן, כי עם הגברת ממדי העלייה ממדינות חבר העמים לישראל (הרבה מעבר לתחזיות) החליטה הממשלה על נטישה חלקית של תכנון הקליטה על ידי כוחות השוק ועל התערבות מסוימת. התערבות זו הייתה בעיקר בתחום הדיור באמצעות בניית אלפי דירות, רובן בשוליים הלאומיים של ישראל, שבהן נמצאו רזרות גדולות של קרקע ציבורית.

מטרתו של המחקר הנוכחי לבחון את התפרוסת הגאוגרפית של עולי בריה"מ לשעבר בישראל, תוך כדי הבחנה בין התפרוסת הגאוגרפית של היצע הדיור לעולים (המגור הציבורי מול המגור הפרטי) לבין התפרוסת הגאוגרפית של הביקוש, המתבטאת בהשתקעות הראשונה של העולים ובהתפרסותם מחדש (redistribution) דרך הגירתם הפנימית.

הסעיף הראשון של המחקר עורך סקירה קצרה של הספרות המקצועית על אודות הגירות בינלאומיות, ובמיוחד סוגיית התפרוסת הגאוגרפית של המהגרים, שהוא עניינו של מחקר זה. סקירה זו משמשת רקע מדעי לסעיפים הבאים, הבוחנים אמפירית את התפרוסת הגאוגרפית של המהגרים מבריה"מ לשעבר לישראל בשנים 1990-1994.

המקורות למחקר זה היו רבים ומגוונים, ולהלן העיקריים שבהם: מחקרים ומאמרים מן הספרות המקצועית, פרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, פרסומי משרד הקליטה, פרסומי משרד הבינוי והשיכון, פרסומי החברה למשק וכלכלה של השלטון המקומי, פרסומים ודוחות פנימיים של הרשויות המקומיות. היחידות הגאוגרפיות של המחקר הן המחוזות בישראל. הואיל ויישובים ואזורים מסוימים, השייכים אדמיניסטרטיבית למחוזות הצפון והדרום, שייכים מבחינה גאוגרפית-כלכלית לאזור חיפה ולאזור תל אביב והמרכז, נערכו במהלך המחקר עיבודים מסוימים ברמת היישוב וברמת הנפה.

הגירות בינלאומיות דגמים גאוגרפיים של השתקעות ראשונה

הדגם המרחבי העולמי של הגירה בינלאומית בשנות השמונים והתשעים של המאה הנוכחית הוא תנועה של מהגרים מן המדינות המתפתחות, שבהן שיעורי הריבוי הטבעי גבוהים, אל המדינות המפותחות, המדינות המתועשות, שבהן שיעורי הריבוי הטבעי נמצאים במגמת ירידה בולטת. הגירה זו מגדילה את הפער הכלכלי העולמי בין מדינות הגלעין לבין מדינות הפריפריה, ופער זה משמש גורם מאיץ להמשך ההגירה (Hall, 1993). בתוך הדגם העולמי הזה יש משקל חשוב לממד האזורי. Hall טוען, כי חלק ניכר מן ההגירה הבינלאומית היא בעיקרה "אזורית" והיא לטווח גאוגרפי קצר יחסית. חוקרים אחרים מציינים, שהמרחק הגאוגרפי כיום אינו משתנה בעל משמעות מובהקת בהסבר ההגירה הבינלאומית (Portes and Rumbaut, 1990). קשרים היסטוריים-תרבותיים, ציפיות למציאת תעסוקה ולהגדלת ההכנסה, חזרה של מהגרים מן העולם השלישי אל מדינות האם, הקפדת מדינות המערב לקלוט מהגרים משכילים ובעלי מקצועות מדעיים כל אלה מפחיתים ממשקלו של המרחק הגאוגרפי בהסבר הדגם המרחבי של ההגירה הבינלאומית, ויוצרים למעשה דגם מרחבי ארוך טווח. ההגירה מבריה"מ לשעבר לישראל חורגת מן הממד האזורי, והיא למעשה הגירה בינלאומית ארוכת טווח.

השינויים הפוליטיים העולמיים והשינויים הכלכליים העולמיים גרמו גם לשינויים בדגמים המרחביים של ההגירה הבינלאומית (Gould and Findlay, 1994). הסדר הפוליטי העולמי במחצית השנייה של המאה הנוכחית נבנה סביב המלחמה הקרה בין ארה"ב לבין בריה"מ ובשליטתן של שתי מעצמות אלה בחבלים שונים בעולם. עם קריסתו של המשטר הקומוניסטי ונפילת מסך הברזל בין מדינות מזרח אירופה למערבה החלו לפקוד את מדינות מערב אירופה ומדינות מערביות אחרות זרמי הגירה חדשים, הדורשים היערכות מיוחדת של המדינות הקולטות. ההגירה מבריה"מ לשעבר לישראל היא אחת התוצאות של השינוי הפוליטי העולמי.

תמורות ניכרות חלות על פני זמן בדגמים המרחביים: ארצות המוצא וארצות היעד ובפרופיל המהגרים: תכונותיהם הדמוגרפיות והכלכליות של המהגרים. כך, למשל, ארצות אירופה המערביות ניזונו בתחילה מאיטליה, אח"כ ירשו אותה ספרד, יוון ופורטוגל, בשלב הבא היו אלה יוגוסלביה וטורקיה, ולבסוף באו המהגרים מצפון אפריקה וממדינות העולם השלישי (King, 1993a; Salt, 1992). דוגמה נוספת היא התהוותו של אזור משיכה חדש של מהגרים הכולל את מדינות דרום מזרח אסיה הידועות בשם: NIC (New Industrialized Countries), ובתוכן: תאילנד, סייואן, סינגפור ודרום קוריאה. מדינות אלה שינו בהדרגה את מבנה כלכלתן, וכיום הן מאופיינות בשיעורי צמיחה גבוהים. אל מדינות אלה מהגרת לא רק אוכלוסייה ממזרח אסיה ומדרומה, אלא גם ממדינות מערב

אירופה וצפון אמריקה.

הגאוגרפיה של תנועת המהגרים בעולם בשנות התשעים הולכת ומשקפת יותר את הגלובליזציה של הכלכלה - השינויים במבנה הכלכלה העולמית - וזאת אף שקיימים עדיין זרמי הגירה משיקולים פוליטיים (Gould and Findlay, 1994). בשל כך, המדינות הקולטות מחפשות עובדים מקצועיים המתאימים לתמורות במבנה כלכלתן ועל פי יתרון היחסי בשוק העולמי, והן מצמצמות את הביקוש לעובדים בלתי מקצועיים. הן גם מצמצמות את הביקוש לעובדים בהתאם לרמת האבטלה בהן: מספר המהגרים הולך ופוחת ככל שרמת האבטלה הולכת וגדלה (King, 1993b). מחקרו של Jones על אוסטרליה הוא דוגמה טובה לשינויים בדגמים המרחביים של ההגירה הבינלאומית תוך כדי יצירת רשת הגירה בינלאומית חדשה, בשל תהליכי גלובליזציה כלכליים (Jones, 1994). הקשרים הכלכליים החזקים שהיו לאוסטרליה עם אירופה, בריטניה וארה"ב הולכים ופוחתים, והקשרים עם אסיה ובעיקר עם דרום-מזרח אסיה - מתחזקים. השינויים בקשרים הכלכליים האזוריים מוצאים את ביטויים גם בקשרי ההגירה הבינלאומיים לאוסטרליה: 51% מכלל המהגרים לאוסטרליה בשנים 1991-1992 היו אסייתים (Chalkley and Winchester, 1991).

התמורות בדגמים המרחביים של ההגירה הבינלאומית והשינויים בהרכב המהגרים גורמים לכך שההגירות הבינלאומיות של שנות התשעים גורמות להגדלת הפערים בין אזוריים העולמיים. רוב הארצות הקולטות נעשות סלקטיביות יותר, והן מעוניינות בעיקר במשכילים ובמשלחי יד מדעיים וטכנולוגיים. תקופת ההגירה המסיבית של פועלים פשוטים הסתיימה (Salt, 1992).

שנות התשעים הן גם סופה של תקופת זרימה קלה יחסית של מהגרים בין מדינות, ואנו לקראת עידן של מדיניות החמרה בקליטת מהגרים (Brochmann, 1993 Freeman, 1992; White, 1993). הפיקוח במדינות היעד שהמהגרים מעדיפים הולך ומחמיר, והסלקציה בהן הולכת וגוברת. שינוי זה משפיע לא רק על הדגמים המרחביים של ההגירות הבינלאומיות, אלא גם על הרכביהן. המדינות הללו נותנות היתר הגירה לבעלי מקצועות יוקרתיים, עתירי ידע וטכנולוגיה וכיו"ב. כך שייתכן שאנו לקראת שני טיפוסים דגמים של הגירות בינלאומיות: הגירות בינלאומיות חוקיות של מהגרים צעירים בעלי השכלה גבוהה ובעלי משלח יד אקדמי וטכנולוגי והגירות בינלאומיות לא חוקיות הכוללות בעיקר פועלים פשוטים.

ההגירה מבריה"מ לשעבר לישראל אינה דוגמה מובהקת להגירה בינלאומית משיקולים כלכליים גרדא ואיננה חלק מרשתות ההגירה הבינלאומית הנובעות מתמורות בגלובליזציה של הכלכלה, אלא יש כאן שילוב בין דחיפה משיקולים פוליטיים וכלכליים לבין משיכה ממניעים לאומיים-דתיים וכלכליים. עם זאת, ראוי לציין כי בשנים האחרונות גוברים השיקולים הכלכליים במניעי העולים על פני השיקולים הפוליטיים והדתיים. מדיניות ההחמרה בקליטת מהגרים בישראל קיימת כלפי אלה שאינם יהודים, אך כלפי יהודים לא

רק שהיא לא קיימת, אלא להפך, קיימת מדיניות ברורה לעידוד ההגירה הבינלאומית לישראל.

מהו דגם התפרוסת הגאוגרפית של מהגרים בתוך מדינות היעד? ברמה העירונית - הנטייה של מהגרים בינלאומיים היא להשתקע לראשונה בערים מטרופוליניות, ובתוך הערים בשכונות מוגדרות - וברוב המקרים אלו שכונות העוני של הערים הפנימיות בשל סיבות כלכליות, חברתיות ותרבותיות.

התפרוסת המרחבית של ההשתקעות הראשונה של המהגרים בתוך הערים קובעת לטווח ארוך את התפרוסת המרחבית של מהגרים במשך תקופות מאוחרות יותר (Portes and Rumbaut 1990; Razin 1994). עם זאת תהליך ההיטמעות של המהגרים ושל בניהם בחברה הקולטת מביא בעקבותיו תהליך של פיזור גאוגרפי. במקביל להתפזרות הגאוגרפית ולהיטמעות החברתית מתרחש גם תהליך של "דחיפה ודחיקה" על ידי מהגרים חדשים; המהגרים החדשים נדחפים לשכונות האתניות הסרגטיביות ודוחקים משם את המהגרים הוותיקים או את בניהם (Portes and Rumbaut, 1990). בלונדון, למשל, ההגירה הבינלאומית יצרה ריכוזים גאוגרפיים בלב הערים הגדולות של בריטניה; כ-25% מתושבי העיר הפנימית (Inner city) של לונדון הם מיעוטים (Fielding, 1993).

גם ברמה הארצית קובעת התפרוסת המרחבית של המהגרים החלוצים את התפרוסת המרחבית של המהגרים הבאים אחריהם. דוגמה טובה לכך היא התפרוסת המרחבית של המהגרים המקסיקנים, הסינים והקוריאנים בארה"ב. המקסיקנים מרוכזים בלוס אנג'לס, הסינים בסאן פרנסיסקו, הקובנים בפלורידה, והקוריאנים בושינגטון ובלוס אנג'לס (Portes and Rumbaut, 1990).

ההגירה הבינלאומית אל יעדים ספציפיים משפיעה על ההגירה הפנימית אל יעדים אלה ומהם. התפרוסת הגאוגרפית של המיעוטים ושל האוכלוסייה הלבנה בארצות הברית בשנות השמונים מושפעת מאוד מן המשחק הפנימי בין הגירה בינלאומית לבין הגירה פנימית (Frey, 1995). מדינות וערי מטרופולין בארה"ב אשר משמשות יעד למהגרים בינלאומיים - ובמיוחד למיעוטים היספנים ואסייתים - מאופיינות בו-זמנית במאזן הגירה פנימי שלילי של אוכלוסייה לבנה ובמאזן הגירה פנימי חיובי של אוכלוסיית מיעוטים. התהליכים המרחביים הללו פועלים בו-זמנית במעין "פעולת מספריים": כניסה גדולה של מהגרים בינלאומיים מצד אחד ויציאה גדולה של אוכלוסייה לבנה מצד שני, ויחד הם מהווים את הגורם המרכזי המעצב את התפרוסת המרחבית של האוכלוסייה בארה"ב ברמה הארצית וברמה המטרופולינית. קליפורניה, ניו יורק וטקסס הן דוגמאות למדינות שעיצובן הדמוגרפי-מרחבי נשלט על ידי תהליך ההגירה הבינלאומי (כניסה של מיעוטים ועזיבה של לבנים), ואילו אריזונה, וירג'יניה וצפון קרוליינה הן דוגמאות לתהליך שעיצובו נקבע בעיקר על ידי ההגירה הפנימית של האוכלוסייה הלבנה (מאזן הגירה חיובי). התהליך הדינמי הזה, אשר צובר תאוצה בשנות השמונים ופועל במספר מצומצם של מדינות בארה"ב, מוביל

לפי הגדרתו של Frey (1995), "לבלקניזציה של המרחב על בסיס אתני" (Racial and ethnic balkanization pattern).

בשל ההגירה הבינלאומית אל מדינות המערב נמצאות חלק מן הערים הגדולות בעולם המערבי בשלב של ביוור עמוק (super dispersal או super deconcentration), המלווה בריכוז מחדש של אוכלוסייה בערים בינוניות שבשוליים הרחוקים של הערים הגדולות ולא בערים הגדולות עצמן. עיקרו של תהליך זה מתבצע בהגירה פנימית של האוכלוסייה הוותיקה, ואילו גידולן של הערים הגדולות בעולם המערבי (הערים המרכזיות במטרופולין) נעשה באמצעות השתקעות של המהגרים הבינלאומיים (Hall, 1993). גורלן של הערים הגדולות בעולם המערבי הוא כנראה להיות "ערים קולטות" של אוכלוסיית העולם המתפתח, ובשל כך הן הופכות להיות ערי בירה של העולם השלישי או ראש גשר כלכלי לעולם השלישי.

הסקירה הקצרה על אודות התפרוסת המרחבית של המהגרים הבינלאומיים ומאפייניהם החברתיים-כלכליים מראה נטייה גוברת והולכת של הגירת מהגרים אל הערים הגדולות ויציאתם של ותיקים אל שולי הערים המטרופוליניות ואל ערים בגודל בינוני. אזורי הפריפריה הלאומית של מדינות אינם משמשים אזורי משיכה למהגרים הבינלאומיים. המדיניות הנוקשה של קליטת מהגרים בינלאומיים על ידי מדינות המערב מאפשרת להן לערוך סלקציה באיכותם של המהגרים. לכן בחלק ממדינות היעד נמצא, כי רמתם החברתית-כלכלית ואיכות משלח ידם גבוהים מן הממוצע של אוכלוסיית ארץ היעד. לאחר השתקעותם הראשונה, נוטים המהגרים הבינלאומיים להגר, ושיעור מסוים מהם נוטה להגר לאזורים על בסיס ההשתייכות המעמדית-כלכלית ופחות על בסיס השיוך האתני-תרבותי. תהליכים אלה משנים את המבנה הפנימי החברתי-דמוגרפי והתרבותי של הערים הגדולות ומעצבים מחדש את התפרוסת המרחבית של האוכלוסייה ברמות הלאומית והמטרופולינית. ברוב מדינות המערב ההתערבות מלמעלה בשאלת הפיזור הגאוגרפי של המהגרים היא מינימלית, ועיקר תפרוסתם במרחב מעוצבת על ידי כוחות השוק, ומה קורה בישראל בשנות התשעים? על כך בסעיפים שלהלן.

התפרוסת הגאוגרפית של העולים: גלעין מול שוליים

הדילמה במדיניות המרחבית בשוק הדיור - רמת המאקרו אחת מן הדילמות הראשונות והחשובות שניצבה בפני קובעי המדיניות עם בואם של מאות אלפי עולים הייתה: האם בעידן של פיתוח מואץ שמקורו בעלייה יש מקום להתערבות ממשלתית בפיזור הגאוגרפי של העולים או שיש מקום לתת לכוחות השוק לפעול? האם

הממשלה באמצעות משרד הבינוי והשיכון צריכה להתערב בפריסה המרחבית של הדיור (כמות הדירות לפי אזורים), ובאמצעות משרדים אחרים, כמו משרד התעשייה והמסחר, ביצירת מקורות תעסוקה, או שמא יש לתת לכוחות השוק לעצב פריסה זו?

בשנה הראשונה לקליטת העלייה נקטה הממשלה אסטרטגיה של קליטה על ידי כוחות השוק, שהיא למעשה "מדיניות הקליטה הישירה" שאימצה הממשלה. מדיניות זו במשמעותה המרחבית הייתה "טהורה" רק עד סוף שנת 1990, ומשנה זו החלה "התערבות מלמעלה" בשוק הדיור. עד נקודת זמן זו האמינה ממשלת ישראל, כי העולים ייקלטו בשוק הדיור הרגיל, ללא צורך בהתערבות מיוחדת של הממשלה. ההנחה הייתה, כי יש לצפות לכ- 20,000-40,000 עולים כל שנה, ושוק הדיור ושוק התעסוקה יכולים לקלוט מספר כזה של נפשות בלא זעזועים מיוחדים. אולם משהבינה ממשלת ישראל במהלך שנת 1990, כי יש לצפות לכ- 200,000 עולים כל שנה ולמיליון עולים בשנים 1990-1995, היא החליטה לשנות את המדיניות המרחבית שלה בשוק הדיור ולהתערב ישירות בכמות הדירות שיש לבנות ובתפרוסת הגאוגרפית של כמות זו, אך גישתה הייתה שונה מזו של שנות החמישים. בשעה שבשנות החמישים לא רק שהממשלה בנתה דירות במחוזות הפריפריה, אלא גם כפתה על העולים השתקעות ראשונה בדירות אלה (במקרים רבים הועברו העולים מן האנייה ומן המטוס ישר לדירות החדשות בערי הפיתוח במחוזות הפריפריה), הרי שבשנות התשעים היא החליטה אמנם לבנות דירות בהיקף נרחב במחוזות הפריפריה, אך בו-זמנית נתנה בידי העולה חופש החלטה בבחירת מקום מגוריו. הבנייה המסיבית של הממשלה במחוזות הצפון והדרום נובעת מרזרבות קרקעיות ממשלתיות במחוזות אלה, כפי שיפורט בהמשך.

בהנחה שקיימת התערבות ממשלתית, עולה השאלה: האם הממשלה צריכה לפעול לעידוד העולים להשתקע באזורי הפריפריה של ישראל או שמא עליה ליצור שוק דיור איכותי ואטרקטיבי באזורי הפריפריה, כך שהוותיקים ו"העולים החזקים" יתפורו לעבר אזורים אלה והמסה הקריטית של העולים תשתקע באזורי המרכז בדירות שמפנים הוותיקים? בשאלה זו היו שתי גישות עיקריות:

גישה אחת טוענת כי את מלאכת פיזור האוכלוסייה יש להשאיר בידי הוותיקים, ולהניח לעולים להיקלט בשוק העבודה וברשתות החברתיות שבמרכז הארץ (גונן, 1991). טיעון זה נשען על תהליכים מרחביים אטיים המתרחשים בעשור האחרון בישראל, של פרבור ארוך טווח של האוכלוסייה הוותיקה לעבר יישובים פרבריים/קהילתיים (חלק מן האוכלוסייה ממשיך ליומם אל המרחבים המטרופוליניים), ועל ההסתברות הגבוהה של העולים למצוא תעסוקה דווקא במרחבים המטרופוליניים (אין ביכולתם לגור באזורי פריפריה וליומם לאזורי המרכז).

לגישה זו גם טיעון גאוגרפי-חברתי. רוב האוכלוסייה הוותיקה באזורי הפריפריה היא בעצמה אוכלוסיית עולים יוצאי אסיה-צפון אפריקה (בני הדור הראשון והשני). אוכלוסייה

זו עברה במשך השנים מוביליות חברתית, כלכלית ופוליטית. "הפניה רבה של עולים מברית המועצות - ורובם של עולים אלה הם יוצאי אירופה - תכניס לערי הפריפריה תחרות על עמדות תעסוקתיות ופוליטיות" (גונן, 1991, עמ' 35). תחרות זו עלולה ליצור מתח חברתי שמקורו רקע עדתי, ולהפחית מניצול פוטנציאל הצמיחה המקומי והאזורי הטמון בעלייה.

הגישה שניה טוענת, כי תהליך הפרבור ארוך הטווח הוא תהליך אטי שצבר אמנם תאוצה בראשית שנות השמונים, אך החל דועך לקראת סוף אותו עשור. אם אכן מעוניינים לפתח את אזורי הפריפריה ולהביא חלק מן היישובים ל"נקודת המראה", אזי יש לנצל את גלי העלייה, משום שמנגנון ההגירה הפנימית לא הביא, וכנראה לא יביא, בטווח הקצר והבינוני לשינויים קריטיים ביישובי הפריפריה. העלייה הנוכחית, טוענים המצדדים בגישה זו, שונה מן העלייה של שנות החמישים, בכך שהיא הביאה לאזורי הפריפריה אוכלוסייה בעלת הון אנושי משכיל ושיעור גבוה של משלח יד אקדמי ומדעי. אמנם כדי למנוע את הגירתה אל מרכז הארץ יש לפתח עבורה מקורות תעסוקה הולמים באזורי הפריפריה, אך אין לוותר עליה מראש לטובת אזור המרכז (גרדוס, 1990; קיפניס, 1990; שטרן וקרקובר, 1994).

ראוי להזכיר כאן גישה אחרת, התומכת אמנם בהתערבות הממשלה בפיזור האוכלוסייה ובתוכה גם העולים, אך מדגישה באופן בולט את ההתערבות הממשלתית בהשקעות בתשתיות התחבורה (שיינין, 1991). השקעות בתשתיות לתחבורה מצד אחד וסבסוד דיור איכותי והקלות במס לכל גורמי הייצור (ולא רק להון) מן הצד השני יקצרו את טווחי היוממות מן הפריפריה למרחבים המטרופוליניים ובכך תחזק את אפשרות המגורים באזורי הפריפריה ואת מציאת מקום התעסוקה באזורי המרכז. בדרך זו יעמדו בפני הפרט (ותיק ועולה כאחד) שלוש חלופות מעשיות: (א) מגורים זולים יחסית ואיכותיים בפריפריה וזמן נסיעה סביר (הפחות באופן ניכר מן המצב כיום) למקום תעסוקה במרחבים המטרופוליניים. (ב) מגורים זולים יחסית ואיכותיים בפריפריה ומקום תעסוקה בפריפריה. (ג) מגורים יקרים יחסית במרכז ומקום תעסוקה במרכז.

התפרוסת המרחבית של הבנייה הציבורית ושל הבנייה הפרטית למגורים (ההיצע המרחבי)

חלק מן הדילמות שהוצגו לעיל היו רלבנטיות בחודשים הראשונים לבואם של העולים, כאשר היה מדובר בעשרות אלפי עולים לשנה. אולם כאשר ממשלת ישראל נוכחה לדעת, כי סביר לצפות לבואם של 200,000 עולים לשנה (כמיליון עולים בפרק זמן של חמש שנים), היא החלה להתערב נמרצות בשוק הדיור. בו זמנית פעל בשוק זה גם המגזר הפרטי.

לוח 1 ואיורים 3 ו-4 מראים בבירור, כי בשעה שהסקטור הציבורי בנה יותר באזורי

הפריפריה - שם נמצאות הרזרבות העיקריות של קרקע ציבורית - בנה הסקטור הפרטי יותר באזור המרכז. כך, למשל, בשנת 1992 סיימה הממשלה לבנות במחוז המרכז כ-4,500 דירות ובמחוז הדרום כ-20,000 דירות, ואילו הסקטור הפרטי גמר לבנות בשנה זו במחוז המרכז כ-5,800 דירות ובמחוז הדרום כ-3,000 דירות בלבד. ב-1993 סיים הסקטור הפרטי לבנות במחוז הדרום כ-1,800 דירות ובמחוז המרכז כ-6,500 דירות. באותה שנה סיים הסקטור הציבורי לבנות כ-7,800 דירות במחוז הדרום ורק 1,800 דירות במחוז המרכז. בשנים 1990-1994 בנה המגזר הציבורי כ-12,000 דירות במחוז המרכז וכ-40,000 דירות במחוז הדרום. בתקופה זו בנה המגזר הפרטי כ-28,000 דירות במחוז המרכז וכ-10,000 דירות במחוז הדרום. במחוז תל אביב המגזר הציבורי בונה מעט מאוד דירות בהשוואה למגזר הפרטי. היחס בין מספר הדירות שבנה המגזר הציבורי במחוז תל אביב לבין זה של המגזר הפרטי הוא 1 ל-9, ובמחוז המרכז: 1 ל-2.5 (איור 3).

מלוח 1 נובע גם, כי הממשלה העדיפה באופן ברור את הבנייה במחוז הדרום על פני הבנייה במחוז הצפון. מספר הדירות שבנו כל שנה חברות ציבוריות במחוז הדרום גבוה מזה שבמחוז הצפון. שתי סיבות אפשריות לממצא זה: זמינותן של יותר קרקעות ציבוריות במחוז הדרום מבמחוז הצפון ללא צורך בהפקעות וכן עלויות פיתוח זולות יותר בדרום מבצפון בשל תנאי הקרקע (בורוכוב, 1991). פערים אלה ניכרים יותר ככל שאנו מתרחקים מן השיאים של 1992. בשעה שהיחס בין מספר הדירות של הבנייה הציבורית לבין מספר הדירות של הבנייה הפרטית בשנים 1990-1994 הוא 4 ל-1 במחוז הדרום, הרי שיחס זה במחוז הצפון קרוב ל-1 (איור 3). עיון מפורט יותר בפרסומי משרד השיכון מלמד, כי במחוז הדרום הבנייה הציבורית מתרכזת בשלוש-ארבע ערים: קריית גת, אשדוד, אשקלון ובאר שבע. כלומר, הבנייה הציבורית במחוז הדרום מתרכזת בערים הנמצאות בתחום הגלישה של מטרופולין תל אביב ובמוקד המטרופוליני הרביעי העיר באר שבע. בשנת 1991 בנה המגזר הציבורי בבאר שבע כ-2,100 דירות, כ-1,000 בקריית גת וכ-550 דירות באשדוד (מתוך 9,600 במחוז הדרום), והמגזר הפרטי כ-350 בבאר שבע, כ-15 בקריית גת וכ-800 במחוז הדרום (מתוך 2,190 במחוז הדרום). בשנת 1992 בנה המגזר הציבורי בבאר שבע כ-5,400 דירות, בקריית גת כ-1,900 ובאשדוד כ-4,100 דירות (מתוך 20,650 במחוז הדרום), והמגזר הפרטי כ-350 בבאר שבע, כ-14 בקריית גת וכ-900 באשדוד (מתוך 3,220 במחוז הדרום). בשנת 1993 בנה המגזר הציבורי בבאר שבע כ-1,300 דירות, בקריית גת כ-1,300 ובאשדוד כ-1,600 (מתוך 7,860 דירות במחוז הדרום), והמגזר הפרטי כ-265 בבאר שבע, כ-40 בקריית גת וכ-250 באשדוד (מתוך 1,900 במחוז הדרום). בשנת 1994 בנה המגזר הציבורי בבאר שבע כ-320 דירות, בקריית גת כ-180 ובאשדוד כ-770 דירות (מתוך כ-2,030 דירות במחוז הדרום), והמגזר הפרטי כ-350 דירות בבאר שבע, בקריית גת כ-30 וכ-600 באשדוד (מתוך כ-2,700 במחוז הדרום).

גם במחוז הצפון רוב הבנייה הציבורית מתרכזת בערים הנמצאות בשדה התעסוקה של

מטרופולין חיפה והן: כרמיאל, מגדל העמק, נצרת עילית ועפולה. בשנת 1991 המגזר הציבורי גמר לבנות בכרמיאל כ-920 דירות, במגדל העמק כ-420, בנצרת עילית כ-930 ובעפולה כ-950 מתוך כ-5,740 דירות שגמר לבנות במחוז הצפון. המגזר הפרטי גמר לבנות ב-1991 כ-20 דירות בכרמיאל, כ-5 במגדל העמק וכ-6 בנצרת עילית מתוך כ-4,140 דירות במחוז הצפון.

בשנת 1992 המגזר הציבורי גמר לבנות בכרמיאל כ-1,250 דירות, במגדל העמק כ-400 דירות, בנצרת עילית כ-1,900 דירות ובעפולה כ-1,000 דירות מתוך כ-9,620 דירות שגמר לבנות במחוז הצפון. המגזר הפרטי גמר לבנות בכרמיאל כ-60 דירות מתוך כ-4,680 דירות שגמר לבנות במחוז הצפון.

בשנת 1993 המגזר הציבורי גמר לבנות בכרמיאל כ-530 דירות, במגדל העמק כ-180, בנצרת עילית כ-350 ובעפולה כ-120 דירות מתוך כ-2,420 במחוז הצפון, והמגזר הפרטי גמר לבנות בכרמיאל כ-80 דירות מתוך כ-4,760 במחוז הצפון.

בשנת 1994 המגזר הציבורי גמר לבנות בכרמיאל כ-350 דירות, במגדל העמק כ-50 דירות, בנצרת עילית כ-35 דירות ובעפולה כ-65 יחידות דור מתוך כ-1,000 במחוז הצפון. המגזר הפרטי גמר לבנות בכרמיאל כ-175 דירות, במגדל העמק כ-15 דירות, בנצרת עילית כ-20 דירות ובעפולה כ-45 דירות מתוך כ-3,850 במחוז הצפון.

המדיניות הנגלית של משרד הבינוי והשיכון היא ברורה: לא עוד בנייה מסיבית של דירות בפריפריה המרוחקת, אשר בה מקום התעסוקה מחייב סמיכות גאוגרפית למקום המגורים ומבחינה זו זהו "משק כלכלי-מרחבי סגור", אלא בנייה שתתרכז בעיקר בערי הפיתוח הנמצאות בסווח יוממות (אם כי גדול מעט מן הממוצע בישראל) ממוקדי התעסוקה המטרופוליניים. העולים החדשים כמו גם האוכלוסייה הוותיקה אשר יבחרו לגור ביישובים אלה רואים לפנייהם "משק כלכלי-מרחבי פתוח" הנמצא על ציר מקום המגורים (עיר הפיתוח) ומקום התעסוקה (מרחב מטרופוליני). מגמה נוספת הנחשפת מאירורים 3 ו-4 היא תגובה מהירה של שוק הדיור הציבורי והפרטי לביקוש המצטבר לדירות. ברגע שהביקוש יורד ההיצע יורד בהתאם, לכן קיימת עלייה חדה בהיצע הדירות בין 1990 ל-1992 וירידה חדה מהשיא של 1992 ל-1994. אין ספק כי מעבר חד זה משפיע קשה על ענף הבנייה ומקשה תכנון מסודר של ענף זה.

המדיניות המרחבית של הממשלה בקליטת העלייה מאופיינת למעשה בקונפליקט פנימי מסוים. מצד אחד, מדיניות הקליטה הישירה ומדיניות שחרור משכירי הדירות מתשלום מס מעוררות למעשה את העולים ובמיוחד את אלה בקבוצת הגיל של כוח עבודה ובעלי מקצועות אקדמיים ומדעיים להעדיף את מחוזות המרכז בבחירת מקום מגוריהם. במחוזות אלה אמנם מחירי הדירות ודמי השכירות הם גבוהים, אך בו-זמנית גבוהה גם ההסתברות למצוא מקום תעסוקה ההולם את משלח ידם ואת רמת השכלתם. מצד שני, מדיניות ההתערבות בשוק הדיור המרחבי, על ידי בנייה ממשלתית מסיבית של דירות במחוזות

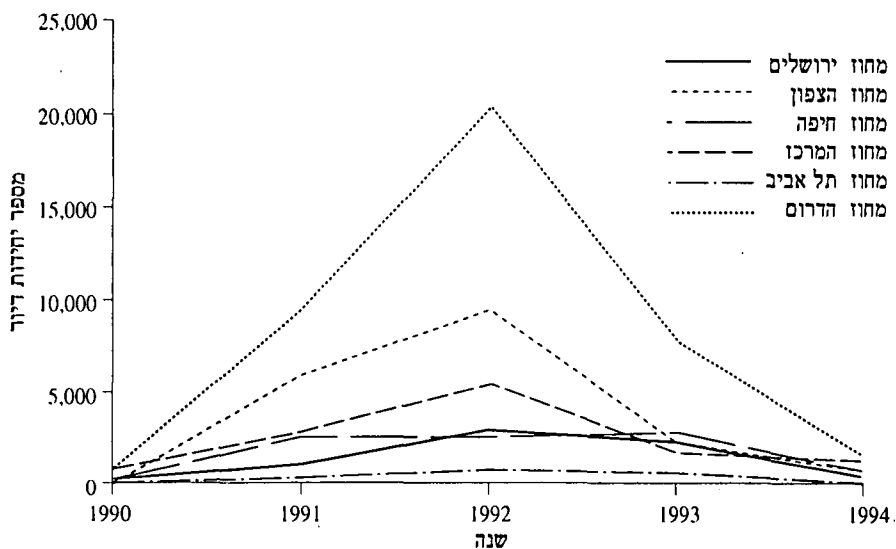
הצפון והדרום ומכירתן במחירים נמוכים יחסית, מעודדת עולים להעדיף את מחוזות הפריפריה, בעיקר משיקולי דיוור.

לוח 1: גמר בנייה של דירות לפי מחוזות,
(באחוזים) 1994-1990

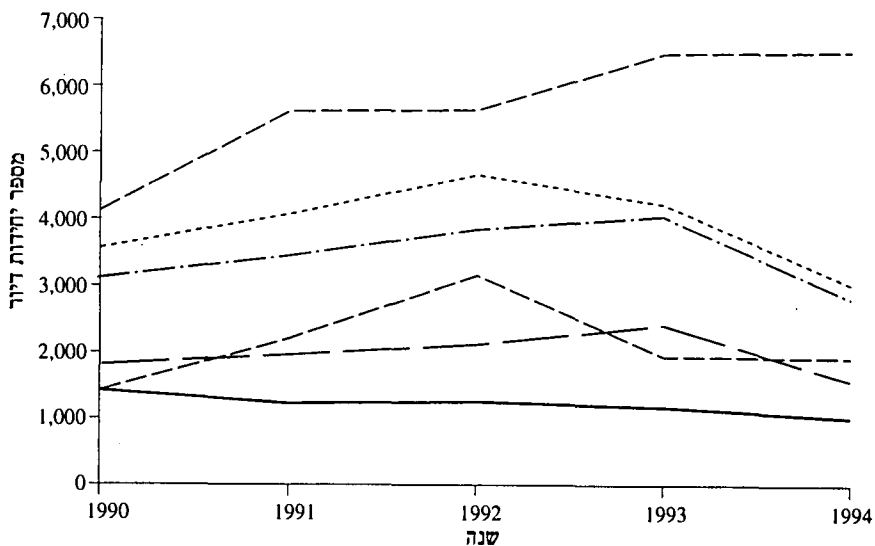
השנה היזום	סה"כ	סה"כ ירושלים צפון	חיפה	מרכז	תל אביב דרום	יהודה ושומרון	(מוחלטים)	
1990	פרטי 16,710	100.0	8.3	24.5	10.7	24.8	18.9	9.9
	ציבורי 3,250	100.0	15.1	4.9	11.4	22.2	5.2	20.3
	סה"כ 19,960	100.0	9.4	21.4	10.7	24.4	16.7	10.7
1991	פרטי 19,630	100.0	6.3	21.1	9.8	29.3	16.9	11.1
	ציבורי 23,020	100.0	4.7	24.9	10.9	11.9	1.1	41.7
	סה"כ 42,650	100.0	5.4	23.2	10.4	19.9	8.4	27.6
1992	פרטי 21,590	100.0	5.5	21.0	10.1	26.6	18.1	14.2
	ציבורי 48,530	100.0	5.7	19.9	6.8	11.5	1.5	42.5
	סה"כ 70,120	100.0	5.7	20.2	7.7	16.2	6.6	33.8
1993	פרטי 21,580	100.0	6.1	22.0	11.1	29.6	17.7	8.8
	ציבורי 21,440	100.0	12.5	11.3	13.3	8.4	2.8	36.7
	סה"כ 43,020	100.0	9.2	16.9	12.2	19.0	10.3	22.6
1994	פרטי 24,480	100.0	5.8	15.7	10.9	37.4	15.8	11.1
	ציבורי 9,450	100.0	16.0	10.7	16.4	22.6	3.5	21.5
	סה"כ 33,930	100.0	8.6	14.3	12.5	33.3	12.3	14.0

המקור לשנים 1993-1990: מאגר הנתונים של מדעי החברה באוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים.
המקור לשנת 1994: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הבינוי בישראל 1994, פרסום מספר 1018, דצמבר 1995.

התפרוסת הגאוגרפית של עולי בריה"מ לשעבר בישראל

איור 3: מספר הדירות שנבנו על ידי יזם ציבורי לפי מחוזות, 1994-1990

איור 4: מספר הדירות שנבנו על ידי יזם פרטי לפי מחוזות, 1994-1990

המקור לאיורים 3 ו-4: עיבוד מתוך נתוני מאגר הנתונים של מדעי החברה באוניברסיטה העברית, הרצופים, ירושלים.

התפרוסת המרחבית של העולים על פי העדפות מגורים (הביקוש המרחבי)

הסעיף הקודם הראה את הביטוי המרחבי של היצע הדיור: המגזר הציבורי פועל בעיקר בפריפריה והמגזר הפרטי - במרכז. מהו הביטוי המרחבי של הביקוש? היכן העולים מעדיפים לרכוש דירות? מסתבר כי התנהגותם המרחבית של העולים ברכישת דירות מחזקת את ההתנהגות המרחבית של היצע הדיירות של השוק הפרטי - העדפת מרכז הארץ. ביסוס לטענה זו עוד נראה בהמשך כשנדון בתפרוסת המרחבית של העולים. ביסוס נוסף לכך מובא בלוח 2, המראה התפלגות גאוגרפית של רכישות דירות בידי העולים. מן הלוח עולה בבירור, כי אחוז הרכישות הגדול ביותר נמצא באזור המרכז (תל אביב וסביבתה), במקום השני חיפה, במקום השלישי לסירוגין ירושלים והדרום, ובמקום האחרון - הצפון. כ-40% מכלל רכישת הדיירות בישראל על ידי העולים נעשים במרכז הארץ, כ-25% בחיפה, כ-10% בצפון וכ-15% בדרום (לוח 2). מעניין לציין, כי שיעור גבוה במיוחד של רכישת דירות (למעלה מ-50%) בידי העולים באזור המרכז היה ב-1989 וב-1990, ומאז חלה ירידה מסוימת באחוז הרכישות במחוז זה מכלל הרכישות בישראל, ובד בבד עלה אחוז הרכישות במחוזות הצפון, הדרום וירושלים. יוצא אפוא, כי העולים הגרים כיום באזורי הגלעין של מדינת ישראל רואים במקום מגוריהם מקום מגורים קבוע, ועל כן הם רוכשים את דירותיהם ככל שידם משגת. ואילו רוב העולים באזורי הפריפריה "יושבים על הגדר". הם אינם רוכשים דירות רבות, אף על פי שמחירי הדיירות זולים יחסית. זהו ביטוי למאגר צף של עולים, שאינם רואים עדיין את אזורי הפריפריה כמקום מגוריהם הקבוע ואף שוקלים להגר מאזורים אלה למרכז הארץ, וזאת למרות העלייה הקלה המסתמנת על פני זמן באחוז רוכשי הדיירות במחוזות הפריפריה מכלל רוכשי הדיירות בארץ.

העולים מעדיפים אפוא לרכוש דירות במחוז המרכז ולשכור דירות במחוזות הפריפריה. לדוגמה, בתקופת השנים 1989-1994 רכשו העולים כ-91,000 דירות, מתוכן כ-40% במחוזות תל אביב והמרכז ו-23% במחוזות הצפון והדרום. ממצאים אלה מראים, כי שיעור גבוה מבין העולים החדשים הגרים במחוזות הגלעין רואים במחוזות אלה את מקום מגוריהם הקבוע, ולכן מעדיפים לעשות מאמץ ולרכוש דירה. שיעור גבוה מבין העולים החדשים הגרים במחוזות הפריפריה מעדיפים לשכור דירה (ולא לרכוש), משום אי-הודאות שהם מרגישים באשר להמשך מגוריהם באזורים אלה. מן הראוי לבחון ממצא זה מול התפרוסת המרחבית של העולים לפי מחוזות, המופיעה בהמשך המאמר.

ביטוי נוסף להעדפת העולים את המגורים במרכז על פני הפריפריה נמצא בלוחות 3 ו-4. לוח 3 מראה את התפרוסת הגאוגרפית של העולים בשנים 1990, 1991, 1992, 1993 ו-1994 מול התפרוסת הגאוגרפית של הוותיקים (יהודים). לוח 4 מראה את המגמות המרחביות של ההגירה הפנימית של העולים אחרי השתקעותם הראשונה.

לוח 2: עולים מברית המועצות לשעבר שרכשו דירה בסיוע משכנתאות מוכוונות, לפי מחוזות משרד הבינוי והשיכון (באחוזים)

מחוז המשרד	סך הכל 1994-1989	סך הכל	1989	1990	1991	1992	1993	1994
גליל	8,969	9.8	1.7	5.8	7.7	10.4	11.8	8.9
חיפה	21,589	23.5	15.1	28.3	24.2	25.5	23.0	20.9
מרכז	35,362	38.6	54.9	50.9	39.5	35.6	34.7	43.4
ירושלים	11,368	12.4	3.7	4.5	15.4	9.9	13.2	13.3
נגב	12,953	14.1	24.0	9.9	12.2	16.2	15.6	12.1
בנייה								
כפרית	1,222	1.3	0.5	0.3	0.7	2.1	1.4	1.2
לא סווג	222	0.2	0.2	0.3	0.3	0.3	0.3	0.2
סך הכל	91,685	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

מקור: משרד השיכון, דפי מחשב.

לוח 3 מראה כי בתקופת השנים: 1994-1990, כ-65% מן העולים העדיפו את מחוזות הגלעין: תל אביב, מרכז וחיפה, ורק כ-25% העדיפו את מחוזות הפריפריה: צפון ודרום. למעשה, העולים החדשים התאימו את עצמם לדגם התפרוסת המרחבית של האוכלוסייה הוותיקה; העדפת מחוזות הגלעין. בכל שנה הפער בין שיעור האוכלוסייה היהודית הוותיקה בכל מחוז, מתוך כלל האוכלוסייה היהודית בישראל, לבין שיעור אוכלוסיית העולים בכל מחוז, מתוך כלל אוכלוסיית העולים, הוא נמוך יחסית (לוח 3). כך, למשל, בשנת 1990 27.4% מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל גרים במחוז תל אביב, ואילו אחוז העולים הגרים במחוז זה הוא 25.6%. בשנה זו אחוז האוכלוסייה היהודית הוותיקה במחוז הדרום היה 12.7%, ואחוז העולים - 11.2%. בשנת 1993 שיעור האוכלוסייה היהודית הוותיקה במחוז הצפון היה 10.3% מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל, ואילו אחוז אוכלוסיית העולים במחוז זה היה 10.2%. באותה שנה במחוז המרכז גרו כ-24% מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל, ואילו שיעור העולים עמד על 19.6%. פער גבוה יחסית בין עולים לוותיקים היה קיים במחוז חיפה בשנת 1990, אך הוא הצטמצם על פני זמן. במילים אחרות, בשעה שבשנות החמישים הפיזור הגאוגרפי של העולים שינה בקיצוניות את דגם התפרוסת הגאוגרפית של אוכלוסיית ישראל, הרי התפרוסת הגאוגרפית של גל העלייה של שנות התשעים כמעט ולא שינה את דגם התפרוסת של האוכלוסייה. עולי שנות התשעים בוחרים

את אזורי המטרופולין כפי שעושים המהגרים אל מדינות המערב, ותפרוסתם הגאוגרפית נוטה לציבות מסוימת. (על יציבות תפרוסת גאוגרפית של מהגרים-עולים, ראה: Razin, 1994).

ראוי לציין, כי לוח 3 מראה גם כי בשנים 1990 ו-1991 הפער במחוז הדרום בין ותיקים לעולים היה אפסי, ואילו בשנים 1993 ו-1994 הפער נע בין 5% ל-8%, לטובת העולים. מתברר, כי הבנייה הממשלתית המסיבית במחוזות הפריפריה - ובמיוחד במחוז הדרום - שהחלה בשנת 1990 הניבה תוצאה מרחבית, הראויה להתייחסות, והיא הגירה פנימית של עולים חדשים שהשתקעו במחוזות הגלעין והעתיקו את מקום מגוריהם למחוזות הפריפריה, ובמיוחד למחוז הדרום.

משנת 1990 עולה באופן קבוע שיעור העולים במחוז הדרום מכלל העולים בישראל. אולם בשנים 1993 ו-1994 שיעור זה גדל במידה ניכרת, ואילו שיעורם במחוז המרכז יורד (לוח 3). כך, למשל, שיעור העולים במחוז הדרום ב-1990 היה 11.2%, בשנת 1992 - 16.4%, ובשנים 1993 ו-1994 - 18.0% ו-20.7% בהתאמה. שיעור העולים במחוז המרכז ב-1990 היה 23.2%, בשנת 1992 - 20.6%, ובשנים 1993 ו-1994 - 19.6% ו-18.7% בהתאמה.

הגידול הניכר בשיעור העולים במחוז הדרום נובע מן הבנייה הציבורית רבת-ההיקף של מגורים במחוז זה. כדאי לציין, כי הביקוש הגבוה למגורים במחוז הצפון, ועוד יותר מכך במחוז הדרום, מתרכז בנפות הסמוכות למרחבים המטרופוליניים של חיפה ותל אביב. במחוז הצפון גדל פי שלושה וארבעה (תלוי בשנה) מספר העולים בנפות עכו ויזרעאל, שרוב יישוביהם נמצאים כבר שנים רבות בשדה התעסוקה של מטרופולין חיפה, מבנפות צפת וכנרות. כך, למשל, מספר העולים בשנת 1990 בנפות עכו ויזרעאל היה 16,500 ובנפות צפת וכנרות - כ-4,300, ואילו בשנת 1994 מספר העולים בנפות עכו ויזרעאל היה כ-7,200, ובנפת צפת וכנרות - כ-2,000 עולים. במחוז הדרום היחס בין מספר העולים בנפת אשקלון, הקרובה למחוזות תל אביב והמרכז, לבין נפת באר שבע, הרחוקה מהם, היה בשנת 1992 0.76, בשנת 1993 - 1.03, ובשנת 1994 - 1.2. כלומר על פני זמן גדל המשקל היחסי של העולים בנפת אשקלון. נציין, כי המספר הגבוה של עולים בנפת באר שבע נובע מריכוז גבוה במיוחד של עולים בעיר באר שבע, ולא בערי הפיתוח בנפה זו.

במחוז הדרום קיים ריכוז גבוה מאוד של עולים באשדוד ובאשקלון, השייכות (במיוחד אשדוד) גאוגרפית-כלכלית לטבעת הרחוקה של מטרופולין תל אביב, ובעיר באר שבע. כך, למשל, בשנת 1991 מתוך 29,454 עולים שהשתקעו במחוז הדרום נמצאו כ-70% בשלוש הערים הללו (כ-5,400 באשדוד, כ-4,300 באשקלון וכ-7,300 בבאר שבע). בשנת 1994 10,800 עולים, שהם כ-65% מכלל העולים במחוז הדרום, השתקעו בשלוש ערים אלה.

לוח 3: האוכלוסייה הוותיקה (יהודים) ואוכלוסיית העולים לפי מחוזות 1994-1990

מחוז	1990	1991	1992	1993	1994
	מספרים %	מספרים %	מספרים %	מספרים %	מספרים %
ירושלים					
ותיקים	427,100	444,300	455,100	464,000	473,200
עולים	13,963	14,955	7,676	6,128	5,965
צפון					
ותיקים	394,000	430,500	437,700	447,000	458,700
עולים	20,839	28,041	7,879	7,777	9,201
חיפה					
ותיקים	518,100	537,300	542,500	550,900	562,600
עולים	42,966	29,454	12,179	12,566	13,743
מרכז					
ותיקים	947,300	989,240	1,018,800	1,041,300	1,071,800
עולים	45,857	36,697	15,861	15,007	14,826
תל אביב					
ותיקים	1,078,700	1,112,300	1,119,300	1,115,800	1,115,400
עולים	05,731	38,189	19,859	20,443	18,287
דרום					
ותיקים	499,900	537,200	564,400	600,200	632,600
עולים	22,189	27,097	12,626	13,795	16,416
יהודה ושומרון					
ותיקים	81,600	93,600	104,800	115,600	121,800
עולים	1,462	1,594	861	862	946
סה"כ					
ותיקים	3,946,700	4,414,600	4,242,500	4,335,200	4,441,100
עולים	198,007	176,027	79,941	76,578	79,384

עיבוד מתוך: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל, שנים נבחרות.
- החישובים באחוזים לאוכלוסיית העולים נערכו לכל שנה בנפרד.

התפרוסת הגאוגרפית של העולים תואמת ברובה את המגמות של פריסת האוכלוסייה והבנייה בישראל, כפי שהתגבשה בתמ"א 31 (קיפניס, 1992, בתוך כרך ד' של תמ"א 31). תמ"א 31, שהייתה תכנית מתאר ארצית משולבת לבנייה, לפיתוח ולקליטת עלייה לשנים 1990-1995, ראתה את פיתוחם המואץ של ארבעה אזורים מטרופולין בעלי קשרי גומלין מרחביים ביניהם, אשר בהם ייקלטו רוב העולים. כמו כן צפתה התמ"א את פיתוחם של "אזורי הגלישה" של מטרופולין תל אביב, לכיוון נפת אשקלון בדרום, ובמיוחד לערים אשדוד ואשקלון, ולכיוון נפת חדרה בצפון, ואת "אזורי הגלישה" של מטרופולין חיפה לכיוון כרמיאל, נצרת עילית, עפולה ומגדל העמק.

בסופו של דבר, התוצאה המרחבית הכוללת של מדיניות הממשלה בתחום הדיור היא העדפת העולים את מחוזות הגלעין. שיקולי התעסוקה של העולים ורצונם התרבותי חברתי לגור בתוך ערי המטרופולין או בסמיכות להן גברו על שיקולי הדיור. מתברר, כי העולים מוכנים לגור בתנאי דיור פחות נוחים ולעתים משפחות מספר בדירה אחת ובלבד שיהיו נגישים לאזורי תעסוקה ההולמים את כישוריהם ולמוקדי חברה ותרבות (חסון, 1992). מסקרים שנעשו בערי הפיתוח עולה, כי רוב העולים מרוצים מתנאי הדיור בערי הפיתוח, והם היו מוכנים להישאר בערים אלה, כתנאי שימצאו מקורות תעסוקה ההולמים את כישוריהם ביישוב ואף בטווח נסיעה של שעה אחת. כל עוד אין נמצאים מקומות תעסוקה כאלה, הם שוקלים את האפשרות להגר למרכז הארץ (ליפשיץ, 1992; חסון, 1993).

ההגירה הפנימית של העולים אחרי השתקעותם הראשונה משנה מעט את התפרוסת המרחבית של העולים לטובת מחוזות הפריפריה, ובמיוחד לטובת מחוז הדרום. מתחוויר כי מספר העולים העוזבים את מחוזות תל אביב, ירושלים וחיפה אחרי השתקעותם הראשונה במחוזות אלה גדול ממספר העולים הנכנסים אליהם, וכי במחוזות תל אביב וירושלים הפער בין מספר העולים היוצאים מהם לבין מספר העולים הנכנסים אליהם גדל על פני זמן (לוח 4). במחוזות הפריפריה, הצפון והדרום, התמונה שונה. במחוז הדרום מספר העולים הנכנסים ממחוזות אחרים גדול ממספר העולים היוצאים ממנו, ופער זה גדל על פני זמן. במחוז הצפון המגמה הייתה דומה עד 1991, ומשנה זו המגמה מתהפכת: מספר העולים היוצאים ממחוז הצפון אל שאר מחוזות ישראל גדול ממספר העולים הנכנסים למחוז זה.

לוח 4 אכן מראה, כי קיימת הגירה של אלפי עולים ממחוזות תל אביב והמרכז וממחוז חיפה לעבר מחוזות הפריפריה: הצפון והדרום. כך, למשל, בשנת 1991 מאזן ההגירה הפנימית של העולים במחוז הצפון היה 4,800, במחוז הדרום - 6,100, במחוז תל אביב והמרכז - 4,900, ובמחוז חיפה - 6,000. תופעה זו הייתה קיימת בשנים 1990 ו-1991. באותן שנים ההגירה הפנימית של הוותיקים נוטה להגדיל את ריכוז האוכלוסייה, ואילו זו של העולים נוטה להגדיל את פיזור האוכלוסייה. תופעה זו היא בלתי צפויה ואף מנוגדת למגמות הגירה של עולים בישראל, שהיא בעיקרה מן השוליים לעבר המרכז (ליפשיץ, 1986).

בשנת 1992 נבלמת התופעה, ורק מחוז הדרום מאופיין עדיין בערכים חיוביים של מאזן הגירה פנימית של העולים. מחוז הצפון לעומתו, כבר מאופיין בערכים שליליים. בשנים

התפרוּת הגאוגרפית של עולי בריה"מ לשעבר בישראל

1992-1994 ההגירה הפנימית של העולים מוסיפה אפוא תושבים עולים למחוזות הפריפריה, ובמיוחד למחוז הדרום, אך אין היא משנה באופן ניכר את התפרוּת המרחבית של העולים. תפרוּת זו היא בעלת נטייה ברורה לעבר המחוזות המטרופוליניים של תל אביב וחיפה ולעבר היישובים העירוניים שבתפר בין המרחבים המטרופוליניים לשוליים הלאומיים, כמו: מגדל העמק, כרמיאל, אשדוד ואשקלון.

לוח 4: מאזן הגירה פנימית כולל ומאזן הגירה פנימית של העולים לפי מחוזות 1990-1994

מחוזות	1990		1991		1992		1993		1994	
	מאזן הגירה עלו כולל מאז 1990	מזה: עלו כולל מאז 1990	מאזן הגירה עלו כולל מאז 1990	מזה: עלו כולל מאז 1990	מאזן הגירה עלו כולל מאז 1990	מזה: עלו כולל מאז 1990	מאזן הגירה עלו כולל מאז 1990	מזה: עלו כולל מאז 1990	מאזן הגירה עלו כולל מאז 1990	
ירושלים	-2,700	-600	-4,500	-1,400	-2,100	-4,700	-4,300	-2,000	-4,200	
צפון	4,700	4,600	5,600	4,800	-5,100	-2,800	-100	-500	-300	
חיפה	-4,600	-2,800	-8,700	-6,00	-4,400	-2,000	-1,400	-100	-900	
מרכז	4,700	500	-200	-2,300	7,800	3,000	2,500	-4,000	9,000	
תל אביב	-5,800	-4,200	-6,000	-2,600	-12,800	-6,200	-21,400	-10,000	-20,000	
דרום	-1,400	2,100	5,700	6,100	9,600	9,000	17,800	15,000	9,600	
יהודה ושומרון	-	-	-	1,400	7,600	1,100	6,900	1,600	6,900	

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השנתון הסטטיסטי לישראל 1991, 1992, 1993, 1994

סוגיה חשובה הראויה לבדיקה במסגרת ההגירה הפנימית של העולים היא רמתם החברתית-כלכלית של העולים-מהגרים לפי אזורי מוצא ואזורי יעד. האם העולים המהגרים ממחוזות תל אביב והמרכז לעבר מחוזות הפריפריה הם "עולים חזקים" או "עולים חלשים", ומהו הפרופיל החברתי-כלכלי של העולים המהגרים בכיוון ההפוך? מבדיקה ראשונית ולא מייצגת בכמה ערי פיתוח עולה השערה, כי ההגירה מן המרכז לעבר הפריפריה מורכבת בעיקר מ"אוכלוסייה חלשה": קשישים, מובטלים ונזקקים לשירותי רווחה. הם מעדיפים את תנאי הדיור הנוחים בפריפריה על חשבון שכר דירה גבוה במרכז. המהגרים גם מניחים (ועל כך הם שמעו מקרוביהם), כי בערי הפיתוח בגליל ובנגב שירותי הרווחה לעולים מפותחים. ובמקביל - את הפריפריה עוזבת "אוכלוסייה חזקה", שהנמנים עמה מקווים להשיג במרכז מקומות תעסוקה והולמים את כישוריהם

הטכנולוגיים ורמת השכלתם (ליפשיץ, 1992). אם השערה זו תאושש הרי יוצא, כי ההגירה הפנימית של העולים, אשר משנה במעט את התפרוסת המרחבית שלהם, בכך שהיא מגדילה את שיעורם בגליל ובנגב על חשבון המרכז, פועלת בו-מנית להגדלה מסוימת בשיעור האוכלוסייה החלשה מקרב העולים באזורים אלה.

יש מקום גם לבחון השערה אלטרנטיבית, שמשפחות צעירות מקרב העולים מהגרות למחוזות הפריפריה כדי לזכות בדירות מרווחות ובמחירים נמוכים. משפחות אלה יעדיפו את הערים שבמחוזות הפריפריה, הנמצאות בטווח יוממות של שעה משדות התעסוקה של מטרופולין תל אביב וחיפה. בדיקה אמפירית של השערות אלה מחייבת סקר רחב בין העולים או בניית קובץ נתונים מתאים על בסיס מפקד האוכלוסין והדירור 1995.

חסון במחקרו על בחירת מגורים של עולים ממדינות חבר העמים קובע אף הוא, כי התפרוסת המרחבית של העולים היא בעלת הטיה קלה לעבר אזורי הפריפריה (חסון, 1992). אף הסקרים שערך תומכים בממצאים שהוצגו לעיל, על אודות התפוזות הדרגתית של העולים לעבר אזורי הפריפריה. חסון קובע, כי "ייתכן שלמדיניות הממשלה ביצירת היצע גדול של דיור בשוליים הייתה השפעה ישירה ועקיפה על תהליך הפיזור" (חסון, 1993, עמ' 42). באופן ישיר נוצר מאגר של דירות ציבוריות שהיה אפשר לרכוש אותן במחיר נמוך. באופן עקיף לחץ מאגר הדירות בשוליים את מחירי הדירות לשכירות כלפי מטה ואפשר בכך תהליך הדרגתי של פיזור העולים לעבר אזורי הפריפריה.

השאלה היא, כמובן, מה יהיו המגמות בטווח הארוך. מחקרים מן העולם ומחקרים מישראל (ליפשיץ, 1992; חסון, 1993) מראים, כי בראשית דרכם נוטים העולים לבחור את מקום המגורים הראשון בסביבת קרוביהם וידידיהם כדי להפחית לחצים ומשברים חברתיים ופסיכולוגיים. עם הזמן הולך ופוחת הצורך בקרבה ובסמיכות לקרובי משפחה וידידים, ועולה השיקול הכלכלי-תעסוקתי. העולים מוכנים לעזוב את הרשת החברתית התומכת עבור הרשת התעסוקתית המפרנסת. את התפרוסת המרחבית של העולים בטווח הארוך תקבע אפוא התפרוסת המרחבית של מקורות התעסוקה הכוללים את הכישורים הטכנולוגיים ורמת ההשכלה של העולים.

סיכום

התפרוסת הגאוגרפית של עולי בריה"מ לשעבר דומה מאוד לתפרוסת הגאוגרפית של האוכלוסייה הוותיקה, עם העדפה קלה למחוז הדרום. תפרוסת זו כמעט ולא שינתה את התפרוסת הגאוגרפית של האוכלוסייה בישראל. ראוי לציין, כי ממצא זה הוא נכון ברמת המאקרו - הרמה המחוזית. אולם ברמת המיקרו - הרמה הישובית - גרמה העלייה לשינוי דרמטי במספר התושבים של יישובים רבים. במונחים יחסיים השינויים העיקריים התרחשו

בערים הקטנות חלקן ערי פיתוח שבהן שיעור הגידול של האוכלוסייה היה פי שניים ואף פי שלושה מן הממוצע הארצי, ובהן העולים הם כ-30% מכלל אוכלוסיית היישוב. ערים אלה הן בעיקר ערי פיתוח השייכות גאוגרפית-אדמיניסטרטיבית למחוזות הפריפריה, אך גאוגרפית-כלכלית הן ממוקמות כיום בטבעת הרחוקה של מחוזות הגלעין.

מן הניתוח ברמת המאקרו עולה, כי בעידן שבו בחירת יעדי המגורים על ידי העולים נעשית בעיקר בידי כוחות השוק (קליטה ישירה) ופחות בהתערבות מלמעלה (מדיניות מרחבית), היא פועלת בדומה לבחירת היעדים על ידי מהגרים אל מדינות מערב אירופה וצפון אמריקה. העולים - כמו המהגרים הבינלאומיים - מעדיפים את האזורים בעלי ההסתברות הגבוהה למציאת מקורות תעסוקה, דהיינו אזורי הגלעין.

העדפה מרחבית של הביקוש למגורים בידי העולים תואמת את ההיצע המרחבי של דירות של השוק הפרטי. כפי שהראו ממצאי המחקר, העדיף השוק הפרטי בבירור את הבנייה למגורים באזורי המרכז, ואילו ההיצע המרחבי של השוק הציבורי היה בולט יותר באזורי השוליים, שם גם נמצאו רזרבות ניכרות של קרקע ציבורית.

הבנייה הממשלתית למגורים במחוזות הפריפריה, ובמיוחד במחוז הדרום, במחירים נמוכים יחסית ובסובסידיה גדולה גרמה להגירתם של עולים למחוזות בפריפריה. עולים רבים אשר השתקעו לראשונה במחוזות תל אביב, המרכז וחיפה היגרו לעבר מחוזות הפריפריה. אליהם הצטרפו עולים אשר בחרו מחוזות אלה כמקום ההשתקעות הראשון. עם זאת חשוב לציין, כי שיעור הרכישה של דירות על ידי העולים גבוה במחוזות תל אביב, המרכז וחיפה ונמוך במחוזות הפריפריה. כלומר, בשעה שמגורי העולים במחוזות הגלעין מצביעים על קביעות, הרי שבמחוזות הפריפריה הארעיות גוברת. למרות ההגירה הפנימית של העולים לעבר מחוזות הפריפריה, ובמיוחד למחוז הדרום, אין היא משנה באופן ניכר את הדגם המרחבי של תפרוסת האוכלוסייה בישראל, ואת התפרוסת הגאוגרפית של העולים ברמת המאקרו.

עיון מפורט יותר בנתונים (שרק חלקם הובאו במחקר זה) מלמד, כי האזורים והיישובים המועדפים במחוזות הפריפריה ממוקמים בתפר שבין שולי הגלעין לבין השוליים הלאומיים (מחוזות הפריפריה), כמו אשדוד, אשקלון, קריית גת, מגדל העמק, כרמיאל ובאר שבע. עם השיפורים בתשתיות לתחבורה הפכו חלק מיישובים אלה לשוליים הרחוקים של מסרופולין תל אביב ומסרופולין חיפה. העולים - כמו גם האוכלוסייה הוותיקה - הגרים ביישובים אלה נהנים משני יתרונות של מיקום גאוגרפי: מחירי דור נמוכים יחסית ונגישות סבירה למוקדי התעסוקה המסרופוליניים. היישובים הרחוקים בשוליים הלאומיים אינם מושכים עולים וותיקים מן המרכז, ויש בסיס מסוים להשערה, כי אלה מבין העולים המהגרים אליהם שייכים לקבוצה חלשה מבחינה סוציו-כלכלית, ובכך הם פוגעים בפוטנציאל הצמיחה הכלכלית ובאיכות שרותי הרווחה (טיעון אחרון זה חייב להיבדק באופן מבוסס יותר).

מן הממצאים של המחקר הנוכחי עולות באופן עקיף המלצות למדיניות מרחבית. בעידן של פיתוח מואץ הנגרם על ידי עלייה, כדאי לשקול דרגות שונות של פיתוח מגורים ותעסוקה באזורים שונים או ביישובים שונים. יש להתאים דרגות פיתוח אלה לכל אזור או לכל יישוב בהתאם למאפייניו הכלכליים, החברתיים והגאוגרפיים. כך, למשל, ביישובים הנמצאים כיום בתפר בין המרחבים המטרופוליניים לשוליים הלאומיים, אך נמצאים בטווח יוממות ממקורות התעסוקה של ערי המטרופולין, ניתן (לפחות בטווח הקצר והבינוני) לעודד פיתוח מואץ של מגורים ופיתוח מתון של מקורות תעסוקה. יש לראות ביישובים אלה "משק כלכלי-מרחבי פתוח", שבו אזור התעסוקה אינו נמצא סמוך לאזור המגורים. אל אזורים ויישובים רחוקים יש להתייחס כאל "משק כלכלי-מרחבי סגור", ועל כן יש לשקול בהם פיתוח מואץ של מקורות תעסוקה נקודתית או אזורית ופיתוח אטי של מגורים.

מקורות

- בורוכוב, א' (1991) 'מדיניות השיכון נוכח הגידול בעלייה', רבעון לכלכלה, חוברת 148: 60-49.
- גונן, ע' (עורך) (1990) גאוגרפיה של קליטת עלייה: לקחי העבר ומבט לעתיד, האגודה הגאוגרפית הישראלית והאוניברסיטה העברית, המחלקה לגאוגרפיה.
- גונן, ע' (1991) 'ועוד על עלייה המונית ופיזור אוכלוסייה' (תגובה למאמרו של דוד פינס), רבעון לכלכלה, חוברת 148: 39-32.
- גרדוס, י' 'פיזור אוכלוסייה כרוך בביזור הממשל', בתוך: גונן, ע' (1990) גאוגרפיה של קליטת עלייה: לקחי העבר ומבט לעתיד, האגודה הגאוגרפית והאוניברסיטה העברית, המחלקה לגאוגרפיה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, גף לרמוגרפיה, אוכלוסייה, בריאות וקליטת עולים (1991) עולי 1990 לפי תכונות נבחרות, נתונים סטטיסטיים לכנס "קליטת עלייה המונית בשנות התשעים", שערך פורום ספיר במרס 1991 באוניברסיטה העברית בירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, העלייה לישראל 1992, סדרת פרסומים מיוחדים מספר 944, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (שנים נבחרות) השנתון הסטטיסטי לישראל, ירושלים. המשרד לקליטת עלייה, היחידה לשירותי מידע (ינואר 1991) דו"ח על עולים מברי"מ לשנת 1990-נתונים סטטיסטיים, ירושלים: מלם מערכות בע"מ.
- חסון, ש' (1992) הגל הגדול-העדפות דיור ובחירת מקום מגורים של עולי ברית המועצות

- (ספטמבר 1989 עד יוני 1990), דפי דיון, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל והאגף לתכנון ערים ומשרד הבינוי והשיכון.
- חסון, ש' (1993) מהגירה בינלאומית להגירה פנימית, דפי דיון, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- ליפשיץ, ג' (1986) 'ההגירה אל הגליל, ממנו ובתוכו, 1961-1983', רבעון לכלכלה, חוברת 130: 756-738.
- ליפשיץ, ג' (1992) ערי פיתוח קולטות עליה, דימונה וקריית שמונה, פרסום 42, מכון ירושלים לחקר ישראל.
- ליפשיץ, ג' (1994) 'תהליכי ריכוז וביזור של אוכלוסייה-מגמות בישראל, 1948-1992', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, חוברת י"ד: 272-250.
- ניומן, ד', גרדוס י', לוינסון, א' וקליט, א' (1993) התיפקוד המוניציפלי של עיירות צפון הנגב בעקבות העלייה ממדינות חבר העמים (ברית-המועצות לשעבר), באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, עבור: משרד הבינוי והשיכון.
- סוניס, מ' (1990) 'קליטת עולי בריה"מ לשעבר', בתוך: גונן, ע' (עורך) גאוגרפיה של קליטת עלייה; לקחי העבר ומבט לעתיד, האגודה הגאוגרפית הישראלית והאוניברסיטה העברית, המחלקה לגאוגרפיה.
- קיפניס, ב' (1990) 'אירופה 1992 וקליטת העלייה: האם נוכל להוציא את הערמונים מהאש?', גאוגרפיה-בטאון האגודה הגאוגרפית הישראלית, חוברת 3: 9-10.
- קיפניס, ב' (1992) 'עקרונות וקווים מנחים לתכנון', בתוך: לרמן, ע' ור' והמועצה הארצית לתכנון ולבניה, תכנית מתאר ארצית משולבת לבניה, פיתוח ולקליטת עליה תמ"א 31, ד', עמ' 27-55.
- שחר, א', ליפשיץ, ג' (1980) 'המערך המרחבי של ההגירה הבין-אזורית בישראל', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל, חוברת י"א: 178-153.
- שטרן, א' וקרקובר ש' (1994) אתרים בבניה מואצת, ירושלים: סביבות תכנון, משרד הבינוי והשיכון.
- שיינין, י' (1991) 'בניית דירות למיליון עולים', רבעון לכלכלה, חוברת 148: 48-39.

- Brochmann, G. (1993) 'Control in Immigration Policies: A Close Europe in the Making', in: King, R. (ed.) *The New Geography of European Migrations*, London and New York: Belhaven Press, pp. 100-115.
- Chalkley, B., Winchester, H. (1991) 'Australia in Transition', *Geography* 76: 97-108.
- Fielding, A.J. (1993) 'Migrants, Institutions and Politics: The Evolution of European Migration Policies', in: King, R. (ed.) *Mass Migrations in Europe: The*

- Legacy and the Future*, London: Belhaven Press, pp. 40-62.
- Freeman, G.P. (1992) 'Migration Policy and Politics in the Receiving States', *International Migration Review* 26: 1144-1167.
- Frey, W.H. (1995) 'Immigration and Internal Migration "Flight" from US Metro Areas: Toward a New Demographic Balkanization', *Urban Studies* 32.
- Gould, W.T.S. and Findlay, A.M. (1994) 'Population Movements from the Third World to Developed World: Recent Trends and Current Issues', in: Findlay A.M. and Gould, W.T.S. (eds.) *Population Migration and the Changing World Order*, N.Y.: John Willy and Sons, pp. 115-126.
- Hall, P. (1993) 'Migration and the Future of Cities', Paper to be presented in: *European Migration and Urbanization*, Sweden: Umea.
- Jones, H.R. (1994) 'Immigration Policy and the New World Order: the Case of Australia', in: Gould, W.T.S. and Findlay A.M. (eds.) *Population Migration and the Changing World Order*, N.Y.: John Wiley & Sons, pp. 161-172.
- King, R. (ed.) (1993a) *Mass Migrations in Europe: The Legacy and the Future*, London: Belhaven Press.
- King, R. (1993b) 'European International Migration 1945-1990: A Statistical and Geographical Overview', in: King, R. (ed.), *Mass Migrations in Europe: The Legacy and the Future*, London: Belhaven Press.
- Lipshitz, G. (1991) 'Immigration and Internal Migration as a Mechanism of Polarization and Dispersion of Population and Development, the Israeli Case', *Economic Development and Cultural Change* 39: 391-408.
- Portes, A. and Rumbaut, R.G. (1990) *Immigrant America*, Berkeley: University of California Press.
- Razin, E. (1994) 'Geographical Mobility of Selected Age Cohorts of Immigrant Groups in Israel: Implications for Occupational Mobility', *Urban Systems*.
- Salt, J. (1992) 'The Future of International Labor Migration', *International Migration Review* 26: 1077-1143.
- Shachar, A. (1971) 'Israel's Development Towns: Evaluation of National Urban Policy', *Journal of the American Institute of Planners* 17: 271-291.
- White, P. (1993) 'The Social Geography of Immigrants in European Cities: the Geography of Arrival', in: King, R. (ed.) *The New Geography of European Migrations*, London and New York: Belhaven Press, pp. 47-65.

המאבק על הקרקע - מדיניות קרקעית בארץ-ישראל בתקופת המנדט

עירית עמית

הקדמה - העדפה חבלית בהתיישבות היהודית

החל מסוף התקופה העות'מאנית אפשר להבחין במסגרת תהליך ההתיישבות בארץ-ישראל בניצנים של התיישבות חבלית. בצד רכישות של קרקעות זמינות עוברות לסוחר, מגישים פרטים וראשי חברות לרכישת קרקע תכניות שבהן מוצגים שיקולי העדפה ברכישת קרקע ובביסוס ההתיישבות היהודית בחבלים מסוימים. ארתור רופין במאמרו "אבטונומיה יהודית בארץ-ישראל" משנת 1907 מדבר על "השגת אבטונומיה לא בארץ-ישראל כולה, אלא בגלילות מסויימים בלבד", ומונה קריטריונים להעדפה זו. מנחם אוסישקין במאמרו "הפרוגרמה שלנו" משנת 1904 מחלק את "מיני קרקעות ארץ-ישראל על פי טיבם ואיכותם" ועל פי "האפשרויות לרכישתן מצד גורמי הון שונים" וחברת יק"א מתכננת התיישבות, מפתחת ומרחיבה אותה בגליל התחתון המזרחי. בדיקת שיקולי ההעדפה החבלית בתקופה זו מלמדת שרובם קשורים בגורמים גאוגרפיים המייחדים את החבלים השונים: טיב הקרקעות, הפוטנציאל הכלכלי של החבל, הידע האגרוטכני והיכולת של חברת הקרקעות לפתחו, מיקומו של החבל וקיומן של תשתיות, כמו דרכים ומים, המקדמות פיתוח התיישבותי. גורמים נוספים להתעניינות בקרקעות של חבלים מסוימים היו המצב המשפטי של הקרקע והבעלות עליה ומידת הצפיפות של האוכלוסיה. לצד השיקולים התלויים בגורמים גאוגרפיים נמצאו שיקולים מדיניים אשר הגבירו את ההתעניינות של

1 א' רופין, "אבטונומיה יהודית בארץ-ישראל", שלושים שנות בניין בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ז, עמ' 2.

2 מ' אוסישקין, "הפרוגרמה שלנו", ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"ד, עמ' 105. ראה שם דיון רחב בפרקים ט-יא.

3 על תכנונו ופיתוחו של הגליל המזרחי בשלהי התקופה העותמאנית, ראה: ע' עמית, "חיים מרגלית קלוורסקי יוצר ההתיישבות בגליל התחתון המזרחי", יהדות זמננו, כרך 5, ירושלים תשמ"ט, עמ' 137-152.

מוסד התיישבותי בחבל מסוים: יחס השלטון המרכזי לרכישת קרקע עודד או מנע פעילות על הקרקע. כך קרה בעת פעילותו של הברון רוטשילד בסוף המאה ה-19 ובעת פעילותה של חברת יק"א ברכישת קרקעות בגליל המזרחי בתחילת המאה העשרים, וכך קרה גם במחצית השנייה של שנות העשרים, כאשר בעידודו של השלטון הבריטי בארץ רכשו בעלי הון שטחים רבים בשפלת החוף והקימו אחוזות מטעים גדולות.⁴

לשיקולים כפי שתוארו לעיל הצטרף גורם ההון, שתפס מקום נכבד בעיקר כאשר דובר בטריטוריות חדשות, שהיה צורך להשקיע בהן הון רב לשם השבחת הקרקע, הכנתה להתיישבות ופיתוחה.⁵

באופן כללי, יש שוני בשיקולי היזמים השונים להעדיף חבל מסויים להתיישבות; היוזם הפרטי שואף למזער את סיכון השקעותיו ומעדיף לפעול בחבל ארץ שבו מובטח לו רווח גבוה, ואילו למוסדות המיישבים שיקולים שאינם תלויים אך ורק ברווחים כלכליים.

את השפעתו של ההון על השיקולים בהעדפת חבל מסוים אפשר להדגים בארץ-ישראל בתקופות שונות ובחבלים שונים, והתוצאה: פעילות התיישבותית נבדלת או פעילות משותפת לשתי צורות ההון, וזאת על פי תנאיו של החבל והתאמתם למדיניותו של כל גורם הון. בשנות העשרים התרחבה תופעה זו. אפשר למצוא אותה במישור החוף הדרומי, שם פעלה עד לסוף שנות העשרים בעיקר היוזמה הפרטית: פרטים, אגודות וחברות. בראשית שנות השלושים גילו מוסדות ההון הלאומי את יתרונותיו של החבל וכן את יתרונותיה של ההתיישבות הפרטית לקידום מפעלים של ההתיישבות העובדת; כך קרה שבסמוך למושבות, לחוות ולאחוזות המטעים קמו מושבי עובדים.⁶ אפשר למצוא תופעה זו גם בעמק יזרעאל - שם התאימו תנאיו של העמק לפעילות של שתי צורות ההון, אלא שהפעילות ההתיישבותית של היוזמה הפרטית, מכיוון שנוזקה לתמיכת מוסדות ההתיישבות של ההון הלאומי, לא הותירה את רישומה במפת ההתיישבות היהודית ונשכחה.⁷ שותפות

- 4 על היחס החיובי של השלטון הטורקי לרכישת קרקעות על ידי יהודים בגליל התחתון, ראה: I. Mandel, "Ottoman Practice as Regards Jewish Settlement in Palestine 1881-1908" *Middle East Studies* (1975), pp. 33-46 על תמיכת השלטון הבריטי כבעלי הון הרוצים לפתח את השרון, ראה ע' עמית, "הפעילות ההתיישבותית בשרון הדרומי", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1993, כרך ב, עמ' 303-322.
- 5 י' מצר, *הון לאומי לבית לאומי 1919-1921*, ירושלים תשמ"ט, עמ' 40-53.
- 6 ע' עמית, *סיפורו של גן רווה*, תל-אביב 1995, עמ' 13-40. המאמר דן בהקמתה של גן רווה - אחוזת מטעים שייסדו שלושה שותפים מדרום אפריקה, ואשר שימשה מרכז לפועלים אשר פנו להתיישבות במושבי העובדים הסמוכים לאחווה בשנות השלושים.
- 7 בעמק יזרעאל בשנות העשרים פעלה היוזמה הפרטית - חברות, אגודות ופרטים - ברכישת קרקע ובהקמת יישובים לצד מוסדות ההתיישבות של ההון הלאומי - הקק"ל וקרן היסוד, שהקימו מושבי עובדים וקיבוצים. החל מהמחצית השנייה של שנות העשרים נזקק ההון הפרטי לתמיכת ההון

בין יזמות ההון נמצאה גם ברכישת עמק זבולון ומפרץ חיפה. השותפות הכתיבה את מפת רכישת הקרקע ואת המפה היישובית בו.⁸

בנגב, לעומת זאת, המחיר הנמוך של הקרקע, השטח הרב והיותו ריק מאוכלוסייה משכו אליו תכניות התיישבות בעיקר של הגורם הציבורי. התכניות לא קודמו בשל המור"מ הממושך עם הבדדים לפחות עד 1936. הגורם הפרטי לעומת זאת הסתפק ברכישת רצועות קרקע, ומחוסר ידע אגרוטכני מתאים לא קידם בהן התיישבות.⁹

בשרון כמו במישור החוף הדרומי פעלה עד לשנת 1929 בעיקר היזמה הפרטית, ואילו רכישות הקרקע של ההון הלאומי הסתכמו בגוש קרקעות כפר מ"ל - 3,016 דונמים שנרכשו בשלבים ובטלאים של קרקע - בתוך גושי הקרקעות הפרטיות של המושבות מגדיאל, רעננה והרצליה.¹⁰ רכוש דל זה אינו מלמד בהכרח על חוסר התעניינות של החברה הלאומית בקרקעות השרון. החברה גילתה עניין ברכישת קרקעות נוספות בחבל ובאפשרות להקים צורות התיישבות התואמות את האידאולוגיה החברתית-כלכלית שלה,¹¹ ובשנת 1927 החלה לרכוש 31,000 דונם בוואדי חווארת (עמק חפר)¹² רכישה שבוצעה למעשה רק בשנת 1929.

את ההתעניינות המאוחרת בקרקעות השרון ובאפשרויות ליישכן אפשר להסביר בחשש של מוסדות ההון הלאומי מהשתלטות היזמה הפרטית על רצועת ההדרים במישור החוף ובגלל הגילוי המאוחר של הפוטנציאל הכלכלי של אזור השרון ושל כדאיות ההשקעה בו.¹³ בעוד שבשנות העשרים הנתונים הגאוגרפיים של השרון והמבנה התקציבי של מוסדות

הלאומי, והתוצאה היא שהעמק נתפס כמעוז ההתיישבות העובדת. זאת בנוסף לגישה של מוסדות ההון הלאומי בשנים אלו, המקדישה את מרבית תקציבי רכישת הקרקע והשבחתה לאזור עמק יזרעאל. ראה בנושא זה את המאמר: I. Graicer, "The Valley of Jezreel, Social Ideologies and Settlement: Landscape 1920-1929", *Studies in Zionism*, 11 (1), Spring 1990, pp. 1-23.

8 ל' דוכן לנדאו, "המשבר בקהילת ציון האמריקנית ואדמות מפרץ חיפה 1925-1930", *קתדרה* 41 (תשמ"ז), עמ' 173-199; א' קינן, *במעגלי דורי מסיפור חי, תל אביב תשי"ב*.

9 ר' קרק, "ההתיישבות היהודית בנגב בתקופת המנדט הבריטי", בתוך: א' שמואלי י' גרדוס (עורכים),

ארץ הנגב אדם ומדבר, תל אביב תשל"ט, עמ' 323-331.

10 סיכומי רכישות הקרקע של הקק"ל במגזר העירוני והחקלאי ראה: *אוסף מפות הקק"ל*, תיק 68 ספרית המפות, ספרית הר הצופים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

11 ע' עמית, "הוויכוח על קרקעות שיח' מונים ותוצאותיו", י' כץ, י' בן אריה וי' קניאל (עורכים) *מחקרים בגאוגרפיה הסטורית יישובית של ארץ-ישראל*, קובץ שני, ירושלים תשנ"א, עמ' 167-184.

12 ר' קרק, "רכישות האדמות בעמק חפר", בתוך: א' דגני, ד' גרוסמן וא' שמואלי (עורכים), *השרון, ירושלים תש"ן*, עמ' 345-362.

13 ראה לעיל, הערה 11.

ההון הלאומי לא עודדו פעילות רחבה בחבל, הרי בשנות השלושים השתנתה התפיסה ונמצאו תקציבים מתאימים.

השינוי בתפיסת נתוני הקרקע והיישובים של החבל הביא לשינוי במפת ההתיישבות של השרון ובעיקר בחלקו הדרומי. הקק"ל קנתה מידי חברת הכשרת היישוב שטחים גדולים סביב פרדסי החברות הפרטיות ובסמוך למושבות ותיקות,¹⁴ והקימה עליהם שורה של יישובים אשר השתייכו לזרמים השונים של ההתיישבות העובדת. ארגוני פועלים אשר חיכו לתורם להתיישב ומצאו את פרנסתם במושבות הפרטיות, בפרדסי חברות המטעים ובחוות הפרטיות דוגמת פרדס גן השרון מצפון לכפר סבא, חוות קלמניה וחוות גן רווה ממערב למושבה נס ציונה, יכלו עתה להשתתף עם הקק"ל ברכישת המשבצת הקרקעית עבור ישוביהם ולהשקיע חלק מהכנסותיהם בפיתוח משקיהם.¹⁵

מאמר זה בא לענות על השאלה אם מפת רכישות הקרקע בארץ-ישראל בשנות העשרים הייתה אך ורק תוצאה של שיקולים אובייקטיביים, דהיינו שיקולי העדפה על פי החבל והמבנה התקציבי של שתי יזמות ההון, או שמא על המפה הקרקעית והיישובית השפיעו שיקולים אחרים - שיקולים אישיים שהם תוצאה של מבנה מינהלי של חברות ההתיישבות. את התשובה היה אפשר לחפש במדיניות ההתיישבותית בחבלים השונים, אבל מכיוון שהביטוי המרחבי לפעילות החברות השונות בשנות העשרים מלמד על פעילות משותפת של היזמה הפרטית ושל ההון הלאומי בעמק יזרעאל ובמפרץ חיפה (ראה מפה 1), על תכניות התיישבות של הגורם הציבורי בנגב ועל דחיית פעולות התיישבות שם,¹⁶ על חוסר-פעילות של הגורם הציבורי במישור חוף יהודה (ראה מפה 2), ועל פעילות קרקעית מצומצמת של הקק"ל בשרון הדרומי, זאת על אף הפוטנציאל היישובי של החבל עבור שתי צורות ההון, תודגם התופעה על חבל ארץ זה. מן הנלמד במקרה פרטי זה יהיה אפשר להבין תהליכי התיישבות בחבלים אחרים.

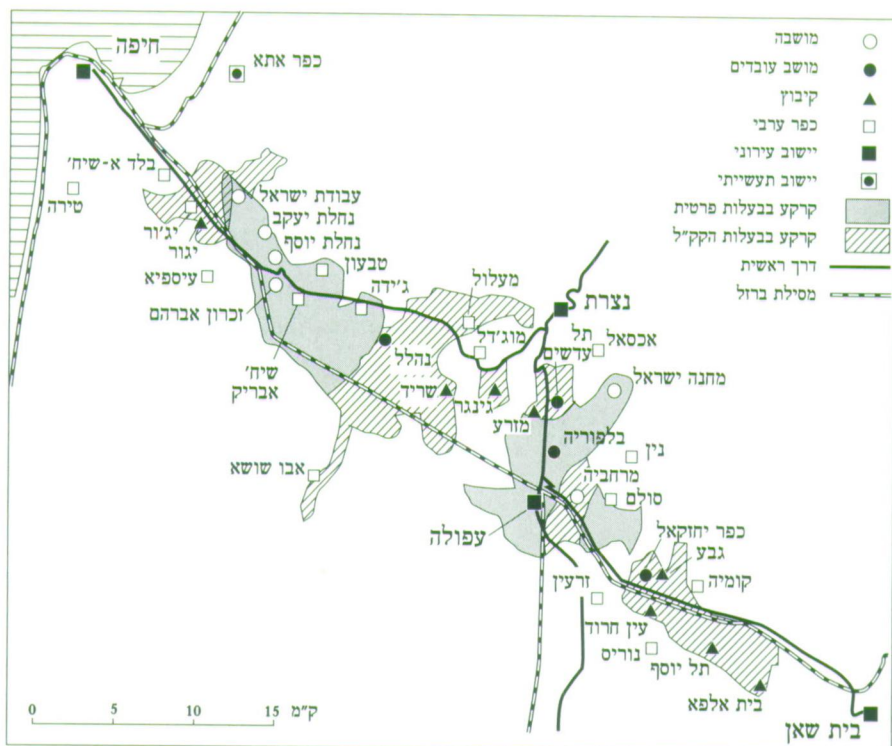
כמו כן, בחקר הוויכוח על רכישת קרקעות השרון הדרומי ובעיקר קרקעות כפר מל"ל יש כדי להצביע על דרכי פעילותם של גורמים נוספים הפעילים בתהליך רכישת הקרקע בארץ-ישראל ובעיצוב המפה היישובית שלה. מדובר בחברת הכשרת היישוב ובמתווך

14 ע' אשבל, שישים שנות הכשרת הישוב, ירושלים תש"ל, עמ' 13-16.

15 התפתחות זו יצרה תכנית התיישבות חדשה של ארגונים להתיישבות אינסטנטיבית, שבבסיסה עמדה יחידת קרקע קטנה של 12-17 דונם, והענף העיקרי היה מטעים בהשקיה, ולצדו - ירקות, עופות ופרות לתצרוכת עצמית. ההתארגנות הולידה תכנית "התיישבות האלף" של המרכז החקלאי בשנת 1927. (מדובר בהתיישבות האלף השנייה, הראשונה יועדה להתיישבות בעמק יזרעאל המערבי, בגוש הקישון.) ראה ב' עמיקם, נידים ראשונים, ההתיישבות בימי העלייה החמישית, ירושלים תש"מ, עמ' 121-138.

16 ראה מפות הקרקעות וההתיישבות בדרום "ובנגב" בספרו של י' וייץ, התנחלותנו בתקופת הסעה, מרחביה 1947, עמ' 146-147, 126-127.

המאבק על הקרקע - מדיניות קרקעית בארץ-ישראל בתקופת המנדט

מפה 1: הבעלות על קרקעות בעמק יזרעאל, 1927

מפה 2: אדמות קוביבה, גן רווה ומושבות יהודה, 1928
קטע ממפת מישור החוף הדרומי, ארכיון קאופמן, אצ"מ תיק A175/244/9

מטעמה - יהושע חנקין. מדיניותה של חברה זו עדיין לא נחקרה לעומק; מאמר זה יכול לתרום להבנת מדיניות החברה ושיטות עבודתה.

כדי להבין את השיקולים שהנחו את היזמים השונים ברכישת קרקעות השרון, נסקור את מדיניותן בתקופת המנדט של החברות המעורבות ברכישת קרקע בשנות העשרים: הקק"ל - חברה המיוסדת על בסיס של הון לאומי, וכפי שמגדיר זאת אוליצור בשנת 1939: "הון לאומי, היינו כל הקרנות והמוסדות שנוצרו על ידי ההסתדרות הציונית או בסיועה, כדי לרכז את האמצעים הכספיים על ידי מגביות וצורות אחרות - לשם בניין הבית הלאומי היהודי",¹⁷ הון זה מתאפיין בכך שהוא נאסף מכספי תרומות, שלא על מנת להחזירם ולא למטרות רווח, והוא ניתן לרשותם של מוסדות ההסתדרות הציונית. חברת הכשרת היישוב - חברת מניות בעלת הון עצמי, שאת הונה ההתחלתי קיבלה מהקק"ל,¹⁸ וככל חברה כלכלית שאפה לרווחים, פרטים שרכשו קרקע לצד החברות הגדולות; נבחן את תהליך רכישת גוש הקרקעות של כפר מל"ל ואת מעורבותן של החברות והיזמים ברכישה זו. כמו כן נלמד מן האירוע הבודד על מפת הקרקעות והיישובים בארץ-ישראל בכלל בסוף שנות העשרים.

הקרן הקימת לישראל - מדיניות קרקעית וביטויה בשרון 1929 - 1919

מפת רכישות הקרקע של הקק"ל בין השנים 1929-1919 מלמדת על רכוש קרקעי בסך 262,264 דונם באזורי ארץ-ישראל השונים,¹⁹ שמתוכו כ-3,000 דונם בשרון באדמות כפר מל"ל. לתפרוסת קרקעית זו ולמיעוט הפעילות הקרקעית בשרון היו סיבות מספר:

* עד לקונגרס הציוני ה-ס"ז, ציריך 1929, לא ראתה הקק"ל בין תפקידיה יצירת זרובה קרקעית עבור ההתיישבות הוותיקה בארץ-ישראל, התיישבות של פועלים ואיכרים כאחד. החברה קנתה מידי חברת הכשרת היישוב גושי קרקע ליצירת התיישבות שיטתית רחבת היקף עבור אוכלוסייה חסרת אמצעים, כדי שזו תגיע לכלל התיישבות עצמית ולביסוס כלכלי.²⁰ הרכישות הגדולות בשנות העשרים, כדוגמת הרכישות בעמק יזרעאל,

17 א' אוליצור, *ההון הלאומי ובניין הארץ*, ירושלים תרצ"ט, עמ' 11.

18 תזכיר וארבורג והוועדה הארץ-ישראלית אל בודנהיימר ואל וולפסון בדבר הקמת חברת הכשרת היישוב, ברלין 14.12.1907, ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ) Z/2/639.

19 "וייץ", *דרכי גידולה של אדמת הקק"ל*, המאבק על גאולת האדמה, תל אביב תשי"ב, עמ' 80.

20 א' גרנובסקי, "מדיניות קרקעית והתיישבותית", הרצאה בפני מרכז החלוץ העולמי 1929, בתוך: קרקע והתיישבות, ירושלים 1929, עמ' 57. ראה גם ישיבת דירקטוריון של הקק"ל 22.3.1926, אצ"מ

במפרץ חיפה ובעמק זבולון, באו כדי לכבוש "טריטוריה יותר גדולה, שטחים יותר נרחבים"²¹ או כדי למנוע אחיזה רחבה מדי של היוזמה הפרטית ולהקדים תרופה לספסרות בקרקע ולעליית המחירים. מדיניות זו לא תאמה צרכים מידיים של מתיישבים בעלי הון זעיר, אשר ביקשו להתיישב על קרקע סמוכה למושבות ותיקות, לא את צורכיהם של בני איכרים חסרי קרקע במושבות אלה, ולא את אלה של הפועלים היושבים במושבות - חלקם מאורגנים וחלקם בודדים - אשר חיכו לקרקע לשם התיישבות. הכנת גושי הקרקע הגדולים להתיישבות חייבה השקעות גדולות בהכשרת הקרקע, בהשבתה ובהכנתה להתיישבות. השקעות אלה עיכבו התיישבות ולא התאימו לצרכים המידיים של הפועלים שהמתינו לתורם להתיישב. מישור החוף בכלל והשרון בפרט נתפסו בבחינת רזרבה למושבות הוותיקות, אזורי התיישבות המתאימים לבעלי ההון הזעיר.

* מדיניות ההעדפה של הקק"ל ביחס לאזורים מסוימים נבעה מאופייה של החברה ומאופי תקציבה. כפי שצוין לעיל, תקציב הקק"ל נסמך על כספי מגביות ותרומות שניתנו שלא על מנת לקבל מהם רווח, והיו נתונים לפיקוח המוסדות הציוניים. אלה קבעו את יעדי התקציב ואת דרכי השקעתו. המוסדות שהיו גופי תכנון וניהול קבעו לעצמם תכנית עבודה על פי תקציב שנתי המבוסס על הערכת הכנסות. לא פעם נבצר מהמוסדות לממש תכניות התיישבות מחוסר הכנסות או מהצורך "לכבות שרפות", להעביר כספים מתכנית לתכנית אחרת אף לכוז שלא נכללה בתקציב, לקחת הלוואות ולמשכן חלק מהתקציב לשנים הבאות. אופיו של התקציב הביא לכך שהיו תקופות שבהן הייתה פעילות התיישבותית רחבה ותקופות שבהן הייתה פעילות מעטה. מצב זה השפיע על פעילות הקק"ל בשרון. אחדים ממנהלי החברה חשבו כי לא מתאים להכליל את קרקעות השרון בתקציב הקק"ל, כיוון שהן נתפסו כבעייתיות: סמוכות למרכז עירוני ולמושבות באזורים שבהם הביקוש לקרקע רב ולכן מחירה גבוה יחסית.²² במרבית המקרים היו אלה קרקעות מפוצלות ומוחזקות בידי בעלים רבים, ורכישתן נתקלה בבעיות משפטיות שפתרוןן ארך זמן רב והצריך השקעה כספית נוספת - לא תמיד מתוכננת - מעבר להוצאות הקנייה וההשבתה החלות על אזורים אחרים בארץ-ישראל.²³

KKKL5/1879 וכן ישיבת דירקטוריון הקק"ל 14.4.1924, אצ"מ KKKL5/1207.

21 דבריו של א' וילקנסקי בישיבת הדירקטוריון של הקק"ל 14.4.1924, אצ"מ KKKL5/1207.

22 א' גרנובסקי בישיבת הדירקטוריון של הקק"ל 20.12.1926 הגיב על הימנעות הקק"ל מלרכוש קרקע על יד המושבות ראשון לציון, רחובות, פתח תקווה, ועל העזרה למושבה מגדאל שנוזקה באותה שנה להשלמות קרקע עבור איכריה. אצ"מ KKKL5/1200 עמדתו של אוסישקין, שטען נגד תמיכה בהתיישבות הוותיקה במושבות הוותיקות, עולה בישיבת דירקטוריון הקק"ל 30.11.1925, אצ"מ KKKL5/698

23 עדות לתופעה זו נמצא בנסיונות השונים לרכוש את קרקעות "עבר הירקון" - קרקעות שיח

* פעילות היוזמה הפרטית בשרון בשלהי התקופה העות'מאנית: במילים אחרות, ההון הפרטי הקדים את ההון הלאומי ונאחו בחבל ארץ זה. בין מעצבי המדיניות של הקק"ל היו שאמרו: מוטב "לתקוע יתר במקום חדש מאשר להוסיף ולקנות במקומות שהוחל כבר לקנות שם ואשר היוזמה הפרטית מעוניינת בהם".²⁴

לשורת הסיבות, שערכו פעילות קרקעית נרחבת של הקק"ל בשרון עד לסוף שנות העשרים, מצטרפת מדיניות של חברת הכשרת הישוב ויחסה לניצני ההתעניינות בקרקעות השרון מצד הקק"ל - אם וכאשר היו ניצנים כאלה. מדיניות זו בולטת בשל העובדה שמרבית הקרקעות שרכשה חברת הכשרת הישוב בארץ-ישראל בשנות העשרים הועברו לקק"ל, ואילו בשרון לעובדה זו אין ביטוי. חברת הכשרת הישוב רכשה עד 1929 בשרון 21,838 דונם. (שטח זה לא כולל את אדמות עמק חפר), וכפי שצוין לעיל עברו ממנו רק שטחים מעטים להשלמת המשבצת הקרקעית של הקק"ל בכפר מל"ל.²⁵ כמו כן לא נוכל להבין את מדיניותה של החברה המתווכת - חברת הכשרת הישוב - בלי להבין את השקפתו של הפקיד מטעמה - יהושע חנקין, מי שהיה מופקד על רכישתם של 600,000 דונם בארץ-ישראל עד לשנת 1942 - שנה שבה השלים את רכישת אדמות ואדי קבאני.²⁶

חנקין ויחסו להסכם רכישות הקרקע בין הקק"ל וחברת הכשרת הישוב

מרבית רכישות הקרקע בשרון התבצעו על ידי חברת הכשרת הישוב. בהיותה מוסד מתווך להעברת קרקע יכלה החברה להשפיע על תמונת מפת הקרקעות והיישובים היהודיים בחבל. החברה יכלה לעודד היווצרות אזורים שיש בהם עדיפות לרכישת קרקע מצד יזמת הון אחת, והיא גם יכלה למנוע הגמוניה של צורת הון אחרת. בנוסף על היותה חברה לרכישת קרקעות לשתי צורות ההון, המבנה הצנטרליסטי שלה השפיע גם הוא על עיצוב

מוניס. ברכישה החל יהושע חנקין עבור אחוזת ויניפג קודם למלחמת העולם הראשונה, אלא שהרכישה נתקלה בבעיות משפטיות (י' כץ, "נסיונות רכישתה של שיח מוניס ערב מלחמת העולם הראשונה", בתוך: ד' גרוסמן (עורך) *בין ירקון ואילון*, רמת גן תשמ"ג, עמ' 139-150) לאחר שאחוזת ויניפג משכה ידיה מרכישת הקרקע, הוצעה הקרקע לחברת קהילת ציון ולקק"ל. הביקוש לקרקע גרם לבעליה - משפחות עומרי ובידס - לחזור בהם מעת לעת, להכפיל ולשלוש את המחיר, ובסופו של דבר לא נמכרה הארמה.

24 תשובת הקק"ל לאיכרי מגדיאל המבקשים להשלים לעצמם את המשבצת הקרקעית בעזרת הקק"ל. 8.7.1935. אצ"מ KKKL5/1880.

25 ע' אשבל, *חמישים וחמש שנות הכשרת הישוב*, ירושלים תשכ"ה, עמ' 24.

26 ע' אשבל, לעיל, הערה 14, עמ' 248.

המפה הקרקעית. עסקות הקרקע בשרון, ובמיוחד בשרון הדרומי, שבו נעשתה עיקר הפעילות הקרקעית בשנות העשרים, נעשו כמו בשאר חלקי הארץ על ידי פקיד אחד, מתווך הקרקעות יהושע חנקין. מלבד הפעילות הקרקעית הרחבה היו לאיש תכניות התיישבות,²⁷ שהשפיעו על קצב רכישות הקרקע, על ביצוען ועל העברתן ליומים שונים. הוא עצמו היה מעורב בפיתוח אחדות מתכניות ההתיישבות על הקרקעות שרכש. במילים אחרות, את מפת הרכוש הקרקעי היהודי בשרון - הרכוש הפרטי ורכוש הקק"ל בשנות העשרים - יש לבדוק לאור היחסים בין חברת הכשרת היישוב וחברת הקק"ל ולאור תכניות ההתיישבות של יהושע חנקין. מערכת יחסים זו השפיעה גם על פעילותה של הקק"ל ברכישת קרקעות כפר מל"ל ועל ניסיונותיה של חברת ההון הלאומי להרחיב אחיזה זו וליצור רצף קרקעי של אדמת הלאום בשרון.

את מעמדה של חברת הכשרת היישוב ואת השפעתה על הפעילות הקרקעית של ההון הלאומי בשרון ועל רכישת קרקעות כפר מל"ל, יש לקשור להסכם שנחתם בין שתי החברות הקרקעיות בישיבת הנהלת הקק"ל 3.4.1922 - הסכם שנקבעו בו רשמית יחסי שתי החברות.²⁸ עיקרו של ההסכם היה, שחברת הכשרת היישוב על כל קנייה שלה נותנת זכות קדימה לקק"ל. אם הקק"ל לא הייתה מעוניינת ברכישה, הוצעה הקרקע לקונים אחרים. נציין כאן, שסעיף זה לא חל על קרקעות שרכשה חברת הכשרת היישוב לפני אפריל 1922, או הייתה בתהליך רכישתן קודם לחתימה על ההסכם בין שתי החברות.²⁹ לקק"ל ניתנה זכות להתלבט במשך שלושה חודשים, ובמהלכם נאסר היה על חברת הכשרת היישוב לנהל משא ומתן על הקרקע עם יזמים אחרים.³⁰ אם עברו שלושה חודשים

27 כך למשל מעורבותו של יהושע חנקין ברכישת קרקעות עבור חברת מטעי גן-חיים וחברת מטעי ארץ-ישראל היא תוצאה של תכנית שלו עצמו לייסד חברות מטעים פרטיות גדולות מאוד, שיוכלו לשמש מכשירים פיננסיים למתן הלוואות לקק"ל לשם רכישת קרקעות. ראה: "חנקין, תזכיר בנוגע לגאולת הקרקע וההתיישבות עליה במשך עשרים השנים הבאות ותכנית ליסוד אגודה ארצישראלית לנטיעות לשם יצירת רכוש לאומי, תל אביב 1927. וראה גם עמנואל קניג, דעות ורעיונות על ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל מאת יהושע חנקין, ירושלים תש"א.

28 פרוטוקול ישיבת הנהלת הקק"ל 3.4.1922, אצ"מ קופסה KKKL10 על ההסכם ראה גם ע' אשבל, לעיל, הערה 14, עמ' 44.

29 ליישום ההסכם יש דוגמאות רבות. אחת מהן היא רכישת אדמות בלפוריה בעמק יזרעאל ורכישות אדמת פולה להקמתו של יישוב עירוני - עפולה. הקרקע נמסרה לחברה פרטית - קהילת ציון האמריקנית, לאחר סירובה של הקק"ל לרכוש את הקרקע. I. Amit, "American Jewry and the Settlement of Palestine, Zion Commonwealth, Inc." in: R. Kark (ed), *The Land that Became Israel*, Jerusalem 1989, pp. 250-276.

30 קק"ל מכיוון שעיכבה את החלטתה באשר לקרקעות מסוימות, חיפשה דרכים להתמודד עם ההסכם שחייבה לוותר על הקרקע. משום כך נהגה להפיץ מכתבי אזהרה בין המתעניינים בקרקעות,

והקק"ל לא גילתה עניין בקרקע, יכלה חברת הכשרת היישוב לעניין בה יזמים אחרים. יצאו מכלל זה קרקעות אשר חברת הכשרת היישוב התעניינה בהן ועמדה לרכושן על פי בקשה של יזם, אגודה או חברה. גם בעניין זה הייתה הסתייגות: התנאי לא חל על קרקעות שנמצאו בגבול קרקעות הקק"ל או "בגבולות חוג ההשפעה של הפוליטיקה הקרקעית של הקק"ל". במקרים אלה יכלה הקק"ל לבקש ארכה של שלושה חודשים כדי להחליט אם היא רוצה גם את הקרקע שהוזמנה על ידי הגורם הפרטי.³¹

עוד קבע החוזה שחברת הכשרת היישוב צריכה לנסות לרכוש עבור הקק"ל כל קרקע שזו חפצה בה. כמו כן נקבעו התנאים הכספיים בין החברות: הקק"ל תשלם 3% "דמי אמנה" (דמי תיווך) ממחיר הקרקע שעליו התחייבה חברת הכשרת היישוב בפני המוכרים. דמי תיווך אלה ישולמו רק על קרקע שנקנתה על פי בקשת הקק"ל. קרקע שלא הוזמנה מראש ונקנתה על ידי חברת הכשרת היישוב והופנתה לקק"ל, תשלם הקק"ל בעבורה 1.5% דמי תיווך.³²

במאי 1922 נוספו תיקונים להסכם. בין היתר נאמר שם, שהיות שהקק"ל רואה בחברת הכשרת היישוב קודם כול "מוסד לקניית קרקעות בשביל הקק"ל",³³ והיא - הקק"ל - זכאית להנחות מיוחדות.

בינואר 1924, שנה וחצי לאחר חתימת ההסכם, ביקשה הקק"ל להגדיל את הפיקוח על תהליך העברת הקרקעות של החברה המתווכת, והחליטה להקים ארכיון מפות משל עצמה ובו מידע על כל אדמה העומדת להירכש או נרכשה על ידי חברת הכשרת היישוב. במוסד יעבדו אנשים בקיאים בשפה הערבית, בחוקי הקרקע, בסידור חוזים וכו'.³⁴ הדברים הובאו לידיעתה של חברת הכשרת היישוב, וכפי שנראה להלן השפיעו על יחסי העבודה והאמון בין שתי החברות.

הודיעה שעל הקרקעות מתנהל משא ומתן, ומנעה בכך מיזמים פרטיים להתעניין בקרקעות. ראה בעניין זה מכתב אזהרה ביחס לקרקעות שיח' מוניס, אצ"מ 8.7.1925, תיק KKKL5/1881.

31 הקק"ל הפעילה תנאי זה ברכישת קרקעות שיח' מוניס שאותן ביקשה הכשרת היישוב לרכוש עבור קהילת ציון האמריקנית. הקק"ל טענה, שהקרקע גובלת בתל אביב ומתאימה משום כך למטרתה להקים שכונת עובדים. במלים אחרות, שכונה פרברית לתל אביב על אדמת הלאום עבור פועלים העובדים בעיר ומאורגנים בהסתדרות העובדים, ובשכונה שירותים ברוח ערכי תנועת העבודה: בית חינוך, מרפאה, צרכניה וכו' ראה, לעיל, הערה 11.

32 חננין במכתב לטהון, מנהל חברת הכשרת היישוב, 20.12.1927 מתלונן על המגבלות שיצר ההסכם על חברת הכשרת היישוב. לטענתו אין בדמי התיווך לכסות את הפסדיה של חברת הכשרת היישוב, זאת עקב הדיששות הגבוהות של הקק"ל והמגבלות שהיא מטילה על מכירתן של קרקעות חברת הכשרת היישוב לפרטים. אצ"מ L18/631.

33 ישיבת הדירקטוריון של הקק"ל 1.5.1922 אצ"מ, קופסה KKKL10.

34 ישיבת הדירקטוריון של הקק"ל 29.1.1924 אצ"מ, שם.

ההסכם בין שתי החברות והתיקונים שנוספו לו השפיעו רבות על תהליך רכישת הקרקע בשרון ועל העברת הקרקעות לבעלות יזמות ההון השונות. הדרישה להנחה כספית בדמי התיווך בעת מכירת הקרקע לקק"ל ומלאי הקרקעות שנרכשו על ידי הכשרת היישוב מדעתה וללא הזמנה מוקדמת מצד גורם כלשהו, יצרו מצב שחברת הכשרת היישוב העדיפה לא פעם להציג את הקרקע כמוזמנת על ידי יזם פרטי ועל ידי כך לזכות בדמי תיווך גבוהים. הדבר נכון במיוחד בחבלים שבהם היה ביקוש גבוה לקרקע ובעקבותיו עלו מחירי הקרקעות. קרקעות השרון הדרומי, למשל, בהיותן סמוכות למרכז יישובי יהודי ההולך ומתפתח - יפו, תל אביב והמושבות מדרום ומצפון לחבל הושפעו ממצב זה; הביקוש לקרקעות בחבל הלך וגבר, ומחיר הקרקע עלה בהתאם.³⁵

הקק"ל אמנם הבטיחה לחברת הכשרת היישוב דמי תיווך גבוהים עבור קרקעות שיירכשו על פי בקשה מיוחדת שלה (3% ממחיר המכירה של כל דונם קרקע), אלא שחברת הכשרת היישוב לא תמיד יכלה לחכות להזמנות הקק"ל. בהיותה חברה כלכלית היא פעלה על פי תנודות מחירי הקרקעות בארץ-ישראל. מחירים אלה היו קשורים במצבי גאות ושפל כלכליים, תוצאה של אירועים ונסיבות חיצוניים ופנימיים כאחד, והחברה לא יכלה להישאר עם מלאי קרקעות בלא קונים.³⁶

עוד נציין שחברת הכשרת היישוב בהיותה מוסד של ההסתדרות הציונית, שנציגיו יושבים בישיבות ההנהלה, הייתה מודעת להכנסות הקק"ל ולתקציביה. בעתות שפל כאשר הכנסות הקרן הקיימת היו נמוכות, גם הסיכוי להזמנות קרקע מצד הקק"ל היה נמוך. ידע זה תרם להגברת חששותיה של חברת הכשרת היישוב להישאר עם מלאי קרקעות, והיא חיפשה פרצות בהסכם בינה לקק"ל כדי להיפטר ממלאי הקרקעות שבידה. כך, למשל, חיפשה דרכים לעניין בקרקע יזמים פרטיים בלי להודיע על כך לקק"ל, והציגה זאת כ"הזמנה" של היזם הפרטי. ביקוש לקרקע מצד יזמים פרטיים בשרון ובעיקר בשרון הדרומי - באדמות מצפון לכפר סבא - אפשר לה תמרון זה והבטיח את מכירת הקרקעות.³⁷ רכישות הקרקע על ידי חברת הכשרת היישוב והעברתן ליזמים השונים קשורות

35 על השינוי במחירי הקרקעות בעקבות התענינות של יזמים פרטיים תעיד פרשת רכישת הקרקעות באדמות אבו קישק בשנת 1925. מכיוון שהפרשה פגעה בפעילותה של חברת הכשרת היישוב, היא פרסמה אותה בחוברת והפיצה אותה כאות אזהרה. ראה: "תולדות אחת הקניות בארץ-ישראל בימי הספסרות של שנת תרפ"ה", ספרית אצ"מ 6062.

36 על מצבי גאות ושפל בפעילות ההתיישבותית בארץ-ישראל, ראה: ד' גלעדי, *הישוב בתקופת העלייה הרביעית*, תל אביב תשמ"ג, עמ' 30 ע' אשבל, לעיל, הערה 14, עמ' 65; נ' גרוס, "המתן של שנת 1923 ותקציבי המגזר הציבורי", *הציונות ז'*, תשמ"ב, עמ' 169.

37 הנהלת הקק"ל התלוננה פעמים רבות על דרכם של אחדים מפקידי חברת הכשרת היישוב להתעלם מן ההסכם של שתי החברות. הדיון בתוך הדירקטוריון הקק"ל באדמות שיח' מוניס 10.5.1926, אצ"מ קופסה 10.KKKL.

ביהושע חנקין ובתכניותיו. חנקין ראה בקק"ל בשנות העשרים יום לכל דבר, שווה בין שווים ליוזמים הפרטיים. משום כך, והיות שהוא נוכח לדעת שהקק"ל חסרה תקציב לקניית קרקעות שזה עתה נרכשו על ידו, ולא כל שכן תקציב ליישובן, הפנה אותן ליוזמים פרטיים.³⁸ ביזמה הפרטית ראה מכשיר לגאולת קרקע, להתיישבות מהירה, וגוף פיננסי היכול בשעת הצורך לתמוך בהתיישבות ההון הלאומי. משום כך קרא בשנת 1927 לייסד חברה פרטית לנטיעת פרדסים, שרווחיה יממנו בעתיד חלק מרכישות הקרקע של הקק"ל. על פי תכניתו ועל פי חישוביו תוכל החברה הפרטית להפנות חלק מרווחיה למתן אשראי בתנאים נוחים: ריבית נמוכה ותשלומים לטווח ארוך לחברה הלאומית.³⁹ מצב זה, שבו חברת הכשרת היישוב ורוכש הקרקע מטעמה מעדיפים במקרים שונים את היוזמה הפרטית על פני הקק"ל, יש בו כדי להסביר את תכנית הפיקוח על מלאי הקרקעות הנמצא בידי חברת הכשרת היישוב, שביקשה הקק"ל לממש החל משנת 1924. הקק"ל ביקשה להיות הגורם הקובע ביחס לקרקעות החברה המתווכת, חברה שלדעת הקק"ל קמה בראש ובראשונה לרכוש קרקעות עבור חברת ההון הלאומי ולהקל עליה את תהליך רכישת הקרקע.

התוספת המאוחרת להסכם, אשר עסקה בקרקעות הגובלות ב"חוג ההשפעה של הפוליטיקה הקרקעית של הקק"ל", השפיעה גם היא על יחסי שתי החברות. חברת הכשרת היישוב ניסתה לא פעם להוכיח שקרקע מסוימת לא התאימה לתנאי זה. היא עשתה זאת באותם מקרים שנוכחה שהקק"ל חסרה את התקציב הדרוש לרכישה ותנסה לעכב את העברת הקרקע ליוזמות פרטיות. תופעה זו הלכה והתרחבה החל מקיץ 1927, לאחר שהתכנסו באי כוח הארגונים ל"התיישבות אינטנסיבית". ארגונים אלה חיכו לקרקע שתרכש על ידי הקק"ל ותאפשר להם התיישבות במישור החוף בסמוך למושבות המטעים על יחידות קרקע קטנות יחסית.⁴⁰ הקק"ל פנתה לחברת הכשרת היישוב כדי לשמור לה קרקעות על ידי המושבות.⁴¹ אבל לחברת הכשרת היישוב הייתה העדפה אחרת: מכיוון שלקרקע היה ביקוש רב מצד יזמים פרטיים והיה בידם הון כדי להבטיח את הרכישה, נהגה חברת הכשרת היישוב לעכב את תשובותיה לקק"ל, או שהייתה מציינת ומדגישה את חסרונותיה של הקרקע: הבעיות המשפטיות, את הפיצול הרב, את ההכשרה, הניקוז וההוצאה הגבוהה להקמת המשקים. כל אלה יש בהם כדי לעכב יצירת רצף קרקעי, והם לא יקדמו את מפעל

38 ר' קרק, "הבסיס הגיאוגרפי בהשקפתו של יהושע חנקין", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, י"א, (תשמ"ג), עמ' 101-113.

39 על תכנית חברת המטעים של יהושע חנקין, לעיל, הערה 27.

40 "הארגונים האינטנסיביים", עיתון דבר 4.8.1927. וראה גם מכתב שנשלח מתחנת הנסיונות שליד רחובות למחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית, 12.12.1929, אצ"מ S15/627.

41 מכתב ממר סאקר למר באולי 17.12.1929, נושא את הכותרת: Small Holding for Farm Laboures near the Old Colonies אצ"מ S15/627.

ההתיישבות של ההון הלאומי.⁴²

מדיניות ההעדפה של שני מכשירי ההון הלאומי ומערכת היחסים ביניהם השתקפה בניסיונותיה של הקק"ל להיאחו במחצית הראשונה של שנות העשרים בגוש אדמות אבו קישק, לייסד מושב עובדים בעין חי (כפר מל"ל), מקום שבו הוקמו לפני מלחמת העולם הראשונה צריפים ראשונים עבור ניסיון התיישבות של מושבת פועלים, ולהרחיב את הרכוש הקרקעי הלאומי בחבל.

רכישת קרקעות אבו קישק והקמתו של מושב העובדים - כפר מל"ל

בסוף המאה ה-18 פרט לכפר אחד גדול סמוך לירקון, הכפר שיח' מוניס, וכמה כפרים זעירים, היו שטחי החולות ורכסי הכורכר מצפון לירקון ריקים מהתיישבות קבע רחבה.⁴³ במחצית הראשונה של המאה ה-19 הופיעה בחבל אוכלוסיית מהגרים ממצרים ומסודן ושכטי בדווים, ובסמוך לירקון נטו את אוהליהם בדווי אבו קישק. במהלך המאה ה-19 חכרו בדווי אבו קישק שטחים נרחבים מידי השלטון הטורקי, ובתמורה להבטחה להגנה מפני תשלומי מס גבוהים לפקידים הטורקיים ושכנוע לייצג שבטים קטנים בפני השלטונות (במקרים של בריחה מגיוס לצבא או של עברות של שוד) סיפחו שבטים נוספים והגדילו את רכושם הקרקעי. העלייה היהודית עודדה ביקוש לשוק הירקות, והבנייה יצרה דרישה לגמלים להובלת חול וזיפוזף. השבט נהנה מפריחה כלכלית, ולקראת מלחמת העולם הראשונה היה לאחד השבטים החזקים מצפון לירקון.⁴⁴

בשנת 1909 הוצעו אחדות מקרקעות אבו קישק למכירה. בידי השבט הבדווי היו כ-20,000 דונם מצפון לירקון ומדרום לו. בגוש זה 10,000 דונם היו אדמת מירי - קרקע שהייתה שייכת לממשלה אך זכויות ההחזקה והשימוש בה היו בידי העובדים אותה, ו-10,000 דונם אדמת ווקף של סידני עלי - נכסים שהיו הקדש מוסלמי ולא היה אפשר למכרם או להחליפם בנכסים אחרים. ממזרח לגוש זה נמצאו קרקעות הכפר ביר עדס,

42 העיכובים שנקטה בהם הקק"ל במסירת החלטתה לקנות או לא לקנות מן הקרקעות בשרון ליד המושבות הוותיקות נלמדים ממקרים רבים. ראה בעניין זה מכתבו של חנקין לטהון, מנהל הכשרת היישוב בעניין קרקעות הסמוכות למושבה רעננה 31.1.1922 אצ"מ L/18/32/2

43 ד' גרוסמן, הכפר הערבי ובנותיו - תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, ירושלים, 1994, עמ' 153.

44 ש' אביצור, עם חופי הירקון, תל אביב, תשמ"מ, עמ' 127-149.

כ-12,000 דונם,⁴⁵ שגם עליהם חלש השיח' אבו קישק. מהגוש כולו, דהיינו כ-32,000 דונם, נמכרו ליהודים לפני מלחמת העולם הראשונה 4,800 דונם בשני שלבים. בשלב הראשון נמכרו 4,375 דונם סמוך לכפר ביר עדס במחיר 21 פרנק לדונם (0.42 ליש"ט), אלה קרקעות עין חי, ובשלב השני נוספו לרכוש הקרקעי היהודי עוד 421 דונם הנקראים קרקעות דועדר (350 דונם סמוך לקרקעות עין חי ו-71 דונם על יד אפיק הירקון, חלקה מנותקת מהגוש כולו). קרקעות אלה נרכשו רק בסוף 1913, ומחירן היה שונה מהקניות הראשונות - 203 פרנק לדונם (כ-4 ליש"ט). ההבדל במחיר נבע מהפוטנציאל הכלכלי השונה של גושי הקרקעות. קרקעות עין חי היו אדמת חול, ולכן נחשבו בעיני השבט הבדווי לא מתאימות לזריעה. בתקופה זו עדיין לא עמדו על התאמתן של קרקעות החול האדום למטעי הדרים, ומשום כך הן לא עובדו ומחירן היה נמוך. הקרקעות הסמוכות למים התאימו לגידולי שלחין - בעיקר גידול ירקות לשוק היהודי. גוש קרקעות זה נקנה במשותף על ידי חברת הכשרת היישוב וחברת גאולה (חברה פרטית לתיווך בעסקי קרקעות, שהוקמה רשמית ב-1904 ביוזמת הנהגת חובבי-ציון והוועד אודסאי ופעלה בעיקר בתקופה שלפני מלחמת העולם ראשונה). החברות הבינו את הפוטנציאל הטמון בקרקע המצויה בין שתי אחיזות יהודיות, על הכביש מיפו לטול כרם ושכם, לא רחוק מאפיק הירקון, קרקע היכולה לתרום להיווצרות רצף קרקעי יהודי וליצירת רורבה קרקעית לשם התפתחותם של הישובים היהודים הקיימים בחבל.⁴⁶ (מפה 3)

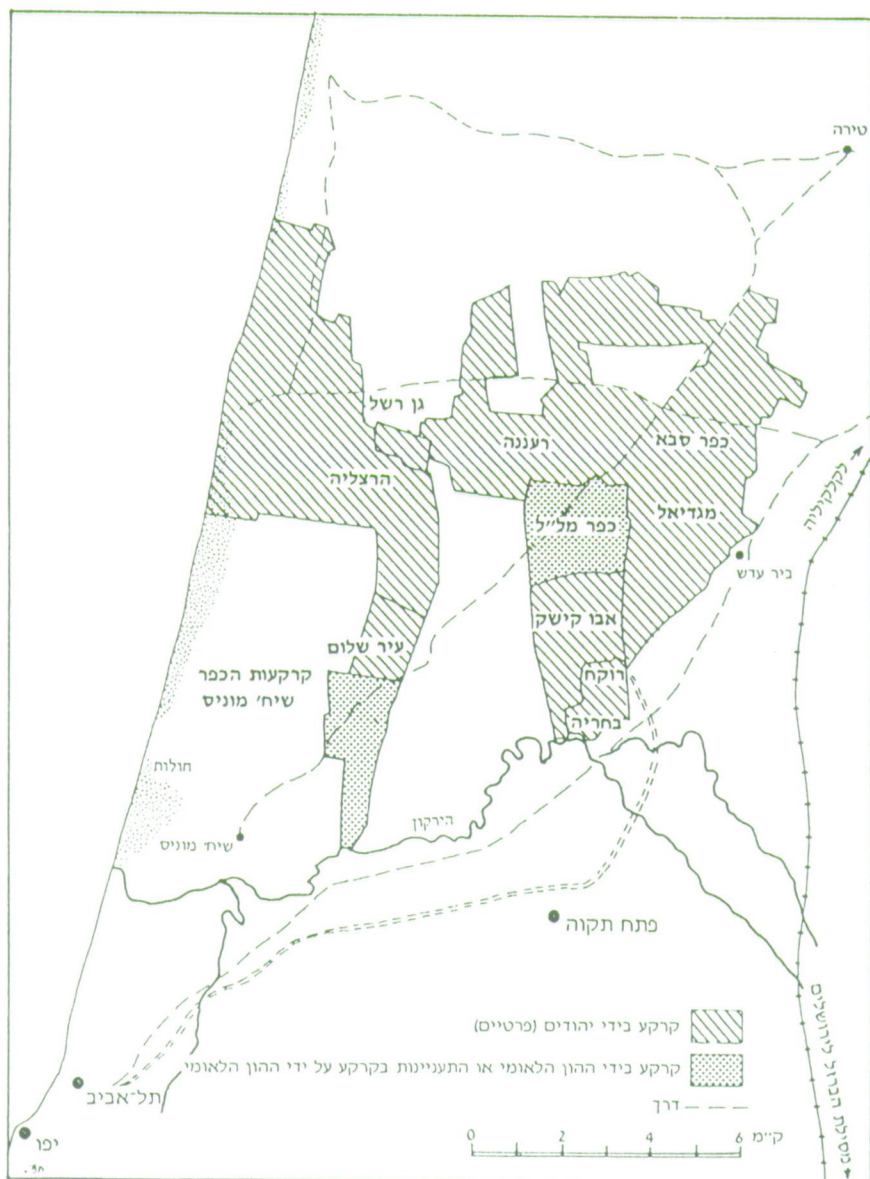
לקרקעות שזה עתה נרכשו היה ביקוש מצד מספר גורמים מיישבים: אגודה להתיישבות מרומניה "תקוות ישראל", אשר ביקשה לנטוע במקום מטעי שקדים וזיתים,⁴⁷ הוועד האודסאי אשר רצה להקים מושבת פועלים דוגמת המושבה עין גנים שהוקמה על אדמת פג'ה בסמוך לפתח תקווה, ומושבת הפועלים בנחלת יהודה בסמוך לראשון לציון. לשני גורמים אלה הצטרפה קבוצת איכרים מהמושבה פתח תקווה, שחיפשה קרקע זולה בסמוך למושבה להרחבת רכוש החקלאי. כשהתברר לגאולה ולחברת הכשרת היישוב שיש דרישה גבוהה לקרקע הן ניגשו להשלמת הקנייה, ובפברואר 1912 נמסרו להן הקושנים (תעודות הבעלות על הקרקע). השתיים ניגשו להכשיר את הקרקע והניחו תשתית מים; הן חפרו באר בסמוך לאפיק הירקון ולידה מכון שאיבה, והתכוונו להעביר מים מהירקון לחלקות החדשות. עם סיום הרכישה נערכה הגרלה והתבצעה חלוקה של הקרקע: 1,050 דונם נמסרו לחברי אגודת "תקוות ישראל" למטעי שקדים וזיתים, 450 דונם לוועד האודסאי להקמת

45 ישיבת הנהלת הקק"ל 3.11.1927, אצ"מ קופסה KKKL10.

46 דו"ח לובמן חביב לטוכנות היהודית 17.7.1932, אצ"מ S25/7621.34. על רכישת קרקעות ביר עדס שהשתייכו לגוש קרקעות אבו קישק ראה תכתובת באצ"מ L18/62/14. וראה גם י" כץ, גאולה תתנו לארץ, ירושלים תשמ"ו, עמ' 129-135; הכשרת היישוב בארץ ישראל, תולדותיה, תפקידיה ופעולותיה תר"ח-תרפ"ב, ירושלים תרפ"ב, פרטום בספריית אצ"מ.

47 י" כץ, שם, עמ' 130.

המאבק על הקרקע - מדיניות קרקעית בארץ-ישראל בתקופת המנדט

מפה 3: אדמות אבו קישק מדרום לגוש כפר מל"ל
מקור: אוסף מפות הקקיל, תיק 45, מפה 3720, ספרית המפות, ספרית הר הצופים

מושבת פועלים, 2,700 דונם לאיכרי פתח תקווה, ואת היתרה כ-160 דונם שמרו שתי החברות בידיהן, מתוך תקווה שהביקוש הגדול לקרקע וההתיישבות בסמוך לשטח הנותר יעלו את מחיר הקרקע, והיא תשמש רזרבה קרקעית להתפתחות היישובים ולהכנסות גבוהות בעתיד.⁴⁸

בסוף 1912 התיישבו פועלים על קרקעות הוועד האודסאי, ובתחילת 1914 הם החלו בנטיעת המטעים של "תקוות ישראל". בפורים 1913 קראו למקום עין חי ובספטמבר 1914 הסבו את שמו לכפר מל"ל לזכרו של משה לייב לילנבלום.⁴⁹ (מפה 4)

ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה עדיין החזיקו חברת הכשרת הישוב וחברת גאולה במרבית הקרקעות. רק חלק מהתשלומים בעבור החלקות נמסרו להן. הנסיעות השתרעו על שטח של 176 דונם, ובאדמת הוועד האודסאי נבנו צריפים אחדים עבור שלושים ושמונה פועלים שעבדו במטע והכינו שטחים לנטיעה נוספת.

כפר מל"ל - 1919 - 1929

בתקופת מלחמת העולם הראשונה דאגה חברת הכשרת היישוב למטע השקדים של אגודת "תקוות ישראל" ולהחזקת הפועלים, ושמרה על הקרקעות האחרות. ל-176 דונם מטע השקדים נוספו 106 דונם מטע אקליפטוס אשר ניטעו בשנת 1919. בשנת 1921 החלה חברת הכשרת היישוב לדרוש פירעון חוב בעבור הקרקעות, החזקתן והחזקת המטע מהשותפים השונים בקרקעות כפר מל"ל. לאלה אשר עיכבו את פירעון החוב, הציעה חברת הכשרת היישוב לקבל לידיה בחזרה את הקרקע תמורת החוב ולמכרה לאחרים. הצעה זו נבעה מן הביקוש הרב לקרקעות האזור בתקופה זו.⁵⁰ ואכן כבר בשנה זו החל בקרקעות כפר מל"ל תהליך של חילופי בעלים, ולתהליך זה הייתה שותפה הקק"ל.

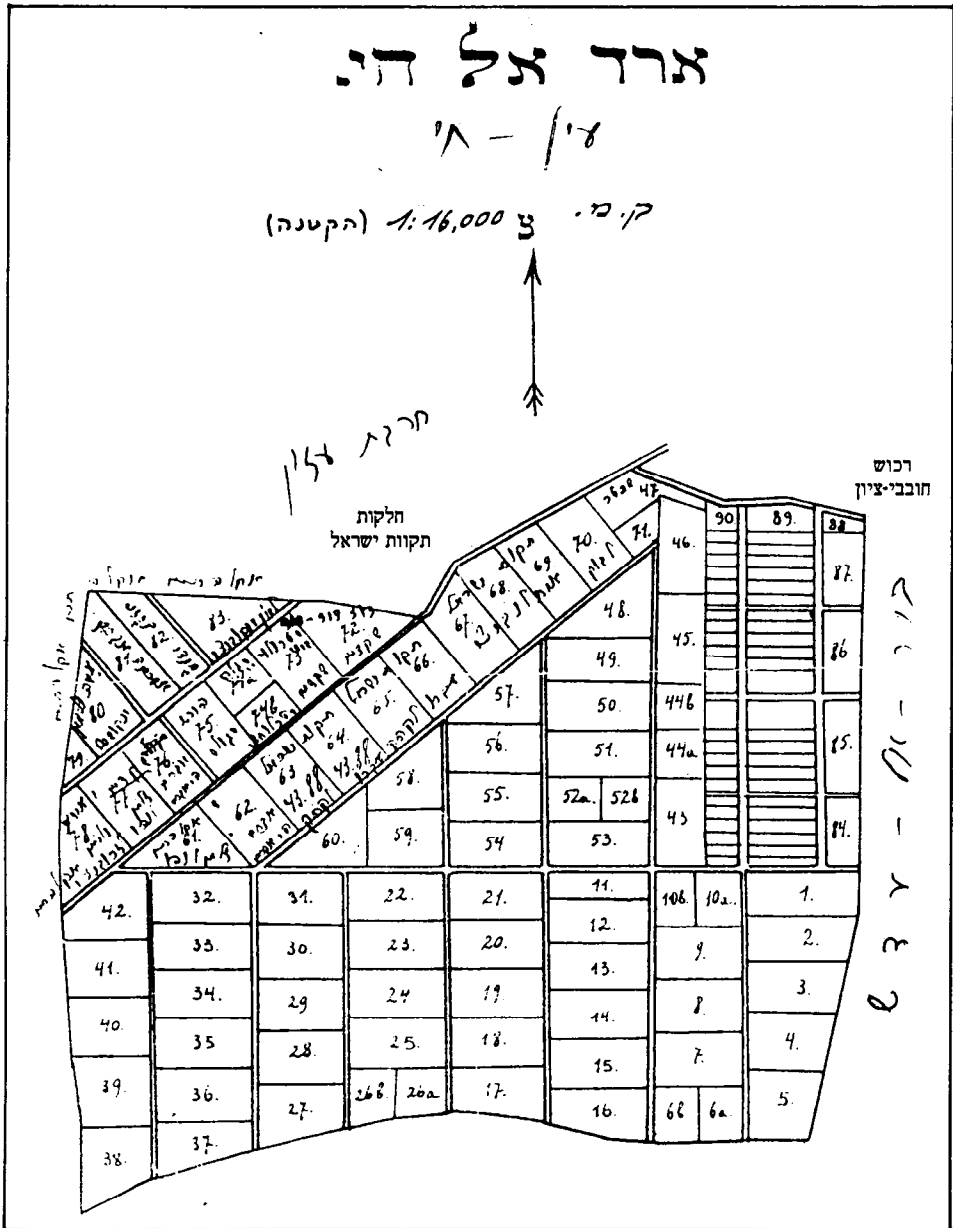
הקק"ל התעניינה בקרקעות כפר מל"ל, והתכוונה להיאחז בתחילה באדמות הוועד האודסאי. היא קיוותה לקבל לידה אדמות אלה במחיר נמוך וללא מאבק כמעט. בשלב השני רצתה להרחיב את האחיזה הקרקעית בגוש ולהקים שם מושב עובדים.

לרצונה זה של הקק"ל היה יסוד. כבר בשנת 1914 עלה רעיון הלאמת הקרקע בקרב הפועלים הגרים בכפר מל"ל. הפועלים במסגרת חיפושיהם אחרי מוסד למתן אשראי לבניית הבתים פנו לקק"ל, אבל כל עוד הקרקע שייכת לחברה פרטית, נמנעה הקק"ל

48 שם, עמ' 131.

49 משה לייב לינבלום (1910-1943) סופר ומבקר, מראשי חובבי-ציון ברוסיה.

50 מכתבו של בצלאל יפה להנהלת חברת הכשרת היישוב 10.2.1920, אצ"מ L.18/48/5. מספר שם על חובה המצטבר של "תקוות ישראל" מאז מלחמת העולם הראשונה.

מפה 4: אדמות ארד אל-חי (כפר מליל), 1914
 מקור: אוסף מפות הקקיל, תיק 44, מפה 3664, ספרית המפות, ספרית הר הצופים

מלהשתתף במימון הבנייה. משום כך העלו הפועלים הצעה, שהקק"ל תקנה את הקרקע מידי הוועד האודסאי ותמסור אותה בחכירה למתיישבים. כל מתיישב יקבל יחידה קרקעית וגודלה יותאם ליכולת עיבוד של משפחה בלא עבודה שכירה. העברת הקרקעות לבעלות הקק"ל תאפשר לחברה לעמוד מאחורי עקרונותיה, לתמוך בפועלים חסרי אמצעים היושבים על קרקעות הלאום ולהקצות להם הלוואות לבניית הבתים.⁵¹

בשלב הראשון ניסתה הקק"ל לרכוש 1,220 דונם, חלקם בקרקעות שהיו מוחזקות בידי חברת הכשרת היישוב וחברת גאולה ולא נמסרו לאחרים, וחלקם שטחים שהוחזרו לגאולה ולחברת הכשרת היישוב תמורת חוב כספי על הקרקע.⁵² ההתעניינות באדמות כפר מל"ל והרצון להיאחו בתשתית קיימת שיועדה למושבת פועלים נבעו מ"נחוצות" הרכישה, והיינו ההבטחה מלפני מלחמת העולם הראשונה שקרקעות מל"ל יהיו קרקעות בבעלות הקק"ל, ומהיותן מתאימות למימוש צורת התיישבות חדשה - מושב עובדים. צורה זו נתפסה בשנות העשרים כצורה מועדפת להתיישבות על אדמות הלאום וזכתה לתמיכתם של מוסדות ההסתדרות הציונית.⁵³ לסיבות אלה הצטרפו שיקולי העדפה גאוגרפיים: מצב הבעלות בקרקעות כפר מל"ל, קרקעות פנויות להתיישבות רחבה, מיקומן - בין מושבות יהודיות גדולות, קרבתן למרכז עירוני גדול והעובדה שאת הקרקע רכשה חברת הכשרת היישוב, חברה שמתפקידה לרכוש קרקעות עבור מוסדות ההון הלאומי. מכיוון שהקק"ל קיוותה לקבל את קרקעות הוועד האודסאי במחיר נמוך, וקשריה עם חברת גאולה הבטיחו גם הם רכישה נוחה - השיקול התקציבי לא היה גורם מעכב בשלב זה.

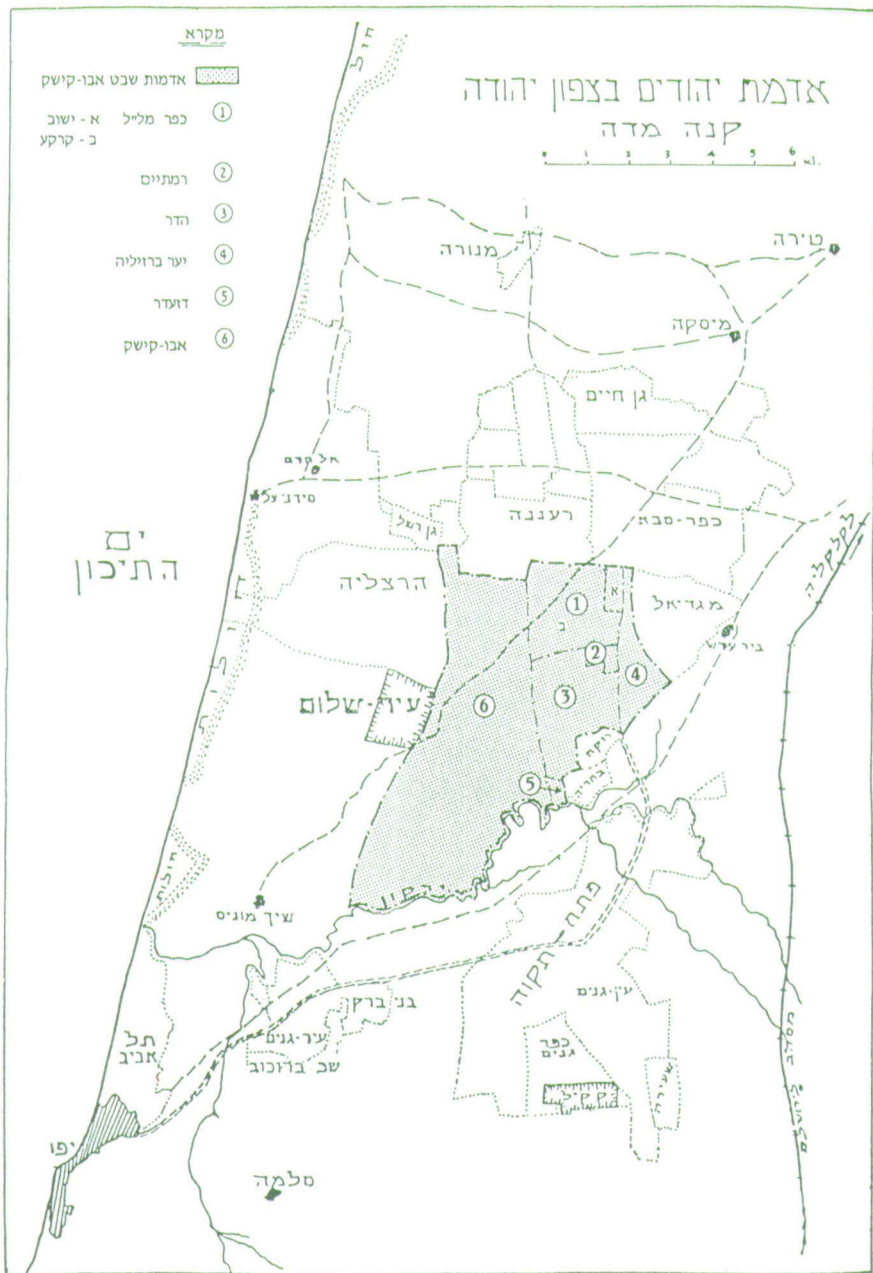
בשלהי הרכישה השונים בלט השוני בין עמדותיהם של חברת גאולה והוועד האודסאי, השותפים בגוש קרקעות מל"ל, לבין עמדתה של חברת הכשרת היישוב. בעוד גאולה נסתה להעביר לידי הקק"ל שטחים נרחבים מגוש קרקעות כפר מל"ל בלא להתחשב במחיר הקרקע,⁵⁴ והוועד האודסאי היה מוכן להעביר לקק"ל מיידית וללא תמורה כספית את 450

51 הפועלים פנו בתחילה לטהון, איש חברת הכשרת היישוב והלה פנה לקק"ל. טהון הזכיר לקק"ל מקרים אחרים בהם השתמשה החברה בכספיה כמקור אשראי לפיתוח. נזכיר כאן שהקק"ל בשנותיה הראשונות, כל עוד לא נמצא מלאי קרקעות לרכישה, תמכה בהקמת "אחוות בית", שכונת "נחלת בנימין" ועוד. טהון לכצנלסון 25.3.1914, אצ"מ L2/66/2, וראה גם טהון לאיצקוביץ, ראש הוועד של כפר מל"ל, 26.2.1914, אצ"מ L18/105/4.

52 רשימת החלקות הפנויות העומדות למכירה ומוצעות לקק"ל בתוך מכתב הכשרת היישוב לקק"ל 9.3.1920, אצ"מ L18/48/5. וכן מכתב בצלאל יפה להנהלת הכשרת היישוב 6.6.1920, שם.

53 תקנות מושב העובדים כפי שהציע א' יפה, י' רובין (עורך) אנתולוגיה של מושבי עובדים, תל אביב, ללא תאריך, עמ' 31-33. הוויכוח דברר צורת ההתיישבות המועדפת על ידי המוסדות הלאומיים הגיע לשיאו בקונגרס הציוני ה-12 בקרלסברג, 1921. ראה ד' גלעדי, "ההתיישבות העובדת בשנות העשרים בעיני ועדות מומחים, בדרך, ב', (תשכ"ח) עמ' 94-105.

54 י' טהון לבצלאל יפה 23.9.1920, אצ"מ L18/48/5.

ירושלים, א' אדר א' תרפ"ט - (29.2.1929).

מפה 5: אדמות יהודים בצפון יהודה, 1929

מקור: אוסף מפות הקק"ל, תיק 44, מפה 3664, ספרית המפות, ספרית הר הצופים

הדונם המיועדים למושב הפועלים,⁵⁵ ניסתה חברת הכשרת היישוב להרוויח מתהליך העברת הקרקע: הביקוש לקרקע העלה את מחירה, ומשום כך בהתאם למיקום החלקות והפוטנציאל הכלכלי הטמון בהן השתנה המחיר, והיה מקום למשא ומתן בינה לקק"ל.⁵⁶

אלא שמאורעות מאי 1921 שינו את עמדתה של חברת הכשרת היישוב. מכיוון שחששה להישאר עם מלאי קרקעות ללא קונים הסכימה להעביר חלקים מקרקעות גוש מל"ל לידי הקק"ל. בכפר מל"ל נפגעו צריפי הפועלים, בדווי אבו קישק התנכלו לקרקעות ולרכוש היהודי, ובעקבות המאורעות ירד לזמן מה הביקוש לקרקע באזור מצד יזמים פרטיים. החשש להזנחת הקרקע ולפגיעה נוספת באדמות והמחיר הנמוך זירזו את השלמת רכישת הקרקעות על ידי הקק"ל ואת הקמת מושב העובדים. בנובמבר 1921 נרשמו על שם הקק"ל כ-1,000 דונם בגוש אדמות מל"ל⁵⁷ והתחיל להיבנות יישוב.

לאחר המאורעות המשיכה הקק"ל לנסות להרחיב את אחיזתה בקרקעות כפר מל"ל ובסביבתן. היא ביקשה מחברת הכשרת היישוב להעביר לה את קרקעות איכרי פתח תקווה באדמת דזעד, קרקעות שמכירתן לא הושלמה בגלל המלחמה ולא נרשמו על שם האיכרים. בעסקה זו רצתה הקק"ל לכלול גם את חלקת 71 הדונם הסמוכים לאדמת הירקון ולפרדסי רוקח ובחריה. בסך הכול היא הייתה מעוניינת לרכוש כ-2,000 דונם נוספים בתוך גוש קרקעות אבו קישק הצפוניות,⁵⁸ קרקעות שעדיין היו בבעלות חברת הכשרת היישוב וחברת גאולה.

כדי לשכנע את חברת הכשרת היישוב שביכולתה לממן את הקנייה, פרטה הקק"ל את אמצעיה הכספיים למימון הרכישה: חלק תכננה לממן מתקציבה היא: רכישת 1,200-1,500 דונם במחיר 2.5 ל"מ, ו-500-1,000 דונם רצתה לרכוש באמצעות כספי גדבן יהודי, מוריס קלבין, תושב סאנט פאולו בברזיל, ולנסוע יער אקליפטוסים על שמו - שייקרא יער ברזיליה או יער קלבין.⁵⁹ (מפה 5)

במקביל לניסיונות אלה התעניינה הקק"ל בקרקעות אחרות השייכות גם הן לשבט אבו קישק, והן השתרעו מדרום לקרקעות כפר מל"ל. היה זה גוש קרקעי ששטחו כ-4,000 דונם, ועליו ניהל יהושע חנקין משא ומתן החל מאפריל 1922. המשא ומתן החל בעקבות בקשה של שתי קבוצות של יזמים פרטיים: אחת מווינה והשנייה מגליציה. קבוצת וינה

55 מכתב הנהלת הקק"ל ל"י טהון, מנהל חברת הכשרת היישוב, 17.11.1920, שם.

56 מכתב בצלאל יפה, מנהל חברת גאולה, להנהלת הכשרת היישוב 25.9.1920, שם. והוא אומר: "כל אחד יתרום מחלקו לרכוש הקק"ל לשם הקמתו של מושב העובדים."

57 אוסף מפות הקק"ל, תיק 68, שם מפת חלוקת הקרקעות בין השותפים, ספרית המפות, ספרית הר הצופים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

58 ישיבת הדיירקטוריון של הקק"ל 2.5.1922, אצ"מ, קופסה KKKL10.

59 ישיבת הדיירקטוריון של הקק"ל 28.3.1922, וכן 13.11.1923, שם.

ביקשה לרכוש עבורה 1,300-1,500 דונם על יד המושבה פתח תקווה, וקבוצת היהודים מגליציה ביקשה 2,500-3,000 דונם סמוך לתל אביב. יהודי גליציה שלחו שליח לחפש קרקע מתאימה, והאיש בליווי של יהושע חנקין סייר באדמות ג'ליל, שיח' מוניס, אל-חרם ואבו קישק. גוש הקרקעות של אבו קישק הגובל באפיק הירקון ובקרקעות פתח תקווה נראה לשליח כמתאים ביותר להקמת מושבה, והוא ביקש מיהושע חנקין לרכשו עבור הקבוצה שייצג, להכשירו וגם לדאוג לנטיעת עצי הדר באדמות אלה.⁶⁰ כפי שצוין לעיל, רצתה הקק"ל לרכוש כ-2,000 דונם בקרקעות אלה, להרחיב את רכושה, לצרף את השטח לקרקעות גוש כפר מל"ל ולייעד את הקרקע למפעלים שונים מטעמה - ועל כך ראה להלן.

בשנים 1922 ו-1923 הייתה הקק"ל עסוקה ברכישות הקרקע הגדולות בעמק יזרעאל. ולכן, למרות רצונה בקרקע החדשה היא לא לחצה על חברת הכשרת היישוב להודרו ברכישת הקרקעות הדרומיות בגוש אבו קישק. למעשה, עד יוני 1924 הסתפקה הקק"ל בהשלמת קניות הקרקע בגוש אבו קישק הצפוני - 3,016 דונם שעליהם הוקם מושב העובדים כפר מל"ל - אדמות שהיו שייכות לחברת הכשרת היישוב ולגאולה, ונטעה את יער האקליפטוסים מכספי הנדבן קלבין.

לעומת חוסר ההתעניינות של הקק"ל בגוש הדרומי לחצו הפרטיים על חנקין להשלים את הקנייה. ואכן ביוני 1924 עמדה הרכישה להתבצע במחיר 3 ל"מ לדונם. יהושע חנקין הודיע לקק"ל על המכירה העומדת להסתיים ועל העברת הקרקע לפרטיים. הוא עשה זאת בהתאם להסכם הקיים בין חברת הכשרת היישוב לבין הקק"ל, המחייב את חברת הכשרת היישוב להודיע לקק"ל על כל ביצוע של עסקת קרקעות. חנקין לא רצה להתחמק ממחויבות זו בידעו שקרקעות הגוש החדש הן בגבול "חוג ההשפעה של הפוליטיקה הקרקעית של הקק"ל", כלומר, הקק"ל תהיה מעוניינת בהן משום שהן יוצרות רצף קרקעי ויישובי יהודי בסמוך למושב העובדים כפר מל"ל.⁶¹

הקק"ל ניצלה את זכותה ביחס לקרקעות החדשות וביקשה לעכב את העברת הקרקע לידיים הפרטיות עד שתחליט סופית על גודל השטח שהיא יכולה לרכוש מהגוש החדש. באותה עת הונחו לפניו שתי הצעות למפעלים יישוביים באדמות החדשות: האחת - להקים שלוחה של תחנת הניסיונות החקלאית ברחובות מייסודה של ההנהלה הציונית כדי ללמוד את תנאי הקרקע, המים והאקלים בשרון ואת התאמתם לפיתוח ענפים חדשים כבסיס

60 תולדות אחת הקניות בארץ ישראל בימי הספרות של שנת תרפ"ה, ירושלים, תרפ"ה פרסום בספרית אצ"מ.

61 מכתב חנקין להנהלת הכשרת היישוב בו הוא מבקש להודיע על הקניה לקק"ל, 7.6.1924, אצ"מ A.238/17

לפיתוח משק אינטנסיבי חקלאי על אדמת הלאום בחבל זה,⁶² והשנייה - לייסד על הקרקע את "מושב סוסקין", שיתבסס על משקים אינטנסיביים, גינות ירק ורפת שיספקו את תצרוכת המושבות הגדולות ואת המרכז העירוני המתפתח מדרום.⁶³

יהושע חנקין לא היה בטוח ביכולתה של הקק"ל לממן את הרכישה, ולמרות הדרישה של הנהלת הקק"ל לעכב את המשא ומתן על הקרקע עם הקונים הפרטיים, המשיך להתכתב עמם והודיע להם על ההסכם העומד להחתם עם שבט אבו קישק ועל התעניינותם של היוזמים הפרטיים בקרקע במשך השנתיים האחרונות. ביוני 1924 עמד להיחתם ההסכם בין שיח' אבו קישק ליהושע חנקין בדבר קניית 4,197 דונם ונקבעו תנאי התשלום: מחיר הדונם לאחר הוצאות המדידה, הרישום ותשלומי המסים יהיה 3.5 ל"מ. חצי מהתשלום על הקרקע יתבצע עם ההעברה והרישום בספרי האחוזה (משרדי רישום הקרקע - הטאבו), כאשר זמן העברת הקרקע לא יאוחר משנה לאחר חתימת החוזה. החצי השני ישולם לאחר השלמת העברת הקרקע כולה על שם חברת הכשרת היישוב.⁶⁴

יהושע חנקין חזר והודיע לקק"ל על החוזה שנחתם עם אבו קישק ועל תנאי התשלום,⁶⁵ ובו בעת פנה ליוזמים הפרטיים כדי לזרום לקבל את הקרקע לרשותם. פעילותו זו נבעה מתוך הצורך להבטיח את תשלום הרכישה, במקרה שצד אחד יחמוק מכוונותיו לרכוש קרקע מקרקעות החבל.

הקק"ל לא הודרזה לענות ועיכבה את תשובתה בנוגע לקרקעות החדשות. החבורה הווינאית חזרה בה מהקנייה בעקבות המשבר הכלכלי שפרץ בפולין בסוף שנת 1924. לעומת הקבוצה מוינה, אחדים מקבוצת קוני גליציה התחילו לפרק את עסקיהם בפולין והתכוונו לעלות לארץ-ישראל ולממש את קנייתם. אלא שהם היו מעטים ומשום כך היו מעוניינים ב-2,000 דונם בלבד, ולא היה בהתיישבותם כדי לממש את הרכישה כולה. חנקין והנהלת חברת הכשרת היישוב חששו להישאר עם חובות כספיים ומלאי קרקעות גדול, ומשום כך פנה יעקב שהון, מנהלה של חברת הכשרת היישוב, לקק"ל בינואר 1925 ודרש ממנה לרכוש לפחות 1,600 דונם מהרכוש אשר יועד לקבוצה הווינאית. "עליכם להחליט בישיבתכם מחר" (ההדגשה במקור, ע"ע), קבע וצירף למכתב תרשים שבו הוצעו

62 לישיבת הירקטוריון של הקק"ל 8.7.1924. מוזמן אליעזר ווילקנסקי (וולקני) והוא מעלה

אפשרות לייסד שלוחה לתחנת הנסיונות בשרון. הוא מתכוון להקימה באדמת גליל בסמוך להרצליה. בישיבה מיום 22.2.1925 מתברר לו שהאדמה בגליל הובטחה כולה לקהילת ציון האמריקנית, והוא מבקש להקים את השלוחה באדמות החדשות - בסמוך לכפר מל"ל. אצ"מ, קופסה KKKL10.

63 על וליג סוסקין ותכנית ההתיישבות שלו, ראה: ע' אורן, "וליג סוסקין רעיונותיו להתיישבות חקלאית אינטנסיבית והנסיונות למימושם", י"כ, י' בן אריה (עורכים) מחקרים בגיאוגרפיה הסטורית "ישובית של ארץ-ישראל, קובץ שני, ירושלים תשנ"א, עמ' 183-205.

64 הסכם הקנייה בין שיח' אבו קישק לחנקין 30.7.1924. אצ"מ A238/17.

65 לעיל, הערה 60, עמ' 4-5.

לקק"ל הקרקעות המערביות בתוך הגוש העומד להירכש; במילים אחרות, הוא יצר פיצול של הקרקע: בין קרקעות כפר מל"ל לקרקעות החדשות נמצאו קרקעות הקבוצה מגליציה. פיצול זה לא נראה לקק"ל, אבל היא לא נתנה לחברת הכשרת היישוב תשובה ברורה בנוגע לאפשרות לרכוש את הקרקע.

לאחר שורה של תזכורות מצדה של חברת הכשרת היישוב הגיעה תשובת הקק"ל ב- 18.2.1925: "היות ואת שטח האלפיים דונם מאדמת אבו קישק לא תוכלו למכור לקרן הקיימת לישראל, והנהגלה של תחנת הניסיונות החקלאית הודיעה לחו"מ (הכוונה לעקיבא אסינגר, ע"ע) כי היא מוותרת על שטח של 1,600 דונם מהאדמה הזאת, אשר בא בחשבון בשבילה, אנחנו מסתלקים מהקנייה הזאת." הנהלת חברת הכשרת היישוב ניסתה לשכנע את הקק"ל לחזור בה מהחלטתה, והודיעה שהיא מוכנה "לסדר אילו חילופין, ואנו נעזר בזה", כדי ליצור רצף עם קרקעות הקק"ל הנטועות אקליפטוסים ועם אדמות המושב כפר מל"ל, אבל סירובה של הקק"ל היה סופי.

בתשובת הקק"ל בפברואר 1925 הסתיימה למעשה מעורבותה בקרקעות אבו קישק ובהגדלת רכוש הקרקעי בחבל. אמנם נעשו ניסיונות נוספים מצד חברת הכשרת היישוב להחזירה למעגל הקונים בגוש זה, אבל ללא הצלחה. למעשה במהלך המחצית השנייה של שנות העשרים נותרה הקק"ל מחוץ לתמונת ההתיישבות בחלק זה של השרון והסתפקה עד לשנת 1929 ברכוש הקרקעי בכפר מל"ל - 3,016 דונם. (מפה 6)

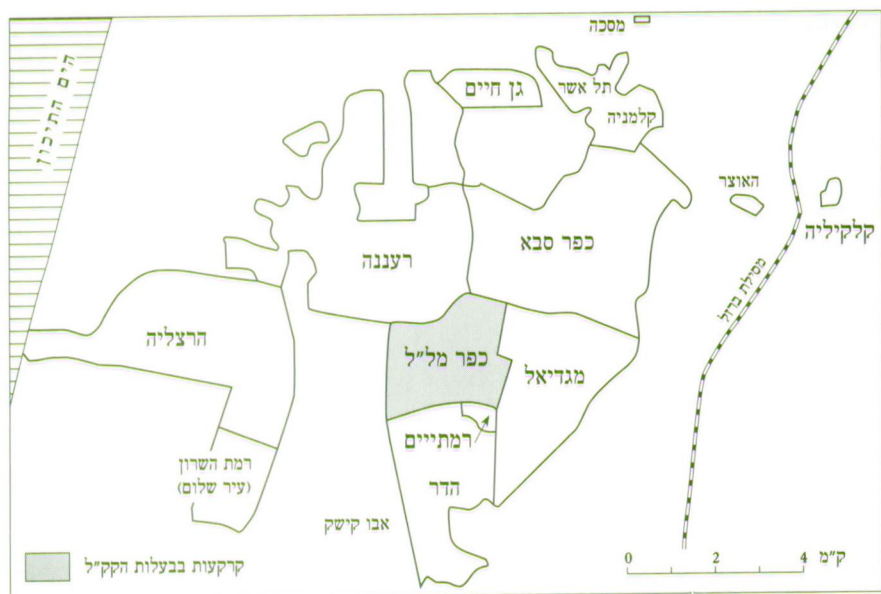
כאמורה היה אפשר לסיים את הדיון בניסיונות האחיזה הקרקעית של הקק"ל בשרון הדרומי בנקודה זו. אבל קריאת התכתובת בין הקק"ל לבין הכשרת היישוב ביחס לקרקעות הדרומיות באבו קישק מלמדת, שהסיבות לסירובה של הקק"ל להרחיב את אחיזה בשרון הדרומי ולרכוש עוד כ-2,000 דונם ואולי אף את גוש הקרקעות כולו, אינן כה פשוטות; אין לתלות את סירובה בשיקולי העדפה בלבד, דהיינו בעובדה שאין ביכולתה של הקק"ל ליצור רצף קרקעי, וגם לא בחוסר תקציב או במחיר גבוה של הקרקע, שהרי המחיר - 3 לא"י לדונם - היה מחיר הקרקעות הזולות יותר בכפר מל"ל. הפוטנציאל הכלכלי של הקרקע היה גם הוא גבוה, מכיוון שהיו אלה קרקעות הגובלות בדרומן במקורות המים של הירקון, והן נבדקו על ידי מחלקת הבריאות של הממשלה הבריטית ונימצאו תקינות להתיישבות, ללא חשש ממחלת המלריה. כמו כן החליט המשרד על תכנית לניקוז הביצות

66 יי טהון להנהלת הקק"ל 4.1.1925, אצ"מ KKKL5/1579.

67 הדברים מתוארים במכתבו של עקיבא אסינגר, המשיב בשם הקק"ל, להנהלת הכשרת היישוב 18.2.1925, שם.

68 יי טהון להנהלת הקק"ל 9.2.1925, שם.

69 ראה למשל מכתבו של יי טהון להנהלת הקק"ל 3.4.1931, אצ"מ L18/624. מציע שם לקק"ל לרכוש קרקעות שהיו שייכות לפרטיים, שלא שילמו את חובם לחברת הכשרת היישוב.

מפה 6: השרון הדרומי, 1930

קטע ממפת אוור השרון אוקטובר 1930, ארכיון ליפשיץ, אצ"מ 402/312

באזור ועל הכנת הקרקע לעיבוד.⁷⁰ בנוסף על כל אלה גבלו הקרקעות בדרכים חשובות, ורכישתן והקמת יישוב יהודי עליהן היו מקלות את הנגישות בחבל ואת הקשר בין המושבות היהודיות בו.

עוד נציין, שגם הנימוק לסירובה של תחנת הניסיונות לבנות שלוחה בשרון אין בו ממש. הוכחה לכך היא תכתובת בין וילקנסקי, מנהל תחנת הניסיונות מטעם ההנהלה הציונית ברחובות, לקק"ל. וילקנסקי במכתביו ביקש לזרז את תשובתה של הקק"ל בעניין רכישת קרקעות אבו קישק, ולמרות המכתבים, נימקה הקק"ל את הסתלקותה מן הקנייה בויתורה של הנהלת תחנת הניסיונות ברחובות להקים שלוחה לתחנה באדמות השרון. שבוע לאחר הודעת ההסתלקות מן הקנייה הגיע מכתב מווילקנסקי ליעקב טהון, מנהל חברת הכשרת היישוב, ובו תמיהה על כך שהקק"ל לא מימשה את קניית 1,600 הדונם כפי שהובטח לו להקמת השלוחה.⁷¹ במילים אחרות, וילקנסקי לא ויתר מעולם על הרעיון להקים בשרון שלוחה של תחנת הניסיונות, וההחלטה שלא לרכוש קרקע בחבל נעשתה בלא ידיעתו.

את הסיבות לפעילות המצומצמת של הקק"ל על קרקעות השרון יש לחפש, אם כן, לא רק במדיניות ובשיקולי העדפה שונים של הקק"ל ושל חברת הכשרת היישוב, אלא גם

70 לעיל, הערה 60, עמ' 4. וראה גם ש' זקיף, גולה ומולדת, מגדיאל, אין תאריך, עמ' 179.

71 26.2.1925, אצ"מ KKKL5/1579.

בחקר מערכת היחסים המיוחדת במינה שהתפתחה בין שתי החברות. וכך קרה, שהשילוב בין מדיניות הקרקע לבין מערכת היחסים שהתפתחה בין שתי החברות, הוא שיצר בסופו של דבר את מפת הבעלות על קרקעות השרון, והוא שהשפיע גם על חבלים אחרים בארץ-ישראל בשנות העשרים ובמחצית הראשונה של שנות השלושים.

היחסים בין הקק"ל לבין חברת הכשרת היישוב סיכום ומסקנות

את ההסבר לסירובה של הקק"ל לרכוש את קרקעות אבו קישק יש למצוא בחלק הראשון של מכתב הסירוב לחברת הכשרת היישוב, דהיינו בהבטחת 2,000 הדונם מקרקעות הגוש לאגודת יהודי גליציה. לא ריחוקן ופיצולן מגוש קרקעות כפר מל"ל גרם לקק"ל לוותר על הקנייה, שהרי חברת הכשרת היישוב הבטיחה לעשות חילופי קרקע ולדאוג ליצירת רצף קרקעי בבעלות הלאום, אלא האופן שבו הובטחו הקרקעות הפרטיים והתעלמות חברת הכשרת היישוב מן ההסכם בינה לקק"ל. את שיטת מכירת הקרקעות בשרון קבע והנחה יהושע חנקין.

למרות ההסכם החתום בין שתי החברות הקרקעיות הנותן עדיפות לקק"ל, העדיפה הכשרת היישוב את הביטחון היחסי במימון הרכישה של היזמים הפרטיים. בעוד הנהלת חברת הכשרת היישוב מעכבת את החלטתה והולכת לקראת הקק"ל וקוראת לה לשקול פעם נוספת רכישות קרקע באזורים המתאימים למדיניותה הקרקעית של הקק"ל, יהושע חנקין מתלבט הרבה פחות. רבים היו המקרים שחנקין לא האמין ביכולתה של הקק"ל לממן את רכישת הקרקע ולממש עליה התיישבות, ומשום כך נהג להודרו ולמסור את הקרקע לפעילות התיישבותית של היזמה הפרטית.

חנקין בתכניותיו קשר בין גאולת קרקע לבין התיישבות. בשנות העשרים הוא התייחס לקק"ל כאל יום לכל דבר, ומכיוון שחברת ההון הלאומי לא יכלה לעמוד ברכישת קרקע אם מחוסר אמצעים ואם מחוסר תכנית התיישבותית ברורה, הפנה את הקרקע ללא היסוס ליום הפרטי. ברבים מן המקרים פעל על דעת עצמו ולא שיתף בהחלטותיו את חברת הכשרת היישוב.⁷² הקק"ל לא אהבה את דרכו זו של המתווך ורכוש הקרקעות מטעם חברת

72 על מדיניותה של יהושע חנקין למדים מפרשיות שונות. ראה למשל פרשת ההתיישבות בעמק יזרעאל, בגוש נוריס. שם התלבטו המוסדות ביחס להתיישבותו של גדוד העבודה, וחנקין העלה אותם וקבע עובדה מוגמרת. בקרקעות שיח' מוניס ביקשה הקק"ל לייסד שכונת עובדים, מכיוון שהאריכה בתשובתה היפנה חנקין את הקרקע לחברת קהילת ציון. בקרקעות רוחה אל דליה וקרי קמון, העדיף את היוזמה הפרטית ודאג להקמת המושבה יוקנעם, ועיכב את רכישות הקק"ל ופגע בהתפתחותו של קיבוץ הורע, ועוד.

הכשרת היישוב.

שורשים לטענה זו אפשר למצוא בישיבות הנהלת הקרן הקיימת בחודשים האחרונים של שנת 1924. בישיבות אלה ניכר הכעס על מדיניותה של הכשרת היישוב בתהליך העברת הקרקע לקק"ל וליזמה הפרטית. בישיבות אלה התווספו גם "עיקרים" חדשים להסכם בין שתי החברות,⁷³ שעיקרם לתת לקק"ל חופש פעולה לרכוש קרקעות מידי חברות פרטיות ולא להיות כבולה לחברת תיווך אחת, חברת הכשרת היישוב. כמו כן חזרו בהנהלה ודרשו "לסדר את קניות הקרקע תחת הנהלת הקק"ל".⁷⁴ במילים אחרות, דיברו על יצירת מחלקה בתוך הנהלת הקק"ל שתעסוק בבדיקת הקרקעות המוצעות למכירה, תיצור מאגר מידע על קרקעות אלה וגם תיקח על עצמה את ניהול המשא ומתן עליהן. מחלקה כמו זו תשחרר את הקק"ל מתלותה בחברת התיווך לרכישת קרקע - חברת הכשרת היישוב. תפיסה זו מסבירה את הדרישה, שחזרה ועלתה בישיבות הדירקטוריון של הקק"ל בסוף שנת 1924, להקים ארכיון מפות, שבו ירוכזו מפות והצעות לקניית קרקעות ומידע על הקרקעות, ובו ישבו עורכי דין בקיאים בשפה הערבית, במשפט הקרקעי ובכתיבת חווי מכירה וקנייה.

את מדיניות ההעדפה שייצג יהושע חנקין באזורים שונים בארץ-ישראל הוא מימש גם בקרקעות השבט הבדווי אבו קישק.⁷⁵ המשבר הכלכלי שפקד את ארץ-ישראל בשנים 1925 ועד סוף 1927 חיזק את חששה של הכשרת היישוב ואת חששו של חנקין להישאר עם מלאי קרקעות בסמוך למושבות. חברת הכשרת היישוב עצמה נזקקה לכספים לכיסוי חובותיה, והיא פנתה להנהלה הציונית להגדיל את תקציבה או להיות לה ערבה כדי שתוכל לבקש הלוואות.⁷⁶ הדרך היחידה לצאת מן המצוקה הכספית שאליה נקלעה הייתה מכירת קרקעות, ובשנים אלה מכירתן לא הייתה קלה. חנקין היה מודע למצבה של חברת הכשרת היישוב, אבל חשש בעיקר מרכוש קרקעי שאין לו ביקוש וממפעל התיישבות שעלול להתעכב. בנוסף לאי-אמון ביכולתה התקציבית של הקק"ל, לא הסכימה חברת הכשרת היישוב, ובעיקר לא הסכים חנקין, עם הנוהג של הקק"ל לדחות מתן תשובה ביחס לקרקעות

73 ישיבת הדירקטוריון של הקק"ל 2.9.1924, אצ"מ קופסה KKKL10.

74 שם.

75 חנקין להנהלת הקק"ל 5.3.1930. כותרת המכתב "גאולת הקרקע ודרכיה". במכתב טוען חנקין שכל קרקע בשרון בגבולות 15,000 דונם שייכת לקק"ל, וקטנות ממנה מיועדות ליוזמה הפרטית. אצ"מ A.238/8.

76 במכתבו של טהון ליי גולדברג 1.3.1928 הוא מספר על מו"מ ארוך עם הנהלה הציונית להגדיל את תקציב חברת הכשרת היישוב. כמו כן הוא מספר שם על הנסיונות לשכנע את המוסדות הציוניים להיות ערבים לחברה, במיוחד בעקבות התובות התופחים של החברה כתוצאה מאי תשלום עבור קרקעות שקנתה הכשרת היישוב לקהילת ציון האמריקאית. ארכיון הכשרת היישוב, סכיון-כית נמרודי, תיק 22, מדור 8-13, שנת 1928.

המוצעות לה או מן האפשרות שניתנה לה לבקש אופציה להארכה מעבר לשלושה חודשים. לחוסר האמון במדיניותה, הגיבה הקק"ל בשורה של מכתבי אזהרה, שנהגה להפיץ בין החברות והיוזמים הפרטיים. במכתבים אלה היתה הקק"ל מודיעה על קרקעות שהיא נמצאת במשא ומתן עליהן עם חברת הכשרת היישוב, ומוזהירה את היוזמים מלהפריע במשא ומתן. היא נהגה כך מתוך חשש שפקידי חברת הכשרת היישוב וחנקין בראשם יעניינו את הפרטיים באותן קרקעות.⁷⁷

יהושע חנקין הגיב לטענות נגדו, ובמקרים רבים הצדיק את דרכו ברכישת קרקע ואת העדפתו את היוזמה הפרטית: "תבינו עד כמה מסוכן להשאיר את הקניות האפשריות בלתי גמורות, כפי שהנכם נוהגים להציע לפעמים, מבלי לתת תשובה מוחלטת הן או לאו".⁷⁸ וכאשר ביקשה הקק"ל לעקוף את חברת הכשרת היישוב ולפנות למתווכי קרקע פרטיים, עד שתיצור את מאגר המידע העצמי ובו מידע על קרקעות ארץ-ישראל העומדות למכירה, חזר והזהיר אותה מלעשות כך מכיוון ש"סרסורי קרקע שואפים לרווח קל ולא לעשייה ולהתיישבות".⁷⁹ אלא שהקק"ל סמכה פחות ופחות על חברת הכשרת היישוב והוסיפה לטעון נגד שיטתו של חנקין ברכישת קרקע ובהעדפת הפרטיים על פניה.⁸⁰

מדיניות ההעדפה של הכשרת היישוב, שיטת עבודתו של יהושע חנקין והטענות שהעלתה הקק"ל נגד חברת הכשרת היישוב ונגד יהושע חנקין מסבירים מדוע בסוף 1924 ויתרה הקק"ל על קרקעות אבו קישק. במילים אחרות, הוויתור נבע לא רק מחוסר תקציב, אלא בא להביע מורת רוח ומחאה על דרכה של הכשרת היישוב להבטיח לעצמה קונים לקרקעותיה ולעקוף על ידי כך את הקק"ל. הוויתור על קרקעות מטעמה של הקק"ל חזר על עצמו גם באזורים אחרים בשרון - בקרקעות אל-חרם הסמוכות למושבה הרצליה, בקרקעות ח'רבת עזון הסמוכות למושבה רעננה, בקרקעות עמק חפר ובקרקעות שיח' מוניס מצפון לירקון. באזורים אלה ביקשה הקק"ל לרכוש רצועות קרקע, להיאחז באזור ולמנוע יצירת רצף קרקעות של היוזמה הפרטית. לאחר משא ומתן היא נמנעה מן הרכישה ונימקה זאת לא רק בחוסר תקציב או בהתנגדות לפיתוח חקלאי אינטנסיבי, שאינו תואם את מטרות ליצור התיישבות רחבת היקף לאוכלוסייה חסרת אמצעים, אלא גם בהתנגדות לשיטתה של חברת הכשרת היישוב ולפועלו של יהושע חנקין.⁸⁰

התבוננות במפת הקרקעות בשרון בשנת 1929 מצביעה על מדיניות זו ויש בה כדי

77 דוגמה לתופעה, ראה מכתב אזהרה של הקק"ל ביחס לאדמות שיח' מוניס 8.7.1925, אצ"מ KKKL5/1881.

78 חנקין הנהגת הקק"ל 3.2.1925 אצ"מ A238/8.

79 לעיל, הערה 75.

80 תכתובת בנושא קרקעות רעננה ראה רצמבר 1921, ינואר 1922, אצ"מ L18/120/5. וראה בעניין זה מכתבו של טהון לחנקין 6.2.1922, אצ"מ L18/32/2, וכן מכתב הקק"ל לטהון 31.12.1924, שם.

לתרום להבנת מפת הקרקעות באזורים אחרים בארץ-ישראל בתקופה זו. נעיר שהעיסוק במערכת היחסים המורכבת בין שתי החברות הקרקעיות ובמקומו של יהושע חנקין בתוך מערכת זו, כפי שתואר לעיל, אינו נפסק בשנות העשרים. יש לו המשך בפרשות קרקע רבות גם בשנות השלושים ובראשית שנות הארבעים.⁸¹ מחקר מעמיק בנושא זה יכול לתרום להבנת השינוי שחל במדיניות הקרקעית של שתי החברות החל מאמצע שנות השלושים: בעוד הקק"ל מגבירה את פעילותה הקרקעית ויוצרת מנגנונים עצמאיים לרכישת קרקע, מצמצמת חברת הכשרת היישוב את פעילותה הקרקעית, עד כדי קיפאון מוחלט במגזר הקרקעי החקלאי, ונשארת לטפל בקרקעותיה במגזר העירוני בלבד.

81 פרשות רכישת הזכיון בקרקעות החולה, קרקעות קירי קמון ודליה אל רוחה בהרי מנשה משמשות ראי למערכת היחסים הנרקמת בין שתי החברות הקרקעיות. המוביל בהתנגדותו לשיטת עבודתו של חנקין היה יוסף וייץ. ראה ישיבות הנהלת הקק"ל 8.8.1938, 2.12.1936 אצ"מ KKKL10. וראה מכתבו של חנקין להנהלת הקק"ל בו הוא מתלונן על שיתוק הפעילות של הכשרת היישוב. 11.8.1940, אצ"מ S25/6546.

בחינת מפת אזורי האקלים של ארץ-ישראל על פי מיון קפן

עודד פוצ'טר והדס סערונני

המאמר מוקדש לזכרה של גאולה סילס ז"ל ממחלקת אקלים
בשירות המטאורולוגי על תרומתה למחקר האקלים

ה ק ד מ ה

תיחום אזורי אקלים מתבצע באמצעות שיטות מיון המבוססות על יסודות אקלימיים שונים, כגון טמפרטורה, כמות משקעים ואופן חלוקתם על פני השנה, מאזני קרינה, מאזני לחות, וכן על יסודות נוספים הקשורים באקלים, כצומח טבעי. במיונים שונים נוצרים הבדלים במיקום גבולות אזורי האקלים, ויש לבחון כל מיון לפי מטרתו.

שיטתו של Köppen (1931) היא אחת השיטות הראשוניות והבסיסיות למיון אקלימי, ונודע לה ערך רב (אשבל, 1966א). יש לציין כי הסכמה של קפן מכוונת מלכתחילה לתיחום אזורים בהיקף רגיונלי רחב ביותר, עולמי או יבשתי. על כן, כשקנה המידה גדול יישומה לאזור ספציפי עלול להיות בעייתי. למרות זאת, שיטה זו היא הנפוצה ביותר בשימוש על ידי גאוגרפים וקלימטולוגים (Griffiths, 1976; Trewartha and Horn, 1980), והיא אף שימשה בסיס למיון אזורי האקלים בארץ-ישראל המופיע באטלס ישראל (1956). המיון מושתת על תצורות הצומח הטבעי, שבהן ראה קפן ביטוי מושלם להשפעה של כלל הגורמים האקלימיים, ונעשה על פי שקלול נתונים ממוצעים, חודשיים ושנתיים, של משקעים ושל טמפרטורה (Köppen, 1931). השיטה ייחודית במינוח הסמלי הקצר הקובע באמצעות נוסחאות את גבולותיהם של אזורי אקלים. יתרונו של המיון בפשטותו, ברמת הפירוט הגבוהה שמתקבלת ממנו וביכולתו למפות את אזורי האקלים בעולם.

תיחום אזורי האקלים בארץ-ישראל הנו בעל משמעות מיוחדת בשל ההשפעות היישוביות-כלכליות של מיקומנו בגבול האזור היבש (ניר, 1973) ובשל הרב-גוניות האקלימית שיש בישראל למרות שטחה המצומצם. רב גוניות זו נובעת משלוש סיבות עיקריות (כצנלסון,

1968):

א. מיקומה של ארץ-ישראל באזור המעבר בין האקלים הממוזג הים תיכוני לבין האקלים היבש.

ב. טופוגרפיה מגוונת בארץ-ישראל על פני שטח מצומצם.

ג. מיקומה של ארץ-ישראל בשוליים המערביים של שטח יבשתי גדול, יבשת אסיה, לחוף הים התיכון.

מפת אזורי האקלים של ארץ-ישראל על פי מיון קפן (מפה 1) הוכנה בשנות החמישים על ידי נפתלי רוזנן מן השירות המטאורולוגי הישראלי ומוצגת באטלס ישראל (1956). מפה זו שימשה בסיס למפות אזורי האקלים בארץ-ישראל המוצגות באטלסים ובספרים שונים (אבן-ארי, שני ותדמור, 1980; ברור, 1990). המפה הוכנה על סמך נתונים מרשת תחנות המדידה שהיו זמינים בשנות החמישים. בחלק מן האזורים הועברו קווי הגבול על סמך הערכות של תנאי האקלים.

מטרת עבודה זו לבחון על סמך הנתונים האקלימיים הזמינים כיום, את תיחום אזורי האקלים בארץ-ישראל על פי מיון קפן, ולבדוק אם חלו שינויים בתיחום אזורי האקלים עקב השינויים שנצפו בנתוני המשקעים הממוצעים בין שתי תקופות המדידה 1960-1931 ו-1990-1961.

מתודולוגיה

- קביעה על פי הגדרות קפן, של אזור האקלים שאליו שייכות תחנות המדידה בארץ ישראל, שבהן זמינים נתוני טמפרטורה ומשקעים ממוצעים. הבחינה היא על סמך נתוני הטמפרטורה הממוצעים לשנים 1979-1964 (עיבודים אקלימיים רב שנתיים 1979-1964 כרך א': טמפרטורה ולחות יחסית, 1983) ועל סמך נתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1960-1931 (ממוצעים אקלימיים תקינים של כמות הגשם 1960-1931, 1967). מיקום תחנות המדידה מוצג במפה 2.

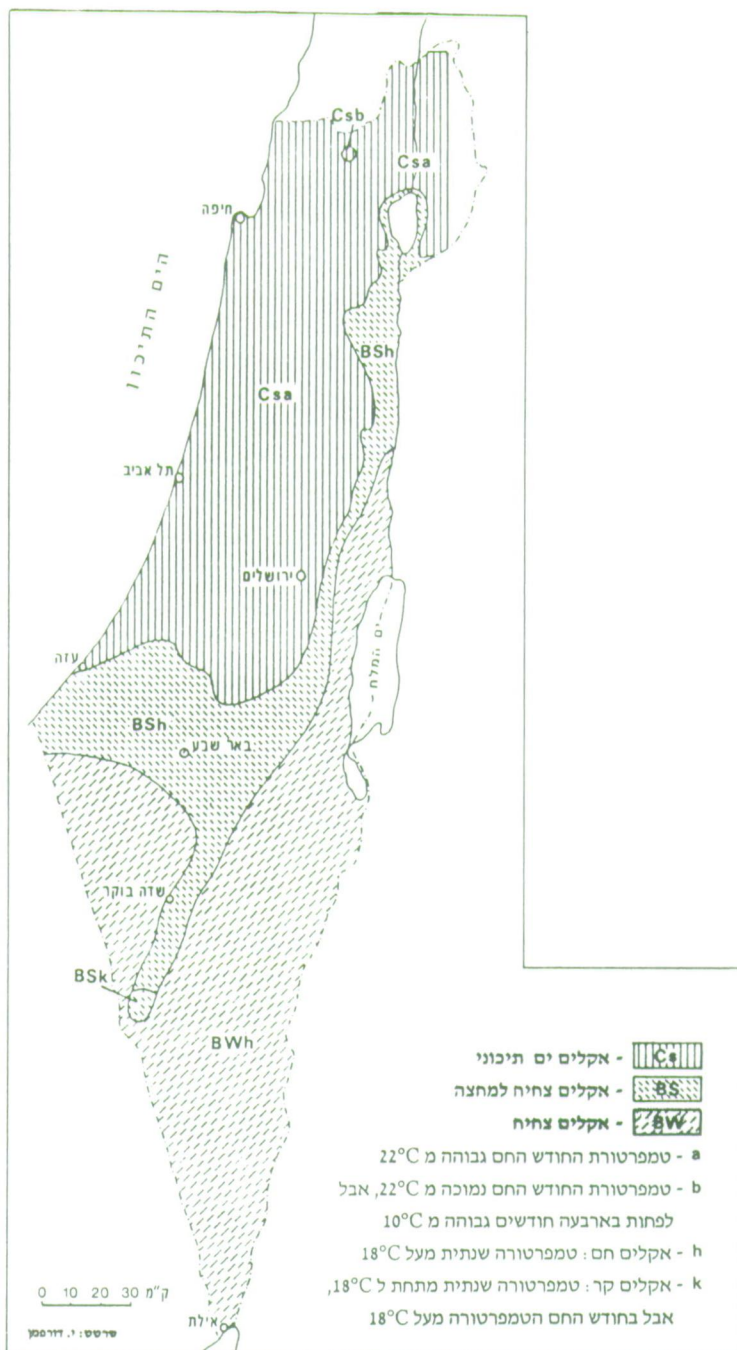
- ביון קווי הגבול של אזורי האקלים על פי מיון קפן ובניית מפה מתוקנת של אזורי האקלים בארץ-ישראל.

- בחינת ההבדלים בין המפה המוצגת באטלס ישראל לבין המפה המתוקנת ומיפויים.

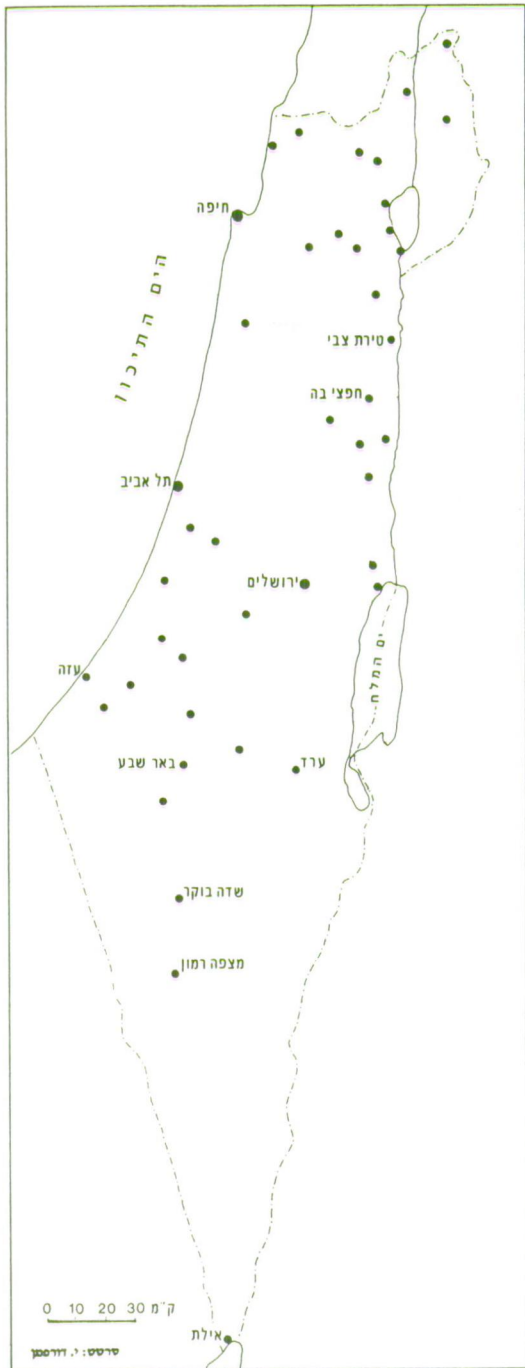
- בחינת תיחום אזורי האקלים על סמך נתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1990-1961 (ממוצעים אקלימיים תקינים של כמות הגשם 1990-1961, 1990) ובניית מפה חדשה על סמך נתונים אלה.

נתוני המשקעים מבוססים על ממוצעים רב-שנתיים לתקופות באורך 30 שנה, ונתוני הטמפרטורה מבוססים על ממוצעים רב-שנתיים לתקופה של 16 שנה. משך זה נחשב

בחינת מפת אזורי האקלים של ארץ-ישראל על פי מיון קפן

מפה 1: אזורי האקלים בארץ-ישראל על פי מיון קפן (אטלס ישראל, 1956)

מפה 2: מיקום תחנות המדידה בארץ-ישראל

מספיק לקביעת מאפייניו האקלימיים של רגיון (אשבל, 1966 ב'). נתוני הטמפרטורה לשתי המפות המתוקנות (מפה 3 ומפה 5) הנם הנתונים הממוצעים הזמינים מהשירות המטאורולוגי לשנים 1964-1979, תקופה המאוחרת לתקופת הגשם הממוצעת הראשונה (1931-1960) וחופפת רק בחלקה לתקופת הגשם הממוצעת השנייה (1961-1990). מחקרים הבודקים את שינויי הטמפרטורה בארץ-ישראל מראים שאין מגמה מובהקת של שינוי בטמפרטורה למרות מגמת ההתחממות הגלובלית (יפה, 1991; שליט, 1992) לאור מחקרים אלה הונח כי לא חלו שינויים בטמפרטורה הממוצעת בממד הזמן של המחקר, ועל כן נעשה שימוש בנתוני טמפרטורה ממוצעים אלה לשתי הסדרות של נתוני המשקעים. אולם, יש לציין כי Striem (1979) הביא עדויות לקשר נסיבתי ברור בין תגודות רב-שנתיות במשקעים לבין תגודות בטמפרטורה באותו פרק זמן, עובדה העלולה להשפיע על דיוק מיקום קווי הגבול, בעיקר באזורים צחיחים. על כן, יש להביא בחשבון כי חוסר היכולת לרכוז נתונים בו-זמניים לשני המשתנים - משקעים וטמפרטורה - יש בו כדי להשפיע על הדיוק במיקום קווי הגבול בין אזורי האקלים, ולכן החשיבות של עבודה זו היא בהצגת מגמות ההבדלים על סמך הנתונים השונים.

תיחום אזורי האקלים בארץ-ישראל על פי מיון קפן

ארץ-ישראל מאופיינת בטיפוסי אקלים המשתייכים לשתי קבוצות בסיסיות: האקלים הממוזג (C) והאקלים היבש (B).

האקלים הממוזג הגדרתו: טמפרטורה ממוצעת לחודש הקר נמוכה מ- 18°C , אבל גבוהה מ- 3°C . הטמפרטורה הממוצעת של החודש החם גבוהה מ- 10°C .

חלקה הצפוני והמרכזי של ארץ-ישראל משתייך לאקלים הים תיכוני (Cs) שהגדרתו: אקלים ממוזג בעל קיץ יבש; כמות המשקעים בחודש הגשום ביותר של החורף גדולה לפחות פי שלושה מזו של החודש היבש ביותר בקיץ, ובחודש היבש ביותר של הקיץ כמות המשקעים נמוכה מ-30 מ"מ. בתוך קבוצת האקלים הים תיכוני מבחינים בין אקלים חם (a) לאקלים קר (b):

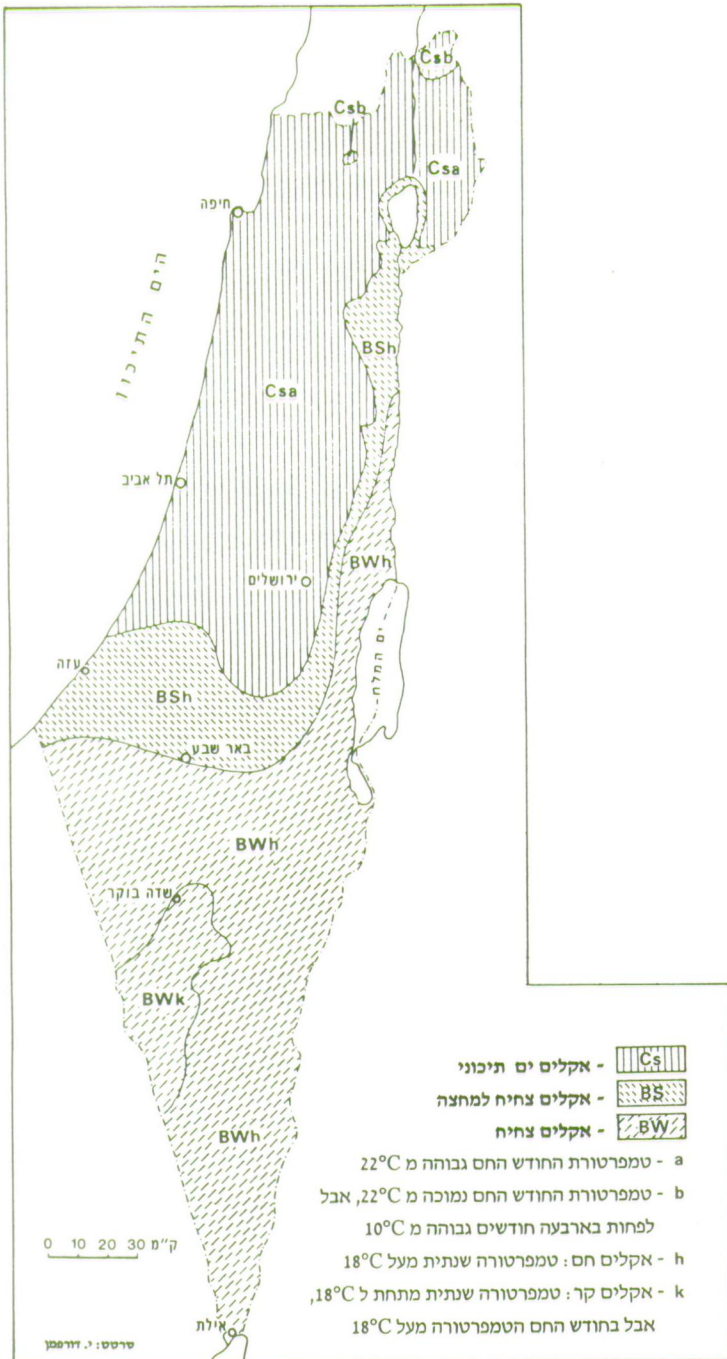
a = טמפרטורת החודש החם גבוהה מ- 22°C .

b = טמפרטורת החודש החם נמוכה מ- 22°C , אבל לפחות בארבעה חודשים גבוהה מ- 10°C .

האקלים היבש (B) (המשתרע באזורים הדרומיים והמזרחיים של ארץ ישראל) כולל את האקלים הצחיח (BW) ואת האקלים הצחיח למחצה (BS), שבהם יש יותר התאדות ממשקעים. הנוסחאות לקביעת קווי הגבול בין האקלימים היבשים מביאות בחשבון את

עודד פוצ'טר והדס סערוני

מפה 3: תיקון למפת אזורי האקלים בארץ-ישראל על פי נתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1960-1931

יעילות המשקעים לצמח הנבחנת על פי פיזור המשקעים במשך השנה: גשמים המפוזרים על פני כל השנה, גשמי קיץ או גשמי חורף. בארץ-ישראל משתמשים בנוסחאות המתאימות לאזור בעל גשמי חורף, וקפן פיתח שתי נוסחאות לקביעת הגבולות:

על פי הנוסחה הראשונה:

גבול בין האקלים הים תיכוני (Cs) לאקלים הצחיח למחצה (BS): $P=2T$. P = כמות משקעים שנתית ממוצעת בס"מ ו- T = טמפרטורה שנתית ממוצעת במעלות צלסיוס. הגבול בין האקלים הצחיח למחצה (BS) לאקלים הצחיח (BW): $P=T$.

על פי הנוסחה השנייה:

הגבול בין האקלים הים-תיכוני (Cs) לאקלים הצחיח למחצה (BS): $P=(T+22)$. הגבול בין האקלים הצחיח למחצה (BS) לאקלים הצחיח (BW): $P=(T+22)/2$. הנוסחה המשמשת לחישוב גבולות האקלים בארץ-ישראל היא הנוסחה הראשונה (ניר, 1977). עם זאת נבדקו הגבולות בעבודה זו גם על סמך הנוסחה השנייה.

בתוך קבוצת האקלים היבש (הצחיח והצחיח למחצה) מבחינים בין אקלים חם (h) לאקלים קר (k):

h = טמפרטורה שנתית ממוצעת מעל 18°C .

k = טמפרטורה שנתית ממוצעת מתחת ל- 18°C .

תוצאות

בחינת המפה לפי נתוני משקעים ממוצעים לשנים 1931-1960 טבלה 1 מציגה את קביעת אזורי האקלים בתחנות המדידה בארץ-ישראל על סמך נתוני הטמפרטורה הממוצעים לשנים 1964-1979 ונתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1931-1960 1961-1990. גבולות האזורים היבשים חושבו על סמך הנוסחה הראשונה של קפן (ראה לעיל).

מן הטבלה עולה כי בכמה תחנות יש הבדל בהגדרת טיפוס האקלים לעומת ההגדרה שבמפה באטלס ישראל. על סמך נתונים אלה נערך בין מחודש של קווי הגבול ונבנתה מפה מתוקנת של אזורי האקלים בארץ-ישראל, לפי נתוני המשקעים 1931-1960 (מפה 3). יש להדגיש כי תיקונים אלה מתבססים על ההנחה שנתוני הטמפרטורה הממוצעים לתקופה 1964-1979 מייצגים גם את הטמפרטורה בתקופה 1931-1960 (כמפורט לעיל), ולפיכך תיחום אזורי האקלים בתקופה תלוי בלעדית במשטר המשקעים. ההבדלים בין המפה באטלס ישראל למפה המתוקנת מופו ומוצגים במפה 4. בהתחשב במגבלה זו, המפה המתוקנת (מפה 3) ומפת השינויים (מפה 4) מעידות על כמה הבדלים מן המפה המוצגת באטלס ישראל:

טבלה 1: טמפרטורה, משקעים, גבולות אזורי האקלים והגדרת אזורי אקלים, על פי מיון קפן בתחנות המדידה בארץ-ישראל

התחנה	טמפ' שנתית ממוצעת T ⁰ C 1979-1964	כמות משקעים ממוצעת 1960-1931 (מ"מ)	כמות משקעים ממוצעת 1990-1961 (מ"מ)	גבול BS/Cs	גבול BS/BW	אזור האקלים ע"פ כמות משקעים 1960-1931	אזור האקלים ע"פ כמות משקעים 1990-1961
אבן יצחק	19.7	654	654	394	197	Csa	Csa
אילון	18.6	793	786	373	186	Csa	Csa
אילת	24.5	25	32	490	245	BWhs	BWhs
ארגמן*	23.2	203	-	464	232	-	BWhs
באר שבע	20.0	203	207	400	200	BShs	BShs
בית ג'ימל	19.8	493	516	396	198	Csa	Csa
בית דגן	19.1	537	553	382	191	Csa	Csa
בקעות*	20.7	-	250	415	207	BShs	-
גלגל*	23.5	-	189	460	230	BWhs	-
גינור	22.0	393	-	440	220	-	BShs
גיתית*	20.0	-	350	383	191	BShs	-
גן שומרון	18.4	597	629	368	184	Csa	Csa
דגניה	21.5	384	403	430	215	BShs	BShs
דורות	19.7	328	360	394	197	BShs	BShs
הר כנען	15.9	718	712	318	159	Csa	Csa
חפצי-בה	21.3	405	432	426	213	Csa	BShs
חצור	18.9	476	516	379	189	Csa	Csa
טבריה	22.9	431	-	458	229	-	BShs
טירת צבי	21.7	270	274	433	216	BShs	BShs
ירושלים	16.3	572	590	326	163	Csa	Csa
יריחו	22.4	145	163	448	224	BWhs	BWhs
יתיר	18.2	279	269	364	182	BShs	BShs
כפר בלום	19.0	479	524	348	192	Csa	Csa
להב	22.2	307	307	444	222	BShs	BShs
משאבי שדה	19.7	108	-	394	197	-	BWhs

בחינת מפת אזורי האקלים של ארץ-ישראל על פי מיון קפן

Csa	Csa	191	382	640	604	19.1	נהריה
Csa	Csa	192	384	478	448	19.3	נגבה
Csa	Csa	183	367	620	626	18.3	נצרת
Csa	Csa	192	384	571	513	19.2	נתב"ג*
Csa	BSHs	191	382	387	368	19.1	סעד
Csa	BSHs	197	394	405	372	19.7	עזה
BWhs	BWhs	185	370	133	133	18.5	ערד
Csa	Csa	167	334	660	710	16.7	נפח
BWhs	-	235	471	88	-	23.5	קליה
BWks	BWks	173	346	81	78	17.3	רכס רמון
Csa	Csa	191	382	538	483	19.1	רמת דוד
BWks	BWks	178	357	97	91	17.8	שדה בוקר
Csa	BSHs	192	384	416	350	19.2	שדה משה
Csa	Csa	176	352	598	618	17.6	שכם
Csa	Csa	200	400	536	497	20.0	תבור
Csa	Csa	196	393	524	540	19.6	תל אביב

* הערכה של מחלקת אקלים בשירות המטאורולוגי (ביתן ורובין, 1993)

- אין נתונים

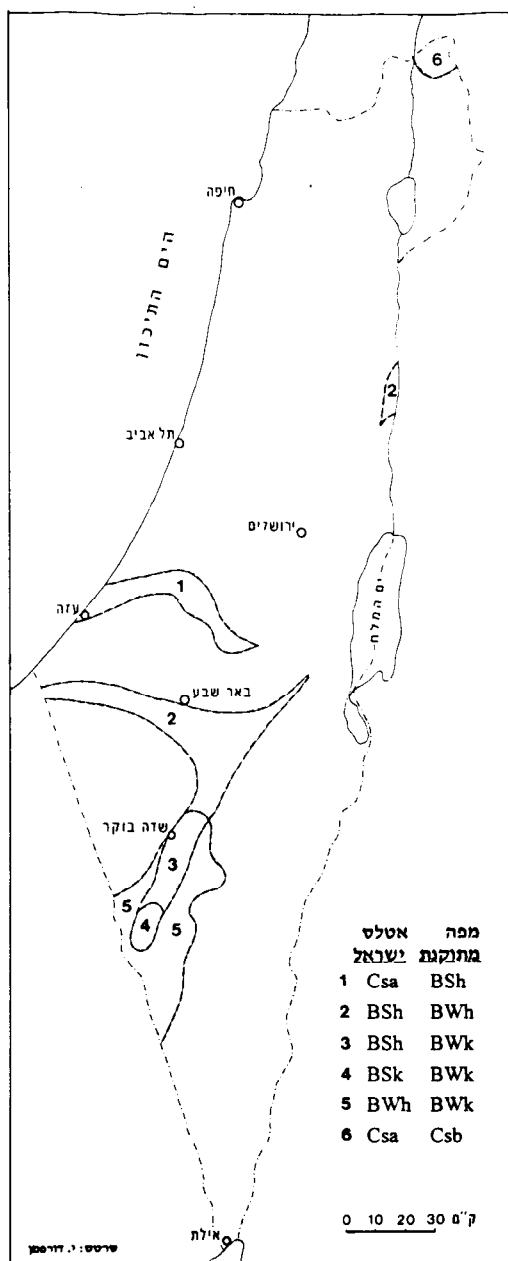
הערה: ההבדלים בין המפות מופיעים באות מודגשת

טבלה 2: שינוי בהגדרת אזור האקלים על פי שתי נוסחאות קפן

התחנה	גבול	גבול	גבול	גבול	אזור	אזור	אזור	אזור
	BS/Cs	BS/BW	BS/Cs	BS/BW	אקלים	אקלים	אקלים	אקלים
	ע"פ	ע"פ	ע"פ	ע"פ	ע"פ	ע"פ	ע"פ	ע"פ
	נוסחה I	נוסחה I	נוסחה II	נוסחה II	נוסחה I'	נוסחה II'	נוסחה II'	נוסחה II'
	$P=2T$	$P=T$	$P=T+22$	$P=(T+22)2$				
באר שבע	400	200	420	210	BSHs	BSHs	BWhs	BWhs
חפצי בה	426	213	433	216.5	BSHs	BSHs	BSHs	BSHs
סעד	382	191	411	216.5	BSHs	BSHs	BSHs	BSHs
עזה	394	197	417	208.5	BSHs	BSHs	BSHs	BSHs

1. על פי משקעים בשנים 1931-1960

2. על פי משקעים בשנים 1961-1990

מפה 4: ההבדלים בין המפה המוצגת באטלס ישראל לבין המפה המתוקנת (על פי נתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1931-1960)

1. קו הגבול בין האקלים הים תיכוני (Csa) לאקלים הצחיח למחצה (BSh) באזור חבל לכיש, צריך לעבור צפונה בכ-10-20 קילומטר. באזור דרום מישור החוף צריך לעבור קו גבול זה בין עזה לאשקלון ולא מדרום לעזה. תחנת עזה היא בתחום האקלים הצחיח למחצה ולא בתחום האקלים הים תיכוני.
  2. קו הגבול בין האקלים הצחיח למחצה (BSh) והאקלים הצחיח (BWh) צריך לעבור באזור באר שבע ולא באזור מצפה רמון. אזור באר שבע הנו הגבול בין שני אזורי האקלים, אך יש שוני קטן בין שתי הנוסחאות של קפן. על פי הנוסחה הראשונה עובר קו הגבול מדרום לבאר שבע ועל פי הנוסחה השנייה - מצפון לה בהבדלים קטנים (טבלה 2).
- בהר הנגב קיימים מספר תיקונים:
3. תחום שהוגדר כאקלים צחיח למחצה חם (BSh) הינו צחיח וקר (BWk).
  4. התחום שהוגדר כאקלים צחיח למחצה קר (BSk) הנו אקלים צחיח קר (BWk) על פי נתוני המשקעים והטמפרטורה של שדה בוקר ורכס רמון. כלומר, האזור שהוגדר כצחיח למחצה (BS) הנו למעשה אזור צחיח (BW).
  5. בהר הנגב יש תיקון נוסף והוא הרחבת תחום האזור הקר (k) כבר מגובה של כ-500 מטר ולא מגובה של כ-800 מטר כפי המופיע במפה באטלס ישראל. אפשר להעריך כי גם אזור הר עריף נכלל באזור אקלים זה.
- יש להניח כי האזורים הגבוהים בהרי אילת צריכים אף הם להיות מוגדרים כאזור אקלים צחיח קר (BWk) ולא כאזור אקלים צחיח חם (BWh), בשל הטמפרטורות הנמוכות המאפיינות אזור יבשתי גבוה זה.
6. הר החרמון וצפון הגולן, מגובה של כ-900 מטר, הם בתחום אקלים ים תיכוני קריר (Csb), כמו זה המצוין בשתי המפות (מפת אטלס ישראל והמפה המתוקנת) באזור הר מירון. יש להדגיש כי קוניטרה וצפון רמת הגולן עד גובה של כ-900 מטר עדיין שייכים לאזור האקלים הים תיכוני הממוזג (Csa).
- טבלה 2 מציגה את השוני בגבולות ובהגדרת אזורי האקלים על פי שתי נוסחאות קפן, בארבע התחנות שבהן הוא נמצא. על פי נתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1931-1960 נמצא שוני בתחנת באר שבע בלבד, שבה אזור האקלים מוגדר כצחיח למחצה על פי הנוסחה הראשונה וכצחיח על פי הנוסחה השנייה, וקו הגבול בין האזור הצחיח לאזור הצחיח למחצה עובר סמוך לבאר שבע.
- ההשוואה בין המפה המוצגת באטלס ישראל ובין המפה המתוקנת מראה שיש שינוי מרחבי בולט בצפון הנגב ובמרכזו עקב הערכה של כמויות משקעים גבוהות יותר. על פי מפת המשקעים לשנים 1859-1948 המופיעה באטלס הבין-אקלימי של אשבל (אשבל, 1950), כמויות המשקעים הממוצעות היו אז גבוהות מהממוצע של השנים 1931-1960 ברוב אזורי הארץ. יש להניח כי מפת אזורי האקלים באטלס ישראל מבוססת על נתוני משקעים

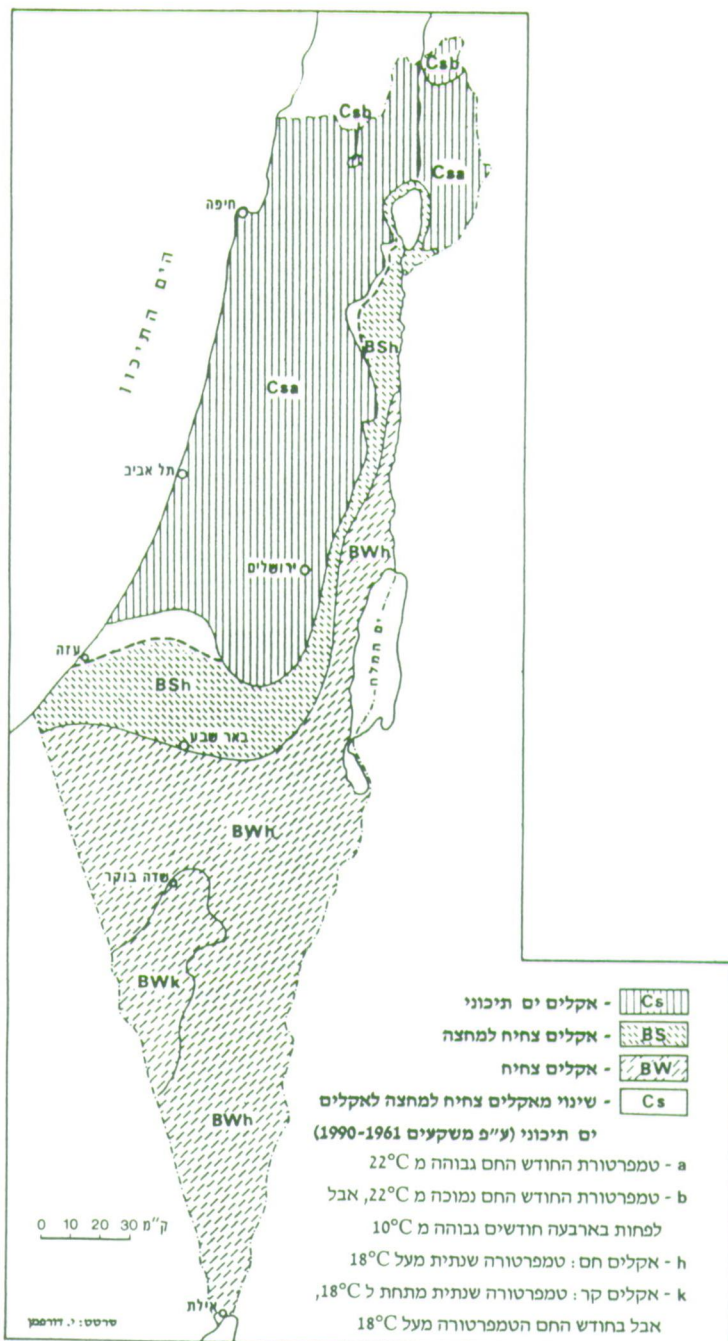
אלה. עובדה זו מסבירה את הצמצום בתחום האזור הצחיח למחצה וההרחבה בתחום האזור הצחיח במפה המתוקנת לעומת המפה באטלס ישראל. מבחינת התיחום התרמי של האזורים ניכרת במפת האטלס ההערכה המצומצמת של ממדי האזור הקר בהר הנגב. עם זאת, הבחינה מעידה על חפיפה כמעט מושלמת בין שתי המפות בקווי הגבול באזורים המזרחיים של ארץ-ישראל, כולל שיפולי בקעת הירדן, עמק כינרות ועמק החולה. ראוי להזכיר כי היעדר חפיפה בתקופה של נתוני המשקעים ושל נתוני הטמפרטורה עשוי להשפיע על הדיוק במיקום קווי הגבול של אזורי האקלים.

בחינת המפה לפי נתוני משקעים ממוצעים לשנים 1961-1990

השוואת נתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1961-1990 לנתונים הממוצעים של השנים 1931-1960 הראתה מגמת עלייה בכמות המשקעים בחלקים נרחבים מארץ-ישראל בשיעורים של 5%-15% (ממוצעים אקלימיים תקינים של כמות הגשם 1961-1990, 1990). עבודות נוספות הציגו את הגידול בכמויות המשקעים בצפון הנגב, שבו עובר הגבול בין האקלים הים תיכוני לאקלים הצחיח למחצה (בן-גיא, 1991; Ben-Gai et al., 1993). כאמור, הנחת היסוד הייתה כי לא חל שינוי בטמפרטורה הממוצעת ועל כן נעשה שימוש בנתוני הטמפרטורה הממוצעים לשנים 1964-1979, שהנם חופפים לחלק מתקופת מדידת המשקעים (1961-1990).

מפה 5 והנתונים בטבלה 1 מציגים את התיקון הנדרש למפה (מפה 3), לאור השינויים בכמויות המשקעים בין שתי תקופות המדידה ושקלולם. מן הנתונים עולה כי הגידול בכמויות המשקעים גורם להרחבת התחום של האקלים הים תיכוני על חשבון התחום של האקלים הצחיח למחצה, הן בצפון הנגב והן בעמק חרוד. בארבע תחנות אף חל שינוי בהגדרת אזור האקלים מאזור צחיח למחצה לאזור ים תיכוני. תחנות אלה הן: סעד, עזה ושדה משה בצפון הנגב, וחפצי בה שבעמק חרוד. עם זאת, מיקום קו הגבול בין האזור הצחיח למחצה לאזור הצחיח לא השתנה.

יש לציין כי הגידול בכמויות המשקעים הממוצעות בשנים 1961-1990 גרמו לכך שבשלוש תחנות, סעד, עזה, וחפצי בה, הגדרת אזור האקלים, על פי הנוסחה הראשונה של קפן, השתנתה מאזור צחיח למחצה לאזור ים תיכוני. לעומת זאת, על פי הנוסחה השנייה של קפן, הגדרת אזור האקלים בתחנות אלה נשארה אזור צחיח למחצה. עם זאת גבול האזור הים תיכוני התקרב אליהן ביותר, כאשר בחפצי בה הוא עובר ממש בתחנה (טבלה 2). לפיכך, חשיבות ממצאים אלה היא בהצגת מגמות השינוי המרחבי ויש להתייחס בזהירות לשינוי הספציפי בכל תחנה.

מפה 5: תיקון למפת אזורי האקלים בארץ-ישראל, על פי נתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1990-1961

ס י כ ו ם

מיון קפן מכון מלכתחילה לתיחום אזורים בהיקף רגיונלי רחב ביותר. למרות זאת נעשה מיון זה גם לאזורים מצומצמים רבים בעולם. תיחום מקובל ושימושי של אזורי האקלים בארץ-ישראל נעשה על פי מיון קפן ומוצג כמפה באטלס ישראל (1956). לאור מגוון הנתונים האקלימיים הזמינים מאז, ראוי היה לבחון מחדש מפה זו.

גבולות אזורי האקלים המוצגים במפה באטלס ישראל נבחנו לאור נתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1931-1960 ונתוני הטמפרטורה הממוצעים לשנים 1964-1979 ונמצאו הבדלים מספר: תיחום האזור הקר בהר הנגב היה מצומצם מדי. בצפון רמת הגולן יש להוסיף למפה את האזור הים תיכוני הקריר (Csb) מגובה של כ-900 מטר. באטלס ישראל הר הנגב הוגדר בחלקו כאזור צחיח למחצה, ובעבודה זו נמצא כי חלק זה צריך להיות מוגדר כצחיח וקו הגבול בין הצחיח לצחיח למחצה צריך לעבור באזור באר שבע. כמו כן, מציאו הבדלים בקו הגבול בין האזור הים תיכוני לאזור הצחיח למחצה בצפון הנגב ובדרום מישור החוף. יש להדגיש כי היעדר חפיפה בתקופה של נתוני טמפרטורה ומשקעים עשוי להשפיע על הדיוק במיקום קווי הגבול, ועל כן ראוי להדגיש רק את מגמות ההבדלים שנמצאו.

בחינת המפה לאור נתוני המשקעים הממוצעים לשנים 1961-1990 ונתוני הטמפרטורה לשנים 1964-1979, החופפים למחצית מתקופה זו (מפה 5), מראה כי הגידול בכמות המשקעים הממוצעת בתקופה זו גרמה להרחבת התיחום של האקלים הים תיכוני על חשבון התיחום של האקלים הצחיח למחצה, בצפון הנגב ובעמק חרוד. לעומת זאת לא חל כל שינוי מהותי בתיחום האקלים הצחיח. גבולות אלה קרובים יותר לאלה המוצגים במפה שבאטלס ישראל אשר ייצגה תקופה שונה.

ההשוואה בין המיון לאור נתוני המשקעים לשנים 1931-1960 לבין המיון לאור נתוני המשקעים לשנים 1961-1990 מראה שהשינוי הבולט שאפשר להבחין בו הנו במיקום קו הגבול בין האקלים הים תיכוני לאקלים הצחיח למחצה, בעוד שקו הגבול בין האקלים הצחיח למחצה לאקלים הצחיח נותר בלא כל שינוי מהותי.

יש מקום לבחון את מגמת השינוי הצפויה בעתיד במיקום גבול הצחיחות לאור הנחות מגמת ההתחממות הגלובלית, וזאת למרות העובדה שעד היום טרם הובחן במגמה חד-משמעית של התחממות בארץ-ישראל. מגמה כזו תביא לביטול השינוי שנצפה עקב הגידול בכמויות המשקעים בתקופה 1961-1990. דהיינו, מגמת התחממות עלולה לגרום לצמצום תחום האקלים הים תיכוני ולהגדלת תחום האקלים הצחיח למחצה, בעיקר בצפון הנגב, כיוון שקו הגבול בין האקלים הים תיכוני ובין האקלים היבש יעבור באיזוהייטה גבוהה יותר. זאת, אם באותו זמן לא תחול גם עלייה בכמות המשקעים.

כמו כן, בשים לב לכך שהקריטריונים האקלימיים של קפן מבוססים על התאמה לאזורי צומח טבעי, יש מקום לבחינה בוטנית של השינויים בתצורות צומח טבעי ככלי לבחינת שינויים בגבולות בין אזורי אקלים.

ה ב ע ת ת ו ד ה

המחברים רוצים להביע את תודתם למחלקת האקלים בשירות המטאורולוגי, הגב' שרה רובין, הגב' רונית בן-שרה, הגב' גאולה סילס ז"ל והגב' זהרה גלבוז על עזרתן במתן הנתונים, ולד"ר יעקב דורפמן על סרטוטיו הנאים.

מ ק ו ר ו ת

- אבן-ארי, מ', שגן, ל' ותדמור, נ' (1980) הנגב, מלחמת קיום כמדבר, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 28-29.
- אטלס ישראל (1956) ירושלים: מחלקת המדידות, מוסד ביאליק, גיליון IV/6.
- אשבל, ד' (1950) אטלס ביו-אקלימי, ירושלים: האוניברסיטה העברית, עמ' 38-50.
- אשבל, ד' (1966א') אזורים אקלימיים, האנציקלופדיה לחקלאות, תל אביב: הוצאת האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ראשון, עמ' 23-27.
- אשבל, ד' (1966ב') יסודות האקלים, האנציקלופדיה לחקלאות, תל אביב: הוצאת האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ראשון, עמ' 9-11.
- ביתן, א' ורובין, ש' (1993) אטלס אקלימי תכנוני, תל אביב: רמות.
- בן-גיאת, ת' (1991) שינויים במשטר הגשם באזורים צחיחים למחצה בצפון הנגב, עבודת גמר לתואר שני, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- ברור, מ' (1990) אטלס אוניברסיטאי חדש, תל אביב: יבנה, עמ' 18.
- כצנלסון, י' (1968) אקלים ארץ-ישראל לאזוריה, בית דגן: השירות המטאורולוגי, סדרה א' מס' 23.
- ניר, ד' (1973) פאתי מדבר, ירושלים: הוצאת מוסד ביאליק, עמ' 19-26, 171-183.
- ניר, ד' (1977) הגדרתם ומיונם של אזורים צחיחים, בתוך: זהר, ע' (עורך), המדבר - עבר, הווה, עתיד, תל אביב: הוצאת רשפים, עמ' 18-21.
- יפה, ש' (1991) האם חלה התחממות בארץ?, מטאורולוגיה בישראל, 1, חוברת 2, 92.
- ממוצעים אקלימיים תקינים של כמות הגשם 1960-1931 (1967) בית דגן: השירות המטאורולוגי, סדרה א' מס' 21.

ממוצעים אקלימיים תקניים של כמות הגשם 1961-1990 (1990) בית דגן: השירות
המטאורולוגי.

עיבודים אקלימיים רב שנתיים 1964-1979, כרך א': סמפרטורה ולחות יחסית (1983) בית
דגן: השירות המטאורולוגי, סדרה א', מס' 41.

שליט, י' (1992) היש סימנים להתחממות האוויר בארץ, מטאורולוגיה בישראל, 2, חוברת
1, 26-27.

Ben-Gai, T., Bitan, A., Manes, A. and Alpert, P. (1993) Long-term change in
October rainfall patterns in southern Israel, *Theoretical and Applied
Climatology* 46: 209-217.

Griffiths, J.F. (1976) *Applied Climatology*, London: Oxford University Press, pp.
30-48.

Köppen, W. (1931) *Grundriss der Klimakunde*, Berlin: Berlin and Leipzig.

Striem, H.L. (1979) Some aspects of the relations between monthly temperatures
and rainfall, and its use in evaluating earlier climates in the Middle East,
Climatic Change 2: 69-74.

Trewartha, G.T. and Horn, L.H. (1980) *An Introduction to Climate*, Fifth Edition,
London: McGraw-Hill.

ישוב הנגב הדרומי בראשית ימי המדינה -
פיתוח אזור צחיח בתנאי אי ודאות
1951 - 1949

חנינא פורת

מבוא

בפברואר 1949 נחתם הסכם שביתת נשק עם מצרים ובמרס 1949, במהלך מבצע "עובדה", השתלטו כוחות ישראליים על הנגב הדרומי כולל מפרץ אילת. באפריל אותה שנה נחתם הסכם שביתת נשק עם ירדן, ודומה היה כי הסכסוך הצבאי עומד להסתיים דוד בן-גוריון ושרים אחרים סברו כי עתה, לאחר שהנגב נמצא בידי המדינה, יש להפיק ממנו את מרב התועלת הממלכתית ופירוש הדבר לחקור את צפונותיו, לנצל את מרבצי הנחושת והברזל, להפיק את אוצרות הפוספטים בסדום ובים המלח ואולי אף לגלות מרבצי אורניום. כמו כן, יש להקים תעשייה שתנצל חומרי גלם אלה ותייצאם דרך נמל אילת שייבנה כנמל מסחרי הקושר את הנגב עם אפריקה ועם ארצות המזרח. במקביל ציפו המנהיגים להגשים חלום ישן וליישב את הערבה בואכה מפרץ אילת ביישובים חקלאיים, וזאת על אף שהבסיס היישובי לכך לא היה קיים. מרחבי הנגב הדרומי והמרכזי היו שוממים לחלוטין, ובנגב המערבי והצפוני התקיימו התיישבות וחקלאות דלות שכללו בשנת 1949: 12 קיבוצים, 3 מושבים וכ-3,000 תושבים.

בפני הממשלה הזמנית היו מונחות כמה תכניות פיתוח ארציות אשר הציעו סדרי עדיפויות ביישוב ובפיתוח ואף עיצבו את דרכי הפעולה להשגת היעדים הלאומיים. המתכננים נסמכו על שיטות הפיתוח "הקלאסיות" מתקופת טרום המדינה, שעל פיהן המוסדות המיישבים (המחלקה להתיישבות של הסוכנות, הקק"ל והמרכז החקלאי), מבצעים את ההתיישבות ואת הפיתוח בסיוע התנועה הקיבוצית ותנועת המושבים. ההכרח להוכיח נוכחות יהודית בנגב הדרומי כנגד תביעות ריבונות בו של מצרים וירדן, ביצועה של מדיניות פיזור האוכלוסין כולל יישובם של גלי העלייה והקמת

1 ראה אליהו ששון לשר החוץ משה שרת, ועדת הפיוס, 21 באוגוסט 1949, גינון המדינה (להלן ג"מ), 2447/13; בן-גוריון, *יומן המלחמה, מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט* (עורכים: ג' ריבלין וא' אורן).

היאחזויות צבאיות לאורך הגבולות - כל אלה דחקו בהנהגה המדינית. על מנת לקדם יעדים אלו סבר בן-גוריון כי שיטות הפיתוח וההתיישבות הקודמות אינן מתאימות למצב החדש. הוא הסיק אפוא כי יש להקים ועדת מומחים לצורך פיתוח ויישוב הנגב הדרומי, שתעמוד תחת פיקוחו הישיר ותדווח לו על התקדמות המשימות, ושתקבל את תקציבה ללא תלות במשרדי הממשלה ובמוסדות ההתיישבות.²

ואכן, ב-10 ביוני 1949 - הורה ראש הממשלה ליצחק צ'יזיק (איש מפא"י, ומי ששימש בתקופת המנדט כקצין מחוז בטול-כרם, בירושלים ובתל אביב) לרכז ידיעות ולערך סקרים במרחבי הנגב כהכנה להתיישבות ולתיעוש. בן-גוריון סמך על ניסיונו הכלכלי והאדמיניסטרטיבי של צ'יזיק שנרכש ב-13 שנות שירות במנגנון הבריטי ועל נאמנותו למפלגה ולראשית³ סדרי העדיפויות שקבע בן-גוריון בפיתוח הערבה והנגב הדרומי היו: ריכוז הזיכיונות, הרשימות וההתחייבויות שנתנה ממשלת המנדט ליחידים ולחברות ובדיקת תוקפם; איסוף כל החומר המחקרי-מדעי בנוגע למים באזור, ביצוע קידוחי ניסיון ובדיקת טיב הקרקע; בדיקת אתרי אוצרות הטבע והמחצבים; הצגת יזמה אפשרית בתחום הכלכלי ובפיתוח חקלאי ותעשייתי; בדיקת מצבן של דרכי התחבורה כיבשה, בים ובאוויר; פיתוח סדום, עין גדי ואילת כאתרי תיירות.⁴

המאמר ינסה לבחון את החלטתה של המדינה הצעירה ליישב אזור ספר צחיח בתנאי אי ודאות באמצעות ועדת הנגב ולהבהיר את הדילמות התכנוניות והיישוביות שעמדו בפניה. תכניות הפיתוח של הוועדה וביצוען ייבחנו בהקשר רחב יותר של תכנון הפיתוח הארצי לחבליו, שעוצב בשנות הארבעים והמשיך להשפיע גם על תכניות הפיתוח של שנות החמישים. משום כך יציג המאמר את פעילותה של הוועדה ואת תכניות הפיתוח שלה בערבה ובאילת, וינסה לבחון האם פעילותה, שהייתה חדירה נועזת ומהירה לאזור ספר מרוחק, אכן השתלבה בתכניות הפיתוח וההתיישבות הארציות או שהיה לה גוון ייחודי. על רקע זה תיבחן פעילות זו ומידת תרומתה לצרכיה המדיניים של המדינה במתן תעסוקה ודיור לעולים (פיזור האוכלוסייה), בהגברת ייצור המזון הטרי, בהקמת התיישבות חדשה,

ג', תל-אביב 1982, עמ' 931-932; סקירת פ' אליאב, שיחות ומגעים לברור אפשרות של הסדר בין ישראל למצרים 1949-1955, 18 בינואר 1956, ג"מ, 2/2454 חז.

2 בן-גוריון, יומן, 23 במרס, 8 באפריל 1949, ארכיון בן-גוריון (להלן אב"ג); תכנית כלכלית לפיתוח ארבע שנתית, 23 במרס ו-8 באפריל 1949, ג"מ, 1/5513/2976; מבנה התיישבות אופטימלי, 8 באוגוסט 1949, ג"מ, 1/5513/3016.

3 ד' בן-גוריון, (לעיל הערה 1), עמ' 989-991.

4 ד' בן-גוריון (לעיל הערה 2), 112-16 ביוני 1949; שנתון הממשלה תשי"י, עמ' 20; ח' פורת, "תרומת התפיסה הגאוגרפית-יישובית של בן-גוריון להתיישבות בנגב ולפיתוחו בשנות המדינה הראשונות", עיונים בתקומת ישראל 3, תשנ"ג, עמ' 122-123.

בעיבוי הגבולות עם מצרים וירדן ובעיבוד קרקעות נטושות. עוד יבחן המאמר את ההיגיון הגאוגרפי-יישובי שהנחה את פעילותה של הוועדה ואת תוצאותיו בתפרוסת היישובית-תעשייתית שהתעצבה במרחב.

התפתחות עקרונות התכנון הפיזי והרגיונלי

השנים הראשונות לקום המדינה אופיינו בניסיון לפתח דפוסי ממשל בתחומים של תכנון פיזי לאומי, שיכון, בעלות על הקרקע ושליטה תכנונית בשימושיה. שרים ומתכננים התלבטו בדבר הצורך בהקמת מסגרות כלכליות-חברתיות שיגשימו את המדיניות הקרקעית החדשה בממדיה המרחביים. בצד התכנוני הושקע מאמץ רב תוך כדי לימוד ההישגים של כמה מארצות אירופה - בריטניה, הולנד וצרפת. מאמצים אלה נעשו בעת שהמדינה הייתה שרויה עדיין במלחמה והוכרחה לקלוט מאות אלפי עולים חדשים. אין תמה שהפתרונות התכנוניים שהוצעו היו חייבים לעסוק בשאלת מתן תעסוקה ודיוור לעולים, עיבוד הקרקעות הנטושות, ייצור מזון ועיבוי הגבולות.⁵

פיתוח הנגב הדרומי ועבודת הוועדה התרחשו בשעה שכבר היו מונחות בפני הממשלה תכניות יישוב ופיתוח ארציות. מכיוון שבתחילת דרכה פעלה הוועדה כמי שראתה את אזור הערבה והנגב הדרומי כמוקד הפיתוח, וראתה עצמה מוסמכת לקבוע את התפרוסת היישובית החדשה במרחב הגאוגרפי החדש שנותר פנוי לכאורה לאחר המלחמה⁶ - יש אפוא חשיבות לבחון בקיצור את התפתחות המחשבה התכנונית ששימשה בסיס לתכניות הפיתוח הארציות בראשית ימי המדינה.

בשנת 1919 הציע המהנדס יוסף טישלר רעיון חדשני בהקשר לתכנית ההתיישבות בארץ-ישראל. לדעתו, יחידת התכנון הבסיסית חייבת להיות מחוז (גליל) שמתקיימים בו יחסי גומלין בין העיר לכפר. בתקופת המנדט לא הוגשם רעיונו אך שימש בסיס להצעתו של אליעזר ברצקוס - מהמתכננים הראשונים ואיש האגף לתכנון - בדבר פיזור האוכלוסייה בערים קטנות ובספר. הצעה זו הדגישה את חשיבות התכנון הארצי. שלטון המנדט, שהיה מודע ליתרון התכנוני בחשיבה זו, לא קידם את הרעיון והסתפק בהכנת סיוטות ותכניות מתאר. באמצע שנות הארבעים, עם התחלת פעילותה של "ועדת התיכון" בראשותו של אברהם גרנות, יו"ר הדירקטוריון של הקק"ל, נדרשו חבריה לשאלת האזור כמוקד לתכנון

5 ר' קרק, "ניצני עיצוב רשויות ומדיניות הקרקע הממלכתית במדינת ישראל" חלק א', קרקע 36, (1993) עמ' 41.

6 ר' קרק, "מדינת ישראל בחומש הראשון - תכנון שיכון וקרקע: תפישות ויצירת מסגרות ממשלתיות", מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 39 (1994), עמ' 61-101.

ישובי מקיף ולשאלת פיזור האוכלוסייה העירונית שהצטופפה אז בשלוש ערים. הוועדה המליצה על בניית ערים ברחבי הארץ ובין היתר ליד באר שבע. מסקנותיה הושפעו מדו"ח ברלו שפורסם בבריטניה בשנת 1940 והמליץ על פיזור של התעשייה הניטרלית (שאינה קשורה למקום חומרי הגלם) כדי לחזק את מהלך פיזור האוכלוסין. עד לקום המדינה הוסיפו עוד כמה מתכננים לדון בשאלת המערך הפיזי ההתיישבותי, כשהם מקבלים עקרונית את רעיון פיזור האוכלוסייה והקמת המדרג היישובי באזור הבודד.⁷

עקרונות התכנון שגובשו בשנים הראשונות לקום המדינה, נסמכו על רעיונות שפותחו בשנות השלושים והארבעים באירופה. קצת מרעיונות אלו נידונו ב"חוג לרפורמה" (שהתארגן ערב קום המדינה) ובאגף לתכנון שהוקם באוגוסט 1948. הרעיון שהתגבש בקרב המתכננים היה להתאים את "הפרוגרמה הרגיונליסטית" לתנאי היישוב בארץ-ישראל ויותר מאוחר לסגלה למטרותיה של המדינה הצעירה. הכוונה הייתה לבסס את ההתיישבות באזורי הספר על 20%-25% חקלאים היושבים בכפרים והמקיימים מרקם יחסים עם ערים קטנות ובינוניות באזור. יחסי הגומלין הללו כונו - היררכיה יישובית (מדרג יישובי). האגף לתכנון המשיך את הרעיונות שצמחו ב"חוג לרפורמה" וכלל במדיניות התכנון דגשים נוספים מלבד המדרג היישובי כמו למשל: ביזור היישוב העירוני (שהתרכז אז בשלוש הערים הגדולות ובערי החוף), שבירת המבנה הקוטבי היישובי (היעדר צורות ביניים בין העיר הגדולה להתיישבות הכפרית) ונקיטת צעדים שיבטיחו מדיניות קרקעית לאומית אנטי-ספקולטיבית. המתכננים הציונים שאבו רעיונות אלו מתאוריות של גאוגרפים גרמניים כמו ו' קריסטלר ומ' פבנשמידט שבשנות השלושים הצביעו על הצורך במדרג יישובי באזור (בתבל) ועל יתרונו של תכנון זה המקנה יציבות כלכלית-חברתית על פני אזור חקלאי טהור.⁸

על רקע זה קבע התזכיר של ה"חוג לרפורמה" משנת 1949, שדן במבנה ההתיישבות האופטימלי, כי מרחבי הנגב (בלא הגדרת גבול ברורה) מתאימים להתיישבות אקסטנסיבית. תכנית ראשונה לפיזור האוכלוסייה שאומצה על ידי הממשלה ממחצית שנת 1949, הראתה את הצורך באכלוס מאוזן באזורי הארץ כולל אזורי הספר. ברם, דגש הפיתוח בתכנית זו היה לעבר צפון הארץ ומרכזה. באשר לנגב כולו הייתה התייחסות מועטה, וסומנו בו אתרים מספר המתאימים להקמת ערים. פיתוח הנגב הדרומי לא נכלל בתכנית.⁹

7 ש' רייכמן, ממאוז לארץ מושב, יצירת המפה היישובית בארץ-ישראל 1918-1948, ירושלים תשל"ט, עמ' 91-103.

8 א' ברוצקוס, "התפתחות מחשבת התכנון בישראל", עיר ואזור 18 (1988) עמ' 98-101; א' גענון, "תכנון, פיתוח, תיעוש", בתוך: י' רונן (עורך), כלכלת ישראל הלכה למעשה, תל אביב 1963 עמ' 182-184.

9 ש' רייכמן ומ' יהודאי, סקר תכנון פיסיוזום, 1948-1965, חלק א, משרד הפנים מינהל התכנון,

האגף לתכנון הציע אף הוא תכנית לפיזור האוכלוסייה וליישוב הספר במגמה לשבור את המבנה הקוטבי הדמוגרפי הקיים. בשנת 1950 פורסמה תכניתו של ראש האגף לתכנון, האדריכל אריה שרון שחילק את המדינה ל-24 נפות תכנון ואימץ את עקרון המדרג היישובי כאלמנט תכנון מרכזי ליישובם של אזורי הפריפריה. מיקום הערים החדשות נועד בתכניתו לא רק לפזר את האוכלוסייה ולייצב את הנפות אלא לתרום לביטחון המדינה ולעיבוי הגבולות. מדיניות זו אומצה על ידי משרד הבינוי ועל ידי הסוכנות היהודית. ואכן, בשלהי 1949 הוקם משרד ביוזרי בבעלות משותפת של הסוכנות והקק"ל שהיה אמור ליישב את הנגב הצפוני על פי עקרונות אלו.¹⁰

ה שאיפה להתיישבות בנגב הדרומי

בשיחות השלום שהתנהלו בפריס לאחר מלחמת העולם הראשונה, דרשה התנועה הציונית פעם ראשונה באופן רשמי ובפומבי להכליל את הנגב הדרומי ואת מפרץ אילת בתחומי הבית הלאומי. בשנת 1920 הגיש נחום תשבי לחיים ויצמן, יו"ר ההסתדרות הציונית, תזכיר בדבר האפשרויות הגלומות בערבה ובמפרץ אילת. ויצמן ובעקבותיו ראשי התנועה הציונית התייחסו בביטול להצעות אלה שכן האזור נראה רחוק ובלתי ניתן לפיתוח. בשנת 1921 הציע ארגון "השומר", אשר הנגב היה אחד ממוקדי התעניינותו, להקים יישוב דייגים עברים באילת שיתפרנס מהים וממוצרו. עד אמצע שנות השלושים המשיכו אפוא כמה אישים וארגונים לחקור ולסקור את האזור ולהציע דרכים ליישובו.

עם השתנות התנאים הפוליטיים והתגברות מאמציה של בריטניה לחיזוק מעמדה באזור, הציעו ויצמן ודוד בן-גוריון באמצע שנות השלושים תכנית ליישוב ולפיתוח הנגב הדרומי כולל נמל עקבה - פיתוח האמור לשרת את האינטרסים האימפריאליים הבריטיים ולחזק את גבולו הדרומי של הבית הלאומי. פרוץ המרד הערבי בשנת 1936 וההכנות למלחמה העולמית דחו כל דיון מעמיק בנושא. הוועדה המלכותית בשנת 1937 ולאחריה ועדת וודהאד בשנת 1938 הקפידו על שמירת האינטרסים הבריטיים והציעו להשאיר את מפרץ עקבה כמובלעת בריטית. אמנם, חוק הקרקעות משנת 1940 סיווג את הנגב הדרומי כ"אזור ב'", שבו היה אפשר להעביר קרקע ערבית לידי יהודים בפיקוח הנציב העליון,

ירושלים, 1984, עמ' 63-67.

10 ר' זילברברג, תפרוסת האוכלוסייה בישראל, 1948-1972, משרד האוצר, הרשות לתכנון כלכלי 1973; S. Troen, "New Departures in Zionist Planning: The development Town," in S. Troen and N. Lucas (eds.), *Israel, The First Decade of Independence*, SUNY, NY 1995, pp. 443-460.

ברם היהודים לא ניצלו זאת ולא הצליחו לרכוש קרקע ולהקים שם תחנות ניסיון חקלאיות. בשנת 1942 נערך סיור לערבה בהשתתפות ראשי המוסדות: אברהם גרנות, יוסף ויץ (מנהל מחלקת הקרקעות בקק"ל), זלמן ליף (מהנדס ומודד קרקע) ואחרים. המשלחת התרשמה כי באזור חצבה יש שטחי קרקע רבים המתאימים לחקלאות בעזרת השקיה. עד שנת 1948 נדחו שוב ושוב תכניות ציוניות להתיישבות בערבה ובאילת, לא תמיד בשל סירובם של הבריטים.¹¹

על פי התפיסה הציונית, רכישת הקרקעות ורישומן על שם הבעלים החדשים באופן חוקי היו הבסיס לכל פיתוח יישובי. ניתן אפוא להבחין בשנים עד לקום המדינה, במתאם בין קצב רכישת הקרקעות בנגב (וכל שכן בנגב הדרומי) לבין מקומו בסדר העדיפויות היישובי כפי שנקבע במוסדות הלאומיים. הנגב נתפס כאזור מרוחק, חסר מים וקרקע מתאימה לחקלאות. באמצע שנות העשרים קבעו ראשי המוסדות שעקב המחסור בידע חקלאי ומשום שלא היו קונים אחרים לאדמתו, אין עניין ברכישת קרקעותיו ובפיתוחו. על אף חשיבותו המדינית-טריטוריאלית לבית הלאומי, לא הוקמו בנגב יישובים חקלאיים אלא רק בשנת 1943 (שלושת המצפים) ובשנת 1946 (אחת-עשרה הנקודות). כך אירע שהתפיסה שראתה באזור מוקד פיתוח וביקשה לבנות בו מדרג יישובי, קידמה את פיתוח הנגב הצפוני באיחור רב בהשוואה לאזורים אחרים בארץ ונכשלה בשכנוע מנהיגי היישוב לאמץ את עקרונותיה גם בעת פיתוח הנגב הדרומי.

תחום פעולת הפיתוח

ב-23 ביוני 1949 נמסר לבן-גוריון דין וחשבון שבועי ראשון שערך צ'יזיק בהתאם להמלצות שהופיעו בדוח, מינה ראש הממשלה את "ועדת הנגב" בפקודה מיום 25 באוגוסט 1949. תפקידיה על-פי הפקודה היו:

- א. לחשוף את אוצרות הטבע, את סגולות האדמה ואת מקורות המים.
- ב. לבדוק אפשרויות של השבחת הקרקע ופיתוחה, התיישבות ואכלוס.
- ג. לטפח את התחבורה ביבשה, בים ובאוויר.
- ד. לפתח את הדיג ואת יצור שימורי הדגים באילת.
- ה. לעודד יזמה חקלאית וחרושתית ולפקח על מתן רישיונות וזיכיונות.

11 ג' ביגר, "לבעיית קביעת הגבול הדרומי של ארץ-ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה", המזרח החדש 4-1, תשמ"א, עמ' 124-137; ג' ביגר וש' רובינשטיין, "הניסיונות להתיישבות יהודית בערבה ובאילת בתקופת המנדט", הציונות י"א, (1986), עמ' 260-277.

1. לתאם בין המשרדים המטפלים בעניינים הנוגעים לנגב, למנוע כפילות בעבודה ולהגביר את יעילותה.¹²

בסתיו 1951 הרכיב משרד ראש הממשלה את סמכויות "ועדת הנגב". למנדט שקיבלה הוועדה מבן-גוריון נוספה עתה הגדרה גאוגרפית של תחום הפעילות אשר כללה את השטח המשתרע על כל ארץ אדום, מפרץ אילת, אזור ים-המלח וכל הנגב מדרום לכאר שבע.¹³ בן-גוריון העדיף להכפיף את פעילותה לצבא בהנחה ששליטתו הבלעדית בצה"ל תמנע מגופים מיישבים אחרים להתערב בקצב העשייה.¹⁴

מעורבותו העמוקה של בן-גוריון בפיתוח הנגב הייתה המשכה של תפיסתו משנות השלושים. כך החל לפתח את רעיון יישוב הנגב, כולל הערבה ועקבה, בתום מלחמת העולם השנייה. בעת הדיונים של הוועדה האנגלו-אמריקנית בשנת 1946 הוא ביקש לראות בנגב אזור התיישבות עבור מאות אלפי העקורים שנתרו באירופה בשנת 1946 לאחר פרסום תכנית מוריסון-גריידי הוא דחה לתגובה מדינית שהפכה לבסוף להפגנה יישובית - הקמת אחת-עשרה הנקודות. בעת הדיונים בוועדת אונסקופ בשנת 1947 חזר והדגיש את חשיבות מפרץ עקבה למדינה היהודית העתידה. מהלכיו הצבאיים בשלהי מלחמת העצמאות הוכיחו כי בן-גוריון לא ויתר על רעיון הריבונות היהודית בדרום הנגב ובמפרץ, ו"מבצע עובדה" - שנתן לישראל את השליטה בערבה ובעקבה בראשית מרס 1949 - מוכיח זאת. עוד טרם סיום הקרבות תבע בן-גוריון להקים "היאחזויות כיבוש" בנגב המרוחק ובכך ליצור רצף טריטוריאלי עם גושי ההתיישבות משנות הארבעים - שלושת המצפים ואחת עשרה הנקודות. עם תום הקרבות עודד בן-גוריון את ההתיישבות בנגב ובעיקר עיצב דרכים לניצול היתרון האסטרטגי-כלכלי-מדיני שהיה טמון לדעתו בערבה (דרך לשיווק המינרלים מים המלח) ובמפרץ אילת (נמלה של ישראל למזרח ולאפריקה). יתר על כן, הוא קרא לנוער העברי להתגייס למען פיתוח הנגב הדרומי ואילת ואף הטיל משימות אלו על גופים כמו הגדנ"ע, הנח"ל והשח"ל (שירות חלוצי לישראל). אין תמה שקצב התכנון והפיתוח המוכר לו מעבודתו עם הסוכנות היהודית, והקק"ל לא השביע את רצונו, ועל כן ציפה שוועדת צייוק תוכל לעקוף את הבירוקרטיה ולהציג הישגים מידיים בתחום היישובי-חקלאי, הכלכלי והתעשייתי. גולת הכותרת לעשייה זו הייתה לדעתו פיתוח העיר אילת שהצלחתה הייתה אמורה להיות הצלחת החבל כולו.¹⁵

12 השבחת ערבות הנגב, דוח מדצמבר 1949, ארכיון ציוני מרכזי (להלן אצ"מ), חטיבה 43, 5391/631 ג.

13 שנתון הממשלה, תשי"א, עמ' 15; באוקטובר 1951 הוחלפו חברים בוועדה ונוספו חדשים.

14 מ' דיין, אבני דרך, תל אביב 1976, עמ' 95.

15 וראה בהרחבה: ח' פורת, "תרומת התפיסה הגאוגרפית-יישובית של בן-גוריון להתיישבות בנגב

כך, בהתאם לסדרי העדיפויות שהציב ראש הממשלה, באמצע יוני 1951 הפך יו"ר הוועדה להיות "ממונה ואחראי" על כל פעולות הפיתוח בנגב ונתבקש לסייע לחברת "מחצבי ישראל" בפעולותיה לחקר המחצבים וניצולם. ראש הממשלה אף הרחיב את סמכויות היו"ר בכל הנוגע לפיתוחה של אילת. שטח פעולתה החדש של הוועדה הוגדר כך: "סמכותך חלה על האזור המשתרע דרומית לכאר שבע עד אילת, בכלל זה אזור ים המלח וחבלו". ב-9 בדצמבר 1951 החליטה הממשלה "כי ועדת הנגב תועבר ממשד ראש הממשלה למשרד החקלאות והפיתוח". הוועדה הפסיקה אפוא לתפקד באופן עצמאי ובמהלך שנת 1952 הועברו תחומי עיסוקיה לאגף הערבה, שהוקם אז במסגרת מינהל הפיתוח בראשותו של פנחס קוזלובסקי (ספיר).¹⁶

חדירה לספר הצחיח והתיישבות בו

הנגב הדרומי היה אזור צחיח, חסר תשתית תחבורתית וכמעט ללא תושבים קבועים, ובכך דמה לשטחי "ספר התיישבות" בדרום אפריקה, אוסטרליה, ניו זילנד ועוד. ברם, כספר התיישבות הוא נתפס על ידי ראשי המוסדות כאזור שיש לקבוע בו גבולות גאופוליטיים באמצעות התיישבות חקלאית באזור פריפריאלי ובסיוע כוח אדם מצומצם ומיומן.¹⁷ חדירת החלוצים לספר ההתיישבות בנגב הדרומי כמודל התקיימה בלא קונפליקט קבוצתי ובלא מאבק על משאבי הקרקע והמים, כפי שאירע באותן הארצות, שכן מאז קום המדינה לא היו הבדווים שחיו באזור גורם בעל משקל שהשלטון הוצרך להתחשב בו.¹⁸ מערכת השיקולים של חברי הוועדה, הייתה צריכה להתאים לפיתוח אזור צחיח בתנאי אי ודאות. בשל הקשיים האקלימיים והמחסור במידע לגבי טיב הקרקע, העדיפו בוועדת הנגב לקדם את הפיתוח על פני ההתיישבות ולדחות את ההכרעות החקלאיות. כך נוצר מצב שהנגב הדרומי המשיך להתקיים כספר התיישבותי גם בשנות החמישים והשישים ויש לפיתוחו בשנות המדינה הראשונות, "עיונים בתקומת ישראל", 3 תשנ"ג, עמ' 114-143.

16 א' נוי לפי' ספיר מנהל משרד הפיתוח, 25 ביוני 1952, אב"ג, 5546/11328 תיק הנגב; זאב שרף, מזכיר הממשלה לשר החקלאות והפיתוח, 9 בדצמבר 1951, ג"מ, ג' 1798/5451; משרד ראש הממשלה למשרד החקלאות, 4 בדצמבר 1951, ג"מ, ג' 1798/5451.

17 S. Hasson & W. Gosenfeld, "Israeli Frontier Settlement Across - Temporal Analysis", II, *Geoforum* 1980, pp. 315-334.

18 J. Hudson, "Theory & Methodology in Comparative Studies", in: *The Frontier*, University of Oklahoma Press, 1977, pp.11-31.

חוקרים הסבורים כי תופעת הספר הישראלי נמשכת עדיין וטרם הוכרעה.¹⁹ בהבט זה היה הנגב הדרומי גם אזור ספר, וגם אזור יעד מרכזי שהמדינה רצתה לפתח. התמודדות עם פיתוח שטח מעין זה הצריכה תכנון ארצי מקיף, ריכוז משאבים והכוונת כוח אדם מעולה ומיומן לאזור.²⁰ מיקומם של היישובים באזור ספר פריפריאלי זה היה אם כן פרי תכנון אידאולוגי שנבע מהשקפתה של הציונות כי ההתיישבות היא כלי למימוש השאיפות הלאומיות. יתר על כן, בן-גוריון והשרים הבכירים, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, המוסדות המיישבים ומוסדות החינוך העמידו את יישוב ספר הנגב הדרומי כמשימה לאומית ראשונה במעלה והציגו את ההתנדבות להתיישב שם כחלק חשוב ביותר של האתוס הציוני. דגמי חדירה שהיו מקובלים לפני 1948 בשטחי פריפריה וביניהם בנגב הצפוני וכוֹנו לעתים "נעיצת קנה" ו"כתם השמן") לא תאמו את משימותיה של הוועדה דגמים אלה התאימו לתקופה שבה הריבון היה השלטון הבריטי והמוסדות הלאומיים נאלצו בפעולה זהירה וחשאית לבחור את האסטרטגיה המתאימה לרכישת קרקע ולהתיישבות על מנת לחזק את היישות הציונית. לאחר קום המדינה השתנו התנאים הגאופוליטיים באזור: הגבולות הארוכים - הירדני והמצרי לאורך הערבה, הסיכויים להעברת כמויות מים מסחריות מאזור באר שבע לערבה ובניית העיר אילת כנמל מרכזי ליצוא תעשייתי חייבו מחשבה חדשה, שתאפשר השתלטות מהירה על מרחבים גדולים על ידי הצבת האחוזות חקלאיות ותעשייתיות והשלמת המרווחים הקרקעיים בעיבוד ובהתיישבות בעתיד.²¹ הוועדה פעלה, אם כן, על פי דגם חדירה לאזור ספר היכול להקרא "דגם משולב". עיקרו, יצירת שרשרת יישובי משלט והיאחזויות חקלאיות לאורך צירי התנועה וקווי המים המאפשרת יצירת שטח חיץ בנגב הדרומי. חדירה מעין זו הייתה אמורה לעצב את גבולותיה החדשים של המדינה, להקל את יכולתה להשיג ביטחון טריטוריאלי ולחזק את הריבונות הישראלית בשטח שהמעצמות והמדינות השכנות עדיין לוטשות אליו עיניים. התפרוּסַת היישובית שנבחרה על ידי הוועדה כמתאימה לערבה ולמרכז הנגב, היתה אמורה להשען על שתי נקודות מפתח: האחת - מפעלי התעשייה וההפקה בים המלח והשנייה - עיר הנמל הדרומית אילת.

דגם החדירה שהוועדה בחרה והמודלים היישוביים שעל פיהם ביקשה לתכנן את יישוב הנגב כללו בתוכם את אלמנט הניסוי והטעייה. יתר על כן, זו היתה התיישבות שבאפיונה

19 H. Lammer & L. Thompson, *The Frontier in History*, New Haven, 1981, pp. 308-317.

20 א' אפרת, גאוגרפיה יישובית של ישראל, תל אביב 1981, עמ' 92-97; לעניין הספר והתביעה לכוח אדם מיומן ראה: ע' גונן, "מי מפורין ומי אין מפורין - חלוצים, חלשים וחרוצים", *מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל*, י"ד (תשנ"ד), עמ' 276-279.

21 D. Grossman, "The Case of IBOLAND", *The Professional Geographer* 3, 1971 197-203.

הגאוגרפי התבטאה ביישוב שטחים פריפריאליים של המדינה, לרוב סמוך לגבול או בשוליו של חבל ארץ. כמה חברים בוועדת הנגב סברו כי מעבר למגבלות האקלימיות, הקרקעיות והפוליטיות ניתן להקים מאחזים חקלאיים כבסיס להתיישבות קבע, אם כי לא עלה בידם לקבוע את כוח האדם, את המשאבים ואת ולוח הזמנים לביצוע תכנית זו.²²

צעדים ראשונים

כחודש לאחר התמנותה הגישה הוועדה לבן-גוריון הצעת תקציב על פי סדרי העדיפויות האלה - סלילת 400 ק"מ כבישים; פיתוח תחבורה אווירית, כלומר בניית שדה תעופה; הקמת מעגן במפרץ אילת; שיפור מערכת המים; עבודות מחקר וייעור. הוועדה העריכה אפוא את עלות הפיתוח המוצע בנגב הדרומי בכ-2,661,000 ל"י.²³ תקציבה של ועדת הנגב בפועל היה קטן בהרבה; משרד האוצר אישר לוועדת הנגב כל שנה, בין השנים 1949-1952, כרבע בלבד מהבקשה המקורית.²⁴

בסקירות ובדיווחים של צ'יזיק מיוני 1949 עלו על פני השטח המחלוקות באשר לאופן יישוב הנגב.²⁵ הללו התמקדו בשאלת העדפת פיתוח אזור ים המלח והערבה על חשבון המשך ביסוסו ופיתוחו של הנגב המערבי והצפוני. תחת לחצו של בן-גוריון להציג במהירות הישגים התיישבותיים בנגב, העביר צ'יזיק את שאלת סדרי העדיפויות לידי אגף התכנון, שהיה כפוף למשרד ראש הממשלה ושהקים לצורך כך מדור מיוחד בשם "מדור הנגב". ראש הממשלה נתן מעתה תמיכה לאדריכל שרון בעיצוב התכניות הארציות להתיישבות ולפיתוח, ועודד את מערכת הסקרים והבדיקות, שנועדה לסייע בהגשמת התכנית הארצית, בעיקר בכלל הקשור בפיתוח אזורי ספר.²⁶ בדרך זו ניסו בן-גוריון וצ'יזיק

22 א' אפרת, "דגמים של התיישבות ספר בישראל", מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל, י"א, (תשמ"א), עמ' 87-99.

23 הצעת התקציב של ועדת הנגב, אוקטובר 1949, ג"מ, 6153/21551/ג'.

24 י' צ'יזיק, שתי שנות פעולה בפיתוח הנגב, משרד ראש הממשלה, ועדת הנגב, סקירה של ועדת הנגב אוגוסט 1951, ירושלים 1951, עמ' 30-31; שנתון הממשלה, תשי"א, עמ' 15, 38; ועדת הנגב לפ' לבון שר החקלאות, סקירה שבועית מס' 15 על ענייני הנגב, ג"מ, 27 ביולי 1952, 2450/5441/חץ.

25 פרוטוקול הישיבה השלישית של ועדת הנגב, 6 באוקטובר 1949, ג"מ, 5153/211505/חץ, עמ' 2-3; סקירה שבועית מס' 1, 23 ביוני 1949 (לעיל הערה 24), עמ' 2-3.

R. Kark, "Planning, Housing and Land Policy 1948-1953: The Formation of Concepts and Governmental Frameworks", in: S. Troen and N. Lucas (eds.), *Israel, The First Decade of Independence*, SUNY, New York 1995, pp. 465-471. 26

לעקוף את המוסדות המיישבים של הסוכנות והקק"ל, שהעדיפו להקצות משאבי תכנון להקמת יישובים חקלאיים בנגב הצפוני וקצב עבודתם היה נראה לשניים כאיטי למדי נוכח הנסיבות

ריבוי הרשויות העוסקות בפיתוח הנגב והמחלוקות ביניהן הביאו את צי"ק להכרה כי ראוי להקים רשות מוסמכת שתיקרא "רשות הנגב" (Negev Authority), אשר "תרכז, תתאם ותכוון" את כל הפעילות בנגב הדרומי. הרשות תורכב מנציגי המשרדים הנוגעים בדבר, ובראשה יעמוד בא כוחו של ראש הממשלה. סמכות "רשות הנגב", הציג צי"ק, תשתרע על השטח דרומה מבר-שבע עד אילת ותכלול את אזור ים המלח. בשונה מהמנדט שקיבלה ועדת הנגב, לא הוזכר בהצעה פיתוח הדיג והעיר אילת, בשל המחלוקת ששררה באותה תקופה בין הגופים על מידת אחריותם בעיר שכן צי"ק העדיף כנראה לא להזכיר במפורש. עם זאת, התביעה לסמכויות ביצוע ללא תלות בתקציבי המשרדים השונים הייתה לעקרון מנחה בהצעה.²⁷

הצעתו של צי"ק נידונה בקרב כלכלנים, מתכננים ומדינאים. יי גרוזבסקי מראשי מפא"י, גרס כי על הממשלה להקים "רשות פיתוח עליונה" שמתפקידה יהיה ליצור מקורות פרנסה ל-350,000 עולים ולהכין מרחב מחיה כלכלי לעוד 2 מיליון עולים הצפויים להגיע בשנים הקרובות. לדעתו, "רשות הנגב", כ"רשות הגליל" למשל, צריכה לקבל עליה את פיתוח הנגב באופן בלעדי, כשהמטרות המידיות הן ניצול 30 מיליון ממ"ק מי נגר עילי; הפקת מינרלים ומחצבים בסדום ובמכתשי הנגב; פיתוח מיליון וחצי דונם קרקע לעיבוד חקלאי וביצוע סקרים חקלאיים בקרקעות הערבה, ברמות הנגב המרכזי ובאילת; ייעור השטחים החשופים בנגב הדרומי למניעת סחף כדוגמת הניסיונות המוצלחים שנעשו לאחרונה בתחום זה בארצות הברית ובברית המועצות. אך מעל לכול, על "הרשות" להעביר במהירות את מי הירקון לנגב. כאיש מפלגה הקפיד גרוזבסקי לקבוע שעל "רשות הנגב" לפתח את שטחי הנגב בסיועם של החלוצים ובמימון הקרנות הלאומיות.²⁸ הדוח השלישי שהגיש צי"ק לבן-גוריון הודגש עניין חקירתו המדעית של הנגב. מחבר הדוח נפגש עם ד"ר ישראל דוסטרובסקי ועם ד"ר ארנסט ברגמן וקיבל מהם פרטים על יחידת "נעמי" המורכבת מאזרחים ומאנשי צבא. עבודת היחידה התרכזה בבחינת דרכים לניצול מחצבי הנגב, בביצוע ניסיונות חקלאיים-תעשייתיים בגידול הקיקיון, בחקירת האפשרויות להמתקת מים מלוחים ובמאמצים לגידול צמחי תסיסה המיועדים להפקת עמילן וסוכר. שותפים למחקר היו הגאולוגים ד"ר יי בנתור וד"ר ע' פרומן.²⁹

27 תזכיר צי"ק, 24 בינואר 1950, ג"מ, 2395/12 חץ; צי"ק לראש הממשלה, 7 ביוני 1950, ג"מ, 2395/12 חץ.

28 יי גרוזבסקי, "פיתוח הארץ ותיכונה", קמה, ספר השנה של הקק"ל, ירושלים תש"י, עמ' 120-126.

29 פרוטוקול הישיבה השלישית (לעיל הערה 25), עמ' 1-2.

בעידודו של בן-גוריון החלה יחידת חמ"ד (חיל מדע) בראשות דוסטרובסקי לחפש נפט ואורניום באתרי חולקיא(תחלץ) ובמכתש הגדול. בהסתמך על חומר שנמצא מתקופת הבריטים הוברר, כי הבריטים קדחו בחלץ עד עומק של 1,200 מטר אך הפסיקו את החפירה בשל הקרבות. כן החלו בהכנות לקידוח במכתש הגדול. היחידה העלתה את ממצאיה על מפה בקנה מידה של 1:100,000. ברם, לאחר כמה סקרים הסתבר שכמויות האורניום הן קטנות ביותר ואינן מצדיקות הפקה מסחרית. בשלהי 1952 התפרקה היחידה ומסרה את ממצאיה באופן מוסדר למכון הגאו-פיזי, לחברת מחצבי ישראל ולמכון הגאולוגי.³⁰ אם כן, בתום שלושה שבועות של סקירת המצב בנגב הציע צ'יזיק סדרת פעולות שנועדו לסייע בהגשמת מטרותיה של הוועדה:

- 1 הקמת "רשות פיתוח" מוסמכת לענייני הנגב
- 2 קביעת הגבולות המינהליים באזור ובעיקר אלה התוחמים אותו מצפון.
- 3 ניצול אוצרות הטבע בדרך של הלאמה חלקית או מלאה.
- 4 תיקונים יסודיים בפקודת המכרות והחלטה אם לתת היתרי חיפוש והיתרי חקירה, ולמי לתת אותם
- 5 החלטה ממשלתית בקשר לתקפות הזיכיונות, הרישיונות, וההבטחות שניתנו בעבר לחברות ולפרטים בנוגע לאוצרות הטבע של הנגב.
- 6 בניית תכנית מינימום לעבודת חקירה ופיתוח הנגב למשך השנתיים הבאות.³¹

דילמה : חקלאות או תעשייה

בספטמבר 1949 שם צ'יזיק את הדגש בהשגת מטרות הפיתוח התעשייתי בנגב הדרומי. הפקת מינרלים וחומרי גלם, סלילת כבישים מבאר שבע לסדרום ולאילת, בניית הנמל והעיר אילת, הכנת מפה טופוגרפית עדכנית לאזור, הנחת קווי מים, הקמת תחבורה ימית ואווירית לאילת ושיתוף פעולה עם יחידות הסקר והביצוע של הצבא. כאשר נשאל בעניין אפשרות הקמת יישובים חקלאיים בנגב ענה כי כוח האדם המועט העומד לרשות הוועדה -

30 פרוטוקול הישיבה השלישית (לעיל הערה 25), עמ' 1; בן-גוריון (לעיל הערה 2), 26 במאי ו-16 ביוני 1949; זכרונות "דוסטרובסקי, יום עיון במורשת בן-גוריון, 18 במרס 1984, (להלן א"ס); ש' אהרונסון, נשק גרעיני במזרח התיכון, ערפול, תאוריה ומציאות 1948-1993, ירושלים 1994, עמ' 24-25.

31 סקירה שבועית מס' 3, 7 ביולי 1949 (לעיל הערה 24), עמ' 1-3; "ויץ, יומני ד', 15 בספטמבר 1949, עמ' 53; 56.

שלושה גרעיני מתיישבים - והאי בהירות מהי צורת ההתיישבות המתאימה לאזור - פרטית או שיתופית - דוחים את ייסוד החקלאות לשלב מאוחר יותר. אכלוס הנגב שהיה למטרה מועדפת של ראשי השלטון, יושג לדעת ציזויק באמצעות הקמת מפעלי תעשייה, סלילת כבישים, הקמת שדה תעופה ופיתוח תחבורה ימית, כרייה ותיירות (מלון ליד מעלה העקרבים ואכסניות לאורך ציד הערבה) ולא דווקא באמצעות פיזור אוכלוסין לנקודות התיישבות ניסיוניות.

מתנגדיו של ציזויק בוועדה צפו התיישבות של עשרות גרעיני חלוצים והציעו להקים בין עין גדי לאילת עשרות יישובים חקלאיים במרחקים של קילומטרים ספורים זה מזה. הם סברו כי את הערבה יש ליישב כפי שיישבו את הגליל העליון, והמשיכו להקנות עדיפות למגזר החקלאי-כפרי על-פני צורות התיישבות אחרות, כפי שנהגה ההנהגה המדינית. לגבי דידם לא צורת ההתיישבות קובעת אלא הנכונות, ולכן אפשרי ליישב את הנגב גם בקבוצות חקלאיות - קבוצות הכשרה אשר בסיוע המוסדות המיישבים, הסוכנות והקק"ל, יעסקו בייעור, בהקמת גני ירק, בנטיעות ובהקמת שדות ניסיון. על מנת להגשים מטרה זו על הוועדה לעבוד בשיתוף פעולה עם ראשי הקק"ל והסוכנות ואף לזמן את נציגיהם לדיונים.³²

ציזויק השיב מלחמה ודיווח כי תחנת הניסיונות ברחובות הציעה להמשיך את המחקר דרומה לקו רוחב 31 באמצעות הקמת מצפים. נהגתה תכנית שהציעה לשכן את "גודרי העבודה" בנגב המרכזי במחנות בני 1,000 איש. בוועדה טענו שהמחנות יקומו ליד חוות ענק בנגב ושם יוכשרו לחיי חקלאות, ולאחר מכן יתיישבו בנקודות חקלאיות לאורך הגבול. עקב ההתנגדות מצד המוסדות המיישבים להקים נקודות היאחזות מרוחקות חסרות הכשרה חקלאית ובלא שנעשו באתרים המיועדים להתיישבות בדיקות וניסיונות רב שנתיים בקרקע, לא יצאה התכנית אל הפועל.³³ בסיכום הישיבה גברה דעתם של המתנגדים לשיתופם המלא של הגורמים המיישבים, ובראשם היו"ר ציזויק אשר סברו כי עיקר עבודת הוועדה יהיה פיתוח תעשייתי של הנגב הדרומי.³⁴

32 נ' קליאוט, "אידאולוגיה לייעור בישראל", מחקרים בגאוגרפיה, י"ג תשנ"ג, עמ' 95; ע' גונן, "תפרוסת האוכלוסיה במערב מיישוב למדינה", בתוך: ו' פילובסקי (עורכת), רציפות ותמורות, אוניברסיטת חיפה ומוסד הרצל לחקר הציונות, 1991, עמ' 157-171; פרוטוקול הישיבה הראשונה של ועדת הנגב, 13 בספטמבר 1949, ג"מ, 6163/215508/חץ, עמ' 2-27; בן-גוריון, (לעיל הערה 2), 18 במרס, 10-9 ו-13 ביוני 1949; בן-גוריון, יומן, 25 בינואר 1951.

33 פרוטוקול הישיבה השלישית (לעיל הערה 25), עמ' 4-5; י' אלמוג לועדת הנגב, 28 בספטמבר 1949, ג"מ, 1/160; בן-גוריון (לעיל הערה 2), 26 בנובמבר 1949; פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות, 23 במאי 1950, אצ"מ, S100/68.

34 פרוטוקול הישיבה הראשונה (לעיל הערה 32), עמ' 28-34.

אף שהוסכם כי הקמת תעשייה תהיה ראשונה בסדרי העדיפויות התקציביים והתכנוניים, המשיך בן-גוריון - שרצה בגיבוי התנועות המיישבות הגדולות - לטפח את רעיון החוות החקלאיות הממלכתיות בנגב. בן-גוריון סבר שניתן להתקדם בפיתוח הנגב הדרומי בשני ראשים - תעשייתי וחקלאי.

התכנית בתחום החקלאי הייתה להקים שרשרת חוות מעין גדי לאילת שיהיו אתרי הכשרה חקלאית עבור הנוער ויסייעו בחקר הקרקע והאקלים המדברי. עקיבא עצמון, מפקד הגדנ"ע, פיתח את הרעיון, ואכן בדצמבר 1950 החלו גדודי הנוער לעבור הכשרה בביר הינדים (באר אורה).³⁵ אף שלמה לביא, תרם לרעיון, ובמאמריו קרא לחוות אלו "מבצרים אסטרטגיים ללימוד ומחקר", וצפה שבכל אחת מהן ישבו 600-1,000 בני נוער.³⁶ משרד החקלאות הסכים שיש לבחון שיטה זו בוועדת הנגב ובשיתוף נציגי המשרד ונציגי המחלקה להתיישבות.³⁷ במשרד סברו כי מטרתן של החוות היא פיתוח שטחי מרעה ואקלום גידולי שדה. צ'יזיק מונה לעמוד בראש צוות שנתבקש לבחון את הצעת בן-גוריון להקים שתי חוות בנגב וכן להציע תכנית למימוש רעיונותיו הרחבים יותר של לביא.³⁸ בשנת 1950 נעשה מעט מאוד להגשמת החלטות אלו, וצ'יזיק נפנה לקידום בנייתן של הנמל באילת.

ביקורו של בן-גוריון באילת בדצמבר 1949 ואופן סיכום הביקור ביומן הוכיח את ההתקדמות שנעשתה בתחום פיתוח העיר ולימדו על שיקוליו הפוליטיים והאסטרטגיים של ראש הממשלה בעניין פיתוח הנגב הדרומי.

"מאז הייתי פה בפעם האחרונה (10-11 ליוני 1949) נוסף דיג, נוסף מחנה חיל הים, נוסף אור חשמלי, נוספה תעשיית קרח", נוסף מחנה צבאי במיצר מוגן, נוספה משתלה, נוסף שדה תעופה לדקוטה, נוספה תחנה מסרולוגית ועל הכול - נוספה באר של מים מתוקים בביר הינדים - מעשה שקשה להפריזו בערכו המהפכני".³⁹

35 י' נשרי, "מדברירי המדבר", בתוך: מ' נאור (עורך), ישוב הנגב 1900-1960, עידן מס' 6 (תשמ"ו) עמ' 198-199.

36 ש' לביא, "עם עובד - עם לחוס", דבר, 17 בינואר 1949; צ'יזיק למשרד ראש הממשלה, 10 בנובמבר 1949, אצ"מ, 825/8784.

37 דו"ח קצר של הוועדה לחוות חקלאיות, דצמבר 1949, אצ"מ, 315/4784.

38 ח' הלפרין, מנהל משרד החקלאות לצ'יזיק, 20 באוקטובר 1949, אצ"מ, 315/8784; י' כרמון ממשרד החקלאות לצ'יזיק, 28 בנובמבר 1949, ג"מ, 1279/544.

39 בן-גוריון (לעיל הערה 2), 2 בדצמבר 1949; פרוטוקול של ישיבת הממשלה, 6 בדצמבר 1949, ג"מ, דיון ואישור הפשרת תקציב של 400,000 ל"י.

יתרונות הפיתוח התעשייתי

עד קום המדינה היה מרבית הפיתוח של ענפי החרושת והכרייה בידיה של היוזמה הפרטית, ולמעלה ממחציתה מוקמה באזור המרכז.⁴⁰ לאחר קום המדינה אומצה מדיניות פיזור האוכלוסיה שהיתה אמורה על פי תכניתו של שרון, לכלול גם פיזור תעשייה גאוגרפי (באזורים הנפתיים) כדי לתרום לחיזוקו הכלכלי של החבל ולחזק את כוח עמידתו בתנאי משבר. למתכננים היה ברור שהתעשייה שאינה קשורה במרבצי חומר הגלם או שאינה צמודה לאזור השינוע או השיווק כלומר התעשייה הניטרלית היא שתפוזר בנפות הספר. בתכניתו חזה שרון כי בתום חמש שנים, עם סיום שלב א' של הפיתוח, תגיע אוכלוסיית אילת והאזור החקלאי הקרוב לה ל-20,000 נפש, ואוכלוסיית סדום, כורנוב, עין חצבה ועין גדי - ל-30,000 נפש.

רעיון פיזור התעשיות אכן גולם בתכנית שרון אך בפועל לא הצליחה המדינה לפזר את התעשיות לערים הבינוניות. בשל כוחו של המגזר החקלאי לא קיבלה התעשייה את התקציבים הדרושים לה, והיא הועמדה בסדר העדיפויות הלאומי במקום השלישי לאחר החקלאות והבנייה לשיכון. משרד הפיתוח קיבל על עצמו את האחריות להקים מפעלי תעשייה וכריית מחצבים בנגב הדרומי, אך הוא הסתייע בהון ממשלתי-הסדרותי שמשאביו היו דלים ביחס לתכניות ולציפיות.⁴¹

ההישגים החקלאיים שהושגו בנגב הדרומי תוארו על ידי צ'ז'יק בזהירות רבה. בעין חצבה ובאילת הוקמו משתלות ונוצר מצב שבו גם הצבא וגם יחידה ממשרד החקלאות, שחלקה על יכולתה המקצועית של ועדת הנגב, עסקו באקלום זנים ובנטיעות של תמרים ותאנים.⁴² שיטות שטיפת הקרקע המלוחה נלמדו מקיבוץ בית הערבה ובתכנית היה לייבא מאוסטרליה, מהורו וממקסיקו זרעי מינים מדבריים חברי הוועדה שוכנעו שאכן יש הכרח בהקמת תחנות תצפית חקלאיות, ובהתאם לכך נקבעו האתרים האלה: עבדת באזור הר הנגב, עין גדי, עין חוסוב, עין וויבה, ביר הינדיס.⁴³ חברי הוועדה לא מחו על כך

40 א' געתון, בתוך רונן (עורך) (לעיל הערה 8), עמ' 179-180.

41 א' שרון, *תכנון פיסתי בישראל*, ירושלים 1951, עמ' 6-7; ע' רזין, *תמורות בגאוגרפיה התעשייתית של ישראל בשנות ה-50 וה-60*, *ארץ ישראל*, מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, 22, תשנ"א, עמ' 194-203.

42 צ'ז'יק למשרד החקלאות, 14 ביולי 1950, ג"מ, פיתוח הנגב, 2179/544 ג'.

43 סקירה שבועית מס' 10, 17 בינואר 1950 (לעיל הערה 24), עמ' 6-7; סקירה שבועית מס' 12, 18 ביוני 1950 (לעיל הערה 24) עמ' 5.

שהמשאבים שהוקדשו לניסיונות החקלאיים צומצמו והועברו למטרות הפיתוח התעשייתי.

האצה בעבודות הפיתוח

בנאום שר האוצר בכנסת ביוני 1950 השתמע כי יש נכונות בממשלה להקציב משאבים וכוח אדם לפיתוח הנגב. בפרטו את פעילותם של משרד החקלאות ומשרד ראש הממשלה (שהיה אחראי על "רשות הנגב"), הדגיש השר בין היתר כי הוחלט על הקמת חמש נקודות תצפית חקלאיות (שלוש בהר הנגב ושתיים בערבה), ואכן, ביולי 1950 הוקמה תחנת מצפה בבאר אורה.⁴⁴ באביב 1952 שהו, אם כן, בנגב הדרומי קרוב ל-200 צעירים מארגון השח"ל באילת, במצפה החקלאי שבצפון עברונה, בעין נטפים ובבאר אורה.⁴⁵

בשלהי שנת 1951 היה כבר אפשר לבחון את פעילות הוועדה בהיבט של פיתוח החקלאות, התשתית והתעשייה. בתחום החקלאי - על אף שאותרו שטחים המיועדים לחקלאות נעשו הניסיונות במצפים (עין יהב, עברונה, באר אורה ושאר חוות הגדנ"ע) בעצלתיים. עם זאת לא הוכח באופן ברור כי ניתן לקיים חקלאות מדברית רווחית בנגב הדרומי. נראה, שמבלי שהיה בידי הוועדה תכנית התיישבות אזורית המלווה בפיתוח קרקע ומתיחת קוי מים, ומבלי שהוגדרו במדויק היעדים החקלאיים ואזורי השיווק - עדיין רחוקה היתה הגשמת המטרה. ראוי להדגיש כי המנדט שקיבלה הוועדה הוציא מראש אפשרות של שילוב התכניות החקלאיות בערבה בתכנית הפיתוח הארצית - "התכנית ליישובה של הארץ" - ובשל כך הייתה צפויה ההתיישבות החקלאית לכשלוך. אמת, הוועדה ניסתה בשלוש השנים שפעלה לזרז את פיתוח אתרי הניסיונות אך לא נוצר הבסיס החקלאי שיאפשר את התיישבות הקבע אלא בשלהי שנות החמישים.⁴⁶

פיתוח התשתית בערבה היה במשך שנת 1951 לעיקר עיסוקה של הוועדה. מכיוון שהתכנון והביצוע במקרה זה לא היו מותנים בתכניות ארציות ובשל העובדה שלצורך סלילת הכבישים והקמת שדה התעופה והמעגן באילת ניתנו תקציבים גבוהים יחסית - התאפשר לוועדה להתגדר בהישגים בתחום זה. פתיחת קו האוטובוסים לאילת וקיום קו טיסות קבוע של ארקיע הוכיחו כי אכן הושגה התקדמות בתחום הקמת התשתית התחבורתית.⁴⁷

44 סקירה מס 13, 29 בספטמבר 1950 (הערה 24) עמ' 3-4.

45 בן-גוריון (לעיל הערה 2), 25 בינואר 1951; על השח"ל ראה: צ' צמרת, חלוציות מגויסת: עלייתו ונפילתו של השירות החלוצי לישראל, קתדרה 6, (תשנ"ג) עמ' 137-164.

46 מחקר וניסיונות בייעור הנגב (ערבה), קיץ 1951, ג"מ, 2450/5441 ג'; רענן ויץ לאשכול 28 באוקטובר 1951, ג"מ 2455/563 ג'; צ' ציוק, סקירה שבועית מס' 15, (לעיל הערה 24).

47 ד' זסלבסקי, שיכון עולים בישראל, בנין תכנון ופיתוח, תשי"ב-תשי"ג, תל אביב תשי"ד, עמ' 11; ש'

ראש הממשלה ביקש מוועדת הנגב באוקטובר 1951, להגיש סיוע לוגיסטי לחברת "מחצבי ישראל", להתרכז בפיתוח ענף הדיג ותעשיית קמח דגים, ולסיים את תכנית הבינוי לעיר אילת. בשלהי 1951 קיבל על עצמו משרד הפיתוח את האחריות על הנגב הדרומי. על אף המאמץ שהושקע בהקמת מפעלים לחציבה ולכרייה, נתקלו המשקיעים בקשיים רבים, ועד מחצית שנות החמישים נגרמו הפסדים ברוב המפעלים. הקמת המפעלים באזורי ספר תאמו באותה עת את מגמות התיכנון הארצי לפיזור תעשיות היסוד כצעד מסייע לפיזור האוכלוסין. אתרי הכרייה שהוחל לפתחם בהמלצת ועדת הנגב (מפעלי האשלג, אורון, חרסית וחול זך) נבנו אם כן כמפעלי תעשייה לכל דבר, אך נשאו רווחים רק בראשית שנות השישים.⁴⁶

דיון וסיכום

השאיפה ליישובו של הנגב הדרומי ומפרץ אילת התקיימה בתנועה הציונית כבר מראשית המאה. בשנות השלושים נעשה מאמץ בידי מנהיגי התנועה לשתף פעולה עם בריטניה ולקדם את רכישת הקרקע ואת הניסיונות החקלאיים באזור אך העניין לא הסתייע. בשנות הארבעים ראתה בריטניה באזור זה שטח אסטרטגי בעל חשיבות כלכלית ופוליטית למעמדה כאימפריה באזור וסירבה לאפשר בו התיישבות יהודית. בשנות הארבעים הוקמו בנגב הצפוני ובנגב המערבי שלושה מצפים ואחת-עשרה נקודות ששימשו לאחר קום המדינה כבסיס לפיתוחו של הנגב הדרומי.

התכנון הפיזי הארצי ליישוב ולפיתוח שטחי ארץ ישראל ומדינת ישראל הושפע מרעיונות אירופאיים של שנות השלושים והארבעים והותאם לתנאים המיוחדים ששררו כאן בשלהי המנדט ובשנים הראשונות שלאחר קום המדינה. חשיבותו של האזור הטבעי כמוקד פיתוח הודגשה, והעקרונות המרכזיים שהנחו את המתכננים בעת הביצוע היו: שבירת המבנה הקוטבי הדמוגרפי; פיתוח האזורים (נפות) בשיטת המדרג היישובי בהנחה ש 20%-25% מיושבי האזורים יעסקו בחקלאות; פיזור האוכלוסייה והקמת מערכת ערים קטנות ובינוניות שמשרתת את המערך הכפרי; פיזור גאוגרפי של התעשייה כאמצעי לחיזוקו הכלכלי של האזור.

על רקע רעיונות אלו ובהשוואה ליישובם של אזורים במרכז הארץ ובצפונה - היו פרשת הקמת ועדת הנגב ב-1949 ושיטות פעולתה מקרה ייחודי ובלתי תואם את הדגמים

שריר, "התחכורה היבשתית בנגב", בתוך: א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים) ארץ הנגב אדם ומדבר, ב, תל אביב תשל"ט, עמ' 735-737

46 רזין, תמורות בגיאוגרפיה (לעיל הערה 41) עמ' 195; ע' רזין, "קווים לראשיתה של התעשייה בנגב

התאורטיים לפיתוח אזור, כפי שפותחו ב"חוג לרפורמה" ובאגף התכנון. הנגב הדרומי, אף שהוגדר כספר התיישבותי, נתפס כאזור החסר מים, תשתית וצורך חקלאי. משום כך ובשל הלחץ הפוליטי שהופעל על הוועדה להגיע להישגים מהירים, ויתרו חבריה על הרעיונות התכנוניים המרכזיים: האוכלוסייה שיועדה והגיעה לנגב הדרומי לא היתה פרי "ביזור אוכלוסיית שלוש הערים הגדולות",⁴⁹ לא היתה אמורה "לשבור את המבנה הקוטבי" ולא סווגה על פי משלח ידה כדי להוות 20%-25% מפרנסים חקלאים מתושבי האזור אלא שראשי הוועדה ביקשו להתבסס על בעלי מקצוע בתחום התעשייתי, על מתנדבים וגרעינים מקרב הנוער ועל ארגונים פוליטיים (השח"ל) ובני הקיבוצים הוותיקים; מיקום היישובים לא היה על פי מדרג התיישבותי אלא לאורך קווי תחבורה ומקורות מים; סוג התעשייה ואתריה לא תוכננו להמשיך ממרכזי האוכלוסין כתעשייה נישראלית, אלא לקום כתעשייה הצמודה לחומרי הגלם ולתשתית ההובלה; לא תוכננו באזור ערים בינוניות בשל מחסור באמצעים ובכוח אדם.

הוועדה בחרה בדגם חדירה המתאים לספר מדברי ומרוחק המקיים נוכחות פוליטית-יישובית באמצעות הקמת תעשיות, הפקת חומרי גלם ויצור מזון בסיסי הנדרשים כל כך למדינה מבחינה כלכלית. בוועדה סברו כי דגם זה, שהקצה משאבים באופן ברור לטובת המחקר, ההקמה וההפקה התעשייתית, יאפשר בצדו, לבחון באופן ניסיוני הקמת האיחזויות ומצפים חקלאיים כצעד משלים לפיתוח הנגב הדרומי.

ציזיק אף קבע כי בניגוד להתיישבות שבוצעה בשיטת "נעיצת הקנה" בנגב הצפוני, ללא בדיקה מספקת של טיב הקרקע, הרי שההתיישבות בנגב הדרומי, שאמורה להתבסס על 200,000 דונם הניתנים לעיבוד, תיעשה רק לאחר הקמת תחנות ניסיון ומצפים שיבחנו בדקדקנות את הסיכויים להקמת חקלאות באזור.⁵⁰

בן-גוריון תבע מהוועדה להציג הישגים מהירים בערבה ובאילת גם בלא תקציבים מתאימים ובלא כוח אדם חלוצי ומיומן שהיה יכול להתמודד עם המשימות. הוועדה וראשה עמדו תחת השפעתו של בן-גוריון אשר הקפיד לקבל מהיו"ד דוח שבועי, ובעת עבודתה הסדירה - דוחות חודשיים ותקופתיים. בן-גוריון היה מודע לעובדה שמצרים וירדן בסיועה של בריטניה לא הסכימו עם תוצאות המלחמה בנגב ודרשו ויתורים טריטוריאליים בסמוך לאילת ובנגב הדרומי. כחלק מהמאבק לסכל תביעות אלו תבעו בן-גוריון ושרת מוועדת הנגב למהר ולהוכיח באמצעות התיישבות ופיתוח, נוכחות ישראלית בנגב הדרומי ובאילת וזאת גם בלא בדיקה של טיב הקרקע או של הכדאיות הכלכלית.⁵¹

1960-1950 "בתוך: מ' נאור (עורך), 'ישוב הנגב 1900-1960, עידן מס' 6, תשמ"ו, עמ' 181-185; א' ברוצקוס, בתוך: רונן (עורך) (לעיל הערה 8), עמ' 213.

49 והשווה: ג' ליפשיץ, "תהליכי ריכוז וביזור של אוכלוסייה - מגמות בישראל, 1948-1992, 'מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל י"ד, (תשנ"ד), עמ' 258-270.

תפיסתה הגאוגרפית-יישובית של ועדת הנגב העדיפה את פיתוחו התעשייתי של הנגב הדרומי על פני יישובו החקלאי. לכל היותר הייתה הסכמה על ניסיונות חקלאיים ועל קיום תצפיות. מטרות הפיתוח העיקריות בנגב הדרומי היו אם כן: הקמת אילת כעיר נמל; פיתוח ענף הדייג במפרץ; בניית תשתית כבישים (באר שבע-אילת וסדום); הקמת תחבורה ימית ואווירית מהצפון לדרום; סקר המחצבים הפוספטים ואוצרות הטבע באזור; מחקרים אקלימיים, מדעיים וניסיוניים; מחקר קרקע הים; תיור וטיול ותיכנון רב שנתי של פיתוח האזור.

ועדת הנגב תכננה ויישמה את הפיתוח היישובי בנפרד מהתכנון הארצי שהושלם באותה עת על ידי האגף לתכנון שליד משרד ראש הממשלה. תביעת המתכננים לפיזור מפעלי התעשייה בנגב הלם את התפיסה המרכזית שהנחתה את המתכננים הארציים - קליטת העלייה באמצעות פיזור ברחבי הארץ. הועדה שוכנעה שהקמת המפעלים התעשייתיים תספק מקורות פרנסה ותסייע לקליטת העולים החדשים גם בנגב הדרומי.

באשר לנגב המזרחי והדרומי, נוצר תיאום ואף הסכמה שבביצוע בין ועדת הנגב למתכננים הארציים: הקמת ערי כורים וחוצבים בנגב והקמת מעברות כבסיס לערי מדרג בעתיד. משרד הביטחון וצה"ל תמכו בתפיסה התכנונית של פיזור האוכלוסין מבית מדרשו של האגף לתכנון, והם השפיעו בדרך זו על פעילות ועדת הנגב. ואכן, הוועדה נתנה ידה ואף הייתה מוכנה להקצות לתכניות אלה מתקציבה בהניחה שכך יקודמו התשתיות באזור. תפוקת פעולתה של הוועדה בשלהי 1951 במחקר, בפיתוח התעשייתי ובהתיישבות החקלאית לא תרמה כפי שציפו ממנה ראשי המדינה, להגשמת מטרותיה המידיות של המדינה באותה עת: מתן תעסוקה וקורת גג לעולים החדשים, הספקת מזון טרי ועיבוד הקרקעות הנטושות. מצד שני, היא תרמה באופן בולט בשני תחומים: האחד - בהקמת מאחזים צבאיים-חקלאיים לאורך הערבה, שתרמו לשיפור המצב הביטחוני באזור והיו לבסיס התיישבות הקבע באזור בשנות השישים והשני - בהקמת המעגן באילת שהיה לאחד מכן לנמל חשוב וכן באיתור מרבצי הפוספטים, הנחושת וחומרי הגלם האחרים, שסייעו בהקמת התעשייה בשוליה הצפוניים של הערבה ובקרבת אילת.

50 ציזויק, שתי שנות פעולה בפיתוח הנגב (לעיל הערה 24), עמ' 30.

51 משרד החוץ לראש הממשלה ולשר האוצר 19 במרס 1950, ג"מ, 12/2395/חץ; ג' רפאל, סיכום לקחי המגע והמו"מ עם מצרים 1949-1955, 19 בינואר 1956, ג"מ, 2/2454/חץ; דוח א' אילת 15 בינואר 1951, בתוך: י' רוזנטל, (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, גנוך המדינה, ירושלים תשנ"א, תעודה מס 18; FRUS 4.5.1950, 5, pp. 886-887.

מדדים לקביעת המרחק בהלכה

דניאל פלזנשטיין

הקדמה

חלק נכבד מהמחקר הגאוגרפי רואה במרחק גורם המפריע לאינטראקציה החופשית שבין נקודות שונות במרחב ("החיכוך של המרחק"). צורת חשיבה זו היא המונחת ביסוד המודלים של הגרביטציה והאנטרופיה המשמשים את הניתוח המרחבי. עם זאת, קיים רק עיסוק רופף בנושא המדידה המדויקת של גורם חיכוך זה. בחלק גדול מהמודלים של אינטראקציה מרחבית אין חשיבות רבה לסוג המדידה של המרחק, בין אם הוא נמדד במדדים פיזיים, במדדי זמן או באמצעות מדדים סובייקטיביים (Fotheringham, 1983; 1986; Wilson, 1989). זאת משום שמודלים מרחביים אלה עוסקים בהקצאה (ניטרלית) של משאבים, ומטרתם היא השגת יעילות מקסימלית בתהליך זה. לעומת זאת, במערכת ההלכתית ההקצאה היעילה אינה תמיד המטרה הבלעדית, ולעתים קרובות ההלכה עוסקת בהקצאה (נטולת ניטרליות) על בסיס עקרונות של רגישות, שוויון, צדק חלוקתי וכד'. מאמר זה בוחן את הגישה ההלכתית לקביעת המרחק. הוא מגדיר שלוש דרכים לקביעת המרחק בהלכה: 1) קביעת המרחק במונחים פיזיים 2) מרחק המוסב למושגי זמן 3) מרחק סובייקטיבי. על פי רוב, מדדים אלה אינם ניתנים לתחלופה. המאמר דן בבסיס ההלכתי ובהתפתחות כל אחת מההגדרות ומדגים את הגישה ההלכתית למדידת מרחק בסוגיית עגלה ערופה. טענת המאמר היא שניתן להסיק מתוך המקורות ההלכתיים, שבמקרה מסוים זה, נמדד המרחק במדד משולב המורכב ממרחק ומגודל העיר. מכאן עולה פתרון פשוט הבנוי על עקרונות גרביטציוניים, לבעיית איתור העיר האחראית להביא את העגלה הערופה.

קביעת המרחק בניתוח מרחבי - גורם חיכוכי בלבד ?

בגאוגרפיה הכלכלית המרחק אינו רק גורם סביל היוצר את השונות המרחבית בין מקומות, אלא הוא משמש לעתים כמשתנה פעיל ה"מסביר" הבדלים בין מקומות מבחינות שונות:

שימוש בקרקע, ביקושים, מחירים, הכנסות ועוד. למעשה, רוב התאוריה הקלאסית של הגאוגרפיה הכלכלית מתמקדת בקשרים ההדדיים שבין מקומות ובדרך שבה המרחק בין מקומות משפיע על קשרים אלו.

לדוגמה, תאוריית שימושי קרקע חקלאית של פון טינן טוענת שהשימוש בקרקע ייקבע על פי היכולת לשלם רנטה קרקעית שתיקבע בעצמה על פי מרחק חלקת הקרקע מהשוק. תאוריית מיקום תעשיות של וובר עוסקת במיקום האופטימלי של הפירמה ביחס למקורות של התשומות לייצור וביחס לשוק. משתנה מכריע בקביעת המיקום במקרה זה יהיה עלויות הובלה, והמיקום האופטימלי של הפירמה יהיה הנקודה שבה חיכוך המרחק הוא מינימלי. תאוריית מיקום פעילות מסחר ושירותים (חוק ריילי) משתמשת בדרך כלל במודלי גרביטציה על מנת לתחום שטחי שוק. אלה, בתורם, מתבססים על האינטראקציה הצפויה בין מרכזי מסחר, כשהמרחק ביניהם הוא הגורם המתווך. תאוריית מיקום המגורים של אלונסו בנויה בדומה לתאוריית שימושי קרקע חקלאית בכל הנוגע להשפעה של היכולת לשלם והמרחק ממרכזי הערים על מחירי המגורים.

בכל המודלים הנ"ל הגורם המפריע לאינטראקציה בין מקומות נמדד באוסף אקלקטי של מדדים, כגון המרחק הפיזי בין המקומות, הזמן הנדרש לעבור ממקום למקום, העלות הכרוכה בנסיעה ממקום למקום וכד'. כל המדדים האלה מודדים את גודל החיכוך או ההפרעה לאינטראקציה מלאה בין המקומות. מרחק פיזי הוא מדד זמין שמתעלם מחסמים שונים לאינטראקציה כגון טופוגרפיה, עומסי תנועה, תחבורה זמינה וכד'. לעומתו, הזמן הנדרש להגיע למקום משקף בצורה נאמנה יותר את חיכוך המרחק, אך מתחשב רק בזמן נטו הדרוש ומתעלם מהזמן המתבזבז בנקודת המוצא וביעד (זמן המתנה, החלפת כלי תחבורה ועוד). העלות הנדרשת להגיע למקום מתייחסת גם היא לעלות נטו, ומתעלמת מהוצאות נוספות הכרוכות בנסיעה, כגון עלות ההזדמנויות של הזמן המושקע וכד'.

מכך משתמע כי כל מדדי המרחק בניתוח המרחבי ניתנים לתחלופה ואם קיים מתאם גבוה ביניהם, אין משמעות רבה לבחירה במדד כלשהו (ראה למשל: Brunner and Mason, 1968; Huff, 1963; Moore, 1989; Pirie, 1979). המסגרות האנליטיות של הגאוגרפיה הכלכלית מונעות על ידי מקסום היעילות. במובן זה הן כולן מסגרות "ניטרליות" המיועדות להבטיח או להסביר את ההקצאה היעילה של משאבים במרחב, אבל אין הן עוסקות בסוגיות של שוויון, צדק חלוקתי וכד'.

המקורות לקביעת המרחק בהלכה

על בסיס מקורות מהמשנה ומהגמרא אפשר להגדיר שתי גישות בסיסיות למדידת המרחק ולבדוק את יישומן בהלכה. אבן היסוד במדידת המרחק היא ה"מיל" ושיעור זה מציין הן

מרחק פיזי והן יחידות זמן. הטענה היא שהגדרות אלו אינן ניתנות לתחלופה ביניהן. כל הגדרה תקפה בתנאים מסוימים, כפי שיפורט להלן.

השימוש במדד-ה"מיל" כמדד פיזי, הנגזר ממידותיהם של איברים בגוף האדם. האצבע, הטפח והאמה הם היחידות הבסיסיות שמהן נגזר המיל.¹ מידה זו משמשת כאבן פינה לדיונים במשנה ובגמרא בנושא המרחק, ואורכה המדויקת הנקבע בהלכה, נתונה במחלוקת.² במקומות רבים במשנה ובגמרא ניתן לראות מקרים שפרטי הלכותיהם תלויים במידה זו.

לדוגמה, במקרה של פסח שני, התורה מצווה על מי שהוא "טמא לנפש או בדרך רחקה" ואינו יכול להגיע לירושלים לפני חג הפסח החל ב"ד בניסן על מנת להקריב את קרבן פסח, לחגוג פסח שני כעבור חודש.³ הגמרא מגדירה מהי "דרך רחקה", וקובעת רדיוס סביב ירושלים על פי המרחק מן העירה מודיעין לירושלים: "מי שנמצא מעבר לרדיוס זה ("מן המודיעים ולחוץ") בערב פסח לא יוכל להגיע לירושלים בזמן כדי להקריב קרבן פסח, ולפיכך יהיה חייב להקריב את קרבנו בפסח שני. רדיוס מעגל זה הוא 15 מיל - המרחק הממוצע שניתן לעבור (ברגל) בחצי יום. הגמרא מוסיפה ומציינת שזהו מרחק פיזי וקבוע. מי שנמצא מעבר למרחק של 15 מיל, גם אם הוא יכול להגיע לירושלים בעזרת אמצעי תחבורה מהירים ("ויכול להכנס בסוסים ובפרדים"), אינו חייב לקיים את הפסח במועדו. כמו כן, אדם המצוי בתוך הטווח המוגדר, אך אינו יכול להגיע אל המקדש בשל עומס תנועה או תאונה ("ואין יכול להכנס מפני גמלים וקרונות המעכבות אותו"), יהיה חייב להשלים את חובו. במילים אחרות, במקרה זה המרחק הפיסי ולא גורם הזמן הוא הקובע.⁵

1 המיל הוא אמנם אבן הפינה לחישוב מרחקים, אך הוא מחושב ביחס למידות בסיסיות אחרות:
4 אצבעות = טפח אחד; 6 טפחים = אמה; 2,000 אמה = מיל אחד, 4 מילים = פרסה אחת. להרחבה נוספת עיין: בייניש, ח' (1987)

2 ישנן שתי שיטות הלכתיות מרכזיות לחישוב מטרי של המיל. שורש ההבדל נעוץ בהבדלים בהגדרת האצבע: א) שיטת החזון איש: אצבע היא ברוחב 2.4 ס"מ, ולכן המיל יהיה:
 $2.4 \times 4 \times 6 \times 2,000 = 1152$ מ'
ב) שיטת ר' חיים נאה: אצבע היא ברוחב 2.0 ס"מ, ולכן המיל יהיה:
 $2 \times 4 \times 6 \times 2,000 = 960$ מ'

3 במדבר ט, י"ג

4 גמרא פסחים צג:

5 יצויין שהגמרא שם קובעת את הרדיוס כ-15 מיל על פי חישוב המבוסס על זמן. ביום ממוצע (שבו 12 שעות אור) יכול אדם ממוצע ללכת 40 מיל. החלוקה היא כדלקמן: 5 מילים מעלות השחר ועד הזריחה, 5 מילים מהשקיעה עד צאת הכוכבים ו-30 מילים מן הזריחה ועד השקיעה. לפיכך, בקטעי הזמן מהזריחה עד תצות היום ומחצות היום עד השקיעה (הזמן הנדרש להקרבת קרבן פסח) ניתן לעבור 15

נבחן דוגמה במקרה של קודשים קלים. מדובר כאן בבשר קרבנות, כגון קרבן השלמים, שהחויב באכילתו חל רק בירושלים והוצאתו מחוץ לעיר אסורה. המשנה דנה בהגדרת גבולות העיר לגבי הלכה זו.⁶ הגבול במקרה זה נקבע כרדיוס הנמדד על פי המרחק של ירושלים מ"צופים".⁷ המוצא קודשים קלים מעבר לרדיוס זה חייב לשרפם מיד. גם במקרה של כרם רבעי (פרות הכרם בשנתו הרביעית שחייבים לאכול בירושלים), אם הוחלפו הפרות בכסף, יש להשתמש בדמיהם בירושלים. חז"ל קבעו שהחקלאים המתגוררים בסמוך לירושלים יביאו את פרותיהם (ולא את דמיהם) לעיר כדי "לעטר שוק ירושלים בפרות".⁸ הרדיוס הקובע אילו חקלאים מתגוררים "סמוך לירושלים" נקבע על פי מהלך יום אחד, וגבולו לוד במערב, נהר הירדן במזרח, העיירות באזור שכם בצפון, ואזור חברון בדרום ("עלת מן הצפון ועקבת מן הדרום"). מכיוון שמטרת הלכה זו הייתה להבטיח אספקה שוטפת של פרות לשוקי ירושלים, היו חז"ל מצמצמים רדיוס זה בתקופות שבהן היצע הפירות היה גבוה במיוחד. מכאן הרמז שקביעת המרחק נעשתה על בסיס מרחק פיזי.

המקרה של העגלה הערופה הוא בין הבולטים שבו עניין המדידה הוא קריטי (ראה להלן). מציאת חלל (גווייה) בשטח פתוח מחייבת את זקני "העיר הקרובה" לבצע מעין טקס התנערות מאחריות למוות (בעקבות אי הכנסת אורחים בעירם וכד'). הגמרא דנה ארוכות בהגדרת "העיר הקרובה" וסוג המדידה הנחוץ לקביעה זו. הקרבה במקרה זה מוגדרת במונחים של מרחק פיזי בלבד.⁹ לבטוף, ניתן להשתמש גם בנושא של קריאת המגילה כדי להדגים את המדידה הפיזית של הגמרא. תושבי ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון קוראים את המגילה בט"ו באדר, בעוד שתושבי הערים הפרוזות קוראים את המגילה ב"ד באדר. הגמרא דנה במעמדם של תושבי הפרברים שסביב הערים המוקפות; האם הם יחגגו את הפורים באותו יום כתושבי העיר שבתוך החומה?¹⁰ מקום שהוא "סמוך ונראה" לעיר (אחד משני התנאים, ע"פ רש"י) יחגג באותו היום כעיר עצמה. הגמרא מניחה מיד כי "סמוך" מתייחס לקרבה פיזית, ומגדירה קרבה זו כמרחק ש"מחמתן לטבריא" (כלומר, מיל אחד).

מיל. אם אדם נמצא הרחק מגבול זה בערב פסח, הוא מוגדר "בדרך רחוקה" וחייב לתגוג פסח שני.

6 משנה פסחים ג, ח

7 יש המזהים את "צופים" עם הר הצופים, עם שועפט (צפונית לירושלים) או עם נקודה גבוהה אחרת הצופה על ירושלים (תוס').

8 משנה מעשר שני ה, ה וגמרא ביצה ה.

9 גמרא סוטה מה: ובבא בתרא כג:.. עם זאת, יש אפשרות שמלבד המרחק, יש להתחשב גם בגודל העיר (מסה) בעת המדידה. נושא זה יידון בהמשך.

בניגוד לנאמר לעיל, ישנם כמה מקורות בגמרא המשתמשים ב"מיל" כיחידת המדידה הבסיסית, אבל רואים בו יחידת זמן. חשיבותו של המיל כיחידת מידה היא בהיותו מייצג יחידת זמן. דבר זה עולה מן ההגדרה "שיעור הילוך מיל" המופיעה בגמרא פעמים רבות, ועוסקת בזמן הדרוש להליכת מרחק של מיל אחד.¹¹

הדוגמה הראשונה עוסקת בהלכה הקובעת את הזמן הדרוש לבצק להחמיץ. הגמרא דנה במקרה של ספק אם בצק תפח (ובפסח, נהפך לחמץ) מבלי שיופיעו בו סימני התפיחה המקובלים. הגמרא משיבה כי אם חלף מאז סיום הלישה זמן השווה למשך הזמן הדרוש להליכת מיל אחד ("כדי שילך אדם ממגדל נוניא לסבריא"), הבצק נחשב חמץ.¹² ברור שכאן המושג "מיל" חל על יחידת זמן.¹³ כמו כן, בקביעת זמני תפילה גורם מרכזי הוא היכולת לקבוע את זמן עלות השחר. פרק הזמן שבין עלות השחר להנף החמה מוגדר בגמרא כזמן הליכת חמישה מילים. קביעה זו מתבססת על תיאור התורה את יציאת לוט מסדום בעלות השחר, ובריחתו עם משפחתו לצוער, לשם הגיע עם הנף החמה.¹⁴ מקובל שמרחק זה היה 5 מילים.

דוגמה נוספת של שימוש ב"מיל" כמדד של זמן היא בדיני אבלות. הגמרא דנה באבל

ש"בא ממקום קרוב" למקום המגורים של יתר בני משפחתו, והמאמץ שעליו להשקיע כדי

10 גמרא מגילה ב:

11 בדומה למדידת מרחק פיזי, גם אורכו של המיל כיחידת זמן שנוי במחלוקת:

א) רמב"ם: אדם ממוצע יכול ללכת 30 מיל ביום ממוצע (12 שעות / 720 דקות) מהזריחה ועד לשקיעה. לפיכך זמן הילוך מיל יהיה: $720/30 = 24$ דקות.

ב) תרומת הדשן: אדם ממוצע יכול ללכת 40 מיל ביום (עלות השחר עד צאת הכוכבים). לפיכך זמן הילוך מיל יהיה $720/40 = 18$ דקות.

ג) הגאון מווילנא: אדם ממוצע הולך 32 מיל ביום (מזריחה עד שקיעה). לפיכך יהיה זמן הילוך מיל יהיה $720/32 = 22.5$ דקות.

12 גמרא פסחים מו.

13 חשוב לציין את העובדות האלה:

א) המרחק לסבריא משמש במקרה אחד להגדרת "מיל" כמרחק פיזי (קריאת המגילה) ובמקרה שני להגדרת "מיל" כיחידת זמן (החמצת הבצק).

ב) אמנם סבריא היא היעד בשתי מדידות אלה, אך המוצא שונה: בסוגיית המגילה המוצא הוא חמתן, ובסוגיית החמץ - מגדל נוניא.

הטורי אבן על מסכת מגילה (ב): מבאר שההבדל נובע מהעובדה שבסוגיית המגילה שבה "מיל" מתייחס למרחק פיזי, אין משמעות לתנאים הטופוגרפיים, ולכן הגמרא בוחרת כדוגמה במיל "הררי" (מחמתן לסבריא). לעומת זאת, בסוגיית החמץ שבה מדובר ביחידת זמן, הגמרא צריכה לתת דוגמה למיל שניתן לעברו בזמן קצוב (18-24 דקות, ראה הערה 15). לכן הובא מיל מישורי וחסר מאפייני שטח בולטים (ממגדל נוניא לסבריא).

14 בראשית י"ט, טו-כד. המקורות בגמרא הם פסחים צג: וירושלמי, בכורות, פרק א' הלכה א'. ראה גם

לשבת שבעה עמם. אם הוא מצטרף ליתר האבלים במהלך שלושת הימים הראשונים של השבעה, יסתיימו שבעת ימי אבלו עם השבעה של שאר בני משפחתו. אם הוא מצטרף אל היושבים שבעה לאחר שלושת הימים הראשונים, הוא ימנה את שבעת הימים מהיום שהחל לשבת שבעה. קרוב משפחה ש"בא ממקום רחוק" מונה את שבעת ימי האבל מהזמן ששמע על הפטירה.¹⁵ מקום המצוי ברדיוס של 40 מיל (10 פרסות) או פחות ממקום שבתם של שאר האבלים מוגדר כ"מקום קרוב", כיוון שאפשר לעבור אותו ברגל ביום אחד. הגמרא מניחה שמרחק זה הוא בעצם מדד של זמן, כלומר שההלכה מקצינה לאבל המתגורר בנפרד מבני משפחתו תקופת זמן של יום אחד כדי להצטרף אליהם ולספור עמם את ימי השבעה.

היישום בהלכה - שלוש הגדרות

שאלת מדידת המרחק מופיעה בהלכה בהקשרים מגוונים. לסוגיה זו ישנו גם השפעות מעשיות בחיים המודרניים במיוחד לאור הופעתן של טכנולוגיות ה"מוחקות" את ההשפעה החיכוכית של המרחק. השאלה אם מדידת מרחק בהלכה מסוימת נעשית במונחים פיזיים או במונחים של זמן היא רבת משמעות משום הצורך להתמודד עם האתגר של אמצעי תחבורה מהירים. סוגיות הגמרא שתוארו לעיל נדונות בהרחבה בהלכה, ועליהן נוספות סוגיות חדשות שאין להן מקור תלמודי. בנוסף לשתי הגדרות המרחק שהכרנו במהלך העיון בגמרא (מרחק פיזי ומרחק כיחידת זמן), מתגבשת בהלכה הגדרה שלישית והיא מרחק סובייקטיבי.

ניתן לראות את היישום ההלכתי של שלוש ההגדרות האלו במקרים רבים. אם ניקח את ההלכות המיישמות את הגדרת המרחק כמדד פיזי, אפשר להצביע על הדוגמאות האלה; פת עכו"ם - ההלכה אינה רואה בעין יפה אכילת פת עכו"ם, יותר מסיבות חברתיות מאשר מסיבות כשרות. עם זאת, ההלכה מנסה להגדיר עד כמה אדם חייב לסטות מדרכו כדי להשיג לחם שנאפה על ידי ישראל. השולחן ערוך קובע שהסטייה המרבית הנדרשת היא 4 מילים, ונושאי כליו מציינים שזהו מרחק פיזי קבוע, שאינו תלוי באפשרויות התחבורה, בתנאים הטופוגרפיים וכו'.¹⁶

- נטילת ידיים לתפילה - בעיה הלכתית זו דומה לבעיית פת עכו"ם. אדם חייב ליטול את ידיו לפני תפילה,¹⁷ אך נשאלת השאלה עד היכן צריך אדם ללכת לחפש מים כשאינו לו מים במקום (למשל, אדם המהלך בדרך). השולחן ערוך מחייב סטייה של מיל אחד מן הדרך הערה 9.

15 גמרא מועד קטן כא:

16 שולחן ערוך, יורה דעה, סי' קיב סעיף ט"ו; פתחי תשובה, שם, אות ו'.

"לאחוריו" או התקדמות של 4 מילים נוספים בכיוון היעד ("לפניו") כדי למצוא מים. גם כאן "מיל" מוסב על מרחק פיזי:¹⁸

- תפילת הדרך - השאלה היא מהו אורך הדרך המינימלי המחייב אמירת תפילה זו. דעת השולחן ערוך ונושאי כליו הוא שביציאה לדרך של 4 מילים (פרסה אחת) ומעלה יש לומר את תפילת הדרך. מרחק קצר יותר נחשב לדרך בטוחה הנמצאת בטווח השפעתה של העיר.¹⁹ שוב, הגדרת 4 מילים אינה תלויה באמצעי התחבורה, והמיל נחשב מדד פיסי.²⁰ כאשר בוחנים את ההלכות הדנות בקביעת המרחק כיחידת זמן, אפשר להביא את המקרים האלה;

- נטילת ידיים לסעודה - השאלה כאן דומה לשאלת נטילת ידיים לתפילה: בהיעדר מים, מהו המרחק המרבי שעל האדם ללכת כדי להשיג מים למטרה זו? השולחן ערוך קובע אותם המרחקים: מיל אחד לאחוריו וארבעה מילים לפניו.²¹ ואולם, האחרונים מציינים באופן חד-משמעי כי בהלכה זו המרחק מיועד להגדיר זמן, וכי מדובר בזמן מרבי של 72 דקות (4 מיל x 18 דקות למיל) להשגת המים.²²

- דיני אבלות - עסקנו לעיל במקור של סוגיה זו בגמרא. ההלכה מציינת במפורש שבעוד שאמצעי תחבורה מהירים (רכבת) קיצרו את זמן ההגעה ממקום למקום והגדילו מאוד את האזורים הנכללים בתחום מהלך יום אחד, הרי שאמת המידה בהלכה זו (40 מיל) ממשיכה להתייחס לפרק הזמן, שהוא יום אחד, ולא אל המרחק הפיזי.²³

- מליחת בשר - הזמן המינימלי הדרוש למליחת בשר (לצורך ספיגת הדם מבשר בהמה

17 רמב"ם, הלכות תפילה, פרק ד' הלכה א.

18 שולחן ערוך, אורח חיים, סי' צ"ב סעיף ג; משנה ברורה, שם, סי' קי"ז.

19 שולחן ערוך, אורח חיים, סי' קי" סעיף ד; משנה ברורה, שם, ס' קל; תהלה לדוד, חלק א', השמטות יב;

20 ישנן גם שיטות החולקות על כך (על פיהן 4 מילים כאן הם יחידת זמן 4 x 18 דקות = 72 דקות); ראה זכרון יהודה סי' מ"ב; נתיבי עם, סי' קי"י; שו"ת, יביע אומר (חלק א', אורח חיים, סי' י"ג).

21 שולחן ערוך, אורח חיים, סי' קס"ג סעיף א; משנה ברורה, שם, סי' ק"א; ביאור הלכה, שם, ד"ה ברחוק.

22 השאלה המתעוררת מיד היא מדוע החיפוש אחר מים לנטילת ידיים לתפילה מוגדר במונחי מרחק פיזי, בעוד שאותו חיפוש לקראת הסעודה מוגדר במונחי זמן. הסבר אפשרי הוא שבמקרה הראשון ההלכה מקלה יותר ונוקטת את המידה הפיזית. לעומת זאת, מים לנטילת ידיים לסעודה הם חשובים יותר (נטילת ידיים זו נעשית בברכה ועוד), ולפיכך ההלכה מתמירה יותר ונוקטת גם שיטת מדידה מתמירה (המבוססת על זמן). עיין גם: בית ברוך על חיי אדם, כלל ז', עמ' קנג; שו"ת, או נדברו, חלק ו, סי' י סעיף ו.

23 ערוך השולחן, יורה דעה, סי' שע"ה סעיף י"ז; שו"ת, מקור חיים, סי' מ'; שו"ת מהר"ם שיק, יורה דעה, סי' שס"א. דעות חולקות מצויות בשו"ת הרב שלמה קלוגר (האלף לך שלמה), יורה דעה, סי'

כחלק מתהליך הכשרתו לאכילה), מוגדר כמהלך מיל אחד. השולחן ערוך מצייין שמדובר כאן "בשלישית שעה בקירוב"²⁴

- הזמן הדרוש להחמצת בצק - המקור בגמרא להלכה זו נדון לעיל. השולחן ערוך פוסק שבצק שנח (בלא לישה) למשך "מהלך מיל" נחשב חמץ. מיל מוגדר כאן כיחידת זמן של 18 דקות.²⁵

לבסוף, ניתן להראות גישה הלכתית נוספת שבה קביעת המרחק מושתתת על מדידה סובייקטיבית. בעוד שתי ההגדרות הקודמות הן מדדים מוחלטים הניתנים לאימות אמפירי, מתגבשת בהלכה גישה שלישית. גישה זו רואה במרחק מרכיב סובייקטיבי, כלומר המרחק נקבע על פי תחושת קרבה או הדריות. המקור לגישה זו הוא הסוגיה (שהובאה לעיל) של קריאת מגילה בט"ו באדר בשכונות שהן "סמוכות" לערים מוקפות חומה (החוגגות את הפורים בט"ו באדר). כפי שביארנו לעיל, הגמרא מניחה ש"סמוך" מצייין קרבה פיזית, ומגדירה קרבה זו כקרבת מקומות המצויים במרחק של עד מיל אחד מחומת העיר.

ההיגיון שבהגדרה הסובייקטיבית מופיע בהלכה. הריטב"א מסביר שסביבת העיר נחשבת כחלק מהעיר המוקפת, מכיוון שבמרחק של מיל יש יחסי גומלין פעילים בין העיר וסביבתה, ותושבי הפרברים חשים חלק מן העיר עצמה.²⁶ שיטה זו של הריטב"א עקבית גם בהלכות אחרות שבהן ההגדרה של 'קירבה' מבוססת על היגיון זה. הדוגמה הקלאסית היא שיטת הריטב"א בהלכות עירוב. העירוב מוקם על מנת לאפשר לאנשים לטלטל חפץ ארבע אמות ברשות הרבים בשבת. הגבול הפיזי שהעירוב יוצר הופך את רשות הרבים למעין רשות יחיד, ולפיכך הטלטול בשטח המוקף בעירוב מותר.

הגמרא דנה בסוג העירוב הדרוש כדי להפוך את רשות הרבים לרשות היחיד ובמידותיו.²⁷ דעת הריטב"א היא שהעירוב ייחשב תקף כאשר האנשים יחוו בעליל שהשטח המוקף הוא רשות היחיד. אחד הגורמים המסייעים ביצירת תחושה סובייקטיבית זו הוא האפשרות לראות את גבולות העירוב. על פי אפשרות זו ניתן להגדיר את רשות היחיד עד רדיוס של 16 מיל.²⁸ שדה הראייה של היחיד במקרה זה קובע את ממדי ההשפעה החיצונית של העירוב על הסביבה, ההופכת את רשות הרבים למעין רשות היחיד. השפעה זו דומה להשפעה של עיר מוקפת חומה על סביבותיה לגבי קריאת המגילה (ברדיוס של מיל אחד). הממדים המדויקים של השפעה חיצונית זו (16 מיל או מיל אחד) נבחרו מכיוון שבתוך רדיוסים אלה ש"ט; שואל ומשיב, חלק ג', קמ"א.

24 שולחן ערוך, יורה דעה, ס"ט סעיף ה; משנה ברורה, אורח חיים, ס"י תנ"ט סעיף טו.

25 שולחן ערוך, אורח חיים, ס"י תנ"ט סעיף ב.

26 ריטב"א, מגילה ב: ד"ה "כרכים".

27 גמרא עירובין כב. ו-כב:

חש היחיד שהשטח הציבורי הואו רשות היחיד, או שהעיר המוקפת חומה היא חלק מאזור המחיה שלו.

יישום ההגדרות - הכללים הקובעים

נטען לעיל כי במחקר הגאוגרפי-כלכלי קיימת מידה רבה של תחלופה בין מדדי המרחק השונים. היות שכולם מודדים את ה"השפעה החיכוכית" של המרחק בדרך זו או אחרת, לא קיימים כללים כלשהם הקובעים את התנאים לבחירת הגדרה זו או אחרת. כתוצאה מכך ניתן להשתמש לחלופין במדדי מרחק שונים, ומשתנים חלופיים נבחרים על פי זמינותם, המשאבים הזמינים והבעיה המחקרית הנדונה. בניגוד לכך, נראה כי ההלכה מציינת תנאים קפדניים מאוד ליישומה של הגדרה נתונה. בהלכות מסוימות מתייחס ה"מיל" למרחק פיזי, באחרות לזמן וכן הלאה; אין מקום להחליף הגדרות אלו באלו. השאלה המתעוררת אפוא היא: מה הם הכללים או התנאים בהלכה המכתיבים בחירת הגדרה מסוימת?

החלוקה הבסיסית לעיל היא בין מרחק כמדד פיזי לבין מרחק כמדד של זמן. אפשר לטעון כי התכונה המבדילה בין הגדרות אלו היא גאוגרפית באופייה. אם ההלכה קשורה אל מקום ספציפי או מבוססת עליו, יוגדר המרחק במושגים פיזיים. אם מדובר בהלכה "נטולת מקום" או חסרת זיקה למקום כלשהו, יוגדר המרחק במונחי זמן.

אפשר לראות חלוקה זו בבירור בסוגיות שתוארו לעיל. ברור שכל ההלכות הנוגעות לירושלים (פסח שני, קודשים קלים, כרם רבעי) הן הלכות הקשורות למקום. דבר זה נכון גם לגבי עגלה ערופה וקריאת מגילה. מקרים אלה קשורים קשר בל ינותק למקום מסוים, המקדין השפעה חיצונית על סביבתו, עד כדי כך שהסביבה נחשבת חלק מהמקום מבחינה הלכתית. המרחק נמדד בכל המקרים הללו במדדים פיזיים. גם תפילת הדרך היא לטענתנו הלכה התלויה במקום, משום שהחיוב לאמרה חל רק לאחר שעוברים את ארבעת המילים הראשונים (פרסה אחת). האזור שבתוך רדיוס זה נחשב בטוח, מכיוון שהעיר משרה ביטחון על סביבתה בטווח של 4 מילים, ולכן אין צורך לומר בו את תפילת הדרך. לפיכך תפילת הדרך היא הלכה התלויה במקום.

שני מקרים נוספים שבהם מיל מתייחס למרחק הם פת עכו"ם ונטילת ידיים לתפילה. בשני מקרים אלה אין תלות הכרחית במקום כלשהו. לכאורה הלכות אלה "נטולות מקום", ובכל זאת המיל משמש כחיידת מרחק פיזי. ניתן אולי להסביר שבמקרים אלה מדידה על פי מרחק פיזי היא "לקולא", ומסיבה זו בחרו חז"ל לקבוע את ההלכה על פי ההגדרה הפיזית של מיל. במקרה של פת עכו"ם הרצון להקל נובע מכך שעקרונית מותר לאכול פת עכו"ם גם כאשר ניתן להשיג פת ישראל, אלא שכאן מדובר במי שרוצה להחמיר על עצמו ומתעקש על פת ישראל. במקרה כזה לא חיבבוהו חז"ל לטרוח כל כך וקבעו את ההלכה

במונחים של מרחק פיזי. באותה מידה, במקרה של נטילת ידיים לתפילה, השיעור הבסיסי נקבע במונחים מקלים, זאת אומרת במונחי מרחק. נטילת ידיים זו, לדעת כמה ראשונים אינה הכרחית ("סתם ידיים כשרים לתפילה") ולכן, ההלכה נקטה קביעה המקלה יותר להגדרת ה"מיל" - קביעה על בסיס מרחק פיזי.

מבין המקרים שבהם מיל מציין יחידת זמן, הסוגיות של מליחת בשר, חמץ, קביעת שעת עלות השחר ונטילת ידיים לסעודה הן דוגמאות מובהקות להלכות "נטולות מקום". קיומן אינו תלוי במיקום או באתר מסוים (כגון ירושלים). הסוגיה היחידה שאולי כן קשורה למקום היא סוגיית האבלות, אך גם כאן מיקום השבעה הוא גורם צדדי. הגורם הקובע את ספירת ימי האבלות של בן המשפחה הגר רחוק אינו השפעה חיצונית שבית האבלים מקרין על סביבותיו (עד 40 מיל), אלא הסבירות שבן המשפחה יגיע כדי לשבת שבעה יחד עמה, ויספור את ימי אבלותו יחד עם משפחתו ולא באופן עצמאי. אם ביום נסיעה אחד יכול האבל להצטרף למשפחתו, הוא נחשב כאילו התאבל עם המשפחה כל שבעת הימים.

מדד מרחק משולב - סוגיית עגלה ערופה

בדיון לעיל ניסינו לברר את ההיגיון שעל פיו הלכות מסוימות מוגדרות במונחי מרחק, ואחרות - במונחי זמן. בסעיף זה נבדוק אפשרות שגם כאשר הלכה קשורה למקום באופן ברור, בתנאים מסוימים יהיה אפשר להיעזר במדדים אחרים בנוסף על המרחק הפיזי, וליצור מדד מרחק משולב. הנחה זו תיבדק להלן לגבי סוגיית עגלה ערופה.

סוגיית עגלה ערופה תוארה לעיל. הבעיה המרכזית היא זיהוי "העיר הקרובה", שתהיה חייבת להביא את העגלה הערופה.²⁹ לכאורה, אין כאן עניין שנוי במחלוקת אלא נתון למדידה פשוטה. ואולם הגמרא מציינת שמהעיקרון של "רוב וקרוב רוב עדיף" משתמע שהעיר הגדולה, ולא הקרובה, היא אשר תביא את העגלה הערופה.³⁰ עיקרון זה מעורר שתי שאלות; הראשונה היא, שהעיקרון עומד בניגוד מוחלט לפשט הפסוקים בתורה. הגמרא משיבה ש"העיר הקרובה" דנה במקרה שבו כל הערים (באזור ?) הן שוות בגודלן, ובמקרה זה זקני העיר הקרובה יביאו את העגלה הערופה (דעת רש"י). מכאן נובע שכאשר עיר אחת גדולה מהאחרות, היא זו שתתחייב בהבאת עגלה ערופה (רוב וקרוב רוב עדיף). הבעיה השנייה היא שאם משתמשים בעיקרון "רוב וקרוב רוב עדיף", העיר הגדולה תיחשב

29 גמרא סוטה מה:, בבא בתרא כג:

30 "רוב וקרוב רוב עדיף" (בבא בתרא, שם) - עיקרון זה מיושם בהקשרים רבים, כגון סוגיית מציאת יונה בין השוככים או קביעת כשרות חתיכת של בשר שנמצאה בסמוך לעשרה קצבים, שתשעה מהם מוכרים בשר כשר ואחד מוכר בשר טרף.

תמיד כאחראית למוות. הגמרא משיבה שאנו עוסקים באזור טופוגרפי מוגדר היטב ("יושבת בין ההרים" - רש"י), וכיוון שכך סביר להניח שהרוצח הגיע מתוך אחת הערים באזור. העדפת הגודל על פני הקרבה תופסת בתוך האזור המוגדר, וההנחה היא שבדרך כלל אפשר להגדיר אזורים על פי תנאים פיזיים, ולהכיל עליהם את העיקרון "רוב וקרוב רוב עדיף".

החידוש בדיון זה הוא שלכאורה הגודל הוא גורם חשוב בקביעת "העיר הקרובה", אף שהתורה מזכירה רק מדידת מרחק. גם הרמב"ם נעזר בגורם הגודל לצורך זיהוי "העיר הקרובה". לשיטתו, שתי הערים הקרובות נושאות באחריות אפשרית לרצח, ומבין שתיהן, העיר הגדולה יותר תידרש להביא עגלה ערופה.³¹ דיון זה מרמז על בסיס לשילוב מדד המרחק הפיזי עם גודל העיר לצורך זיהוי "העיר הקרובה". המקרה היחיד שבו כל השיטות משתמשות במרחק כגורם היחיד הקובע את "העיר הקרובה" הוא כאשר החלל נמצא "סמוך לעיר", עובדה המעידה בכירור על האפשרות שתושבי עיר זו אחראים למותו.³²

המדד המשולב - שלש אפשרויות

אם אכן גודל העיר מצטרף למרחק בקביעת החיוב של הבאת עגלה הערופה, יש צורך לברר כיצד להרכיב משני מדדים אלו מדד משולב שיאפשר לפתור את הבעיה הפשוטה של חלל שנמצא בין כמה ערים בגדלים שונים.³³ הקביעה נעשית פה על פי היחס שבין גודל העיר למרחק אל החלל (מתוקנת בעזרת קבוע שהושמט כאן). נניח שהחלל נמצא בנקודה i , ושתי הערים הקרובות נמצאות בנקודות j ו- k (ראה איור). בעזרת היחס שבין גודל העיר (S) לבין המרחק בין החלל לעיר (D^2) (מעלים בדרך כלל את המרחק באקספוננט של 2 כדי לבטא את התופעה של החלשת עצמת הקשר כאשר המרחק גדל), נוכל להגדיר שלוש חלופות (ראה איור):

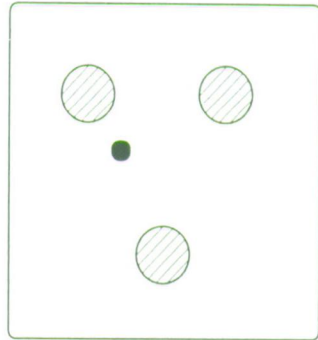
31 רמב"ם, הלכות רוצח, פרק ט הלכה ו.

32 בבא בתרא, שם.

33 ניתוח מתמטי מורכב יותר של סוגיית עגלה ערופה על פי תאוריית הגרפים מופיע במרכזך, ע' וסינגר, ב' (1992) לעיל. הבעיה של שלוש ערים נדונה בספר שערי יושר, שער רביעי, פרק ט' (הרב שמעון שקוף). הוא שולל את האפשרות להחשיב שתי ערים קטנות כאחת לשם הכרעה בינן לבין עיר שלישית, גדולה יותר, לגבי חיוב הבאת עגלה ערופה.

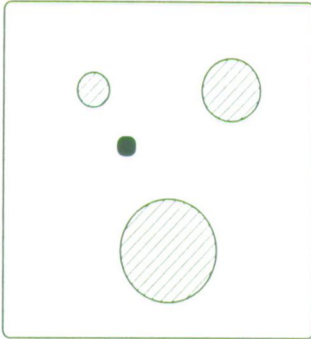
מדדים לקביעת המרחק בהלכה

א. לפי פשט המקרא

כל הערים באותו גודל:
העיר הקרובה ביותר מחויבת

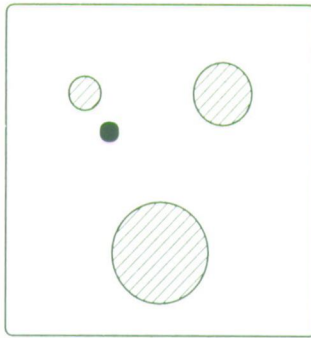
ב. לפי רש"י

משתמע מרש"י - ערים בגדלים שונים:
העיר הגדולה ביותר מחויבת

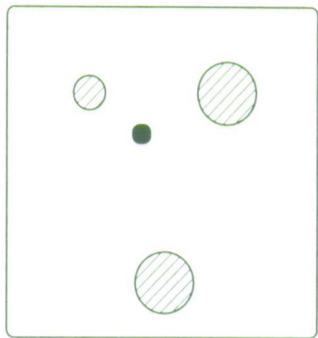

ד. "קרבה דמוכרח"

העיר הקרובה ביותר מחויבת
אפילו היא הקטנה ביותר

ג. לפי הרמב"ם

הגדולה מבין שתי הערים הקרובות ביותר
מחויבת

איור 1: אפשרויות שונות לגבי העיר המחויבת להביא את העגלה הערופה

1. שיטת הגמרא לפי רש"י - כאשר כל הערים זהות בגודלן, העיר הקרובה היא האחראית. משמעות קביעה זו היא שכאשר הערים אינן זהות בגודלן, העיר הגדולה היא האחראית. במילים אחרות, הגודל הוא גורם חשוב. כאשר כל הערים זהות בגודלן, תיבחר העיר שבה D^2_{ij} הוא הקטן ביותר, כלומר העיר שבה S_j / D^2_{ij} הוא הגדול ביותר. התנאים לשיטת רש"י יהיו אפוא;

$$S_j / D^2_{ij} < 1 \text{ and } (S_j / D^2_{ij}) - (S_k / D^2_{ik}) > 0$$

העיר j תבחר אם תנאי זה יתקיים לכל $k \neq j$.

2. שיטת הרמב"ם - יש להביא בחשבון רק את שתי הערים הקרובות, והגדולה מביניהן היא האחראית למות החלל, כלומר:

$$(S_j / D^2_{ij}) - (S_k / D^2_{ik}) > 0 \text{ and } \max(D^2_{ij}, D^2_{ik}) < \min(D^2_{il}, \dots, D^2_{in})$$

כאשר $l, \dots, n$ מתייחסים ליתר הערים באזור.

3. כאשר החלל נמצא "סמוך לעיר" ("קירבה דמוכרח")- במקרה זה מודדים אל העיר הקרובה, גם אם היא הקטנה ביותר. גם מדד זה הוא מדד משולב של גודל ומרחק, כאשר במקרה זה המרחק מקבל חשיבות רבה יותר. אם כל הערים היו בגודל זהה, היינו בוחרים את העיר שבה היחס בין D^2_{ij} ל- S_j היה הגדול ביותר. זאת כאשר:

$$S_j / D^2_{ij} > 1 \text{ and } (S_j / D^2_{ij}) - (S_k / D^2_{ik}) < 0$$

בהסתמך על המדד המשולב, המבטא את היחס בין גודל למרחק המתואר לעיל, נוכל להיעזר בנוסחת גרביטציה פשוטה כדי לסרטט קו מפריד בין הערים השונות הבאות בחשבון ולקבוע באמצעותן את האחריות להבאת עגלה ערופה ואת הגדרת "העיר הקרובה". זהו למעשה יישום של חוק ריילי להגדרת שטחי שוק, ודוגמה לכך נמצאת בנספח. אף שהמקרא המובא שם מניח כמה הנחות פשוטות (ובלתי מציאותיות), כגון חלל הנמצא על הקו המחבר שתי הערים, הוא בכל זאת מדגים כי ניתן לחשב את נקודת החיתוך בין שתי הערים לצורך קביעת החיוב של הבאת העגלה הערופה.

סיכום

מאמר זה מבחין בין המדידה המשמשת את מודלי הגאוגרפיה הכלכלית, כאשר המטרה היא הקצאה "ניטרלית" ויעילה של משאבים, לבין המדידה ההלכתית. מדידה אחרונה זו מבדילה בין הלכות הקשורות למקומות ספציפיים, שבהן המדידה היא במונחים של מרחקי פיזי, לבין הלכות נטולות מיקום, שבהן המדידה נעשית על בסיס זמן. מקרים שאינם ניתנים לסיווג זה מעידים על מציאות שבה דרושה התחשבות בנסיבות מיוחדת, כגון מצוקה אישית, מצבי חוסר שוויון וכד'.

נעשה כאן שימוש בשיטות ובכלים מרחביים כדי להבין את סוגיית העגלה הערופה. לפי הבנת הגמרא המוצגת לעיל, אפשר לשלב במדידת "העיר הקרובה" גם את מדד גודל העיר. הדבר מביא אם כן להצעת פתרון לבעיית החיוב בהבאת העגלה הערופה באמצעות שימוש במודל גרביטציה פשוט, מן הסוג שבו שמשמשים בו בניתוח מרחבי.

חשוב לציין שההתעניינות ביישומים מרחביים בפתרון בעיות הלכתיות התעוררה לאחרונה מחוץ לקהילה הגאוגרפית. מתמטיקאים ומנתחי מערכות נעזרו בטכניקות כדוגמת תאוריית הגרפים ומודלי אופטימיזציה לניתוח סוגיית עגלה ערופה ומיקומן של ערי מקלט (מרצבך וסינגר 1992; Epstein et al., 1992, 1995). מכך משתמע קיומו של כר נרחב לשיתוף פעולה בין-תחומי, העשוי להוסיף רובד נוסף להבנתנו את עקרונות התפיסה ההלכתית למדידת המרחק.

נספח; שילוב גודל ומרחק בסוגיית עגלה ערופה - דוגמה

נניח כי קיימות שתי ערים j ו- k והחלל הנמצא במיקום i . "כוח המשיכה" של החלל אל j (תוך כדי שימוש בחוקה המקובלת של 2) יהיה S_j / D^{2ij} ו"כוח המשיכה" אל k יהיה Sk / D^{2ik} . נקודת שיווי המשקל בין j ו- k היא הנקודה שבה $(S_j / D^{2ij}) = (Sk / D^{2ik})$. בנקודה זו שווים הסיכויים שהרוצח בא מ- j או מ- k . מכיון ש:

$$D_{jk} = D_{ij} + D_{ik} \Rightarrow D_{ij} = D_{jk} - D_{ik}$$

אם נציב עבור D_{ij} בנוסחת שיווי המשקל שלעיל, נקבל:

$$S_j / (D_{jk} - D_{ik})^2 = Sk / D^{2ik} \Rightarrow S_j / Sk = (D_{jk} - D_{ik})^2 / D^{2ik}$$

נוציא שורש משתי צלעות המשוואה ונקבל:

$$\sqrt{S_j / Sk} = (D_{jk} / D_{ik}) - 1$$

נוסיף 1 לשתי הצלעות ונבודד את D_{ik} :

$$D_{ik} = D_{jk} / [\sqrt{S_j / Sk} + 1]$$

אם המרחק בין j ו- k הוא 20 ק"מ, אוכלוסיית הערים מונה 8,000 ו-25,000 בהתאמה, והחלל נמצא בנקודה כלשהי בין הערים, נקודת הגבול לגבי האחריות (נמדדת מן העיר הקטנה, במקרה זה k) תחושב כך:

$$D_{ik} = 20 / [\sqrt{(25,000 / 8,000)} + 1] = 20 / 2.03 = 9.8$$

נקודת הגבול תהיה במרחק 9.8 ק"מ מן העיר k . אם החלל יימצא במרחק זה או קרוב יותר, יביאו זקני k את העגלה הערופה. אם החלל יימצא רחוק יותר, תהיה העיר j האחראית להבאת הקרבן.

תודות לרב יעקב הילדסהיים ולרב דב אורון על עזרתם במציאת מקורות ובחידוד חלק מההבחנות ההלכתיות שבמאמר. תודות גם לריכב רונין ולהרולד ברודסקי על הערותיהם ולמיכל קדרון עבור האיור.

מקורות

- בייניש, ח' (1987) מידות ושיעורי תורה, בני ברק: ...
- מרצבך, ע' וסינגר ב' (1992) העיר הקרובה בסוגיית עגלה ערופה, הגיון; מחקרים בדרכי החשיבה של חז"ל, ב: 76-84.
- Brunner, J.A. and Mason, J.L. (1968) The Influence of Driving Time on Shopping Center Preference, *Journal of Marketing* 32: 57-61.
- Epstein, S., Wilamowsky, Y. and Dickman, B. (1992) Cities of Refuge; A Facility Location Problem, *Higayon, Studies in Rabbinic Logic* 2: 9-18.
- Epstein, S., Wilamowsky, Y. and Dickman, B. (1995) The Term Meshulashin in the Bible and Talmud, in: Koppel, M. and Merzbach, E. (eds) *Sefer Higayon; Studies in Rabbinic Logic* Yeshiva University New York and Bar Ilan University, Ramat Gan: pp. 71-75.
- Fotheringham, A.S. (1983) A New Set of Spatial-Interaction Models; The Theory of Competing Destinations, *Environment and Planning A*, 15: 15-36.
- Fotheringham, A.S. (1986) Modeling Hierarchical Destination Choice, *Environment and Planning A* 18: 401-418.
- Huff, D.L. (1963) A Probabilistic Analysis of Shopping Center Trade Areas, *Land Economics* 39: 81-90.
- Moore, L. (1989) Modeling Store Choice; A Segmented Approach Using Stated Preference Analysis, *Transactions of the Institute of British Geographers* NS 14: 461-477.
- Pirie, G.H. (1979) Measuring Accessibility; A Review and Proposal, *Environment and Planning A* 11 (3): 299-312.
- Wilson, A. (1989) Mathematical Models and Geographical Theory, in: Gregory, D and Walford, R (eds.) *Horizons in Human Geography*, Totowa NJ: Barnes and Noble, pp. 29-47.

מיגדר (gender) ומרחב - היבטים של תכנון ופיתוח יישובי הבדווים בנגב¹

טובי פנסטר

מ ב ו א

מטרת המאמר היא לנתח משמעויות סובייקטיביות של המרחב מבחינה חברתית ותרבותית, השונות בעיני גברים ונשים בדווים בנגב, וכן את התוצאות התכנוניות הנובעות מכך. המונח "מיגדר" (gender) המופיע בכותרת המאמר נוגע להבדלים בין גברים לנשים שהם תוצאה של התייחסות חברתית - תרבותית שונה (להבדיל מהמונח מין [sex] המכוון להבדלים הביולוגיים בין גברים לנשים). בתחום התכנון והפיתוח מוסב מונח זה לניתוח ההבדלים בניידות המרחבית של המינים ולמשמעותם התכנונית. הספרות העוסקת במיגדר ובפיתוח מדגישה את ההבדלים בתפקידים של נשים וגברים ומתוך כך את צורכיהם השונים הבאים לידי ביטוי בתכנון ובפיתוח ההבחנה הברורה ביותר הקיימת בספרות היא בין "התפקיד המשולש" של הנשים ל"תפקיד הכפול" של הגברים האופייניים לחברות מתפתחות אך גם לחברות מערביות (Moser, 1993, פנסטר, 1993). התפקיד המשולש של הנשים כולל את האחריות על הולדת הילדים וגידולם, את העבודה היצרנית של הנשים ואת המטלות הקהילתיות המתבטאות במדינות מתפתחות בדאגה לשירותים כמו מים, חינוך ובריאות, ובחברות מפותחות בארגון חיי המשפחה. תפקיד הגבר מתבטא בעיקר בדאגה לפרנסה ובתפקידים קהילתיים ארגוניים שהוא ממלא בשכר. בשל הבדלי התפקידים בין המינים, הניידות וההתנסות המרחבית לצורך הגשמת המטלות המוטלות על כל אחד מהם שונה אף היא.

1 המאמר מבוסס על נתונים שנאספו עבור תכנית פיתוח ליישובי הבדווים בנגב, שנעשתה עבור משרד הבינוי והשיכון.

כותבת המאמר מודה למשרד השיכון, אגף תכנון ערים, על שאפשרו שימוש בנתונים לצורך מאמר זה. המאמר הוצג ביום העיון "נשים ותכנון" שערך האיגוד הישראלי לתכנון, תל אביב, במרס 1995.

ה בדוים בנגב

הבחירה לעסוק במשמעויות המרחביות והתכנוניות הנובעות מהבדלי המינים ביישובי הבדוים בנגב נבעה מהעובדה כי אוכלוסייה זו עוברת בעשורים האחרונים תהליכים רבים של שינוי בכל תחומי החיים. מבחינה כלכלית, הרוב הפסיקו לעסוק בתעסוקות מסורתיות (בעיקר חקלאות בעל ורעיית צאן) ופנו לעבוד בתעסוקות מודרניות. כיום רק כ-7% מכלל המועסקים עוסקים בחקלאות והשאר עוסקים בבנייה (33%), בשירותים ציבוריים (15%) ובתעשייה (15%) (על פי תכנית פיתוח ליישובי הבדוים בנגב, 1995).

כ-70% מהמועסקים עובדים מחוץ ליישוב. שינויים חברתיים ותרבותיים מתחוללים עם המעבר למגורים בעיירות. שבעת יישובי הקבע שבנו השלטונות (רהט, תל שבע, כסיפה, ערוער, שגב שלום, חורה ולקיה - ראה מפה 1) הוקמו במטרה לרכז את הבדוים במסגרות התישבות מתוכננות כך שיסופקו לאוכלוסייה שירותי תשתית ושירותים חברתיים. המעבר לעיירות המתוכננות שינה את צורת המגורים ממגורים באוהל או במבנה ארעי למגורים בבתי אבן בשכונות המאוכלסות על בסיס חמולתי, שבהן צפיפות הדיור גבוהה בהרבה משהייתה ביישובים המסורתיים. כיום חיים בנגב כ-109,000 בדוים: כ-50,000 מהם חיים בעיירות והשאר חיים ב-108 ריכוזים שהשלטונות אינם מכירים בהם (על פי תכנית פיתוח ליישובי הבדוים בנגב, 1995).

הבעיה העיקרית ביחסים בין הבדוים למדינת היא בעיית הבעלות על הקרקעות שעליהן יושבים הבדוים. המדינה והבדוים טוענים לבעלות על קרקעות אלו ומבססים את עמדתם באמצעות מערכות חוקים ותקנות מתאימות. המדינה באמצעות חוקי מקרקעין והבדוים באמצעות חוקים מסורתיים. בעיית הקרקעות לא נפתרה עד היום אף שנעשה ניסיון על ידי המדינה להציע פתרון בחקיקת חוק רכישת מקרקעין 1980. חוק זה נחקק בעקבות הסכם השלום עם מצרים כדי לאפשר פינוי בדוים מאזור תל מלחתא ולהקים שדה תעופה במקום. אך רוב הבדוים אינם מסכימים עם הסדרי הפיזיים הכספיים והקרקעיים הנכללים בחוק, ולפיכך מסרבים להגיע להסדר קרקעות ולעבור לעיירות (ראה פירוט על בעיית הקרקעות אצל: בן דוד, 1995). בעיית הקרקעות גורמת לעיכוב הפיתוח בכמה יישובים שבהם לא ניתן לפתח שכונות על קרקעות שאין עליהן עדיין הסכם.

הבעיה השנייה המאפיינת את מצב הבדוים בנגב היא העובדה שאין להם אפשרות בחירה של אורח חיים רצוי, כי האפשרות היחידה הניצבת בפניהם היא לחיות אורח חיים עירוני בעיירות שבנו על ידי המדינה לחלופין, הבדוים תושבי הפזורה נחשבים מפרי חוק כי הם מתגוררים ביישובים לא מוכרים על ידי המדינה וכנגד רובם עומדים צווי פינוי והריסת בתים.

מפה 1: יישובי הכריות בנגב

המעבר ליישובי קבע והשפעתו על אורח החיים הברזילאי נדון במקומות אחרים (Fenster, 1993, Meir, 1986 a, b; בן דוד, 1993 ועוד). מחקרים אלו ניתחו את השפעות המעבר מאורח חיים נוודי לאורח חיים של קבע ביישובים המתוכננים מבחינה כלכלית, פיזית-מרחבית ומבחינה חברתית כגון: השפעות על מעמד הזקן, שיעורי השתתפות במסגרות חינוך ועוד. מאמר זה מטפל בפן אחר של הנושא והוא בחינת ההשפעה של המעבר ליישובי קבע על חיי הברזילאים באמצעות מעקב אחר דפוסי נייודות מרחבית של גברים ונשים.

המאמר יתמקד בדיון כללי במשמעות המונח מרחב בהתייחס למיגדר וכיצד משתנים גבולות מרחביים בהתאם לקודים תרבותיים. המאמר יעסוק במיוחד במשמעות של מרחב "פרטי" ומרחב "ציבורי" של נשים בדויות לעומת גברים בדויות וכיצד יש להתחשב במשמעויות אלו בתכנון ובפיתוח.

מיגדר ומרחב - דיון תאורטי

מחקרים העוסקים בהבדלים בין המינים בגאוגרפיה החלו להופיע בשנות ה-70. תחום המחקר העיקרי באותה תקופה היה אי השוויון בין המינים בתעסוקה, תחילה בתיאור התופעה ובשלב מאוחר יותר בניסיונות להסבירה (Bowlby et al., 1989). מחקרים אחרים עסקו בשאלת הסגרגציה העירונית והמעמדית והתייחסותה לנשים ולגברים (Pratt & Hanson, 1988). המעבר ממחקרים המתמקדים בגאוגרפיה על נשים למחקרים המתמקדים בגאוגרפיה פמיניסטית נעשה כאשר נולדה ההכרה בצורך בדיסציפלינות מחקריות שונות ובקונטקסט תאורטי שונה כדי להבין ולנתח את מצבן של הנשים בחברה המערבית (Mackenzie, 1989). מאמץ זה לא פסח על המחקר הגאוגרפי ונעשו מחקרים המנסים לבחון את תופעות המיגדר מנקודת מבט מרחבית (Pred, 1981).

חשיבות המרחב ככלי ניתוח בתאוריה החברתית הולכת וגדלה בשנים האחרונות. עד אז עבדו שתי הדיסציפלינות - זו הגאוגרפית וזו הסוציולוגית - בנפרד. בתחום הגאוגרפי, תאוריית המיקום ותאוריית מעגלי וון-טונן עסקו בהסבר מרחבי בלבד בלא התייחסות להשפעות החברתיות של גישות אלו. מצד שני, תאוריית מיקום התעשיות של אלפרד וובר וגישת שימושי הקרקע העירוניים של Chicago School לא התחשבו כלל במרחב הגאוגרפי ככלי ניתוח.

התחיה בקשרים בין מרחב ליחסים חברתיים החלה רק בעשור האחרון בשל שינויים בהתייחסות החקירה המדעית לתופעות חברתיות שונות, כמו תופעת ההבנייה מחדש (restructuring) של מערך כוח העבודה, שינויים טכנולוגיים ושינויי תחבורה. היווצרות

מסגרות מרחביות שונות הן שהולידו את הצורך בקשירת הקשר בין משמעויות חברתיות של תופעות למשמעויות מרחביות שלהן המתבטא בעיקר ב"מרחוב" התאורית המרקסיסטית.

מהי תרומת ההסתכלות המרחבית לבחינת ההשפעות של הברדלי המיניים?

ראשית, המרחב הוא אמצעי לתיאור מוחשי של התנהגות במרחב שאפשר לחלקה על בסיס קטגוריות שונות: כלכליות, תרבותיות, חברתיות ומיגדריות. שנית, הבנת ההשפעות המרחביות של תהליכים חברתיים שונים לגבי נשים וגברים עוזרת להבין ולחדד את הצרכים התכנוניים השונים מבחינת ניידות מרחבית של הפרט ובכך מסייעת ליצירת תכניות אשר יענו על צרכים אלו באופן משביע רצון.

אחד הביטויים החשובים לקשר שבין המרחב לחברה הינו מודל גאוגרפית זמן-מרחב. מודל זה מבטא לראשונה התייחסות לאדם הבודד ולפיכך יכול לעשות הפרדה על בסיס ההבדלים בין המינים. מודל זה מבטא התנהגות של אינדיבידואל המבטאת בחירה ממערכת של אילוצים. המודל מסביר ניידות אדם במרחב ובאמצעות הצגת הדיאלקטיקות השונות המתרחשות בין אדם לחברה אפשר גם להבין את המשמעות המרחבית של תופעות חברתיות (Pred, 1981). Giddens (1979) מרחיב את המודל ומדגיש שיש להעניק משמעות רבה יותר למונח "מקום" (place). לטענתו, זו איננה רק נקודה במרחב אלא שימוש במרחב לצורך יצירת אינטראקציה חברתית. מקום כזה הוא מכללה locale.

ניידותו של האדם במרחב נקבעת על ידי אין ספור גורמים אשר המחקר הגאוגרפי ניסה לנתחם ולהסבירם. מודל גאוגרפיית זמן-מרחב מנתח את תנועתו של האדם במרחב במונחים של זמן, מטרתו של מודל זה היא ליצור שיטה שבאמצעות יהיה אפשר להשיג סינתזה בין אדם לסביבה (Hoppe & Langton, 1986) וזאת כאמור כתשובה לניסיונות הבלתי מספקים של הזרם הפוזיטיביסטי להסביר יחסי אדם - סובב באמצעות צורות גאומטריות של דגמים מרחביים מופשטים בלבד.

Hagerstrand (1970; 1974; 1976) וממשיכיו שהיו ממתווי המודל חשבו בצורה הוליסטית יותר, שכללה את האדם וסביבתו ולפיכך סברו שיצירת מודל "חברתי סביבתי", כלומר מודל זמן-מרחב, חיונית להבנה ולניתוח של תופעות אלו. למעשה, במהלך שנות ה-80 נחשב מודל זה אמצעי עיקרי של הגאוגרפיה האנושית לחדור לתחום התאוריות החברתיות בעיקר בגלל התייחסות הוליסטית זו ליחסי אדם-סובב (Pred, 1981).

מודל זמן-מרחב מבטא למעשה חיים חברתיים יומיומיים של אינדיבידואל על פני מרחב מסוים בזמן נתון, כאשר הביוגרפיה של האדם מתוארת לאורך תקופות קצרות ביותר או לאורך תקופות ארוכות יותר (Gregory, 1989). לבד מבשעות השינה, נמצא

האינדיבידואל במגע תמידי עם אינדיבידואלים אחרים. מגע זה יוצר אילון לשלב פעולות של כמה אינדיבידואלים בו-זמנית. פעילותו של אינדיבידואל במרחב מוגבלת גם על ידי האפשרות לפעול במסגרת של יממה ועל פי העיקרון שכל אינדיבידואל יכול לפעול במקום מסוים בזמן נתון (Pred, 1981). בגלל עיסוקו בכיורגפיות אינדיבידואליות מאפשר המודל לנתח את המשמעויות של שינוי חברתי לגבי גברים ונשים בנפרד וכן לבחון כיצד מעורב המרחב בתהליך השינוי החברתי לגבי שני המינים. אם כן, מודל גאוגרפיית זמן-מרחב מציין שלושה אילוצים מרכזיים המגבילים את ניידות האדם במרחב (Hagerstrand, 1970; 1974; 1976):

1. אילוצי יכולת - הקשורים ליכולתו של אדם לפעול ביממה שבה 24 שעות, הצורך בשינה ובשעות אכילה וכן העובדה כי אין אדם יכול לפעול בשני מרחבים בו זמנית.

2. אילוצי שילוב - אדם צריך להשתלב או לשתף פעולה עם בני אדם נוספים כדי לבצע פעילויות מסוימות בחברה כמו למשל תעסוקות מסוימות, פעילויות חברתיות, פעילויות ארגוניות מסוימות.

3. אילוצי סמכות - חוקים מנהגים, ערכי תרבות שונים אשר מגבילים ניידות (Pred & Palm, 1978). אילוצי סמכות אלו יוצרים "מרחבים שונים של משמעת" (Gregory, 1989). ביקורתו של Giddens (1981) על המודל של Hagerstrand מתייחסת לעובדה כי האילוצים שהוא מציין אינם מתייחסים בצורה ברורה לתאוריית יחסי הכוחות (power theory) ובמיוחד בהתייחס לאילוצי תרבות. אני מבקשת להרחיב ביקורת זו של Giddens ולטעון שהחלק החסר באילוצים של Hagerstrand הוא אותו חלק המדגיש את יחסי הכוחות הפטרנליסטיים כלפי נשים, המתבטאים במיוחד במשמעויות הסובייקטיביות הניתנות למרחבים ולפיכך במגבלות הניידות המוטלות על הנשים במרחבים אלו.

קבוצה שלישית זו של אילוצים רלוונטית במיוחד לאוכלוסייה הבדווית בגלל המשמעות הנרחבת של אילוצי תרבות החלים על נשים בדוויות. הייתי מרחיבה אותה ויוצרת קבוצת נוספת או תת קבוצה של אילוצי סמכות שהם אילוצי תרבות הכוללים קודים של "כבוד", "צניעות", "בושה", "חרפה", "כבוד משפחה", "גבריות", "רכוש", "בעלות". אילוצים אלו מעניקים משמעויות סובייקטיביות למרחבים שונים וקובעים גבולות מרחביים של אינדיבידואל - גבולות השונים על בסיס מיגדר-גבולות בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי. כאמור, אנו דנים כאן במתן משמעויות סובייקטיביות שונות למרחבים, כאשר משמעויות אלו הן המגבילות ניידות מרחבית של נשים יותר משל גברים בגלל הערך של האישה כסמל של התרבות.

תפקידן של הנשים בקביעת גבולות תרבותיים קולקטיביים של קבוצות, אשר מחלקים חברות בין "אנחנו" ל"אתם" משמש מוקד למחקרי מיגדר ותרבות בעשור

האחרון, במחקרים אלו הובעה הסברה כי נשים מייצגות סימבולים של קולקטיביות לאומית ושל "כבוד לאומי", ומכאן הרגישות הרבה לדמותן הן במרחב הפרטי והן במרחב הציבורי (Yuval-Davis, 1995). גבולות כאלה יוצרים משמעות שונה באשר לגברים ולנשים. במקרים מסוימים ייחשבו מרחבים לחסרי צניעות לגבי נשים כאשר לגברים הם מותרים. בחברות אחרות (יהודי אתיופיה) נוצרים מרחבים "סמאים" דווקא בגלל שבהם חיות נשים בתקופת נידתן, ומרחבים אלו אסורים לחברים אחרים בקבוצה, כך שהסימבול של כבוד הנשים מהווה סמן (border) למתן משמעויות למרחבים ולקביעת איסור או התרת נייודת בהם לנשים עצמן או לשאר חברי הקבוצה בעטיין של הנשים (Fenster, 1997).

בקרב הבדוים בנגב אילוצי התרבות מגבילים נייודת מרחבית בעיקר של נשים ובאים לידי ביטוי חריף יותר ביישובים המתוכננים על פי גישת תכנון מודרנית אשר איננה מתחשבת בצרכים האתניים-תרבותיים של אותה חברה. יישובים אלו כוללים מרחבים בלתי נוחים מבחינה חברתית בעיקר בגלל רמת הצפיפות הגבוהה בהם היוצרת מפגשים אקראיים בלתי רצויים שקשה לשלוט בקיומם. הצורך בשמירה על כבודן של הנשים הוא היוצר את הגבולות בין המשמעויות השונות של המרחבים.

ה מ ר ח ב ה פ ר ט י ו ה מ ר ח ב ה צ י ב ו ר י

הגדרות המונחים "פרטי" ו"ציבורי" מגוונות ביותר. מהגדרות פשוטות כמו: פרטי - בית, ציבורי-המרחב מחוץ לבית, ועד להגדרות מורכבות ומסובכות יותר הכול בהתאם להקשר התרבותי של החברה הנדונה. הגבולות בין "פרטי" ל"ציבורי" משתנים בין חברה לחברה וגם בין קבוצות שונות בתוך חברה (Ardener, 1993). כך למשל, זיהוין של נשים עם המרחב הפרטי והדרתן (exclusion) מן המרחב הציבורי הם נורמות בקהילות יהודיות בכל הדורות בגלל ערך הצניעות וגם בגלל ייחוס תכונות מסוימות לנשים, כמו בעלות יצר וגשמיות אשר מעמידים אותן בסכנה (Atzmon, 1995). גבולות בין פרטי לציבורי יכולים להיקבע לא רק על פי קודים תרבותיים אלא גם על פי קודים של בטיחות או פחד. כלומר, אזורים בטוחים נחשבים כ"מרחב פרטי" לעומת אזורים שאינם בטוחים הנתפסים כ"מרחב ציבורי", למשל באנדים בפרו גברים ונשים מרגישים בטוח, כלומר "בבית", בכפר, על פסגות ההרים ועל המדרונות סביב הפסגות. אך בעמק ומחוץ לו זהו אזור שבו לא ינועו כי שם מצויים על פי אמונתם האלים (Ardener, 1993).

מרחבים משנים משמעות בשעות שונות של היום. Pred and Palm (1978) מציינים כי באזורי עסקים בערים גדולות נשים מסתובבות במשך שעות היום באופן חופשי וטבעי

בעוד שבשעות הלילה המסר הוא שנשים לא יכולות להסתובב באותם אזורים אם אינן רוצות להיחשף לאלימות. זוהי לדעת החוקרים מגבלה מרחבית הנובעת מאילוצי סמכות. באשר לחברות שבהן קודים תרבותיים יוצרים גבולות בין מרחב פרטי למרחב ציבורי, אפשר להכליל ולומר כי ככל שתרחב פתוחה יותר או שוויונית יותר כלפי נשים, כך המרחב הציבורי יהיה רחוק יותר מהמרחב הפרטי. הטיעון הזה מובא באיור הבא:

על פי איור המופיע אצל: Buttimer (1980), p 31.

למעשה, הבחנה זו דומה להבחנתה של Buttimer (1980) בין הטיפוס הלוקלי לטיפוס העירוני. אצל Buttimer ההבחנה בין שני הטיפוסים נעשית על פי מידת החפיפה בין שלוש פעילויות חברתיות שיש להן משמעויות מרחביות: (1) קשרי משפחה (2) קשרי עבודה (3) קשרי חברות ואינטרסים. לגבי הטיפוס הלוקלי שלוש הפעילויות הללו משתלבות וחופפות בעוד שלגבי הטיפוס העירוני הפעילויות הללו נפרדות. הגדרתה של Buttimer מתאימה גם בהקשר הנוכחי של הדיון, אלא שכאן ההבחנה בין הפרטי לציבורי רלוונטית יותר ולפיכך האיור המופיע לעיל הוא התאמת המודל לטיעון במאמר זה. הטיעון הוא כי השפעת אילוצי תרבות על ניידות מרחבית של נשים פועלת כך שכאשר יש חפיפה בין גבולות המרחב הפרטי לגבולות המרחב הציבורי, ניידותן של הנשים מוגבלת ולהפך ככל שהמרחב הציבורי רחוק מהפרטי גדולה ניידותן של הנשים. אנו ניווכח כי במקרה הנשים הבדויות לא תמיד פועל מודל זה באופן שהוצג, ולהבחנה זו השלכות תכנוניות שיפורטו בהמשך המאמר.

מיגדר ומרחב בחברות מוסלמיות

בחברות מוסלמיות רבות אילוצי התרבות המופעלים כלפי נשים קשיחים יותר והגבולות בין פרטי לציבורי חדים יותר לעומת הגברים ולעומת אילוצי תרבות של נשים וגברים בחברות מערביות. מצב זה מחמיר בעיקר בעידן שבו הזרם הפונדמנטליסטי צובר תאוצה בארצות מוסלמיות רבות. בארצות אלו ניידותן של נשים במרחב הציבורי מוגבלת מאוד מחמת אילוצי התרבות. חלק מהנשים מחויבות על פי החוק ללבוש רעלות ושמלות

מסורתיות (כמו באירן). אך גם במדינות שבהן לבישת הרעלה והשמלה איננה חובה, כמו במצרים או בתורכיה, חלק מהנשים כיום מעדיפות ללבוש בגדים מסורתיים ובכך לפתור את הדיאלקטיקה שבין ה"פרטי" ל"ציבורי" אשר כאמור גוברת בגלל תופעת הפונדמנטליזם (Beller-Hann, 1995). בקהיר אבחנה Meclaud (1990) את התופעה של נשים צעירות, משכילות ממעמד בינוני, אשר ביוצאן לעבוד מחוץ לביתן משתמשות בלבוש המסורתי של הרעלה והשמלה אף על פי שקוד זה איננו נדרש על ידי "שומרי הכבוד" בחברה (בעל, חמות, הורים). הפרדוקס שאובחן על ידי Meclaud הוא שנשים אלו על סף המודרניות שלהן משתמשות בסמל של נחיתותן כדי להרחיב את מרחב פעילותן מחוץ לבית.

על פי הבחנה זו, אפשר לנתח את תופעת הרעלה כפונקציה המשמשת להגדלת המרחב הציבורי של הנשים המוסלמיות תחת המגבלות הקשות שבהן הן חיות. כלומר, הנשים יצרו חוקים משלהן של "פרטי" בתוך "ציבורי" באמצעות לבישת הרעלה. מבחינה מרחבית הן ב"ציבורי", אך מבחינת הכבוד, הצניעות והמוסר הן מוגנות באמצעות הלבוש ואו הן כמו ב"פרטי". הסבר דומה באשר למצב באירן נותנת Abu Odeh (1993). גם שם היא מסבירה את החזרה לרעלה כהרחבת התחום הציבורי, לא רק מבחינת שמירת הצניעות אלא גם מבחינת בטיחותן של הנשים, למשל בנסיעה בתחבורה הציבורית או בתנועה במרחב הציבורי. השימוש ברעלה מאפשר לנשים לנוע במרחב הציבורי, עוזר להן לשמור על בטיחותן ומגן עליהן מפני אלימות מילולית ופיזית מצד הגברים. לפי Abu Odeh, הרעלה, אם כן, איננה אנטי פמיניסטית כלל כפי שרואים אותה רבים מחוץ לאירן, אלא מכניזם מידי המאפשר גמישות בניידות המרחבית של נשים וגם תחושת ביטחון חברתית ופסיכולוגית. הרעלה משמשת פתרון לטווח קצר ומידי, היא איננה מחליפה את המאבק הפמיניסטי ארוך הטווח אלא רק מציעה פתרונות מעשיים.

הסבר זה איננו חדש. כבר במאות ה-18 וה-19 נכתבו דברים דומים בספרי מסע של נשים מערביות שטיילו בארצות אגן הים התיכון. בחיבורים אלו רואות חלק גדול מהנשים ברעלה מכניזם של חופש. כיסוי הפנים איננו חוצץ בין הנשים לעולם אלא מתווך בינן לבין החלל הציבורי הפומבי ומקל את יכולת התנועה שלהן מחוץ לבית. חלק מהנשים המערביות ראו באישה הים תיכונית סמל להשתחררות. על פי כתביהן, שימשה הרעלה אמצעי להגדלת הביטחון והניידות המרחבית. הנוסעות המערביות נהגו להשוות בין הביטחון בערי המזרח לאי הביטחון שחשו בו בערי המערב (Melman, 1995).

מיגדר ומרחב ביישובי הבדווים במזרח התיכון

אורח החיים הנוודי של הבדווים במזרח התיכון העלה במחקרים רבים את שאלת התייחסותם לטריטוריה ולמרחב. עובדת היותם ניידים מעידה, לדעת חוקרים מספר, על התייחסות א-טריטוריאלית (Rappoport, 1978). הטענה היא כי למנגנון זה של ניידות מרחבית יש פונקציה חברתית של הסרת מתחים בגלל הקטנת מפגשים לא רצויים במרחב, ולפיכך התייחסות לטריטוריה מסוימת קבועה איננה קיימת. השינוי הנובע ממעבר מחיי נוודות להתיישבות קבע יוצר למעשה עיצוב מחדש של התייחסות לטריטוריה מבחינת גידול באינטראקציות לא רצוניות וכן איבוד יכולת ההתמודדות עם קונפליקטים (בר, 1989). עקב כך נוצר הצורך בפיתוח אמצעים מהירים נוקשים יותר להתמודדות עם המעבר, כמו צווים דתיים או חוקים חברתיים נוספים. במקרים רבים נחשבת התיישבות כפוייה כהרסנית לעתים עד כדי גרימת הפרעות פסיכוסיות (Rappoport, 1978). שינויים אלו, ובעיקר הגידול בצפיפות, משפיעים יותר על קבוצות אוכלוסייה מסוימות כמו ילדים ונשים אשר לגביהם קיימים אילוצי סמכות נוקשים יותר.

מחקרים שעסקו בנושא מיגדר בחברות נוודים במזרח התיכון הפרידו בין המרחב הפרטי - האוהל - הנחשב כמרחב הנשי לבין המרחב הציבורי - הגברי - המאהל, וקבעו כי לנשים אין תפקיד במרחב הציבורי ולפיכך הן נחותות מהגברים (Lewando-Hundt, 1984). לעומת זאת מחקרים אחרים מתנגדים לחלוקה זו וטוענים כי לנשים כוח והשפעה פוליטיים למרות מגבלותיהן המרחביות. כללית, הכל מסכימים כי לנשים תפקיד פסיבי בעיצוב חייהן.

כמו לאחיותיהן בארצות מוסלמיות אחרות, לחלק מהנשים הבדוויות ביישובים הבדווים המתוכננים במזרח התיכון כיסוי הראש הנו הכרח, תנאי ליציאה לחצר הבית או לרחוב הקרוב לבית. אך בניגוד לאחיותיהן, כיסוי הראש איננו מרחיב את המרחב הציבורי מעבר לקיים. כיסוי הראש או הרעלה הם חלק מקוד מסורתי תרבותי בסיסי, אין הם משנים חוקי תרבות אחרים שמשפיעים על הגבלת הניידות, ולפיכך אינם מגדילים ניידות מרחבית.

הקודים התרבותיים בחברה הבדווית במזרח התיכון מכתבים חפיפה ניכרת בין מרחב פרטי למרחב ציבורי. כפי שכבר צוין, בארצות כמו ירדן, מצרים, ערב הסעודית ואירן שמתרחש בהן תהליך מעבר ליישובי הקבע, מצטמצם המרחב ביישובים המתוכננים לעומת היישובים המסורתיים (Rappoport, 1978). מצב זה גורם לחידוד ולהחמרת אילוצי התרבות החלים על נשים. עבודתה של Lila Abu Lughod (1986) על קבוצת בדווים במצרים מעידה על מגמה זו. היישובים הבדווים המתוכננים במצרים אינם

מבודדים כמו בעבר, מגיעים אליהם אורחים רבים יותר עקב קשריהם הכלכליים של הגברים. בגלל קודים תרבותיים המחייבים נשים להימנע ממצע אפילו במבט עם גברים, מקפידות יותר נשים בדוויות ביישובים אלה על לכיפת הרעלה. כמו כן, ניידותן מוגבלת למרחב הפרטי. כלומר חל צמצום במרחב ה"ציבורי" עם המעבר ליישובי הקבע. נשים בדוויות במצרים חוו לפיכך את החוויה הקשה ביותר של המעבר ליישובי הקבע בגלל בידודן מהעולם החיצון וחוסר אפשרותן להשתמש באמצעים של העולם החיצון כדי להתגבר על קשיי המעבר. יש הגורסים כי המעבר ליישובי הקבע הרע את מעמדן ואת דימוין העצמי כי חלק גדול מתפקידיהן המסורתיות לא קיים עוד וכך חשות הנשים חסרות תועלת (Abu Lughod, 1986). עם זאת, חשוב לציין כי ניידותן של נשים בדוויות גדלה עם הגיל: נשים מבוגרות, בעיקר לאחר הפסקת המחזור החודשי, יכולות לנוע כמו גברים.

ניידותם של גברים בדווים במצרים איננה מוגבלת גם בתוך היישובים המתוכננים וגם מחוץ להם. קודים של מוסר וצניעות אינם מחמירים עם הגברים בדווים כמו עם הנשים. עם זאת, קיימים אילוצי תרבות אחרים שגם הם מגבילים את ניידותם של הגברים בדווים. בנגב חיים הדווים בעיירות ובשכונות על פי שיוך המולתי ובדרך כלל יימנעו גם הגברים מלנוע בשכונות אחרות, לא בשל צניעות אלא בשל כללים מקובלים מסורתיים של טריטוריאליזם שעל פיהם אין נעים בטריטוריה של שבט אחר ללא הזמנה. אך, למגבלת הניידות המרחבית של הגברים אין השפעה מעשית על מילוי תפקידם הכפול בעוד שלגבי הנשים יש במגבלות ניידות אלו משום הפרעה למילוי תפקידן בגלל מניעת נגישותן לשירותים.

השפעה שלילית נוספת של מעבר חברות נוודיות ליישובי קבע שבעקבותיה חל שינוי בדפוסי התעסוקה, היא שנשים הפכו להיות תלויות יותר בבעליהן. אם קודם לכן התקיימה חלוקת תפקידים כלכלית ולנשים היו פונקציות מוגדרות שאפשרו להן שליטה על המרחב הביתי, עתה נופל עול הפרנסה על הגבר, והאישה מאבדת את תפקידה המסורתי (Lewando-Hundt, 1984). מצד שני, כפי שמציינת Lewando-Hundt, לגבי הדווים בנגב הפרדה תעסוקתית זו המרחיקה בין גברים לנשים מקרבת נשים לנשים אחרות בעיקר ברמת השכונה, כך שדפוסי הביקורים בין הנשים ביישוב המתוכנן תכופים יותר מבפזורה בעיקר בגלל הצפיפות הגבוהה יותר וגם בגלל הזמן הפנוי הרב שנוצר בחיי האישה ביישוב בשל העלמות תפקידיה הכלכליים המסורתיים.

לסיכום, עם המעבר לכלכלת שכר הגברים מרחיבים את הספירה הציבורית שלהם ויוצרים יותר קשרים בעוד שהנשים דווקא מצטמצמות במרחב הפרטי. כך יוצא שניידות מרחבית של גברים ונשים החיים באותה קהילה מושפעת בצורה שונה מהשינוי באורח החיים. לגברים המעבר ליישוב עירוני מתוכנן מרחיב את המרחב הציבורי ואילו לנשים הוא מצמצמו.

מיגדר ומרחב בקרב הבדווים בנגב

בשל היותם של הבדווים בנגב קבוצת מיעוט אתנית הם מחויבים להתייחסות טריטוריאלית שונה משל שאר הנוודים בעולם בעיקר עקב יחסי הקונפליקט עם השלטונות (בר, 1989). הבדווים בנגב אינם משתלבים מרחבית בדפוסי יישובים אחרים אלא ממשיכים לאחר התקבעותם להיות סגרגטיביים. נקודת הדמיון בין בדווי הנגב לחברות נוודים אחרות היא כי המעבר ליישובי הקבע יצר אצלם משברי תרבות שנבעו בעיקר בשל הצפיפות הגדלה ביישובים. צפיפות גדלה זו החמירה את אילוצי התרבות ביישובים המתוכננים בנגב והגבילה את הניידות המרחבית של הנשים (טל, 1993). אילוצי תרבות אלה מוגדרים בדרך כלל על ידי "שומרי הכבוד" (בעל, חמות, הורים) יותר מאשר על ידי הנשים עצמן. כפי שטענה Ardener (1993) הגדרת גבולות של "פרטי" ו"ציבורי" שונה בין קבוצות שונות בתוך החברה עצמה וכך גם אצל הבדווים, קיימים דפוסי ניידות שונים בין נשים מקבוצות בדוויות שונות, כפי שפורט בסעיפים הבאים.

כדי לאתר את השינויים בניידות המרחבית של גברים ונשים בדווים לאחר התקבעותם נעשתה עבודת שדה במסגרת הכנת תכנית פיתוח ליישובי הבדווים בנגב עבור משרד השיכון והבינוי. ההתייחסות בתכנית זו לפיתוח עיירות הבדווים הייתה מנקודת מבט שיווקית, כלומר התייחסות לעיר כאל מוצר שיש לשווקו לצרכני העיר - תושביה. לפי הגדרת התכנית, הנשים הבדוויות מהוות קהל לקוחות רחב של העיר ולפיכך הן נקבעו כקבוצת מטרה. שיטת המחקר של שאלונים במדגם סטטיסטי יושמה רק לגבי גברים בדווים בגלל מגבלות מסורת, והמחקר בקרב הנשים הבדוויות נעשה על ידי קבוצות מיקוד.² נערכו פגישות של ארבע קבוצות מיקוד של נשים ביישובי הקבע. בקבוצות המיקוד השתתפו בדרך כלל נשים בנות אותה משפחה, רובן צעירות (עד גיל 35) משכילות, חלקן נשואות וחלקן רווקות. אף אחת מהן לא עבדה ורובן באו ממשפחות מבוססות. כמחצית מהנשים (בעיקר ברהט) היו משכילות (בדרך כלל סיימו תיכון). אותן נשים היו נשואות לגברים משכילים.³

הניתוח שלהלן ייערך תחילה בהתחשב בכלל הנשים הבדוויות בנגב בחמש רמות

2 קבוצות של עד עשר נשים שיש ביניהן הומוגניות בתכונה אחת אך שונות בתכונות אחרות. הריאיון נערך בצורת שיחה חופשית על נושאים שמעלה המנחה.

3 יצוין כי שיטת המחקר שננקטה לגבי הנשים הבדוויות איננה מאפשרת ניתוח של התפלגויות באחוזים. ייחודה של שיטה זו הוא בעובדה כי היא מאפשרת לאסוף נתונים מרביים על אוכלוסייה שבקרבה לא ניתן לערוך מדגם שאלונים.

מרחב שונות: הבית, השכונה, היישוב, האזור והמדינה. אחר כך יוצג ניתוח ניידות מרחבית של נשים בהתייחס לקבוצות שונות בקרב האוכלוסייה הבדווית.

דפוסי ניידות על בסיס מיגדר ברמות מרחב שונות בקרב הבדווים בגב

רמת הבית והמגרש

בחיים בפזורה נחשב תחום המגורים כתחום הפרט שעל פרטיותו ושלמותו הקפיד הבדווי (בר, 1989). תחום המגורים שימש מגן לכל נרדף. אדם רדוף שעבר את גבולות מרחב המגורים קיבל את הגנתו של בעל הבית כי נחשב לאורחו, כלומר לחוסה בתחום בעלותו. על תיחמו המרחבי של האוהל או הבית, כלומר, על גבולות ה"פרטי" להבדיל מה"ציבורי". קיימות מספר דעות למשל מרחק של 10 צעדים מהאוהל הוא גבול ה"פרטי", או הגבול שעד אליו נשמע קול אדם המבקש חסות או רדיוס של 15 מ' (חבקוק, 1986). אחת המשמעויות המרחביות הדרמטיות במעבר ליישוב מתוכנן היא צמצום תחום הפרטי. בעוד שבפזורה חיו הבדווים בתפרוסת דלילה, הרי שביישובי הקבע רוב המגרשים הם בשטח של עד 1 דונם הנבנים בצמידות כאשר החלוקה היא בדרך כלל על בסיס חמולה בשכונה ומשפחה מורחבת במבנן (בערוער, כסיפה ושגב שלום קיימים גם מגרשים גדולים יותר של 2 ו-3 דונמים שניתנו למפוני אזור תל מלחתא).

צפיפות הבינוי הגבוהה ביישובים יחסית לפזורה גורמת להחמרה בהגדרת גבולות ה"פרטי" בגלל החשש הגדול יותר להפרת קודים של כבוד וחוסר האפשרות לפתור קונפליקטים חברתיים באמצעות ניידות במרחב. הצפיפות ביישוב המתוכנן מתבטאת לא רק ברמת הבית אלא בעיקר ברמת היישוב. העובדה שהבדווים גרים בסמיכות רבה לקבוצות ממוצא אחר מגבירה את הסיכונים של הפרת קודים של צניעות בגלל הסבירות הגבוהה יותר למפגשים בסביבה צפופה יותר, ולכן מצמצמת את גבולות ה"פרטי" ותורמת להחמרה באילוצים. תחושת הצפיפות בוטאה גם על ידי גברים בדווים: למעלה מ-80% מהנשאלים בסקר שנערך במסגרת העבודה טענו שהמגרש הביתי קטן מדי והמרחק בין המגרשים קטן אף הוא, אך אצל הגברים הצפיפות איננה מגבילה את מרחב הניידות כמו אצל הנשים.

העובדה שביישובי הבדווים מגיעה הצפיפות ל-2-3 יחידות דיור לדונם משמעותה כי הנשים גרות בדרך כלל עם החמות או עם משפחת הבעל ואז צעדיהן נמדדים ביתר

קפדנות. צפיפות מגורים זו בתוך המגרש הביתי משפיעה גם על מידת הניידות במרחב הציבורי כי יש מי שמפקח כל הזמן. נשים בקבוצות מיקוד ציינו כי צפיפות זו מחניקה, ובמספר מקרים ברהט מתכוננות כמה משפחות של צעירים לעבור להתגורר באזור אחר בשכונה במגרש קטן יותר כדי להשתחרר מפיקוח המשפחה. אמנם גם ביישובים הספונטניים גרו המשפחות המורחבות בקרבה פיזית גבוהה, אך נראה כי ביישוב המתוכנן הצפיפות קשה יותר מהסיבות האלה: ראשית, לא רק משפחות חיות קרוב אלא משפחות מורחבות חיות באותו בית (בקומות נפרדות), בעוד שבפזורה לכל משפחה גרעינית הייתה יחידת מגורים נפרדת. שנית, ה"ציבורי" בפזורה לא היה מאיים כל כך כמו ביישוב, שוב בגלל רמת הצפיפות הגבוהה יותר ביישוב וההודמנויות הרבות יותר למפגשים בלתי רצויים. שלישית, בגלל ההודקקות לשירותים יש צורך רב יותר בניידות במרחב הציבורי מאשר בחיים בפזורה. מבחינות מסוימות הניידות היומיומית גבוהה יותר במרחב המתוכנן לעומת המרחב המסורתי, כי במרחב המסורתי שיגרת הניידות היומיומית הייתה קבועה והתאימה עצמה לגבולות ה"פרטי" וה"ציבורי". Lewando-Hundt (1984) מציינת כי המעבר ליישובי קבע מגדיל את הסיכוי לקונפליקטים בין האישה לחמות על ארגון חיי המשפחה המורחבת בגלל החיים בקרבה יתרה.

רמת השכונה

השכונה היא ה"ציבורי" היחיד של הנשים הבדוויות בעיירות. כל הנשים שדיברנו איתן מרגישות חופשיות בניידותן ברמת השכונה, והן מבצעות את רוב קניותיהן בחנויות השכונתיות (או לחלופין: באזור - באר שבע, חברון או דהרייה כפי שיפורט בסעיף הבא). בשכונה נקנים מוצרים יומיומיים (לחם, מוצרי חלב) בעוד שמוצרי הלבשה והנעלה נרכשים באזור. באר שבע וחברון משמשים אף כמרכזי שירותים רפואיים (בעיקר רופאי שיניים) עקב רמת המחירים הזולה עבור שירותים אלו. עם המעבר לעיירות והקרבה לשירותים חל שינוי בחלוקת התפקידים בין בני הזוג. בפזורה היו הגברים אחראים על הקניות בגלל המרחק הרב ממרכזי שירותים בעוד שביישובים הנשים הן האחראיות על הקניות (Lewando-Hundt, 1984).

עם זאת, הצפיפות בשכונות וההחמרה באילוצי סמכות מגבילות את יכולת הנשים להינות משימוש בשירותים. למשל, הורים לא תמיד שולחים בנות לבתי ספר תיכוניים מעורבים בגלל החשש ממפגשים בלתי רצויים ולפיכך אחת הבקשות של הנשים במסגרת קבוצות המיקוד הייתה לבנות בתי ספר תיכוניים נפרדים לבנות. נשים מבלות רוב שעות היום בגבולות השכונה. לכן תחושת הצפיפות בולטת יותר מבחינתן מאשר מבחינת הגברים, המבלים רוב זמנם מחוץ לשכונה בגלל השינוי בדפוסי התעסוקה שלהם.

רמת היישוב

ניידות נשים באזורים שמחוץ לשכונות מגוריהן אסורה ברוב המקרים מטעמי תרבות וצניעות. כך יוצא שכל היישוב הוא למעשה מרחב אסור לנשים. רוב הנשים שדיברנו אתן לא מכירות שכונות אחרות ביישוב. היררכית הניידות המרחבית שלהן מסתכמת בשכונתן ואחר כך בהיררכייה המרחבית - באזור באר שבע, חברון או דהריה. אין הן מכירות שירותים בשכונות אחרות או משתמשות בהם, ולרובן אין קשרים חברתיים בשכונות אחרות. רק ברהט לחלק מהנשים יש קשרים חברתיים בשכונות אחרות ולעתים הן מבקרות בהן. מצב זה יוצר דפוס ניידות מרחבית מרתק מבחינת מודל זמן-מרחב שבו למעשה ניידותן של הנשים הבדוויות מצומצמת ביותר בתוך היישוב אך מתקיימת קפיצה מרחבית מחוץ ליישוב כאשר יישובים אחרים באזור נחשבים לפחות "ציבוריים" מאשר שכונות אחרות ביישוב מבחינת קודים של צניעות.

בדומה למצבן של נשים בדוויות ביישובים המתוכננים במצרים כך גם בנגב, הצפיפות ביישובים והעובדה שהמרחב הצטמצם לעומת החיים בפזורה משפיעות לשלילה על הנשים, כי הן אלו הנתונות לפיקוח חברתי על פי הקודים התרבותיים של החברה. הצפיפות מגבירה את החשש ואת חוסר הביטחון של הגברים מבושה, מאי צניעות וכו' ולפיכך מוגבר הפיקוח על הנשים. הצפיפות משפיעה על הגבלת ניידותן של נערות עוברות ולומדות. מרחב ההזדמנויות שלהן להיפגש עם גברים ביישוב גדל ולכן הפיקוח עליהן צמוד יותר. מצב זה שבו קיימות מגבלות ניידות על נערות קיים גם בקרב הבדווים במצרים (Abu Lughod, 1993) ובעטיין קשה על הנערות היציאה ללימודים.

יש לציין כי במקרה זה קיים הבדל בדפוס הניידות המרחבית ברהט, היישוב הבדווי הגדול ביותר, לבין יישובים חדשים יחסית כמו כסיפה ועדוער. נראה כי ההתנסות בחיים עירוניים מולידה עם הזמן שינויים בדפוס ניידות מרחבית. בקרב נשות רהט ניכרת פתיחות מסוימת לשימוש בשירותים הממוקמים במרכז המסחרי של היישוב, כלומר מחוץ לשכונה. מרכז מסחרי הוא אקסטרטוריאלי כלומר איננו שייך לשבט או לחמולה זו או אחרת ולפיכך אילוצי התרבות נמוכים בו יותר. חלק מנשות רהט מבקרות בבנק הממוקם במרכז וכן בחנויות הספורות שנפתחו בו לאחרונה. מגמה זו מעידה על כך שדפוס הניידות המרחבית משתנה לאורך זמן ותלוי במידה רבה בניסיון החיים ביישוב עירוני ועם זאת תהליך זה איננו מפחית את הצורך בהתחשבות בשלכיות האטית של השינוי.

רמת האזור

כמעט כל הנשים ששוחחנו איתן יוצאות לקניות בבאר שבע וגם בחברון ובדהריה אחת לשבועיים או אחת לחודש. הן יוצאות עם נשים נוספות או עם בעליהן. נשות רהט

יוצאות יותר מנשות יישובים אחרים. לכאורה מוזר כי ברמת האזור ניידותן גבוהה יותר מאשר ברמת היישוב, אך ההסבר הוא כי בעוד שברמת היישוב הסמיכות לקבוצות אחרות היא המגבירה את החשש מפני שבירת קודים מסורתיים הרי שבעיר האנונימיות גדולה יותר. כך נהפכת העיר הגדולה והאנונימית למרחב פחות "ציבורי" מבחינת קודים של צניעות מהשכונות הקרובות ביישובים. הגברים ניידים יותר ברמת האזור, כי מקום תעסוקתם הוא כאמור מחוץ ליישוב ולפיכך הם מיוממים לצורכי תעסוקה מחוץ ליישוב.

רמת ארצית ובין-לאומית

נשות רהט היו פעמים רבות בתל אביב ובירושלים. נשים מיישובים אחרים שהשתתפו בקבוצות אחרות היו בערים אלה פעם אחת בלבד. הנשים המסורתיות לא ביקרו אף פעם מחוץ לאזור בארבע שנים וחברון.

נשות רהט ממשפחות מבוססות טיילו עם בעליהן בחו"ל. ביישובים אחרים הנסיעות לחו"ל הן פחות שכיחות הן לגבי גברים והן לגבי נשים, כאשר הסיבה העיקרית היא רמת החיים וההכנסה.

ה"קפיצות" בהיררכיית הניידות המרחבית מראות כי מבחינת אילוצי תרבות קיימים למעשה סוגים שונים של "פרטי" ו"ציבורי" עבור הנשים הבדויות. משמעות הקפיצות המרחביות היא כי היישוב בכללותו הוא הרבה יותר "ציבורי" מאשר העיר הגדולה. כלומר לגבי הנשים הבדויות אין קשר ישיר בין מרחק לבין משמעות מרחב כציבורי. הרחוק נחשב ל"פרטי" יותר מהקרוב בגלל האנונימיות במרחב הרחוק ומבחינת זו דפוס זה איננו מתאים למודל של Buttimer שהוצג בתחילת המאמר, שעל פיו ככל שהמרחב הציבורי רחוק מהפרטי החברה נחשבת למודרנית יותר. מקרה הנשים הבדויות מראה כי לא תמיד קיים קשר ישיר בין המרחק בין שני המרחבים לבין שלב ההתפתחות של החברה כולה ולמעשה במקרה של הנשים הבדויות ה"ציבורי" היותר רחוק מה"פרטי" נחשב אף הוא ל"פרטי" מבחינת קודים של צניעות. כמו כן, לבישת כיסוי הראש אצל הנשים הבדויות היא הכרח ולא אמצעי להגדלת המרחב הציבורי שלא בקבוצות של נשים מוסלמיות במדינות אחרות, כפי שקבעו המחקרים של Meclaud ושל Abu Lughod.

כאמור, קשה לראות בנשים הבדויות מקשה אחת. קיימת ביניהן שונות על בסיס גיל, מוצא ורמת השכלה של האישה ושל הבעל, וכן רמת ההכנסה משפיעה על ניידותן המרחבית, כפי שיפורט בפרק הבא.

דפוסי ניידות מרחבית של נשים בדוויות על פני קבוצות אפיון שונות

מטרת הפרק היא להציג מאפייני ניידות מרחבית שונים בין קבוצות נבחרות של נשים תוך כדי ציון ההסתייגות כי קיימת שונות בכל קבוצה מבחינת מאפייני הניידות המרחבית שהיא תוצאה של הבדלים ברמת השכלה, גיל, מוצא, וותק בעיר. עם זאת, ניתן להתוות קו מנחה אחיד המגדיר השפעות של שינוי באורח חיים על ניידות מרחבית של נשים, וזאת ייעשה בפרק זה.

קבוצת הנשים המתגוררת ברהט לעומת נשים ביישובים מתוכננים אחרים

מצבן של הנשים המתגוררות ברהט שונה ממצבן של נשים ביישובים אחרים כי הן חיות ביישוב זמן ממושך יותר. מכיוון שרהט יישוב ותיק יותר, דפוס החיים בו פתוח יותר מביישובים צעירים יחסית. קבוצת המרואיינות תושבות רהט מנתה נשים צעירות (עד גיל 35) רובן נשואות ואמהות, כמעט כולן משכילות (השכלה יסודית ותיכונת), וכמעט אף אחת מהן איננה עובדת. מקרב קבוצה זו רובן ציינו כי הן הולכות למרכז היישוב לערוך קניות או לבנק. אף גודלה של רהט (29,500 נפש ב-1996) מקטין במידה מסוימת את סף הסיכוי למפגשים לא רצויים. כמובן שקבוצה זו איננה מייצגת את כלל הנשים ברהט. משיחות עם נשים אחרות (שלא במסגרת קבוצות מיקוד) ברור כי קיימים אילוצי תרבות שונים בין השבטים השונים ולפיכך גם חופש הניידות המרחבי שונה. ידוע כי יש שבטים שבהם הפיקוח על הנשים צמוד יותר לעומת שבטים אחרים שהם ליברליים יותר.

המאפיין את הנשים המרואיינות מרהט הוא רצונן העז לצאת לעבודה (נושא זה ידון בהרחבה בפרק תעסוקה) ושאיתן לפיתוח היישוב בעיקר בתחום פיתוח שטחים ציבוריים וחינוך לילדים.

ברהט מתפתח מרכז מסחרי באזור אקסטריטוריאלי (מתוכנן על אדמות מדינה) ולפיכך באזור זה מותרת התנועה. מכך נובע כי גבולות ה"ציבורי" של נשות רהט רחבים יותר מגבולות ה"פרטי" לעומת נשים בדוויות ביישובים אחרים שבהם לא קיימים עדיין מרכזים מסחריים אקסטריטוריאליים.

נשים ערביות ישראליות שנישאו לבדווים

קבוצה לא מבוטלת של נשים המתגוררות כיום ביישובי הבדווים הן נשים ערביות ישראליות מיישובים ערבים בארץ אשר נישאו לבדווים. נשים שהשתתפו בקבוצות

המיקוד גרו לפני נישואיהן בערים גדולות (לוד, נצרת) או ביישובים גדולים כמו אבו גוש ליד ירושלים. נשים אלו הן הסובלות ביותר ממגבלות הניידות המרחבית כי בבית הוריהן היו רובן חופשיות לנוע במרחב והיו מודרניות מבחינת לבוש, רמת השכלה והתנהגות, ולרובן המעבר לחיים ביישוב בדווי עם כל המגבלות החלות עליהן הוא במידה רבה הלם תרבותי. השינוי הוא טוטלי: בלבוש, באורח חיים יומיומי ובמגבלות הניידות המרחבית הנגזרות עליהן. נשים אלו התבטאו במילים כמו "מחנק", ו"בית סוהר" לתאר את מצבן.

נשים בדוויות מסורתיות בגילאי ביניים

קבוצה קטנה של נשים בקבוצת המיקוד היתה מבוגרת יותר, נשים אשר נישאו בדרך כלל עם הופעת המחזור הראשון בגיל 12 ועתה יש להן 10-12 ילדים. נשים אלו לא למדו מעולם. רובן אף מיעטו לצאת את גבולות היישוב. נשים אלו חיות בחלקן ביישובים בבתים שאין בהם חשמל ומים כי עדיין לא התחברו למערכת. סדר יומן מתחיל כל יום לפנות בוקר בחימום מים לבעל ולילדים ובאפית לחם. חלקן נשים ראשונות לבעלים הנשואים לנשים נוספות - מצב שהן מקבלות בהכנעה. נשים אלו חיות לפי דפוסי מסורתיים ביותר, ועבורן המרחב הפרטי והמרחב הציבורי חופפים. לסיכום, נראה כי השפעת המעבר ליישובי הקבע על הניידות המרחבית של הנשים שונה על פי השתייכות חברתית. ניתן לציין באופן כללי כי ותק של עיר משפיע על הגדלת המרחב הציבורי. כמו כן, המעבר קשה ביותר לנשים שחיו בחברות שבהן קודים של ניידות מרחבית שונים מאלו של הבדווים.

תעסוקת נשים בדוויות

תעסוקת נשים בדוויות נמוכה ביותר: 5% לעומת 13% במגזר הערבי בכלל וכ-44% במגזר היהודי (על פי תכנית פיתוח יישובי הבדווים בנגב, 1995). הסיבה לשיעור נמוך זה של תעסוקה בקרב הנשים היא בעיקר תרבותית. נשים לאחר נישואיהן ועם לידת הילד הראשון "נכנסות" לספרה הביתית, כך שאף על פי שאין נתונים מדויקים על התפלגות הנשים המועסקות לפני ואחרי נישואיהן, נראה מבדיקות בשטח ומשיחות עם הנשים כי קרוב לוודאי שרובן רווקות. אחוז נמוך זה של נשים העובדות מחוץ לביתן הן משכילות (בדרך כלל השכלה תיכונית ומעלה), והמעטות שהן נשואות, אף בעליהן משכילים. בסקר שנערך ביישובי הבדווים היו רוב הגברים שנשואיהם עובדות מחוץ לבית בעלי 12 שנות לימוד. ניידותן של נשים אלו היא הרחבה ביותר, המרחב הציבורי שלהן רחב הרבה יותר מהמרחב הפרטי. נשים רבות מקרב קבוצה זו אף טיילו בערים אחרות בארץ ובחוץ לארץ.

מצבן של הנשים הבדוויות, במיוחד המשכילות בעלות תעודת בגרות, הוא מצב של

מלכוד. מחד גיסא הן רכשו כלים מודרניים ההופכים אותן לשונות מאמותיהן, ומאידך גיסא, הקודים התרבותיים בחברה מנציחים את נחיתותן כך שבפועל הן חיות כמו אמותיהן אלא שהן יותר מתוסכלות. מצב זה הולך ומקצין יותר ויותר כי על פי הנתונים הסטטיסטיים, השכלת נשים בדויות נמצאת בסימן עלייה. בשנת 1982 היו הבנות כ-35% מכלל התלמידים הבדוים, ובשנת 1994 עלה שיעורן ל-44%. (הכוונה לתלמידי יסודי, חטיבת ביניים ותיכון, על פי: משרד החינוך, 1995). לעומת זה שיעור הנשים הבדויות המועסקות עולה במידה קטנה הרבה יותר. עם זאת, יש לזכור כי על אף עלייה זו, שיעור הבנות הבדויות הלומדות בחטיבות העליונות עדיין נמוך יחסית למספר הבנות הלומדות בבתי ספר יסודיים בגלל שיעור הנשירה הגבוה. סיפורה של נהידה ממחיש את מצוקת הנשים: "אני למדתי לבגרות קשה והצלחתי והייתי שונה מהרבה בנות שלא למדו אבל עכשיו אני כמוהן כאילו לא למדתי. אני לא האמנתי שמה שאעשה כל יום יהיה לגדל ילדים ולנקות, כל כך רציתי ללמוד באוניברסיטה מתמטיקה ומחשבים והייתי בטוחה שאעשה זאת". נהידה גרה בבית חמותה בקומה התחתונה, והיא ובעלה מתעתדים לעבור לבית משלהם בשכונה אחרת בין היתר בגלל המחנק שהיא חשה. נהידה לא רוצה לעבוד בשביל הכסף כי בעלה מרוויח מספיק, היא רוצה לעבוד בשביל העניין.

חלימה היא רווקה בת 21 העובדת כגננת. בשיחות בקבוצת המיקוד עלה נושא הנישואין וציפיותיה מבעלה לעתיד. היא הגדירה "בעל טוב" כבעל שייתן לה לעבוד אחרי החתונה, עובדה המדגישה את החשיבות שמייחסות נשים אלו להמשך עבודתן לאחר נישואיהן. במשפחה זו יש כמיהה עמוקה לצאת לעבודה. זוהי משפחה שכל נשותיה משכילות אך אף לא אחת מהן עובדת בגלל אילוצי תרבות. הנשים הבדויות מכירות בדיאלקטיקה הכרוכה ביציאתן לעבודה: מצד אחד, הערך הכלכלי שתורמת היציאה לעבודה ומצד שני, האילוצים והנסיבות החברתיות המקשים את יציאתן (טל, 1993). כדי להתגבר על מגבלות תרבות ביקשו רוב הנשים שיוקמו מפעלי תעסוקה בתוך היישוב. הן מאמינות כי מקומות עבודה בתוך "הספירה הביתית" יקלו עליהן את היציאה מהבית.

על פי ממצאי הסקר שנערך במסגרת תכנית הפיתוח ליישובי הבדוים (1995), מסתבר כי דווקא המעבר לעיירות מגמיש אילוצי תרבות הכרוכים ביציאת נשים לעבודה. רוב הגברים הבדוים בעיירות (75%) מצדדים בפיתוח מקורות תעסוקה ביישוב לנשים לעומת שיעור נמוך הרבה יותר מקרב תושבי הפזורה, 30% שצידדו באותה פעולה. לשאלה: "אם אשתך איננה עובדת, מדוע?" ענו 34% בעיירות כי איננה עובדת בגלל שאין עבודה מתאימה ביישוב, 10% אמרו שאין לה מקצוע מתאים, 27% ענו כי היא עסוקה בעבודות הבית, ו-26% ענו כי איננה עובדת מטעמי מסורת. ניתן לומר כי כ-53% מהגברים הבדוים בעיירות סוברים שנסותיהם לא עובדות מטעמי מסורת

וכ-44% מטעמים מקצועיים או בשל העדר תשתית. השאר טענו כי אין צורך כלכלי בעבודת האישה. בפזורה התפלגות התשובות שונה: רוב הנשאלים (56%) טענו שהאישה איננה עובדת מטעמי מסורת, ועוד כ-22% טענו כי היא עסוקה בעבודות הבית. כלומר, למעלה מ-75% מצביעים בצורה ישירה או עקיפה על סיבות הנובעות ממסורת. רק כ-20% אמרו שאיננה עובדת כי אין מקום תעסוקה מתאים ביישוב או כי אין לה מקצוע. מהשוואת הנתונים נראה כי למעבר לעיירה ישנה השפעה חיובית על התייחסות הגברים ליציאת הנשים מהבית, הנובעת בין היתר מריבוי ההוצאות הכספיות עם המעבר לעיירה ומההחשפות לאורח חיים מערבי (Fenster, 1997).

ומה חסר ביישוב חוץ מתעסוקה?

כדי להתגבר על אילוצי ניידות ולהעשיר את המרחב הפרטי במגוון שירותים ביקשו הנשים בקבוצות המיקוד לפתח פונקציות אשר יקלו את החיים ביישוב. נשים דיברו על מועדונים לנשים שבהם ילמדו איך לתפקד טוב יותר במסגרת חיים מודרניים, למשל איך לבשל, להתעמל ולהתאפר. כולן דיברו על חסר במוסדות חינוך מתאימים לילדיהן ועל רמה נמוכה של מורים. נשים גם התלוננו על חסר בשטחי ציבור ובגנים לילדים. כלומר, חסר בכל מה שקשור לגידול הילדים שהוא באחריותן (ועל כך התלוננו גם הגברים). מבחינה זו היו צורכיהן דומים לצורכי הגברים אך מסיבות שונות.

מועדוני נשים

המועדון משמש את הנשים כפי שהשיג' (אוהל האירוח וההתכנסות) משרת את הגברים. קרי, מקום מפגש שבו אפשר לשתף בבעיות ולהנות. האווירה שם היא אווירה אינטימית של אחוות אחיות ומערכת תומכת בנשים. זהו מוסד שנחוץ ביותר לנשים ביישובים הבדוים במיוחד לנוכח השינויים הדרמטיים בחייהן והעובדה שהמעבר ליישוב פתר אותן מתפקידים מסורתיים רבים ובכך הותיר להן פנאי רב. הנשים שבשכונתן אין מועדון התלוננו על כך מאוד ואמרו כי הגברים יושבים כל יום בשיג' ומדברים זה עם זה, ואילו להן אין מקום שבו אפשר לדבר בחופשיות.

מועדוני נשים של ארגוני נשים ישראליים ממוסדים אינם קיימים בכל יישוב אלא בערוער, כסיפה ושגב שלום. נכון ל-1995 בתל שבע קיימת פעילות מסוימת לנשים בבתיהן. תהליך הקמת המועדונים בעיירות היה קשה וארוך. היחס האמביוולנטי של הגברים להקמת המועדון היא שעכבה את הקמתו זמן רב. הגברים הבדוים חששו משבירת קודים מסורתיים ומהפרת כללי צניעות וייתכן שחששו גם מאיבוד שליטה על נשותיהם. במהלך הזמן השתכנעו הגברים כי הקמת המועדון איננה מאיימת על מעמדם וכי נשותיהם לומדות להיות עקרות בית במטבח מערבי מודרני. המועדונים שהוקמו

משרתים רק את נשות השכונה שבה הם פועלים בגלל ההפרדה הבין שבטית בקרב הבדווים.

תכנון ומיגדר - השפעות תכנוניות

המאמר סקר את דפוסי הניידות המרחבית של נשים וגברים בדווים עם המעבר לחיים ביישובים מתוכננים. הניתוח במאמר מראה כי שלא כמו הנשים המוסלמיות במדינות אחרות, הלבוש המסורתי של הנשים הבדוויות איננו מגדיל את המרחב הציבורי שבו הן רשאיות לנוע. הלבוש המסורתי הוא חובה מוחלטת ואיננו מכניזם להגברת חופש הניידות. המצב המתואר בקרב יישובי הבדווים בנגב מוכיר את המצב שתיארה Abu Lughod בקרב בדווים במצרים. על פי Abu Lughod והמחקר הנוכחי בנגב, נראה כי הנשים הן החוות את החוויות הקשות של המעבר יותר מהגברים ואפילו מהילדים. מרחב מחייתן מצטמצם ואין הן מוצאות תחליפים לפעולות מסורתיות כמו הגברים. כמו כן מרחבי הניידות שלהן מצומצמים בגלל הצפיפות הרבה ביישובים לעומת מרחבי הניידות הגדולים ביישובים המסורתיים. מסקנה זו מתבססת על הממצאים שנאספו בקבוצות המיקוד של הנשים ועל נתוני הסקר הסטטיסטי שנערך בקרב הגברים הבדווים. ממצאים אלו מחזקים את הטענה כי על המסגרות התכנוניות לתת מענה למצב שבו זה, במילים אחרות, תכנון יישובי הבדווים צריך להביא בחשבון את העובדה כי השינויים משפיעים בצורה שונה על גברים מאשר על נשים.

במחקר הנוכחי הוגדרו ההבדלים בניידות המרחבית ובצרכים בין הנשים לבין הגברים. הנתונים שהובאו במאמר מבהירים עד כמה נדרשת גישה תכנונית פלורליסטית שתתחשב בכל המרכיבים של האוכלוסייה. אמירה זו נכונה לכל קבוצת אוכלוסייה בעלת צרכים ייחודיים, כמו קשישים, ילדים, נכים וקבוצות בעלות צרכים תרבותיים שונים.

בתכנון עבור הבדווים יש להדגיש את השלכיות של השינוי אשר לה קצב משלה בהתאם למוצא, לרמת השכלה, לגיל ולמין הצרכנים. גורם חשוב נוסף המשפיע על קצב השינוי הוא רמת העיור וגודל העיר. כפי שצוין קודם לכן, בעיר רהט, שהיא העיר הגדולה מבין היישובים הבדווים הוותיקים בנגב, היקף השירותים רחב יותר וקצב השינוי החברתי מהיר יותר כי ככל שחיים זמן רב יותר בעיר רמת ההסתגלות לשינוי גבוהה יותר. קצב שינוי כזה מצריך שימוש בטכניקות תכנון שונות שלמעשה יבטיחו תכנון גמיש, כלומר, הגדרת סולם תכנוני שונה על פי צרכי האוכלוסייה.

ניתוח מצבם וצורכיהם של גברים ונשים בדווים הוליד את ההמלצות התכנוניות הבאות:

* צפיפות מגורים: תחושת הצפיפות החזקה במיוחד אצל נשים יצרה צורך של זוגות צעירים למתן אילוצי תרבות על ידי מעבר למגרשים קטנים לבנייה

לזוגות צעירים, אשר יאפשרו עצמאות יתר של המשפחות הצעירות. תכנית הפיתוח ליישובי הבדווים בנגב (1995) כללה המלצה כזו.

* תכנון שירותים: המגבלות על ניידות נשים בדוויות ברמת היישוב הובילו למסקנה כי תכנון מערך שירותים מסוימים צריך להיעשות על פי קריטריונים שונים מתכנון שירותים ביישוב המאכלס אוכלוסייה מערבית. תכנון השירותים צריך להיות גמיש ולהתאים עצמו לאילוצי התרבות שבהם נתונה החברה. ייתכן שבשלבי ההתישבות הראשונים יש לבנות שירותים על בסיס שכונתי או שירותים ניידים בייחוד כשמדובר בשירותים חיוניים כמו בריאות. כיום יש בכל עיירה בדווית מרפאה אחת בלבד (למעט רהט שבה יש שתי מרפאות) ועל הנשים הבדוויות האחראיות על בריאות ילדיהן לכתת רגליהן עם ילדיהן למרחקים גדולים ביותר (השימוש בעגלות ילדים עדיין לא נפוץ בקרב הבדווים). הנשים לעולם לא ילכו לבד למרפאה, יש הטוענים שבגלל מגבלות שפה, אך ברור שתופעה זו קשורה גם לאילוצי תרבות, שהרי רוב הנשים הצעירות דוברות עברית.

שירותי בנק ומסחר יכולים אף הם להיות ניידים, כך גם שירותי חינוך לא פורמלי כמו ספרייה.

אפשר לנייד גם שירותים הניתנים כיום במועדוני נשים. בגלל אילוצי תרבות נשים רבות לא משתתפות בפעילויות שמציע המועדון. ניוודם של השירותים יכול לסייע בכך שיותר נשים ישתמשו בשירותי המועדון. דוגמה לפעילות מסוג זה קיימת במרכז תרבות, נוער וספורט ביישוב בדווי אחר בתל שבע שבו המדריכה מקיימת חלק מהפעילויות בבתי הנשים. על ידי הבאת השירות לבית הצרכן תגדל האטרקטיביות של העיירה, כי למעשה התשתית והשירותים הם היתרון העיקרי במעבר לעיירה.

אמנם גם גברים בדווים אינם מרבים להסתובב בשכונות אחרות, כי הרי השיוכיות השבטית על בסיס שכונות היא חזקה, אך ההשפעה של הגבלת ניידות זו על מילוי תפקידיהם החברתיים קטנה מזו של הנשים, כי הגבלות אלו מקשות עליהן את מילוי תפקידן ואחריותן כאמהות וכאחראיות על משק הבית, במיוחד בהתייחס לשירותי חינוך ובריאות.

* תכנון תעסוקה: בגלל אילוצי תרבות יש לשקול שלביות בתכנון התעסוקה עבור הנשים הבדוויות. המשמעות היא כי בניגוד לגישה הקיימת של איזור (zoning) והפרדת שימושי קרקע, כלומר תכנון אזורי תעשייה ומלאכה נפרדים מאזורי מגורים, שלביות מבחינת הבדווים תהיה דווקא בשילוב שימושי קרקע ותכנון מפעלי תעסוקה זעירים ולא מזהמים, כמו מפעלי תפירה, אריגה, מפעלי אומנות וכו', בתוך שכונות המגורים, לפחות בשלב הפיתוח הראשוני של

היישוב. המלצה זו איננה מבטלת את הצורך בפיתוח אזורי תעשייה ייחודיים בכל יישובי הבדווים, והכוונה היא שבהדרגה אכן יגדל המרחב הציבורי עבור הנשים והן יוכלו להשתלב במקומות עבודה מרוחקים יותר.

* מועדוני נשים: יש לפעול להקמת מועדוני נשים בשכונות או כפי שנאמר קודם לכן לנייד שירותים לנשים במקומות שאי אפשר לבנות בהם מועדוני נשים.

ס י כ ו ם

מטרת המאמר היא לנתח את השפעת המעבר ליישובי קבע באמצעות מעקב אחר דפוסי ניידות של בדווים בנגב וכן לברר מה הן התוצאות התכנוניות הנובעות מכך. במאמר הוצגו התייחסויות למרחב מנקודת מבט של אילוצי תרבות אשר מגבילים ומצמצמים מרחב ציבורי עד לגבולות המרחב הפרטי. ניתוח מסוג זה הנו בעל משמעות בדיון על היבטים תרבותיים של מרחב בקרב חברות מוסלמיות בכלל והבדווים בנגב בפרט. אילוצי תרבות של כבוד וצניעות מכתיבים מגבלות ניידות מרחבית של נשים שביטויים ביישובי הקבע בולט.

על פי ממצאי קבוצות המיקוד בקרב הבדווים בנגב, נשים בדוויות בעיירות מוגבלות בניידותן בתוך היישובים ולמעשה חופשיות לנוע במרחב הביתי והשכונתי בלבד ובקפיצה מרחבית - ברמת האזור. מגבלות ניידות אלו תלויות בגורמים נוספים, בעיקר גודל היישוב והוותק שלו וגם סטטוס האישה, מוצאה וגילה.

לשינויים אלו השפעות על פיתוח ועל תכנון שירותים ותעסוקה ביישובים מבחינת היקפם ומיקומם. מסקנת המאמר היא כי תכנון גמיש מבחינת ספי כניסה ומגוון שירותים הוא המתאים ביותר לצרכים של אוכלוסייה בתהליך שינוי כמו הבדווים בנגב.

מקורות

- בן דוד, י' (1993) *יישוב הבדווים בנגב - מדיניות ומציאות 1967-1992*, משרד הבינוי והשיכון, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- בן דוד, י' (1995) *הקונפליקט הקרקעי בין בדווי הנגב לבין המדינה - היבטים היסטוריים, משפטיים ואקטואלים, קרקע, עמ' 61-91*.
- בר, א' (1989) *עיצוב הסביבה הפיסית ברהט - תפיסת הבדווים מול תפיסת המתכננים*, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך למדעי הרוח והתברה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- חבקוק, י' (1986) *מבית השער לבית האבן*, תל אביב: משרד הביטחון.
- טל, ס' (1993) *האישה הבדווית על הציר שבין נוודות ועיור*, מוזיאון לתרבות הבדווים ע"ש ג'ו אלון.
- משרד החינוך התרבות והספורט (1995) *תמורות במערכת החינוך הבדווית 1990-1995*, לשכת מחוז הדרום.
- משרד הבינוי והשיכון - אגף תכנון ערים (1995) *תכנית פיתוח ליישובי הבדווים בנגב*, ירושלים.
- מלמן, ב' (1995) *חופש מאחורי הרעלה: ראית ה"אחר" של נשים מערביות במאות ה-18 וה-19*, אצל: עצמון, י' (ע') (1995) *אשנב לחייהן של נשים יהודיות*, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 224-225.
- עצמון, י' (ע') (1995) *אשנב לחייהן של נשים יהודיות*, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- פנסטר, ט' (1993) *ההבדלים בתפקודם של נשים וגברים ומשמעותם בתכנון ובפיתוח מחקרים*, י"ד, ירושלים: המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- Abu Odeh, L. (1993) Post Colonial Feminism and the Veil: Thinking the Difference *Feminist Review* 43: 26-37.
- Abu Lughod, L. (1986) *Veiled Sentiments*, Berkeley: University of California Press
- Abu Lughod, L. (1993) *Writing Women's Stories*, Berkeley: University of California Press
- Ardener, S. (1993) Ground Rules and Social Maps for Women: An Introduction, in: Ardener, S. (ed.) *Women and Space*, Oxford: Berg Publishers, pp. 1-30.

- Beller-Hann, I. (1995) Women and Fundamentalism in Northeast Turkey *Women: a cultural review* 6 (1): 35-45.
- Buttimer, A. (1980) Social Space and the Planning of Residential Areas, in: Buttimer, A. and Seamon, D. (eds) *The Human Experience of Space and Place*, London: Croom Helm, pp. 21-54.
- Bwolby, S., Lewis, J., McDowell, L. and Foord, J., (1989) The Geography of Gender, in: Peet, R. and Thrift, N. (eds.) *New Models in Geography*, London: Unwin Hyman, pp. 157-175.
- Fenster, T. (1993) Settlement Planning under Principles of Pluralism *Progress in Planning* 39 (2):167-242.
- Fenster, T. (1997) Spaces of Citizenship: The Bedouin in the Forntier Development of the Negev - Israel, *Progress in Planning* 47: 291-305.
- Giddens, A. (1979) *Central Problems in Social Theory*, London: Macmillan.
- Giddens, A. (1981) *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London: Macmillan.
- Gregory, D. (1989) The Crisis of Modernity? Human Geography and Critical Social Theory, in: Peet, R. and Thrift, N. *New Models in Geography*, London: Unwin Hyman pp. 348-385.
- Hagerstrand, T. (1970) What about People in Regional Science ? *Ninth European Congress of Regional Science Association*, Regional Science Association 24: 7-21.
- Hagerstrand, T. (1974) On Socio-Technical Ecology and the Study of Innovations *Etmologica Europaea* 7: 17-34 .
- Hagerstrand, T. (1976) Geography and the Study of Interaction between Nature and Society, *Geoforum*: 239-334.
- Hoppe, G. & Langton, J. (1986) Time geography and economic development: The changing structure of livelihood position on farms in 19th centruy sweden, *Geografiska Annaler* 68B: 115-137.
- Lewando Hundt, G. (1984) The Exercise of Power by Bedouin Women in the Negev, in: Marx, E. and Shmueli, A. (eds) *The Changing Bedouin*, London: Transaction Books pp. 83 -123.
- Mackenzie, S. (1989) Restructuring the Relations of Work and Life: Women and Environmental Actors, Feminism as Geographic Analysis, in: Kobayashi, A. and Mackenzie, S. (eds) *Remaking Human Geography*,

- London: Unwin Hyman pp. 40-61.
- Meclaod, A. (1990) *Accomodating Protest*, New York: Columbia University Press.
- Meir, A. (1986a) Pastoral Nomads and the Dialectics of Development and Modernization: Delivering Public Educational Services to the Negev Bedouin, *Environment and Planning, D, Society and Space* 4: 85-95.
- Meir, A. (1986b) Demographic Transition Theory: A Neglected Aspect of the Nomadism-Sedentaization Continuum, *Transactions* 11: 199-211.
- Moser, C. (1993) *Gender Planning and Development*, London: Routhledge.
- Pratt, G. and Hanson, S. (1988) Gender ,class and space *Environment and Planning D: Society and Space* 6:15-35.
- Pred, A. (1981) Social reproduction and the time geography of everyday life *Geographika Annaler* 63B: 5-22.
- Pred, A. and Palm, R. (1978) The Status of American Women: A Time Geographic View, in: Sregran, D.A. and Palm, R. (eds) *An Invitation to Geography*, New York University Press pp. 99-109.
- Rappoport, A. (1978) Nomadism as a Man-Environment System, *Environment and Behaviour* 10 (2): 214-247.
- Yuval - Davis, N. (1995) Ethnicity, Gender Relations and Multi-culturalism. Paper presented in the Euroconference on Migration and Multicutluralism, London, Sep. 1995.

השתקפות מגמות פיזור האוכלוסייה בהתפלגות גודלי הערים בישראל

שאול קרקובר

פיזור האוכלוסייה היה בעבר אחד היעדים המרכזיים במדיניותן של ממשלות ישראל (שחר, 1970; ברוצקוס, 1973). בשנים האחרונות הביעו חוקרים אחדים ספקות באשר להמשך מחויבותן של ממשלות ישראל למימושו של יעד זה (Soen, 1977; גרדוס, 1990; קיפניס, 1990). מבחינה מתודולוגית, המעקב אחר מגמות פיזור האוכלוסייה בישראל התקדם בשני כיוונים. הכיוון האחד מיוצג במחקרים שהשתמשו בשיטות אריתמטיות וגרפיות כדי לבחון את השתנות שיעורי האוכלוסייה ואת ממדי ההגירה בכל אחד ממחוזותיה או מנפותיה של מדינת ישראל (לדוגמה: שחר וליפשיץ (Lipshitz, 1991a; 1981)). הכיוון השני מיוצג באמצעות בחינת ההשתנות של התפלגות גודלי הערים בישראל (Bell, 1962; שחר, 1970; רייכמן, 1972; Alperovich, 1992).

מטרתו של מאמר זה לבחון את השתקפות מגמות פיזור האוכלוסייה בישראל בשנים 1948-1993 בהתפלגות גודלי אוכלוסיותיהן של הערים, תוך שמוש באזורים מטרופוליניים כפי שהוגדרו על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. השערת המחקר, שתבוסס להלן, קובעת כי צורת התפלגות גודלי אוכלוסיותיהן של הערים בישראל שומרת על מבנה פחות או יותר קבוע לאורך זמן. מבנה כזה מעיד על כך שגידול האוכלוסייה בישראל נוטה להתפלג על פני מערכת הערים באותה יחסיות כבעבר והמערכת נותרת בלא שינוי. המאמר יפתח בסקירה של הספרות הרלוונטית תוך הדגשת הצורך בבחינה מחודשת של התפלגות גודלי הערים בישראל. בהמשך יפורטו המתודולוגיה והמצאים. הסיכום והמסקנות יוצגו על רקע דיון שישווה בין תוצאות מחקר זה למחקרים קודמים בארץ ובעולם.

סקירת ספרות

הצורך לבחון מחדש את מגמות פיזור האוכלוסייה בישראל באמצעות בדיקת גודלי ערים נובע מהצטברותם של ממצאים סותרים. במחקרים מוקדמים שנעשו בישראל בשנות השישים והשבעים, הוכח כי באותן שנים, בעקבות הפעלת מדיניות של פיזור אוכלוסייה, צומצמה הקוטביות ששררה בין הערים הגדולות לקטנות (Bell, 1962; שחר, 1970). מחקרים אלו ואחרים שיוצגו להלן תרמו להצגתה של ישראל כמדינה אנומלית מבחינת

התפלגות גודלי הערים. ישראל הוגדרה כך משום שעל פי ממצאי מחקרים אלו, הצליחו לבצע בה מדיניות של פיזור אוכלוסייה ומניעת ריכוז אוכלוסין במישור החוף באזורי תל אביב וחיפה בתקופה של צמיחה תעשייתית מואצת, תקופה שבה מדינות אחרות בעולם מאופיינות בדרך כלל בתהליך של ריכוז אוכלוסין (Vining, 1986).

שני מחקרים מאוחרים יותר הגיעו גם הם לאותה מסקנה. במחקר שבדק את התפלגות גודלי הערים בישראל בין השנים 1922-1983, מצא Alperovich (1992) כי מאז שנות החמישים או השישים שוררת בישראל מגמה של פיזור אוכלוסין לכיוון הערים הבינוניות והקטנות. במחקר השוואתי בינלאומי שפורסם לאחרונה סיווג MacKellar and Vining (1995) את ישראל בין המדינות, שבהן מגמת פיזור האוכלוסייה שהחלה בשלב מוקדם נמשכת גם בשנות השבעים והשמונים.

מול מחקרים אלו המצביעים על המשכן של מגמות פיזור האוכלוסייה, ניצבים מחקרים רבים שפורסמו בישראל המעידים דווקא על מגמות של גידול אוכלוסייה וריכוזה באזורים המטרופוליניים וסביבם. שחר וליפשיץ (1981) מצאו כי "שני האזורים המטרופוליניים - תל אביב וחיפה - מצויים לכל אורך התקופה [1961-1976] בפסגת ההעדפה המרחבית של המהגרים. אף ירושלים מצויה בחלק העליון של סולם ההעדפה. לאחר האזורים המטרופוליניים, אזורי המשיכה האחרים הם כולם במישור החוף בשולי מטרופולין תל אביב באזורי פתח תקווה, ראשון לציון ונתניה". כמסקנה קבעו שחר וליפשיץ כי "ניתן לומר שאזורי המשיכה העיקריים הם האזורים המטרופוליניים ושולי המטרופולין של תל אביב". גם פרידלנדר וחובריו (1989) הגיעו לאותן מסקנות מתוך בדיקה של נתונים מעודכנים לשנות השמונים.

בעבר המשיכו הפריפריות לגדול באוכלוסייתן למרות השכיחות הגבוהה של מאזני ההגירה השליליים שלהן, בזכות הפניית העולים אליהן ושיעורי הילודה הגבוהים שבהן (Lipshitz, 1991a). אלא שבעשורים האחרונים קטנה השפעתם של מקורות גידול אלו. הדגם המסורתי של שיעורי הפיריון הגבוהים בפריפריות הלך ופחת בקצב מהיר וגם זרם העולים הניתן להפניה אליהן הלך והידלדל (Lipshitz, 1991a). על רקע נתונים אלו מובנת תהייתם של Soen (1977), גרדוס (1990) וקיפניס (1990) בנוגע להצלחתה ולהמשך קיומה של המדיניות הממשלתית לפיזור האוכלוסייה. עם זאת, על רקע זה, לא ברור מדוע הספרות שהוצגה לעיל, המטפלת בהתפלגות גודלי ערים, ממשיכה לטעון כי ממצאיה מעידים על המשכו של תהליך פיזור האוכלוסייה גם במחצית הראשונה של שנות השמונים. המגמות המרחביות המנוגדות, הנובעות מהמדיניות לעידוד פיזור האוכלוסייה והתעסוקה לשוליים מחד גיסא, ומכיווני ההגירה המועדפים של האוכלוסייה כלפי המרכז מאידך גיסא, עשויות בטווח הארוך לאזן את אלו ולהביא פחות או יותר לצמיחה אחידה של כלל המערכת העירונית. מגמות מרחביות מנוגדות אלו הובילו לניסוח השערת המחקר הקובעת כי צורת התפלגות גודלי הערים בישראל שומרת על מבנה פחות או יותר קבוע

לאורך זמן, השערה זו מנוגדת לדעה הרווחת בספרות המקצועית שלפיה התפלגות גודלי הערים מתמתנת ונעשית פחות מקוטבת עם הפיתוח הכלכלי ועם הגידול בתוצר הלאומי. עם זאת, סקירת הספרות, שתמציתה מוצגת להלן, מעידה שהממצאים בתחום זה אינם עקביים. לפיכך, אין בספרות המקצועית כדי לסייע בהטיית השערת המחקר בשאלת כיוון ההתפתחות של המדרג העירוני להתמתנות או לקיטוב.

סקירות ספרות מקיפות בתחום המדרג העירוני ועל הקשר (או אי-הקשר) שבין המדרג לבין הפיתוח הכלכלי, נכתבו על ידי Richardson ב-1973 ועל ידי Carroll ב-1982. כאן יאוזכרו רק המחלוקות העיקריות שנוותרו בספרות ויוצגו ממצאים ממחקרים מאוחרים שפורסמו מאז 1982. אחד המחקרים ההשוואתיים הראשונים בתחום התפלגות גודלי הערים נעשה על ידי Berry (1961). המחבר הציג את השאלה המלווה את המחקר בתחום זה מאז ועד היום: האם יש קשר בין צורת המדרג העירוני לבין ההתפתחות הכלכלית של המדינה? כדי לענות על השאלה בדק Berry את המדרג העירוני ב-38 מדינות. לאחר השוואת הממצאים וניתוחם הוא הגיע למסקנה כי "התפלגויות שונות של גודלי ערים אינן קשורות בשום דרך לרמת ההתפתחות הכלכלית של המדינות". לעומת זאת, ממצאים ממחקרים מאוחרים יותר מעידים על קשר אפשרי (Rosen and Resnick, 1988). מחקר עדכני של Alperovich (1993) במדגם של 37 מדינות העלה כי "האוכלוסייה מפורזת בצורה יותר אחידה בין הערים של מדינות עם תוצר לאומי גולמי (תל"ג) גבוה לנפש מאשר במדינות עם תל"ג נמוך לנפש", דהיינו "דרגה גבוהה של התפתחות כלכלית מעודדת פיזור אורבני".

דיון דומה ניטש בספרות המקצועית זה עשרות שנים בנוגע לשאלת המשמעות הכלכלית של מדרג עירוני מקוטב המתאפיין במצב של עיר ראשה. במחקרו המצוטט לרוב, קבע Mera (1973) כי קיים קשר חיובי מובהק בין הגידול בתוצר המקומי הגולמי (תמ"ג) לנפש לבין הגידול בדרגת הקיטוב של העיר הראשה. לעומת זאת, במחקר מאוחר יותר שנערך על ידי Richardson and Schwartz (1988) דיווחו המחקרים כי לא נמצא קשר סטטיסטי מובהק בין שני המשתנים.

הגאוגרף הבריטי Parr (1985) ניסה ליישב את הוויכוח הממושך על ידי הבחנה בין מחקרים השוואתיים בינלאומיים (Cross-sectional) לבין מחקרים הנעשים באותה מדינה לאורך זמן (Longitudinal). לדעתו, מחקרים השוואתיים בין מדינות הניבו תוצאות בלתי עקביות, ואילו מחקרים באותה מדינה לאורך זמן הראו קשר בעל צורת-U בין הפיתוח הכלכלי למדרג העירוני. מתוך הסתמכות על ממצאים ממדינות אחדות הראה Parr כי בשלבים הראשונים של הפיתוח הכלכלי קיימת התכנסות אוכלוסין בכיוון הערים הגדולות, ואולם עם המשך הפיתוח הכלכלי מסתמנת נקודת מפנה ומתחיל תהליך של ביזור אוכלוסייה אל הערים הבינוניות והקטנות.

השערה זו בדבר קיומה של נקודת מפנה נבחנה על ידי Danta (1987) באמצעות נתונים של הונגריה ועל ידי Alperovich (1992) על פי נתונים של ישראל. בשני המקרים אוששה השערת המחקר, ואכן נמצאה נקודת מפנה, וברמה כלכלית כלשהי אובחן מהפך מתהליך של ריכוז אוכלוסין לתהליך של פיזור אוכלוסין. נמצא אם כן כי הצמיחה הכלכלית המתרחשת בישראל היא, לדעת Alperovich, בין הגורמים המרכזיים למעבר מתהליכי ריכוז אוכלוסין שנמשכו לפחות עד שנות החמישים, לתהליכי פיזור אוכלוסין שנמשכו לפחות עד תום תקופת מחקרו בראשית שנות השמונים.

השערת המחקר כפי שנוסחה לעיל עבור המחקר הנוכחי, העדיפה את העמדה הניטרלית הצופה אי-השתנות משמעותית בצורת ההתפלגות של גודלי אוכלוסיות הערים בישראל. העדפה זו מסתמכת לא רק על המגמות הסותרות של מדיניות פיזור האוכלוסייה וכיווני ההגירה בישראל ולא רק על הסתירה לכאורה בין הממצאים שהתקבלו בישראל לפי הבדיקות האריתמטיות ולפי המודלים של התפלגות גודלי הערים, אלא גם על אי-ההסכמה השוררת בעניין זה בספרות המקצועית העולמית. ניסוח ניטרלי של ההשערה מסתמך גם על האפשרות שחלק מהממצאים הסותרים נובע מאי-התחשבותם של רוב המודלים העוסקים בהתפלגות גודלי ערים בשאלת מיקומן של הערים, ובייחוד אלו המהוות יחידות מוניציפליות הכלולות בתוך תחומים מטרופוליניים. למעשה, Parr (1985) ואחרים (למשל, רייכמן 1972) הזהירו מפני האפשרות שתוצאות המודל יציבעו על פיזור אוכלוסייה בעוד שהפיזור איננו מגיע אלא לפרברים הממוקמים בתוך הגבולות המטרופוליניים. לפיכך, ומאחר שהמטרופולין כולו משמש כיחידה תפקודית כלכלית, מאמץ מחקר זה את יחידת החקירה המטרופולינית ואת ההגדרה של הגבולות המטרופוליניים כפי שתוחמו כל פעם מחדש לקראת כל אחד ממפקדי האוכלוסין והדיר (ל.מ.ס., החלוקה הגאוגרפית סטטיסטית של היישובים העירוניים בישראל, 1962, 1974 ו-1985).

מתודולוגיה ונתונים

התפלגות גודלי ערים מספקת כלי מחקר לבחינת המגמות של פיזור האוכלוסייה בין היחידות השונות של המערכת העירונית (Carroll, 1982; Richardson, 1973). כלכלנים שחקרו תחום זה העדיפו להשתמש בניסוח המתמטי של Pareto שפותח במקורו לבחינת אי-שוויון בהתפלגות ההכנסה. לעומת זאת, גאוגרפים כגון (1987) Malecki, (1980) Fan, ו-Danta (1988) נוטים להעדיף את השימוש בנוסחת התפלגות מדרג הגודל (Rank-size distribution) שהוצעה על ידי Zipf (1949). נוסחה זו מוצגת להלן במשוואה

$$(1) P_r = P_1 r^{-\alpha} \quad : (1)$$

כאשר P_r מסמל את גודל האוכלוסייה של העיר שמקומה במדרג העירוני הוא r ; P_1 מסמל

את גודל אוכלוסיית העיר הגדולה ביותר במערכת; r הוא המקום המדרגי של העיר הנבדקת; q -1 הוא פרמטר מעריכי המשקף את קצב ההשתנות של גודלי אוכלוסיות הערים לאורך ההתפלגות של כלל המערכת העירונית הנבדקת. המקרים שבהם $q=1$ משקפים לדעת Zipf מצב אידאלי המכונה חוק המדרג העירוני (Rank-size rule). ערכים של $q > 1$ ההולכים וגדלים, משקפים מצב שבו האוכלוסייה נעשית יותר ויותר מרוכזת בערים הגדולות, ואילו ערכי $q < 1$ משקפים מצב שבו האוכלוסייה מבוזרת גם בערים קטנות ובינוניות.

לשם הפיכתה של משוואה (1) למשוואת הקו הישר, היא נבחנת בדרך כלל בצורתה הלוגריתמית כפי שמוצג במשוואה (2):

$$(2) \quad \text{Ln}P_r = \text{Ln}P_1 - q \text{Ln}r$$

משוואה זו ביישומה למדרג העירוני, מניבה בדרך כלל ערכים של שונות "מוסברת" על ידי נוסחת הגרסיה (R^2) הגבוהים מ-0.90. כמו כן, ערכי q המתקבלים נחשבים למדרג אידאלי של התפלגות גודלי הערים. המקדם P_1 נחשב למקדם הגודל של המערכת העירונית ואילו המקדם q הוא מקדם השיפוע של הקו.

עבודה זו תאמור ותשווה את מקדמי q המתקבלים ממדרג הערים שהיה במדינת ישראל בשש שנים נבחרות בתקופה שבין 1948 ל-1993. על מנת לבחון את השערת היציבות של התפלגות גודלי הערים בישראל לאורך זמן יש להפוך את המקדמים של הגודל P_1 ושל השיפוע q לפונקציות של הזמן t כמתואר במשוואות (3) ו-(4) בהתאמה:

$$(3) \quad \text{Ln}P_{1t} = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$$

$$(4) \quad q_t = q_0 + q_1 t + q_2 t^2$$

אם כל המקדמים של t אינם שונים באופן מובהק מ-0, אז מקדמי הגודל והשיפוע הינם יציבים ואינם משתנים עם הזמן. מנגד, מקדמים של הזמן t השונים באופן מובהק מ-0 מעידים על השתנות עקבית לאורך זמן. מובהקותו הסטטיסטית של המקדם הליניארי t מעידה על השתנות עקבית עולה או יורדת בלי נקודת מפנה, ואילו מובהקותו של מקדם הזמן בריבוע (t^2) מעידה על קיומה של נקודת מפנה מריכוז אוכלוסין לביזור אוכלוסין או להפך, מותנה בכיוונים (פלוס או מינוס) המתקבלים. מערכות יחסים מורכבות יותר לאורך זמן כדוגמת היפוך חוזר, המיוצגות על ידי t^3 , אינן צפויות בנושא הנדון בתקופת זמן בת כ-50 שנה.

על ידי שילוב המשוואות (3) ו-(4) בתוך משוואה (2) מתקבלת משוואה (5) כדלקמן:

$$(5) \quad \text{Ln}P_{rt} = a_0 + a_1 t + a_2 t^2 - (q_0 \text{Ln}r + q_1 \text{Ln}rt + q_2 \text{Ln}rt^2)$$

אומדן של המקדמים במשוואה (5) מאפשר לבחון את השערת המחקר בדבר יציבות צורת ההתפלגות של המערכת העירונית בישראל לאורך זמן. השערת המחקר מתקבל אך ורק אם מקדמי השיפוע q הכוללים את ממד הזמן t לא יהיו שונים מ-0 מבחינת מובהקותם הסטטיסטית. לעומת זאת, השערה זו תדחה אם אחד או שני המקדמים של איברי המשוואה הכוללים את השיפוע q ואת מימד הזמן t יהיו מובהקים מבחינה סטטיסטית.

הנתונים

הנתונים הדרושים לאומדן הפרמטרים במשוואה (5) הם נתונים של גודל האוכלוסייה בערי ישראל כשהם מסודרים לפי גודלם בצורה מדרגית יורדת. הנתונים נלקחו משנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. מאחר שהשפעתם של השינויים בגודל האוכלוסיות של ערים על המדרג העירוני הם שינויים אטיים, נבדקו רק 6 שנים נבחרות מ-1948 ועד 1993. כשנות ביניים הועדפו נתוני שלושת המפקדים 1961, 1972 ו-1983. כדי לייצג את עשור שנות החמישים נבחרה שנת 1953. בשנה זו, כבר מורגש הגידול באוכלוסיות הערים עקב הגידול המהיר בכלל האוכלוסייה היהודית בארץ, אך עדיין לא מורגש במלואה השפעתן של הערים החדשות, שרובן הוקמו בשנים שלאחר 1953. שש השנים שנבחרו מספקות נקודת תצפית אחת לכל עשור משנות הארבעים ועד שנות התשעים.

הערים שנבחרו להיכלל במחקר הן היישובים העירוניים שבהם מ-5,000 נפש ומעלה ומספרן השתנה במשך שנות המחקר כפי שמוצג בלוח 1. מחקרים מראים שערכי מקדם השיפוע q מושפעים מהסף התחתון הנבחר לניתוח גודלי הערים (Malecki, 1980). עם זאת, ההשוואה לאורך זמן היא לגיטימית כל עוד שומרים על אותם ערכי סף לכל אורך תקופת המחקר. כמו כן, ראוי לציין שלא נכללו במחקר יישובים עירוניים בעלי אוכלוסייה לא-יהודית בלבד. אי-הכללתם נובעת מההבדלים הקיימים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הלא-יהודית בנוגע לבחירת מקום מגורים ולשיקולי התיישבות והגירה בין מוקדי המערכת העירונית (Lipshitz, 1991c). הבדלים אלו משפיעים בלא ספק על הביזור או על הריכוז של האוכלוסייה בין חלקי המערכת ובחינתם מצדיקה מחקר נפרד. עם זאת, נכללו יישובים עירוניים בעלי אוכלוסייה מעורבת מאחר שבמקומות אלו גם האוכלוסייה הלא-יהודית מהווה חלק בלתי נפרד מהמערכת הכלכלית המקומית המשפיעה על גודל העיר.

כאמור, מחקר זה בודק את התפלגות גודלי אוכלוסיותיהן של הערים בגבולות המטרופוליניים שלהן. לראשונה תוחמו הגבולות המטרופוליניים של תל אביב וחיפה על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לקראת פרסום נתוני מפקד האוכלוסין והדיוור 1961 (ל.מ.ס. 1962). מאז, תוחמו הגבולות המטרופוליניים מחדש לקראת פרסום הנתונים של כל אחד משני המפקדים המאוחרים יותר שנערכו בשנים 1972 ו-1983 (ל.מ.ס. 1974 ו-1985). בכל עשור, הורחב השטח הטריטוריאלי של המטרופולינים - ובעיקר זה של תל אביב - על פי עקרונות של רציפות השטח הבנוי או קיום זיקות כלכליות בין חלקי המטרופולין. בגלל שינויים אלו, נבדקו הנתונים במחקר זה בשני אופנים: בגבולות מטרופוליניים קבועים ובגבולות משתנים. כגבולות קבועים אומץ התיחום לשנת 1972 המצוי פחות או יותר באמצעה של תקופת המחקר. בבדיקה שנערכה בגבולות מטרופוליניים משתנים הונח

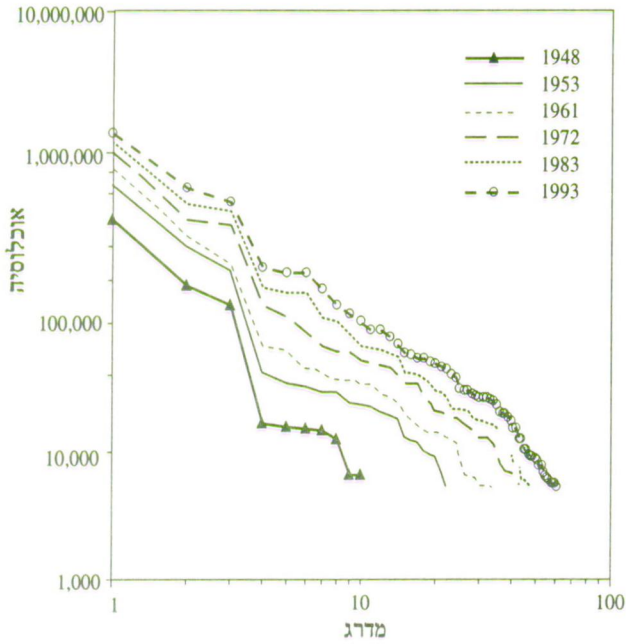
שבשנים 1948 ו-1953 טרם החלו תל אביב וחיפה לתפקד כמוקדים מטרופוליניים ולכן נמנו התושבים של כל היישובים בגבולותיהם המוניציפליים. בשנים 1961, 1972 ו-1983, הוגדר והורחב התחום המטרופוליני של תל אביב כל פעם מחדש ומספר היישובים העירוניים שנכללו בו הלך וגדל. בהיעדר תיחום חדש לשנת 1993, הונח שתיחום המטרופולינים נותר בגבולות שנקבעו להם בשנת 1983. (דיון עדכני בנוגע לתיחום מטרופולין תל אביב ראה אצל דוין, 1996).

התוצאות וניתוחם

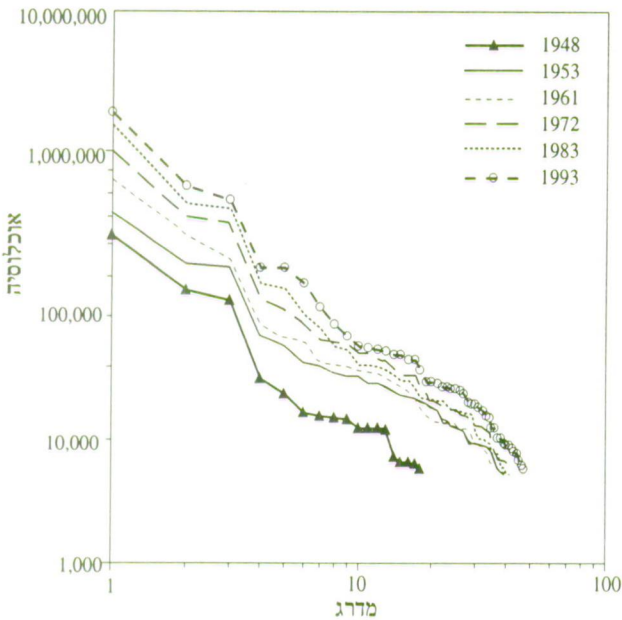
הנתונים הגולמיים של התפלגות גודלי האוכלוסיות בערים מוצגים לפי המדרג העירוני שלהן בגבולות הקבועים באיור 1 ובגבולות המשתנים באיור 2. באיור 1 בולטת העובדה שהעקומות המייצגות את ששת העשורים הן פחות או יותר מקבילות זו לזו ובעיקר בעשורים האחרונים. השינויים הבולטים באיור זה לאורך זמן הם שניים: התמתנות השיפוע של הקו בין 1948 ל-1953, והפער ההולך וקטן בין שלושת הריכוזים העירוניים הגדולים לבין הערים הבאות אחריהן במדרג. הגידול המהיר יחסית באוכלוסיותיהן של ערי דרג הביניים נוטה לסגור את השקע המצוי באמצען של העקומות המייצגות את העשורים הראשונים.

שינויים אלו בולטים פחות בבחינת התפלגות גודלי האוכלוסיות בערים לפי המדרג העירוני שלהן בגבולות מטרופוליניים משתנים כמוצג באיור 2. באיור זה בולטת העובדה שעל אף גידולן של הערים הגדולות, קצה העקומות התחתונות המייצגות את הערים הקטנות נותר פחות או יותר באותו מקום. יתר על כן, נמצא כי העקומה לשנת 1983 תלולה יותר מהעקומה לשנת 1953. עם זאת, העקומה לשנת 1993 ממוקמת מעל העקומות הקודמות לא רק בקצה העליון אלא גם בקצה התחתון כמו באיור 1. בבדיקה על פי גבולות משתנים, גם הפער בין שלושת ריכוזי האוכלוסייה הגדולים לעיר הרביעית בגודלה, כמו גם השקע של ערי דרג הביניים, אינם קטנים בצורה משמעותית עם הזמן. המשמעויות הסטטיסטיות של הבחנות אלו ייסקרו להלן לאחר בדיקתן על פי מבחני רגרסיה באמצעות המודלים שהוצגו במשוואות (2) ו-(5).

שאל קרקובר

איור 1: התפלגות גודלי האוכלוסייה בערים, נתונים גולמיים לשנים נבחרות, 1993-1948. (גבולות מטרופוליניים קבועים)

איור 2: התפלגות גודלי האוכלוסייה בערים, נתונים גולמיים לשנים נבחרות, 1993-1948. (גבולות מטרופוליניים משתנים)

לוח 1: אומדן מקדמי הרגרסיה להתפלגות גודלי אוכלוסיות הערים, שנים נבחרות 1948-1993 (על פי משוואה 2)

גבולות מטרופוליניים קבועים

שנה	N	$\ln P_1$	q	R
1948	10	12.77	-1.86	0.92
1953	22	12.93	-1.40	0.94
1961	34	13.20	-1.36	0.96
1972	43	13.59	-1.31	0.98
1983	48	13.97	-1.36	0.98
1993	61	14.28	-1.35	0.98

גבולות מטרופוליניים משתנים

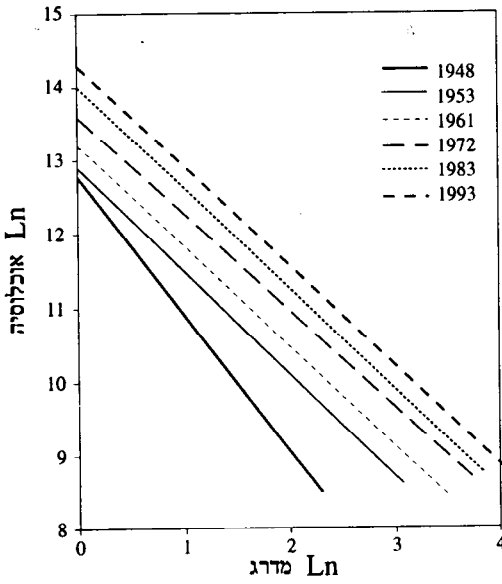
שנה	N	$\ln P_1$	q	R
1948	18	12.28	-1.34	0.95
1953	39	12.57	-1.08	0.97
1961	42	13.06	-1.23	0.97
1972	43	13.59	-1.31	0.98
1983	41	13.90	-1.43	0.97
1993 (A)	47	14.16	-1.41	0.98

לכל התוצאות מובהקות סטטיסטית ברמה של 0.0001.
(A) תוצאות שנת 1993 לפי גבולות מטרופוליניים לשנת 1983.

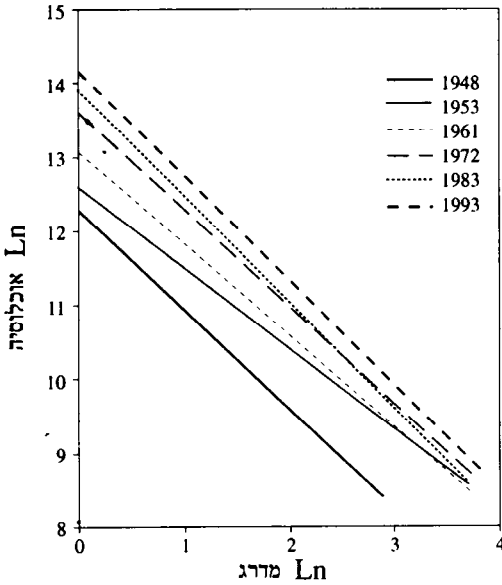
תוצאות מבחני הרגרסיה שנעשו בנפרד לכל אחת משש השנים הנבחרות, מוצגות בלוח 1 ובאיורים 3 ו-4. תוצאות אלו התקבלו באמצעות הרצת המודל הלוגריתמי שבמשוואה (2) עם נתוני כל שנה בנפרד הן בגבולות מטרופוליניים קבועים והן בגבולות מטרופוליניים משתנים. בגבולות הקבועים, מקדם השיפוע q קיבל ערך מוחלט גבוה של 1.86- לשנת 1948. ערך זה מייצג ריכוז גבוה של אוכלוסייה באזור הכולל את הערים שיוגדרו מאוחר יותר, בשנת 1972, כאזורים מטרופוליניים. לעומת זאת, ערכי q בעשורים הבאים מ-1953 ועד 1993 נעים כולם בשונות קטנה מאד סביב 1.35-. ממצא זה של יציבות יחסית בהתפלגות גודלי האוכלוסיות של הערים על פי המדרג העירוני שלהן משתקף באיור 3 בקווי רגרסיה כמעט מקבילים לכל השנים הנבחרות החל משנת 1953. ממצא זה תואם את השערת המחקר בדבר אי-השתנות משמעותית של המדרג העירוני.

שאל קרקוב

איור 3: התפלגות גודלי האוכלוסייה בערים על פי אומדני רגרסיה לשנים נבחרות, 1948-1993. (גבולות מסרופוליניים קבועים)

איור 4: התפלגות גודלי האוכלוסייה בערים על פי אומדני רגרסיה לשנים נבחרות, 1948-1993. (גבולות מסרופוליניים משתנים)

לעומת זאת, תוצאות הרגרסיה שהתקבלו בשימוש בגבולות מטרופוליניים משתנים (איור 4), שונות בצורה משמעותית מאלה שהתקבלו באיור 3. מאחר שתושביה של כל עיר נמנו לחד, השיפוע לשנת 1948 פחות תלול מביאור 3 ($q = -1.34$ לעומת $q = -1.86$). גם התוצאות לשנת 1953, שהתקבלו בהנחה שהמטרופולינים טרם נתגבשו, מעידות על שיפוע שהתמתן משמעותית במשך 5 השנים הראשונות לקיומה של המדינה, עם ערך q קרוב ליחידה (-1.08). לעומת זאת, בעקבות התחשבות בתיחום הגבולות המטרופוליניים ובהשתנותם עם הזמן, מובחנת מגמה ברורה של גידול בשיפוע עקומת המדרג העירוני עד לרמה של כ-1.42. בשנים 1983 ו-1993, עם גידול נמרץ בקצה העליון של העקומה וירידה של הקצה התחתון. ממצא זה עשוי להעיד על מגמה של שינוי בצורתו של המדרג העירוני. מובהקותו הסטטיסטית של השינוי נבדקה באמצעות משוואה (5) המשלבת, כאמור לעיל, את ממד הזמן (מדרג בעשורים) באינטראקציה עם המשתנים של משוואה (2). תוצאות ניתוח זה מוצגות להלן במשוואה (6) לגבולות קבועים ובמשוואה (7) לגבולות משתנים.

$$(6) \quad \text{Ln}P_n = 12.26 + 0.72(t) - 0.06(t^2) - 1.35(\text{Lnr}) \quad (R^2=0.96)$$

$$(7) \quad \text{Ln}P_n = 11.743 + 1.076(t) - 0.124(t^2) - 0.934(\text{Lnr}) - 0.245(\text{Lnr}t) + 0.031(\text{Lnr}t^2) \quad (R^2=0.95)$$

המקדם של $(\text{Lnr}t^2)$ במשוואה (7) מובהק ברמה סטטיסטית של 0.0024. כל שאר המקדמים במשוואות (6) ו-(7) מובהקים ברמה של 0.0001. נראה בעליל כי במקרה של הגבולות המטרופוליניים הקבועים (משוואה 6), משתנה הזמן t משפיע רק על מקדם הגודל. מקדם זה הולך וגדל עם הזמן בקצב פוחת והולך. לעומת זאת, מקדם השיפוע q איננו תלוי בגורם הזמן t . גם בבדיקה זו נמצא, אם כן, אימות להשערת המחקר כי צורתה של התפלגות גודלי הערים בישראל לא השתנתה באופן משמעותי עם הזמן. להפך, כל חלקי המערכת גדלו עם הזמן באופן פרופורציונלי, ולכן אי אפשר להבחין בשינוי משמעותי בשיפועי העקומות. בדיקת התוצאות שהתקבלו בשימוש בגבולות מטרופוליניים משתנים (משוואה 7), מעידה על השתנות משמעותית עם הזמן הן במקדם הגודל והן במקדם השיפוע. משתנה הגודל מתנהג בכיוונים שתוארו לעיל במשוואה (6). לעומת זאת המקדמים המובהקים של משתנה השיפוע q באינטראקציה עם גורם הזמן t , מעידים על קיומה של נקודת מפנה משיפועים (ערכים שליליים של q) הולכים וגדלים לשיפועים הולכים וקטנים. קיומה של נקודת המפנה ניכר בכך שהמקדם של $(\text{Lnr}t)$ הוא שלילי ופועל להגדלת השיפוע, אך המקדם של $(\text{Lnr}t^2)$ הוא חיובי, דהיינו השיפוע גדל בקצב הולך ופוחת. מצב זה יכול להביא לידי נקודת מפנה ממגמה של הגדלת השיפוע למגמה של הקטנתו במסגרת הזמן של התקופה הנחקרת.

שאלת עיתויה של נקודת המפנה בשיפוע של q נבחנה על ידי שילובם של המקדמים שנמצאו במשוואה (7) בתוך משוואה (4) וגזירתם ביחס לזמן t כפי שמוצג להלן במשוואות (8) ו-9).

$$(8) \quad q_t = -0.934 - 0.245t + 0.031t^2$$

$$(9) \quad dq/dt = -0.245 + 0.062t$$

איפוסה של משוואה (9) מביא לקבלת ערך $t=3.95$, דהיינו תארוכה של נקודת המפנה המתקבלת ממשוואת הרגרסיה נאמד בטווח זמן של 3.95 עשורים מאז שנת 1948 - דהיינו בין שנת 1987 לשנת 1988. פתרון משוואה (8) עם ערך $t=3.95$ נותן מקדם שיפוע q עם ערך של -1.42, שהוא ערך ביניים לערכים שהתקבלו בנפרד לשנים 1983 ו-1993 (לוח 1). עם זאת, למרות זיהויה של נקודת המפנה, יש לזכור כי נתוני 1993 נאספו בהסתמך על הגבולות המטרופוליניים של 1983. יש להניח ששימוש בגבולות מטרופוליניים מעודכנים ומורחבים בהתאם לתנאי שנות התשעים יצביע על המשך מגמת הגידול בשיפוע העקומה ובביטולה של נקודת המפנה. אם הנחה זו נכונה אזי השערת המחקר בדבר היעדר שינוי משמעותי מקבלת חיזוק חלקי גם מהבדיקה שנערכה על פי גבולות מטרופוליניים משתנים.

דיון בממצאים

התלות של המקדמים המתקבלים מבדיקת התפלגות גודלי אוכלוסיות ערים בהגדרת גבולות הערים, היא תופעה ידועה ומחקר זה לא התכוון לחדש בכך כלום. עם זאת, שאלת התפלגות גודלי אוכלוסיות הערים בישראל והמשמעויות הנובעות ממנה, הם נושאים המופיעים מדי פעם בספרות המקצועית הבינלאומית. ישראל מוצגת במחקרים אלו כמדינה שהקטינה את הקיטוב בהתפלגות גודלי אוכלוסיות הערים שבה, ומנעה היווצרותם של ריכוזי אוכלוסייה גדולים מידי, אם בדרך של פיזור אוכלוסין מתוכנן (Vining, 1986) ואם בזכות הפיתוח הכלכלי והגידול בתוצר הלאומי לנפש (Alperovich, 1992). על פי תוצאות מחקר זה נראה שמסקנות אלו הוסקו על סמך מחקרים שהסתפקו בבדיקת התפלגות גודלי אוכלוסיות הערים על פי גבולות מוניציפליים. מאחר שהמודלים השכיחים לבדיקת ההתפלגות של גודלי אוכלוסיות הערים אינם מתחשבים במיקום הערים, ניתן על פי גבולות אלו לטעות ולהתייחס אל הביזור ברמה הפנים-מטרופולינית כאילו הוא ביזור אוכלוסין ברמה הלאומית.

טענה זו קיבלה חיזוק מתוצאות המחקר שלפנינו. בדיקת ההתפלגות של גודלי אוכלוסיות הערים בישראל על פי גבולות מטרופוליניים קבועים הראתה שמדרג ערי ישראל שומר על התפלגות נטולת שונות סטטיסטית לפחות מאז 1953. מאחר שבישראל ההתקדמות בזמן קשורה קשר ישיר להתפתחות ברמת התוצר לנפש, נמצא שעל פי גבולות מטרופוליניים

קבועים, מוצדקת מסקנתו של Berry (1961) שאין קשר בין התפתחות כלכלית לבין צורתו של המדרג העירוני.

בדיקת התפלגות גודלי אוכלוסיות הערים בישראל מתוך התחשבות בגבולות מטרופוליניים משתנים סיפקה לכאורה חיזוק להשערתו של Parr (1985) שבמחקרים לאורך זמן אכן מתקבלת נקודת מפנה מריכוז אוכלוסין בערים הגדולות לפיזור אוכלוסין. אלא שמעבודתו של Parr עצמו וכן מעבודותיהם של Wheaton and Shishido (1981) בהסתמך על חתך בינלאומי, Danta (1987) על הונגריה, ו-Alperovich (1992) על ישראל, מתברר שנקודת המפנה מתרחשת בשלב שבו המדינה עוברת מרמה כלכלית נמוכה לרמה כלכלית בינונית.

הרמה הכלכלית הצפויה לנקודת המפנה, כפי שנמצאה על פי מחקרים רבים, הוגדרה לאחרונה על ידי MacKellar and Vining (1995) "כחוק ה-5,000 דולר (של ארה"ב לשנת 1985)", דהיינו בערך ברמה זו של הכנסה או תוצר לנפש צפוי המפנה מתהליך של ריכוז אוכלוסין בערים הגדולות לפיזור אוכלוסין לכיוון הערים הקטנות והבינוניות. בשנת המפנה כפי שנמצאה במחקר זה, בשנת 1987, היה התוצר המקומי הגולמי לנפש בישראל ברמה של כ-13,500 דולר (ל.מ.ס., 1994). נמצא, שאם אכן החלה להסתמן מגמה של פיזור מהמטרופולינים לכיוון הערים שמחוצה להם (נתניה, באר שבע, אשדוד, אשקלון ועוד), הרי שמגמה זו לא החלה בשנות המישים או השישים אלא לקראת סוף שנות השמונים, וברמה כלכלית גבוהה בהרבה מזו שהוגדרה עד כה בספרות הבינלאומית הן עבור ישראל והן עבור מדינות רבות אחרות.

ברמה המקומית, עולה השאלה - האם המפנה מריכוז אוכלוסין לפיזור אוכלוסין, שנמצא במחקר זה, קשור להתפתחות הכלכלית או שמא ניתן להעלות השערה חלופית ולקשור את המפנה לאירוע החריג של קליטת גל העלייה הגדול ממדינות ברית המועצות לשעבר ומאתיופיה, שהחל בסוף שנת 1989. שאלה זו נבדקה על ידי הרצה חוזרת של משוואת המדרג העירוני באינטראקציה עם גורם הזמן (משוואה 5) לשנים 1948 עד 1983, בהשמטת שנת 1993 שהושפעה מקליטת העלייה. תוצאות הרצה זו מוצגות במשוואה (10).

$$\ln P_n = 11.855 + 1.017t - 0.124t^2 - 1.037Lnr - 0.113Lnr t \quad (10)$$

כאשר כל המקדמים מובהקים ברמה של 0.0001 ו- $R^2=0.95$.

במשוואה זו חזר והופיע קשר ליניארי שלילי של מקדם השיפוע Lnr עם t , אך נעלם הקשר הפרבולי של Lnr עם t^2 . משמעותה של תוצאה זו היא שבמשך השנים עד 1983, עקומת המדרג העירוני נעשתה תלולה יותר ויותר מבלי שניתן היה לצפות לנקודת מפנה כלשהי. במילים אחרות, האוכלוסייה היהודית בישראל הלכה והתרכזה באזורים המטרופוליניים, שאוכלוסיותיהם גדלו בקצב מהיר יותר מקצב הגידול של אוכלוסיות היישובים העירוניים שנמצאו מחוץ לאזורים המטרופוליניים, וזאת למרות הגידול המהיר ברמה הכלכלית.

לפני הסיכום ראוי לחזור ולהעיר כי נקודת המפנה שזוהתה בשימוש בנתוני האוכלוסייה לשנת 1993, עשויה לנבוע אך ורק מכך שעד לשנה זו טרם הוגדרו הגבולות המטרופוליניים מחדש. יש להניח שהרחבת הגבולות המטרופוליניים תגרום להגדלת שיפוע עקומת ההתפלגות של גודלי אוכלוסיות הערים. תוצאה כזאת תביא לידי מסקנה שריכוז האוכלוסייה בישראל הולך וגדל גם בשנות התשעים ונקודת המפנה היא עניין לעתיד לבוא.

המשך הריכוז של אוכלוסיית ישראל באזורי המטרופולינים הגדולים מחייב חשיבה מחודשת בנוגע למדיניות תפרוסת האוכלוסייה בעתיד במדינת ישראל. ההשערות על התרחבות מתמדת של מטרופולין תל אביב והפיכת מרבית הארץ לעיר-מדינה (גרדוס 1990), או על התחברות מטרופולין תל אביב עם מטרופולין חיפה (פרויקט 2020) ו/או עם ירושלים (פרויקט הליבה), כל אלו הן השערות הנמצאות זה מכבר בתהליכי בדיקה ומעקב. גם החשיבה החלופית של חיזוק מוקדים עירוניים בפריפריה כמשקל נגד לתהליכי המרכז איננה זרה לחשיבה התכנונית העכשווית (לדוגמה: תמ"א 31 ותכנית מטרופולין באר שבע). עם זאת, המאמר הזה מסתפק בהשגת המטרה המוגבלת של הוכחת המגמה של תנועת האוכלוסייה בהתחשב בהתפלגות של גודלי אוכלוסיות הערים ומותר את בדיקת המשמעות התכנונית הנובעות מכך לבחינה בעתיד.

סיכום ומסקנות

מטרתו של מחקר זה הייתה לבדוק את השתקפות פיזור האוכלוסייה בהתפלגות של גודלי אוכלוסיות הערים בישראל מתוך התחשבות בגבולות המטרופוליניים. הממצאים במחקר זה סותרים את הממצאים שהוצגו בנוגע למדינת ישראל במחקרים קודמים שבוצעו בשיטת ההתפלגות של גודלי אוכלוסיות הערים, בין אם נשתמש בגבולות מטרופוליניים קבועים ובין אם נשתמש בגבולות מטרופוליניים משתנים, לפחות עד אמצע שנות השמונים וכנראה גם לשנות התשעים. הממצאים במחקר זה עולים בקנה אחד עם תוצאותיהם של המחקרים שנעשו בשיטות אריתמטיות ודיאגרמתיות, ולפיהן נמצא שהאוכלוסייה היהודית אכן ממשיכה להגר אל מרכז הארץ ולהתכנס בתוך ריכוזי האוכלוסייה הגדולים ובקרבם. ממצאים אלו מובילים למסקנה שעל אף המדיניות הפעילה לפיזור האוכלוסייה, מדינת ישראל איננה מדינה אנומלית וגם כאן לא הצליחו להפוך בשלבים הראשונים של ההתפתחות הכלכלית את מגמות ההגירה "הטבעיות" מן השוליים אל המרכז. אולי להפך; על פי מחקרים בינלאומיים אחדים, ייתכן שמדינת ישראל היא אנומלית דווקא בכך שריכוז האוכלוסין ממשיך להתקיים בה ברמה כלכלית גבוהה יחסית למדינות אחרות, ושהמפנה מריכוז אוכלוסין לפיזור אוכלוסין לא התרחש, כצפוי, במעבר מרמת התפתחות נמוכה לרמה הבינונית.

במסגרת זו, קשה לפרש את משמעותו של המפנה מריכוז לפיזור שאותר בבדיקה על פי גבולות מטרופוליניים משתנים. ייתכן שנקודת המפנה שזוהתה בסוף העשור הקודם נובעת אך ורק מהיעדר הגדרה חדשה של הגבולות המטרופוליניים, הגדרה המותאמת לתנאי שנות התשעים. אם לא מדובר כאן בבעיה סטטיסטית גרידא, אזי אין לדעת אם לפנינו שינוי מגמתי שישנה את המפה של תפרוסת האוכלוסייה בישראל בשנים הבאות, או שמא זוהי תגובה חריגה ובעלת השפעה קצרת טווח להתארגנות המרחב הכלכלי-חברתי בתקופה של קליטת עליה בהיקף כה רחב ובזמן כה קצר. בשל ספקות אלו ובשל הסתירות בין ממצאי מחקר זה לממצאי מחקרים קודמים, יש מקום להרחבת המחקר בשיטת ההתפלגות של גודלי אוכלוסיות הערים תוך בדיקת התנודות השנתיות ותוך הוספת היישובים הערביים והערים הקטנות.

מקורות

- ברוצקוס, א' (1973) "התפתחות המרקם היישובי בישראל". סדרת: דע את ישראל, מדינת ישראל, הוצאת שירות הפרסומים במרכז ההסברה
- גרודס, י' (1990) "התכווצות המדינה - לקראת הונג קונג יהודית במזרח התיכון- האם מדיניות פיזור האוכלוסין פשטה את הרגל?" רבעון לכלכלה, כרך מ"א, חוברת 90-88 : 144
- ל.מ.ס. (1962, 1974, ו-1985) החלוקה הגאוגרפית-סטטיסטית של היישובים העירוניים בישראל 1961, 1972, ו-1983 (בהתאמה), ירושלים
- ל.מ.ס. (1994) שנתון סטטיסטי לישראל 1994. ירושלים, המדפיס הממשלתי
- פרידלנדר, ד', בן-משה, א' וסכלקנס, י' (1989) תמורות דמוגרפיות בנפות ישראל - תהליכים ותחזיות ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל
- קיפניס, ב' (1990) "האם התפרקנו ממדיניות פיזור האוכלוסייה?" גאוגרפיה של קליטת עלייה: לקחי העבר ומבט לעתיד. האגודה הגאוגרפית הישראלית והמחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 17-28
- רזין, ע' (1996) "הגדרת תחום מטרופולין תל אביב". נייר עבודה. האוניברסיטה העברית, המחלקה לגאוגרפיה והמכון ללימודים עירוניים ואזוריים
- רייכמן, ש' (1972) "לשאלת הקביעה של יחידת החקירה בגאוגרפיה". מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל חוברת ח' תשל"ב: 91-100
- שחר, א' (1970) "השפעת הערים החדשות על מערך האוכלוסייה בישראל". מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל חוברת ז' תש"ל: 25-63

שחר, א' וליפשיץ, ג' (1981) "המערך המרחבי של ההגירה הבין-אזורית בישראל" *מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל* חוברת י"א תשמ"א: 153-178

- Alperovich, G. (1992) "Economic Development and Economic Concentration". *Economic Development and Cultural Change* 41: 63-74.
- Alperovich, G. (1993) "An Explanatory Model of City-size Distribution: Evidence from Cross-country Data". *Urban Studies* 30(9): 1591-1601.
- Bell, G. (1962) "Change in City-size Distribution in Israel". *Ekistics* XIII: 103
- Berry, B.J.L. (1961) "City Size Distribution and Economic Development". *Economic Development and Cultural Change* 9: 573-587.
- Carroll, G.R. (1982) "National City-Size Distributions: what do we know after 67 years of research?" *Progress in Human Geography* 6: 1-43.
- Danta, D.R. (1987) "Identifying Urban Turnaround in Hungary". *Urban Geography*, 8(1): 1-13.
- Fan, C.C. (1988) "The Temporal and Spatial Dynamics of City-size Distribution in China". *Population Research and Policy Review* 7(2): 123-157.
- Lipshitz, G. (1991a) "Internal Migration within a Core-Periphery Structure: The Israeli Case". *The Pennsylvania Geographer* 29: 17-28.
- Lipshitz, G. (1991b) "Immigration and Internal Migration as a Mechanism of Polarization and Dispersion of Population and Development: The Israeli Case". *Economic Development and Cultural Change* 39(2): 391-408.
- Lipshitz, G. (1991c) "Ethnic Differences in Migration Patterns - Disparities among Arabs and Jews in the Peripheral Regions of Israel". *The Professional Geographer* 43(4): 445-456.
- MacKellar, F.L. and Vining, D.R.Jr. (1995) "Population Concentration in Less Developed Countries: New Evidence". *Papers in Regional Science* 74(3): 259-293.
- Malecki, E.J. (1980) "Growth and Change in the Analysis of Rank-Size Distributions: Empirical Findings". *Environment and Planning A* 12: 41-52.
- Mera, K. (1973) "On the Urban Agglomeration and Economic Efficiency". *Economic Development and Cultural Change* 21: 309-324.
- Parr, J.B. (1985) "A Note on the Size Distribution of Cities over Time". *Journal of Urban Economics* 18: 199-212.
- Richardson, H.W. (1973) "Theory of the Distribution of City Sizes: Review and

- Prospects". *Regional Studies* 7: 239-251.
- Richardson, H.W. and Schwartz, G. (1988) "Economic Development, Population and Primacy". *Regional Studies* 22: 467-475.
- Rosen, K.T. and Resnick, M. (1980) "The Size Distribution of Cities: an Examination of the Pareto Law and Primacy". *Journal of Urban Economics* 8: 165-186.
- Soen, D. (1977) "Israel's Population Dispersal Plans and their Implementation, 1949-1974: Faliure or Success?" *GeoJournal* 1: 21-26.
- Vining, D., (1986) "Population Redistribution Towards Core Areas of Less Developed Countries, 1950-1980". *International Regional Science Review* 10: 1-45.
- Wheaton, W. and Shishido, H. (1981) "Urban Concentration, Agglomeration Economies, and the Level of Economic Development". *Economic Development and Cultural Change* 30: 17-30.
- Zipf, G.K. (1949) *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*. Reading, Massachusetts: Addison Wesley.